952

952

5 SEP 2011

31 AUG 2007
9(47)-925
Մ-91

ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

Ը.

24/К.

ՄՈՎՍԵՍԻ ԿԱՂԱՆԿԱՏՈՒԱՑՒՈՅ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԱՇԽԱՐՀԻ

„ԿԻԼԻԿԻԱ„ ԳՐԱՏՈՒՆ
57 La Belle Ave., H.P.
Detroit, Mich.
„CILICIA„ BOOK STORE

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս
Էլէքտրատպարան օր. Ն. Աղանեանի, Պօլից. 7
1912

04 JUL 2013

13221

ՀԱՅ ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԳՈՍ. ПУБЛ. БИБЛИОТЕКА
ՀՍԽՀ-ССР А.
ИМ. А. МЯСНИКЯНА

352
40

Ի ՅԱՒԵՐԺԱԿԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿ

ԱՒԵՏԻՔԱՅ ԲԱԼԱՅԵԱՆ

ՂՈՒԿԱՍԵԱՆՑ

Տուշեցոյ

Մովսէս Կաղանկատուացւոյ պատմութեան այս տպագրութիւնն արտատպուած է Մկրտիչ Էմինի 1860 թուին Մոսկուայում հրատարակած օրինակից։

Ա Զ Դ

Յերկուց անթուական օրինակաց արարաք զյառաջիկայ տպագիրս՝ մեծաւ զգուշութեամբ բաղդատեալ և մաքրեալ զայնս ՚ի գրչացն վրիպակաց։

Եւ որովհետև զառաջինն ելանէ ՚ի լոյս «Պատմութիւնս Աղուանից աշխարհի» ՚ի Մովսիսէ Կաղանկատուացւոյ արարեալ, սմին իրի քաջայոյս եմք, զի որ յուսումն պատմութեան դեգերին՝ հաշտ աչօք հայել ունին յայս մեր նուէր ՚ի սեղան հայ մատենագրութեան։

՚Ի բազմադարեան աւերակաց այսպէս ահա ամբարձեալ զիւր գլուխ՝ արձանանայ առաջի մեր ազգ մի ողջոյն, այնինքն է՝ Աղուանիցն, զորոյ զտարեգիրս մինչ ցայսօր ժամանակի ՚ի հատուկոտր յիշատակութիւնս մերոց մատենագրաց սովոր էաք նշմարել եթ։

Մ. Էմին։

Ի Ճեմարանին Լազարեանց։
՚ի 10 Մարտի 1860 ամի։

ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԱՂՈՒԱՆԻՑ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Որ լինչ յԱդամայ մինչև ցՆոյ ծնունդք ազգաստրութեանց։

Աստուածաստեղծ մարդն առաջին՝ հայրն մեր Ադամ, եկեաց յամս երկու հարիւր և երեսուն և ծնաւ զՍէթ։ Սէթ եկեաց յամս երկու հարիւր և հինգ և ծնաւ զԵնովս։ Ենովք եկեաց յամս հարիւր և իննսուն և ծնաւ զԿայնան։ Կայնան եկեաց յամս հարիւր և եօթանասուն և ծնաւ զՄաղաղայէլ։ Մաղաղայէլ եկեաց յամս հարիւր վաթսուն և եօթն և ծնաւ զՅարեթ։ Յարեթ եկեաց յամս հարիւր վաթսուն և երկու և ծնաւ զԵնովք։ Ենովք եկեաց յամս հարիւր վաթսուն և հինգ և ծնաւ զՄաթուսաղայ։ Մաթուսաղայ եկեաց յամս հարիւր և եօթն և ծնաւ զՂամէք։ Ղամէք եկեաց յամս հարիւր և ութսուն և ծնաւ

զՆոյ։ Եւ Նոյ եկեաց յամս հինգ հարիւր և ծնաւ զերիս որդիս՝ զՍեմ, զՔամ և զՅաբեթ։ Եւ յետ հարիւր ամի ծննդեանն Սեմայ եկն ջրհեղեղն յամի վեցհարիւրերորդի կենացն Նոյի։ Եւ լինին յԱդամայ մինչև ցջրհեղեղն ամք երկու հազար երկուհարիւր քառասուն և երկու՝ և ազգք տասն։

ԳԼՈՒԽ Բ.

Գիր ազգաբանութեան Յաբեթի և ծննդոց նորին։

Աստանօր յայտարարութիւն սահմանացն Յաբեթի և զազգաբանութիւն նորին գտցես յիւրում տեղւոջն։

Սահմանք Յաբեթի այս են, զոր ետ նմա Նոյ 'ի բաժին և զերդումն իսկ պահանջեաց 'ի մէջ եղբարցն՝ չզրկել եղբարցն զմիմեանս —'ի Մարաց մինչև ցԳիդերոնն կողմն հիւսիսոյ և ցգետն Դկղաթ, որ մեկնէ ընդ Մարս և ընդ Բաբելոնն։ Եւ որդիք Յաբեթի Գամեր և 'ի նմանէ Գամիրք, Մագոգ և 'ի նմանէն Կեղտք և Գաղատացիք, Մադայ և 'ի նմանէ Մարք, Յաւան և 'ի նմանէ Հելլենք և Յոյնք, Թոբէլ և 'ի նմանէ Թետալք, Մոսոք և 'ի նմանէ Լուբիկացիք, Թիրաս և 'ի նմանէ Թրակացիք, Քետիմ և 'ի նմանէ Մակեդոնացիք։

Որդիք Թիրասայ՝ Ասքանազ և 'ի նմանէ

Սարմատք, Երիփատ և 'ի նմանէ Սաւրոմատք, Թորգոմ և 'ի նմանէ Հայկ։

Որդիք Յաւանայ Օղիսա և 'ի նմանէ Սիկիլացիք և Աթենացիք, Թարշիշ և 'ի նմանէ Վիրք և Տիւրենացիք, Կիտրիս՝ ուստի Հռոմք և Լատինացիք և Հռովդացիք։ Ընդ ամենայն՝ ազգք տասն և հինգ։

Եւ 'ի սոցանէ ելին և մեկնեցան կղզիք հեթանոսաց, որք են Կիպրացիք 'ի Կեդարացւոց՝ յորդւոց Յաբեթի։ Իսկ որ 'ի կողմանս հիւսիսոյ են՝ ազգակից են Կքետուրացւոց, ուստի Աղուանք։

Եւ ազգք, որ 'ի Հելաս աշխարհի՝ են յայնցանէ որք յետոյ փոխեցան անդր՝ որպէս Այետացիքն, որք բնակեալ են յԱթէնս։

Ի պատուականն Յունաց և 'ի Թեբայեցւոց Սիդոնացիք ելին և պանդխտեցան, որք են 'ի Կադմեայ յորդւոյ Ագենովրայ։

Եւ Կարդեդոնացիք են եկք 'ի Տիւրոսէ։

Իսկ 'ի խառնակիլ լեզուացն ելին Յաբեթէ ազգք հնդետասան 'ի Մարաց մինչև ցՍպարիոն, որ ձգի յՈվկիանոս և հայի ընդ հիւսիսի։ Այս է երկիր նոցա՝ Սարպատական, Աղուանք, Ամազոնիա, Հայք՝ Մեծ և Փոքր, Կապադովկիա, Գաղատիա, Կողքիս, Հնդիկք, Բոսպորիա, Միաւտիս, Դեռիս, Սարմատիս, Տաւրինիս, Սարմատէս, Սաւթիս, Թրակէ, Մակեդոնիա, Դաղմատիա, Մաղիս, Թեսողիս, Ղոկրիս, Բիովտիա, Հետադիա, Ատտիկէ,

Աքիա, Տեղինիմ, Ակարնէս, Հուպիրիատիմ, Ղիուրիա, Ղիքնիտիս, Ադրիակէ, յորմէ ծովն Ադրիական, Գալլիա Սպանիոյ, Գալլիա Իբերայ, Սպանիա Մեծ։ Աստ կատարին սահմանք Յաբեթի մինչև ցԿզգեան Բրիտանիկեցւոց, և հային ամենեքեան ընդ հիւսիսի։

ԳԼՈՒԽ Գ.

Թէ որ ազգ են, որ գտեալ գդպրութիւն։

Եւ 'ի սոցանէ որք գտեալ գդպրութիւն՝ Եբրայեցիք, Լատինացիք, որով և Հոռոմք վարին, Սպանիացիք, Յոյնք, Մարք, Հայք, Աղուանք. 'ի Մարաց կողմանէ հիւսիսոյ ցԳիգերոնեայ սահմանն, որ ձգի 'ի Պարգամիտոս գետոյ մինչև ցՄաստոսխ որ է Լիոնն։ Իսկ կզզիք՝ Սկզխայ, Բխա, Գոդոս, Քիոս, Ղիբնոս, Կիթերայ Զինկեթէոս, Կափադանիա, Իթրակէ, Կարկիւրիա և Կեղադէմ, և մասն մի Յեսխայ, որ կոչի Յովանիա, և գետն Դկղաթ, որ մեկնէ 'ի մէջ Մարաց և Բաբելոնի։ Այս են սահմանք Յաբեթի։

Սեմ կալաւ զկողմն արևելից երկրին, Քամ զկողմն հարաւու և Յաբեթ զկողմն արևմտից և հիւսիսոյ, ուր Աղուանք են և Ծովն Կասբից և ծագք երկրի ընդ արևելս։ Եւ 'ի կողմն արևմտից երթան հատանեն ազգք այսոքիկ մինչ 'ի Տրապոն։

Իսկ որք 'ի Յաբեթէ մինչև ցՏիգրան՝ թագաւորք քսան և չորք. և կողմանց Պարսից թագաւորք յԱրշակայ մինչև ցԱրտաւան տասն և երեք՝ և ամք չորս հարիւր և յիսուն։ ԶԱրտաւան սպան Արտաշիր Սասանեան Ստահրացի և եբարձ զթագաւորութիւնն Պարթևաց, որք Պարսից և Ասորւոց տիրեցին երկու հարիւր յիսուն և երկու ամօք յառաջ քան զգալ Կենարարին մերոյ Քրիստոսի, և յետ դարձի գերութեանն Հրէից 'ի Բաբելոնէ երկու հարիւր եօթանասուն ամօք։ Եւ 'ի նոյն Պարթևաց որք 'ի Վաղարշակայ մինչև ցԱրտաշիր՝ Վռամշապհոյ որդի, թագաւորք Հայոց քսան և վեց, իսկ ամք վեցհարիւր և քսան։ Աստ բարձաւ թագաւորութիւնն յԱրշակունեաց և հայրապետութիւն 'ի ցեղէ Սրբոյն Գրիգորի։ Իսկ եթէ յաղագս Բագրատունեացն կամիցիս գիտել՝ Պարոյրայ որդին կոչիւր Հրաչեայ թագաւոր Հայոց, որ խնդրեաց յարքայէն Բաբելացւոց զմի ոմն 'ի գերելոյն Հրէից Շամբաթ անուն, զոր ածեալ բնակեցոյց յերկրին Հայոց մեծաւ պատուով։ 'Ի սմանէ սերեցաւ ազգն Բագրատունեաց 'ի նուազին մեծագոյն ազգին յաբեթականի։

ԳԼՈՒԽ Դ.

Կարգելն Վաղարշակայ զնախագահութիւն Աղուանից։

Աստ սկիզբն առնու նախագահութիւնն. զի 'ի սկզբան աշխարհագործութեան մարդկութեանս, որ զմեծ լերամբն Կովկասու բնակելոցն՝ չունիմք ինչ ասել ստոյգ 'ի պէտս լողաց մինչև ցՎաղարշակ արքայ Հայոց, որ 'ի կարգել իւրում զհիւսիսայինսն՝ կոչեաց զվայրենի եկամուտ ազգս որ 'ի դաշտէն հիւսիսոյ կամ որ զստորոտովն Կովկասու, կամ որ 'ի հովիտս և 'ի խորաձորս զհարաւով մինչև ցմուտս դաշտին։ Պատուէր առնէր՝ զաւազակութիւն և զմարդադաւութիւն թողուլ և հարկաց արքունի հնազանդ կալ։ Ապա կարգեաց նոցա առաջնորդս և վերակացուս, յորոց գլխաւոր ոմն 'ի Սիսական տոհմէ յաբեթական ծննդոց կարգի հրամանաւ Վաղարշակայ՝ Առան անուն, որ ժառանգեաց զդաշտս և զլերինս Աղուանից 'ի գետէն Երասխայ մինչև ցամուրն Հնարակերտ։ Եւ աշխարհն յաղագս քաղցրութեան բարուց նորա անուանեցաւ Աղուանք, *վասն զի* աղու *ձայնէին զնա վասն քաղցրութեան բարուցն։ 'Ի սորա ծննդոց Առան՝ ասեն, անուանի և քաջ, կարգեցաւ կողմնակալ բիւրաւոր 'ի Պարթևէն Վաղարշակայ. և 'ի սորա զաւակէն ասեն սերեալ զազգս*

Ուտէացւոց և Գարդմանացւոց իշխանութեանց։ —Այս մինչև ցայսվայր ցուցումն ազգաբանութեանց։

ԳԼՈՒԽ Ե.

Ցուցումն բերմանց և պարարտութեանց սահմանացն Աղուանից, զինչ ունի 'ի պէտս մարդկան։

Բարեվայելուչ և ցանկալի է աշխարհն Աղուանից ամենազիւտ շահիւք և բարձրաբերձ կոհակօք Կովկասայ։ Եւ գետն մեծ Կուր՝ հեզասահ գնացիւք բերելով յինքեան զձկունս մեծամեծս և մանունս, ճեմելով գայ անցանէ և անկանի 'ի ծովն Կասպից։ Եւ որ շուրջ զնովաւն են դաշտք՝ գտանի 'ի նոսա հաց և գինի շատ, նաւթ և աղ, ապրեշում և բամբակ և անբաւ ձիթենիք։ Եւ հատանի 'ի լերանցն ոսկի, արծաթ, պղինձ և դեղնախունկ։ Եւ որ ինչ վայրենիք՝ առիւծ, ինձ, յովազ և ցիռ։ Եւ 'ի թռչնոց յոլովից՝ արծուիք և բազէք և նմանք նոցին։ Եւ մայրաքաղաքն ունի զմեծն Պարտաւ։

ԳԼՈՒԽ Զ.

Գիտութիւն երևմանն Աստուծոյ մերոյ մերոցս արևելեայց։

Պատմութիւն ճշմարիտ առաւել քան զնախագահին Առանայ 'ի Վաղարշակայ տանս Աղուանից այլ ինչ ոչ գտաք մինչև ցքաջն Վաչական, որ միանգամայն տիրեաց կողմանցս Աղուանից։ Իսկ 'ի հասանել ժամանակի երևման Արեգականն արդարութեան և յայց ելանել փրկութեան մերոյ անքնին էութիւն՝ լոյս փառաց և էութեանն Հօր ծագումն՝ զանօրինականն կատարեալ զամենեցուն, նաև յէութեանն փառս, ուստի ոչն էր մեկնեալ։ Եւ զսուրբ և զցանկալի աշակերտս իւր առաքեաց քարոզս տիեզերաց, որով և մերոցս արևելեայց վիճակեցաւ սուրբ առաքեալն Թադէոս։ Սա եկեալ 'ի Հայս յԱրտազ գաւառ՝ անդ առնու զվախճան մարտիրոսութեան 'ի Սանատրկոյ արքայէն Հայոց։ Եւ աշակերտ նորա սուրբն Եղիշա դառնայ յԵրուսաղէմ և պատմէ զանճառելի նահատակութիւնն առաքելակցացն նորա։ Անդանօր յազգմանէ Սուրբ Հոգւոյն ձեռնադրի Եղիշա 'ի ձեռաց սրբոյն Յակոբայ եղբօր Տեառն, որ էր առաջին հայրապետ Երուսաղէմի։ Եւ վիճակ առեալ իւր զԱրևելս՝ ճանապարհ ա-

րարեալ յԵրուսաղէմէ ընդ Պարսս, մտանէ 'ի Մազքութս՝ խոյս տուեալ 'ի Հայաստանեայց, և սկիզբն առնէ քարոզութեան 'ի Չողայ. և 'ի տեղիս տեղիս զբազումս աշակերտեալ՝ ծանոյց զփրկութիւն։ Անտի եկեալ յՈւտի գաւառ 'ի Սրհան քաղաք երիւք անձամբք աշակերտելովք, որոց անօրէնք ոմանք զկնի եկեալ՝ մի յաշակերտացն ընկալաւ 'ի նոցանէ զնահատակութեան վախճան, և երկուսն թողեալ զերանելին Եղիշա գնացին զկնի խողխողիչ արանցն։ Իսկ սուրբ հայրապետն՝ եկեալ 'ի Գիս, կանգնեաց զեկեղեցի և մատոյց զանարիւն պատարագն *)։ Եւ անտի անցեալ ընդ դաշտակն Զերգունի 'ի տեղի զոհարանի դիւցամոլ կռապաշտիցն՝ անդ էառ զնահատակութեան պսակն։ Եւ անյայտ իմն է, եթէ յորում եղև ելք իւրացն։ Եւ անդէն 'ի գուբ մի մահապարտաց ընկեցան պատուական նշխարքն և ծածկեցան 'ի տեղւոջն, որ կոչի Հոմէնք, 'ի բազում ժամանակս։

352
40

*) Աստանօր յօրինակս մեր մուծեալ տեսանի 'ի գրչաց հետագայ բանս. «Յայսմ տեղւոջ եղև սկիզբն արևելեայցս եկեղեցեաց, մայրաքաղաքաց և լուսաւորութեան տեղի»։

ԳԼՈՒԽ Է.

Գիւտ նշխարաց Արեւելեայցս լուսաւորչին՝ սրբոյն Եղիշայի։

Ոչ է պարտ ծածկիլ ճշմարտութեանն և ընդ փակմամբ լինիլ լուսոյ։ Յետ բազում ժամանակաց երևեալ նորա երկիւղած արանց ոմանց տեսլեամբ՝ գան միախումբ ժողովով 'ի տեղի գերոյն անդ և տեսանեն զոսկերս յոգունս շեղջակուտեալս՝ և առհասարակ տարակուսեցան. սակայն հանին դիզեցին և հսկեցին յաղօթս զգիշերն զայն։ Եւ եղև յառաւօտուն շարժումն մեծ՝ մինչև որ անդն կային անկանել յերկիր։ Եւ եկն հողմն սաստիկ յանապատէն՝ ցիրեցան արարեալ զան-սրբոցն ոսկերս ընդ դաշտն ամենայն, և մնաց միայն 'ի տեղւոջն առաքելականն այն նշխարք՝ զորոյ զգլուխն միայն մեծահաւատ ոմն Ստեփաննոս քահանայ յՈւռեկան գեղջէ յափշտակեալ 'ի միջոյ աճապարեալ յերիվար իւր 'ի բաց գնաց. և շարժեալ բազմութեանն զկնի նորա՝ մառախուղ խաւարային ընդ մէջ անցեալ զարհուրեցոյց զնոսա, որք և դարձան 'ի բանակն. և տեսլեամբ յայտնեալ սրբոյն Եղիշայի՝ տարան հանգուցին զնշխարս նորա, ուր եդեալ էր զգլուխն յաւանն Ուռեկան 'ի ձեռն սրբոյ քահանային Ստեփաննոսի, և ապա անտի փոխեցին 'ի Ներսմերհայ սուրբ ուխտն, որ այժմ կոչի Ջրվշտիկ՝ 'ի փառս տեառն Աստուծոյ ամենակալի։ Իսկ յետ բազում ժամանակաց բարեպաշտն Վաչական Աղուանից արքայ կանգնեաց զսիւն 'ի գբի նահատակութեանն, և սենեկապանն արքայի մենակեաց եղեալ 'ի վերայ սեանն՝ կատարի։

ԳԼՈՒԽ Ը.

Ըստ կարգի զրոյցք յԱռանայ մինչև ցՄւռնայր Աղուանից արքայ և ցՏրդատ Հայոց արքայ ոչ գտաք, այլ հարևանցի գրեցաւ, որ ինչ 'ի պէտս էր տեղեակ լինել։

Յոյժ ցանկալի էր ըստ կարգաց գիտել զպատմածս, որ ինչ յԱռանայ նախագահութենէն ցայսր գործք, բայց արևելեայցս բազմազգութիւն և կատակարանացն հրկիզութիւնք ամբոխեալ ցուցանէ զորպէսն։ Սակայն յայսմ վայրի նպաստաւորէ մեզ քերթողահայրն Մովսէս զպատերազմելն Արտաւազդայ ընդ Հռովմայեցիս. վասն զի 'ի գումարելն նորա զբիւրաւորսն Ատրպատականայ՝ անդր կոչեաց զհզօր ազգս լերինն Կովկասու և զզօրս Աղուանից և Վրաց և խաղաց 'ի Միջագետս, և սոցին ուժով հալածեաց զզօրսն Հռովմայեցւոց։ Իսկ 'ի շահատակելն Արտաշիսի 'ի վերայ Երուանդայ՝ էր նա 'ի սահմանս Աղուանից յՈւտի գաւառի, թողու անդէն զզօրսն և

ինքն գնայ յիւր քաղաք։ Եւ եկեալ Արտաշէս միաբանէ զզօրս Աղուանից ընդ ինքեան՝ ելանէ առ ափն ծովակին Գեղամայ և սոքօք վանէ զԵրուանդ և ինքն տիրէ Հայաստանեայց։ Զայսու ժամանակաւ միաբանին Աղուանք լեռնականօքն ամենեքումբք և մասն ինչ 'ի Վրաց՝ և մեծաւ ամբոխիւ տարածանին յերկիրն Հայոց։ Ժողովէ և Արտաշէս զզօրս իւր ընդդէմ նոցա և բանակի առ Կուր գետով. սաստկանայ պատերազմն և ըմբռնի արքայորդին Աղուանից 'ի ձեռս Արտաշիսի։ Վասն այսորիկ զօրիորդն Սաթինեակ առնու 'ի կին Արտաշէս և դառնայ՝ խաղաղութիւն հաստատեալ։ Վախճանի հայրն Սաթինկայ և այլ ոմն բռնացեալ թագաւորէ և զեղբայրն հալածէ։ Եւ դայեակն Արտաշիսի Սմբատ՝ եկեալ զօրու մեծաւ վանէ զբռնացեալն և տիրել տայ եղբօրն հայրենի աթոռոյն, և դառնայ մեծաւ աւարաւ և բազում գերեօք 'ի Հայս և բնակեցուցանէ զգերեալսն 'ի Շաւարշան, որք էին յԱրտազ գաւառէ։ Եւ նախարարութիւնն Առաւեղեան առհմին յազգէ Սաթինկայ է կարգեալ, որ 'ի Մեծէն Խոսրովու հօր Տրդատայ խնամեցաւ առն քաջի 'ի Բասղաց եկելոյ։

ԳԼՈՒԽ Թ.

Հաւատալն Ուռնայրի և մկրտիլն 'ի ձեռաց Սրբոյն Գրիգորի և Աղուանից միաբան լուսաւորիլն ընդ ձեռամբ Ուռնայրի արքայի։

Վասն զի երանելին Եղիշէ զառաքելագործն մշակութիւն 'ի ծագաց երկրի սկսեալ՝ լուսաւորեաց զմասունս ինչ միայն արեւելեայցս հիւսիսոյ, այլ ոչ զամենեսեան. և նոյն ինքն զբարուոքն կատարեալ զմարտ 'ի վերայ ժողովըրդեանն իւր ճգնեցաւ։ Այլ յոր ժամանակս այց արար Աստուած ազգի մարդկան և ընդհանուր ծագկեցոյց զարեմտեանն կոյս մեծ կայսերբն Կոստանդիանոսիւ՝ լուսաւորեաց և զՄեծ Հայս երանելեաւն Տրդատաւ, ած 'ի հաւատս և զելս արեգականն. որք սակաւ ինչ ծանուցեալ էին զծագումն փրկութեան ճշմարիտ Արեգականն և կրկնակի ընդ ձեռն Ուռնայրի զերագոյն լուսաւորեցան։ Եւ այսք 'ի միում ժամանակի եղեն հրաշք աստուածուստ։ Եւ էր Ուռնայր արքայ Աղուանից քեռայր Շապհոյ Պարսից արքայի՝ քաջազօր այր որ 'ի մեծամեծ պատերազմունս զհոյակապ անուն ժառանգեաց, 'ի մէջ Հայաստանեայց նշան յաղթութեան կանգնեալ. առնու և զվերստին ծնունդն 'ի սրբոյն Գրիգորէ Հայոց Լուսաւորչէ, զայ լուսազգեստեալ 'ի Սուրբ Հոգ-

ւոյն՝ առաւել լուսաւորէ զԱղուանս, կայ մնայ որդի մշտնջենական լուսոյն և վախճանէ զմարդկային կեանս։ Իսկ զկնի սորին մահուանն խնդրեցաւ յԱղուանից մանուկն Գրիգորիս 'ի կաթուղիկոսութիւն իւրեանց, զի Ուռնայր արքայն մեր խնդրեաց 'ի սրբոյն Գրիգորէ նորին ձեռնադրութեամբն լինել եպիսկոպոս աշխարհին իւրոյ. որ և այսու կանոնաւ կացին աշխարհն Հայոց և Աղուանից համակամ եղբայրութեամբ և անքակ ուխտիւ մինչև ցայսօր։

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Վասն Վաչէի Աղուանից արքայի, թէ զիարդ ուրացաւ զհեթանոսական գործ մոլորութեանն և հաւատաց յԱստուած կենդանի, և եռ պատերազմ ընդ Պարսս և միանձնացաւ յանապատի սուրբ վարուք։

Յիննևտասներորդի ամի թագաւորութեանն Յազկերտի հասանէ նմա վախճան մահու. և ընդ հակառակս լեալ երկու որդիքն նորա 'ի վերայ տէրութեանն կռուեցան. և մինչդեռ նոքա 'ի խռովութեան էին՝ ապստամբէ և Վաչէ արքայն Աղուանից, զի էր նա նոցա քեռորդի և յառաջ լեալ էր քրիստոնեայ ըստ հայրենի աւանդիցն, զոր Ուռնայր հաստատեաց և անօրէնն Յազկերտ արար բռնութեամբ զնա մոգ։ Իսկ յայսմ վայրի ժամ գտեալ պարապոյ անձին իւրոյ՝ լաւ համա-

րեցաւ մեռանել պատերազմաւ քան ուրացութեամբ ունիլ զթագաւորութիւն։ Յընդերկար խռովութեանն Արեաց զնդին ոմն Ռահատ անուն 'ի Միհրեան տոհմէ, որ էր դայեակ կրտսեր որդւոյն Յազկերտի՝ դիմեաց գալ անբաւ զնդիւ իւրով 'ի վերայ երէց որդւոյ թագաւորին. եհար սատակեաց զգունդն և ձերբակալ արար զորդի թագաւորին, զոր և անդէն 'ի տեղւոջն սատակեաց. և զմնացեալ զօրսն ած հաւանեցոյց և միաւորեաց 'ի գունդն Արեաց և թագաւորեցոյց զիւր սանն, որում անուն էր Պերոզ։ Իսկ արքայն Աղուանից ոչ կամեցաւ նուաճիլ անդրէն 'ի ծառայութիւն նորա. այլ խրամատեաց զպահակն Չորայ, էանց յայնկոյս և անցոյց զզօրսն Մասքութաց, միաբանեաց ընդ իւր և զմեծասասն թագաւորս զլեռնորդեայս, ընդդէմ եկաց պատերազմաւ Արեաց զնդին և բազում վնասս արար զօրացն արքունի։ Եւ գրեալ երկիցս և երիցս զհրովարտակս աղաչանաց, ոչ կարաց (Պերոզ) 'ի հաւանութիւն ածել զնա, այլ գրով և պատգամաւ յանդիմանէր զնա վասն 'ի զուր աւերելոյն զաշխարհն Հայոց, յիշեցուցանէր և զմահ նախարարացն և զչարչարանս կապելոցն, որոց փոխանակ զկեանս տալոյ սիրոյն և վաստակոցն՝ զարեան հատին. լաւ լիցի ինձ չարչարանօք մեռանել քան ուրացութեամբ կեալ։ Եւ իբրև գիտացին, եթէ ոչ բռնութիւն և ոչ սէր կարէ ածել

զնա 'ի հաւանս՝ զանձ սաստիկ ետուն տանել յաշխարհն Խայլանդրաց և բայլն զԴրուհս Ալանաց և հանին զունդ բազում 'ի Հոնաց և կռուեցան ամ մի ընդ Աղուանից արքային։ Եւ թէպէտ պակասեցան և ցրուեցան զօրք նորա, սակայն զնա ոչ կարացին ածել 'ի հաւանս։ Այլև հարուածք մեծամեծք հասին 'ի վերայ նորա, էր որ կռուով և էր որ չարաչար ախտիւք ծիւրեցան։ Եւ երկարեալ պաշարմանն՝ մեծ կողմն աշխարհին աւերեցաւ, այլ ոչ ոք 'ի նմանէ բաժանեցաւ։ Ապա յղեաց առ Վաչէ թագաւորն Պերոզ՝ «զքոյրդ իմ, ասէ՝ և զքեռորդիդ 'ի բաց տուր ածել, զի 'ի բնէ մոգ էին և դու քրիստոնեայ արարեր, և աշխարհդ քո քեզ լիցի»։ Իսկ երանելի այրն ոչ թէ 'ի վերայ տէրութեան կռուէր, այլ յաստուածպաշտութեանն մրցէր. և ետ տանել զմայրն և զկին, և զաշխարհն բովանդակ 'ի բաց եթող և ինքն զաւետարանն առ և 'ի բաց կամէր գնալ։ Զայն լուեալ թագաւորին Պերոզի 'ի զիղջ եկեալ՝ զամենայն ջան 'ի հայր իւր արկանէր, անսուտ երդմունս կնքէր և տայր տանել առ նա, եթէ «յաշխարհէդ միայն մի՛ գնար, և զոր ինչ ասես՝ առնեմ»։ Իսկ սա հաճեցաւ միայն զսեպհականն առնուլ բաժին իւր, զոր 'ի հօրէն էր առեալ հազար երդ, առ զայն 'ի թագաւորէն և նստաւ 'ի նմա միայնակեցօք հանդերձ։ Եւ այնպէս անզբաղապէս կեայր ընդ Աստուծոյ. և ոչ

յիշեաց ամենևիմբ, եթէ թագաւոր լեալ իցէ յառաջ։ Այս եղև վարք նորա։

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

Թուղթ Գիւտայ եպիսկոպոսի առ սուրբն Վաչէ լի երկնաւոր շնորհօք։

Ի ճառս սուրբ սիրոյ քո առաքինութեան 'ի կամաց անձին իմոյ բղխեցին միտք իմ երկնաւոր զօրութեամբն՝ յօժարեցայ պատմող լինել բանիւ. բայց ահ անկաւ ինձ մեծ և ահագին և բարձրագոյն քան զերկնի երկլինս և խորագոյնս քան զներքին կխադունտն, և յամենայն կողմանց շուրջ պաշարեաց զինև 'ի վեր և 'ի վայր, 'ի վերջ և յառաջ, յաջ և յահեակ. փախչել ոչ կարեմ և խորամուտ լինել երկնչիմ, մի՛ եթէ դուցէ ընկղմիցիմ որպէս առաքեալն Պետրոս 'ի ծով անդնդային։ Բայց եթէ տէր Յիսուս ձեռն կառկառեսցէ յօգնականութիւն, յայս սակաւ քաջալերեցայց և յանմուխս մխեցայց։ Քանզի բան ունիմ մտաց գործի, եթէ գտցի ինչ հիւթանիւթ 'ի հոգեկիր յառաքինութենէ արանց քաջաց, որք զհրեշտակս ածին 'ի զարմացումն և անգիր օրինօք անձամբ անձին օրէնք եղեն, առանց օրինաց զՏէրն 'ի վեր ծանեան և զեղեալսն ընդ օրինօք գիտացին, և առանց առաջնորդի և մարգարէի ուրուք կամ երկնաւոր հրեշ-

տակի աստուածատեսք եղեն։ Արդ ահա յորմէ երկուցեալն էի՝ ՚ի ձեռն սիրոյ մօտիմ և յուսով մերձենամ և հաւատով աներկիւղ հաստատիմ, և սկսանիմ ուստի արժանն է սկսանել։ Որպէս յառաջագոյն սէրն Քրիստոսի բնակեաց ՚ի նախնին ձեր յՈւռնայր, նախանձ երկնաւոր եբեր ընդ Տրդատայ Հայոց արքայի՝ իբրև լուաւ զմեծամեծ սքանչելիսն Աստուծոյ, որ ՚ի ձեռն Սրբոյն Գրիգորի նշանք և արուեստք գործեցան յաշխարհին Հայոց՝ դառնալ վաղվաղակի սոցա ՚ի բազում շաւղաց մոլար ճանապարհին առ ճշմարիտն Աստուած, որոյ ծանօթութեամբ և բարեկամութեամբ ՚ի բաց ընկեցին զծանրատաղտուկ զլուծն հեթանոսաց. թեթևացան, թօթափեցան, թևակոխեցան, թռեան և յերկինս ճախրեցին։ Զայս լուեալ քաջին Ուռնայրի ոչ զլացաւ և ոչ դադարեաց և ոչ ՚ի ձեռն ծառայական հրեշտակի, այլ ինքնին մեծ թագաւորն մեծամեծօք, նախարարօք և բազմագունդ զօրաւք գայր հասանէր յաշխարհն Հայոց, յանդիման լինէր հսկայազօր թագաւորին։ Իսկ նորա եղբայրաբար սիրով և բարեկամութեամբ ընկալեալ՝ զբոլոր զինքն առաջի առնէր նմա, զներքին և զարտաքին խորհուրդս մերկանայր և դնէր առաջի նորա հանդերձ սրբոյն Գրիգորիւ և ամենայն բազմութեամբ զօրացն Հայոց։ Խոնարհէր թագաւորն ձեր, անկանէր և պատէր զոտիւք և զձեռօք, պատմէր զա-

մենայն մոլորութիւնս հեթանոսաց և խոստովան լինէր վասն ագիտագործ մեղացն անցելոց։ Քաջալերէր զնոսա սուրբն Գրիգորիոս ՚ի գալուստ մարմնաւորութեան Որդւոյն Աստուծոյ, որ ՚ի թողութիւն եկն և ոչ ՚ի դատապարտութիւն, ՚ի կեցուցանել և ոչ ՚ի մեռուցանել, և յառաջանցելոցն ՚ի հողոյ կեանս խոստացաւ։ Զայս ամենայն իբրև լսէր թագաւորն ձեր՝ ինքն և ամենայն զօրքն որ ընդ նմա գաւուրս քառասուն պահոց աւանդէին զանձինս իւրեանց, ՚ի բաց հրաժարելով յառաջին ըստգտանելի գործոց։ Եւ յաւուրն յիններորդի իբրև ուրացան ՚ի սատանայէ և յամենայն գործոց նորա և խոստովանեցան զՍուրբ Երրորդութիւնն՝ էջ թագաւորն յամենասուրբ Ջուրսն և ամենայն զօրքն ընդ նմա։ Եւ կատարեաց զնոսա քահանայապետն ՚ի վերստին ծնունդն յերկնաւոր յորդեգրութիւնն. և ելին ամենեքեան լցեալ Հոգւովն Սրբով։ ՚Ի նմին ժամանակի շնորհեցաւ նոցա այր մի երանելի՝ ձեռնադրեալ յեպիսկոպոսութիւն ՚ի Հռովմ քաղաքէ, որ եկեալ էր ընդ Տրդատայ արքային։ Այսու երկնաւոր բարեօք լցեալ՝ եկն Ուռնայր արքայ եմուտ յաշխարհն Աղուանից, ուսոյց և կատարեաց զնոսա առաքելական կանոնօք. ընկալան ամենեքեան զդրոշմն երկնաւոր և գրեցան ՚ի ժառանգութիւն երկնաւոր։ Հալածեցան դևք աշխարհից, խափանեցան զոհք և ճենճերք, ամա-

չեաց մոլորութիւնն, բարձրացաւ ճշմարտութիւնն, թագաւորեաց լոյսն աներևոյթ, մերժեցաւ կամաւոր խաւարն. կարգեցան երեխայրիք եկեղեցւոյ, տասանորդեցան պտուղք կալոյ և հնձանաց, անդոց և խաշանց և ամենայն ընտանի անասնոց. նա և հող երկրին 'ի նոյն վիճակեցաւ և հաստատեալ կալաւ կարգ ուղղութեան առ նախնեօքն ձեռովք հանուովք և հարբն քոյով երանելեաւ մինչև 'ի ժամանակս քոյոյ սքանչելի տէրութեանդ։ Վիշապն, որ հին էր յաւուրցն առաջին մարդոյն՝ ետես զչքնաղ ծնունդ քոյոյ բնութեանդ յառաջին 'ի հայրենի հաւատոյ. յոյժ կասկած 'ի միտս անկաւ չարասէր թշնամւոյն, եթէ զուցէ ընդ որ եղև մուտ կենաց յաշխարհս արևելից, ընդ նոյն եմուտ ծնունդ ճշմարտութեան յաշխարհդ Աղուանից։ Ըշտապեցաւ, տագնապեցաւ, տարակուսեցաւ առաւել քան յաւուրս Յոբայ արդարոյ. ժողովեաց և գումարեաց զզօրսն իւր խաւարայինս՝ յայտնեաց նոցա զախտն չար որ տանջէրն զնա. ամենեքեան զահի հարան և դողացին, 'ի միաբանութիւն եկեալ՝ զելս իրացն խնդրէին. մի՛ այդպէս՝ ասեն, տագնապիր յանձն քո, ով քաջ, կանուխ է մոլորութիւնս մեր քան զճշմարտութիւն նորա. ակար զազանաւն յաղթեցեր առաջին մարդոյն, մեծ թագաւորաւս տղայոցն չկարե՞ս կալ առաջի։ Զայս ասացին և զհամատարած ծովս շարժեցին և յուզեցին զբազ-

մութիւն ալեաց նորա։ Սկսաւ մրմռալ, ելանել, տարածանել և ապականել զդաշտս և զլերինս։ Եկն եհաս 'ի վերայ քո միանգամայն բազմութիւն ազգաց հեթանոսաց, ահաւոր զազանօք, խառնադրօշմն նշանօք, բազմաձայն փողովք, գալարափող կոչմամբ, անտառախիտ նիզակօք, ճառագայթաւոր սուսերօք, ոսկեկմբեայ վահանօք, թանձր և ստուար մկնդակօք. հողեղէնքն զհողեղէնսդ երկեցուցանէին, ապականացուքն զանապականսդ կամէին կորուսանել, և անստուածքն զաստուածային շառաւիղդ կամէին յարմատոյ կորել. երկիցս և երիցս մարտեցան և ոչ ամաչեցին։ Իսկ այն, որ նստին յերկնից յերկինս և տեսանէ զաշխարհս ամենայն, ականելով և կըշռելով զբարի օրէնս և որ ընդդէմ իցեն՝ ետես զքեզ միայն օրինաւոր. թոյլ ետ պատել զքեզ շուրջ սաստիկ հնոցին. վառեցան, բորբոքեցան և այրեցան իբրև փուշք 'ի մէջ հրոյ։ Նմանեցար դու երից մանկանցն 'ի հնոցին. զզօրութիւն հրոյն շիջուցեր, զխոշորութիւն կայծականցն 'ի կակղութիւն վարդի փոխեցեր և զմղձկութիւն ծխոյն 'ի սպիտակութիւն շուշանի շրջեցեր, զայրեցող բնութիւն հրոյն յարարող զօրութիւն սովորեցուցեր և զԵրրորդն Աստուծոյ յերկնից յերկիր ածեր քեզ յօգնականութիւն։ Իմաստունքն նոցա յիմարեցան, քաջք նոցա վատեցան, սպառնալիք նոցա դադարեցան, նահատակք նոցա զօղեցան,

բազմութիւնք նոցա սակաւացան։ Երանի քեզ և երանի որ մերձ իցեն առ քեզ. սակաւ էիր թուով և անթիւ եղեր բազմութեամբք, սակաւ էիր յայտնեօք և անթիւ եղեր անյայտնեօք։ Նիզակ քո նիզակ Յեսուայ, և սպառազինութիւնք քո սպառազինութիւնք սպարապետին Աստուծոյ, որ իջանէ ընդ նմա յաւուրն յարութեան նորա. ձայն, որ զերկիր շարժէ, զվէմս դղրդէ, զգերեզմանս աւերէ, զմեռեալս յարուցանէ, զննացեալս նորոգէ, զդատաստանն հաստուցանէ՝ ոմանց 'ի ձախակողմն և ոմանց յաջակողմն. այն ձայն, որ Աստուծոյ միայն է և նմա վայելէ, քեզ՝ իբրու հաւատարիմ ծառայի և սիրելւոյ և ժառանգաւորի արքայութեանն, ետ զշնորհս երկնաւորս, որ զաւուրն յարութեան բերէ զնմանութիւն։ Որ պարծէր 'ի չարն՝ տագնապեցաւ, որ խիզախէր 'ի մոլորութիւնն՝ յիմարեցաւ։ Ամենայն ինչք քոյոյ գնդին կրկին են, եթէ զրահք էին պահապան մարմնոյ, ընդ նմին և զրահք հաւատոյ. եթէ սաղաւարտ էր զգուշութիւն սուսերի, ընդ նմին և սաղաւարտ փրկութեան. եթէ վահան ունէիր ընդդիմահար լանջացդ առաքինեաց, ընդ նմին ունէիր և զվահանն համբերութեան հաւատոց. եթէ նետ 'ի կորովից քոց թռչէր ուղղակի, ընդ նմին և աղօթք սուրբ խնդրուածոց քոց վաղվաղակի գեր 'ի վերոյ գտանէին քան զերկինս առաջի Աստուծոյ. եթէ շողայր սուսեր 'ի բա-

զուկդ առաքինիս, լուսաւորութիւն հաւատոց քոց 'ի մէջ հրեշտակաց զփայլատակմունս արձակէր։ Դրօշակք քո դրօշակք երկնաւորք և տէգ նիզակի քո ճառագայթաւոր իբրև զլոր արծաթոյ արեգական։ Այս է՝ որ զահի հարեալ էի 'ի սկզբան պատմութեանս, եթէ զիարդ կարացից բանիւ պատմել զայնմանէ, որ 'ի վեր քան զբան գտանի. զի բանս զշնորհքնիւթեանս աշխարհ ոչ կարէ առնել։ Եւ այս վիճակ ոչ ամենեցուն, այլ որք քաջն դեգերեցան յուսումնասիրութեան՝ 'ի թուականին, յերկրաչափականին, յաստեղաբաշխականին, 'ի բժշկականին, և ապա 'ի ծայրս ծագաց հասին—'ի մարգարէականս, և յառաքելականս և յաւետարանականս, որ է սկիզբն և ձիւղումն այլոց։ Եւ թէպէտ և ունէի զայս ամենայն արուեստս նիւթականաց պատմող, և էիր դու ևս երբեմն նիւթական, այլ այժմ զաննիւթոցն ունիս զնմանութիւն։ Ընդ արուսեկին կըշռեցից զքեզ, դու պայծառագոյն քան զարուսեակն զնշոյլս արձակես։ Արուսեակն զվեց ամիս արփիւսակ է և վեց ամիս գիշերավար, իսկ դու յօր աւուր արուսեակ և 'ի վեր քան զարուսեակ։ Արուսեակն յայգուն պահու և եթ երևի, իսկ դու 'ի քսան և 'ի չորս ժամս՝ 'ի տունջեան և 'ի գիշերի։ Եթէ զլուսինն ածից քեզ յօրինակ՝ յոյժ ծիծաղելի է իմաստնոց՝ երկոտասան անգամ 'ի տարւոջն վիժած, ժանգակոծ, մանգաղաձև, կի-

սագունտ, խոնաւալից, կիսալոյս, հիւանդոտ, գիշերագնաց, խաւարասէր, լուսատեաց, չղջկանման, պակասընթաց, հրատանջ, բազում անգամ 'ի թագուստ մտեալ. իսկ դու լիալյն, բարձր, լուսասարաս, աւետաբեր, հրեշտակակերպ, ուրախարար, քաջալերիչ, պայծառ, գեղեցիկ քան զամենայն հասակակից ընկերս քո: Ոչ ինչ բաւական քեզ բաւեմ ասել, որ քան զարեգակն 'ի վեր գտանիս. ոչ զնա թշնամանեցից և զքեզ գովեցից, այլ զընութիւն նորա պատմեցից քեզ՝—շեղագնաց, թիւրընթաց, կողմնաւոր, ստուերաշուք, հարաւաբնակ, ձմեռնատանջ, ամառնակէզ, թօնուտ գարնանի և աշնուտ աշնանի, գիշերակուլ, տուօտածին, ծաղկաթարշամ, դալարացամաք, կենդանահալած 'ի ստուերս 'ի մէջ առօրէի և կիսաբաժին յաւուրն ողջոյն: Ցիբաւի սմա Ցոյնք Ապողոնի կարդացին: Եւ ապա եթէ զդուզնաքեայ ճառագայթն ածցես զմօքդ, ընդ նմին և զայն գիտասջիր, զի գիշերաւ է ծածկեալ, ամպովք թագուցեալ, փոշւով մգացեալ և մրրկօք ալեկոծեալ: Դու արեգական նմանեցար, 'ի Հօրէ զօրացար, յՈրդւոյ քաջալերեցար և 'ի Սուրբ Հոգւոյն լուսաւորեցար: 'Ի գիշերի տեսանիս և 'ի տունջեան թափ անցանեն ճառագայթք հաւատոյ քոյ: Ասացից առ քեզ բան ինչ առակաւոր. յամենայն կողմանց քաջացար, սրատեսիլ ես քան զարծուի և երագալուր

քան զմի 'ի հանդարտանաց: Ոչ միայն զերկինս տեսեր, այլ և զերկնից զմեծն տեսեր, և զփոքրս թողեր, զանցաւորս ետուր և զանանցն առեր: 'Ի բաց ընկեցեր զոսկլիկուռ թագաւորութիւնն, և ահա կայ պահի քեզ անձեռագործ պսակն, զոր ընդունելոց ես յամենասուրբ ձեռացն Քրիստոսի: Որ թողցէ վասն աւետարանին զհայր և զմայր, զքորս և զեղբարս և զամենայն ստացուածս իւր՝ զհարիւրապատիկն աստէն ընկալցի և զկեանս յաւիտենից յաշխարհին՝ որ ոչն անցանէ: Զայդ աղքատի ումեք դիւրագոյն է առնել, իսկ առն թագաւորի իբրև զքեզ՝ անհնար է: Ապա եթէ արասցէ ոք, որպէս արարերդ՝ մարդկան անհաւատալի է և հրեշտակաց զարմանալի, նաև Աստուծոյ նմանելի, որ թողեալ զանթիւ և զբազում զօրս հրեշտակաց՝ եկն 'ի գծուծ կերպարանս մարդկան: Գտաւ քո գործդ այնմ նման. նա բոլոր աշխարհի եղև կեանք և փրկութիւն, և դու բոլոր աշխարհի բացեր զդուռն փրկութեան: Քոյին իսկ աշխարհի հայրենի հաւատքն պահեցան, եկեղեցիքն չէն մնացին, վկայարանք 'ի խաղաղութեան, քահանայք 'ի քահանայութեան, պատարագք 'ի սեղանս, մարգարէք յընթերցուածս, առաքեալք 'ի մխիթարութիւնս, սաղմոսերգուք 'ի յօրհնութիւնս, կուսանք 'ի կուսութեան, կրօնաւորք 'ի սրբութեան և ամենայն ոք յիւրաքանչիւր կարգի: Եհաս լուր առաքինու-

թեան քո յաւելլից մինչև 'ի Դադարումն, 'ի հարաւոյ մինչև 'ի հիւսիս։ Գրեցաւ անուն մարտիրոսութեան քո յասկի տախտակին ընդ առաքելոցն և ընդ նախավկայսն, ընդ հայրապետս և ընդ եպիսկոպոսապետս միանգամայն և 'ի դպրութեան կենաց 'ի յերկինս։ Զգոյշ լեր, ոքանչելի, որ այսչափ մեծամեծաց արժանի եղեր, և յայսչափ բարձրութիւնս վերացեալ՝ հասեր։ Հաստատուն կաց 'ի յոյսն, անհատ լեր 'ի սիրոյն և համբերող լեր 'ի հաւատս ճշմարտութեան, զի մի վիշապն մեռեալ զատուան շարժեսցէ 'ի վերայ կենացդ քոց։ Զի եթէ մինչ աստ էիր՝ յաղթեցեր նմա, 'ի չափ հասեալ՝ գիտեմ, թէ առ ոտն կոխես զամենայն մեքենայս չարեաց նորա։ Այլ որչափ միտքս զքեզ սիրեն՝ և մարթ էր զայնս բանիւ ընդ պատմութեամբ արկանել—բազում մազաղաթի ծախք լինէին։ Բազում անգամ յառաջ ելի վասն քո սիրոյն գալ առ քեզ, և այժմ 'ի մերմէ բարեխօսութենէ և յամենայն սուրբ ուխտի եկեղեցւոյ յանձն արարեալ զքեզ Հոգւոյն Սրբոյ՝ Տէր ընդ քեզ՝ ամէն։

Երկրորդ Թուղթ Գիւտայ առ նոյն արքայ։

Վկայ Քրիստոսի, չարչարակից խաչին, 'ի հրեշտակաց փառամատոյց պատմուճանաւ զարդարեալ՝ անզարշ որդեակ իմ Վաչէ Աղուանից արքայ, Գիւտ եպիսկոպոս, 'ի Տէր բերկրեաց։

Յամօթալից հեզգութենէ չկարեմք համարձակիլ ասել բանս մխիթարութեան յաղթողիդ աներևոյթ պատերազմին, որ ոչ 'ի մարդկանէ առեալ քաջալերութիւն, այլ յոյժ յահեղ զօրութենէն Քրիստոսի՝ քեզ յօգնականութիւն կոչելով՝ վեհագոյն գերազանցեալ քան զբոլոր աշխարհս բարձրագոյն գասար։ Բայց արդ զքեզ 'ի հաւան ածեալ քոյով ժուժկալութեամբդ աղաչեմ, զի ախորժ և անոյշ իմ ողջոյնս քեզ թուեսցի։ Այլ գոհանալով զքո վերաբերութենէդ՝ ով զօրական Քրիստոսի, ոչ ունիմ գիտութիւն յաղքատութեանս իմում կազմութեան՝ պատրաստութեան զինս, և ոչ նիւթ ինչ ճարտարեալ՝ իմաստութեամբ համբերել կարացից 'ի կկել զզգեստ զօրութեան քումդ ազնուականութեան։ Նա մանաւանդ եթէ ամենայն հռետորական փիլիսոփայքն աշխարհին Յունաց 'ի մի տեղի գումարեսցին, ոչինչ կարասցեն ասել զարժանն զօրութեան քում հոգելից յաղթութեանդ։ Վասն զի դու ծանեար սիրելով զԱստուած յամենայն սրտէ, յանձնէ և 'ի զօրութենէ. զամենայն ինչս և զմեծութիւնս փոխանակեցեր ընդ միոյ Տեառն ամենայնի, զի զնա ընդ քեզ հաշտ ունիցիս, ոչ միայն զերկիրս, այլ և զերկնից զմեծութիւնն առեալ ըմբոշխնեսցես։ Հրաժարեցար 'ի զոհից ճենճերաց դիւամոլ հեթանոսաց՝ և ահա եղեր հոտ անոյշ 'ի Քրիստոս, որ հասեալ մինչև յաւե-

մուտս՝ հռչակեալ ծաւալեցաւ և բերկրեալ զուարճացոյց զամենեցուն հոգիս: Թողեր զմեծութիւն երկրային՝ որ առթի մեղօք, ժառանգեցեր զարդարութիւն հանդերձ երկնային մեծութեամբ: Հեռացար ընաւ իսկ 'ի զբօսանաց աշխարհիս և մերձեցար 'ի Քրիստոս, որ է հանգիստ խաղաղութեան: Եւ զումարեալ զբանս իմ 'ի մի տեղի խօսեցայց, թէ էիր մարդ և եղեր հրեշտակ. ունէիր ազգականս յերկրի և գտար եղբայր Քրիստոսի 'ի յերկինս. էիր մահկանացու և եղեր անմահ. ոչ թէ դու միայն ես անմահ, այլև համարձակութիւն ունիս առ Քրիստոս, որ բազում մահկանացուաց կարէ տալ զկենդանութիւն: Յանկալի ես հրեշտակաց, փափագելի մարդկան, առաւել անձկալի ինձ հեռացելոյս՝ չլինելոյս մարտակից քեզ յանհերևոյթ պատերազմի ամենաչարն սատանայի: Բայց արդ աղաչեմ և փոխանակ ասեմ չունել վնաս 'ի մահ և չյիշել զիմ հեղգութիւնս: Այն որ արարն զքեզ իմում որդեգրութեանս արժանի, նոյնն և շնորհեսցէ մեզ զքեզ առողջ հոգւով և մարմնով տեսանել յաշխարհի և վայելել 'ի քո շնորհալից վարուց առաքինութեան:—Ողջ լինել 'ի Քրիստոս՝ լիցիս մեզ զբազում ժամանակս պարապեալ և լցեալ սիրովն Քրիստոսի. ամէն:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Պատերազմն Տրդատայ ընդ Բասղաց արքային յաշխարհին Աղուանից, և թագաւորելն Սանատրկայ 'ի վերայ Աղուանից, և ընդդիմանալն Հայոց, և Խոսրովայ գալն յունական զօրօք և առնուլ զԱղուանս և զհարկս:

Լինի զօրաժողով Տրդատէս մեծ թագաւորն Հայոց. և իջեալ 'ի դաշտն Գարգարացւոց՝ պատահէ հիւսիսականաց սաստիկ պատերազմաւ: Եւ զթագաւորն Բասղաց մարտակից իւր լեալ, որ ձգեալ զճոպան արւոյն Տրդատայ և ոչ զօրեալ ընկճել զնա՝ ինքն լինի միջակտուր 'ի նմանէն. և վարէ Տրդատիոս զնոսա կոտորմամբ մինչև ցՀոնս. և բազմաց լինի անկանիլ 'ի զօրացն Հայոց: Եւ Արտաւազդ սպարապետն Հայոց Մանդակունին մահանայ: Արդ առնու պատանդս Տրդատիոս և միաբանեալ զհիւսիսայինսն՝ դիմէ 'ի վերայ Շապհոյ արքային Պարսից: Իսկ 'ի վախճանիլն Տրդատայ՝ Սանատրուկ ոմն թագաւորեաց Աղուանից 'ի Փայտակարան քաղաքի և եկաց դիմակաց Հայոց: Եւ Խոսրովայ որդւոյ Տրդատայ ածեալ զԱնտիոքոս յունական զօրօքն և զԲագարատ արևմտեայ զնդիւն, և զՄիհրան Վրաց բդեաշխ, այսոքիւք ամենեքումբք միաբանեալ խաղայ 'ի վերայ Աղուանից: Աճապարէ Սանատրուկ զօրօքն Աղուանից և գնայ առ Շապուհ արքայ Պարսից՝

թողլով զօր բազում 'ի քաղաքին Փայտակարան։ Եւ Անտիոքոս առեալ աւար բազում և զհարկն արքունի՝ դառնայ առ կայսրն։ Եւ գտեալ ժամ պարապ Սանատրկոյ՝ հրամանաւ Շապհոյ ժողովէ զզօրս Աղուանից թուով իբրև երեսուն հազար և արշաւէ 'ի միջոցս Հայոց։ Եւ զօրագլուխ ոմն անարի հսկայ 'ի տիգաւորացն վառեալ թագիւ կաճեայ՝ շահատակէր 'ի մէջ պատերազմին առ Օշական առապարաւ. եթէ զինուք հարկանէին՝ ոչ գործէր, այլ ճախր առնոյր։ Յայնժամ քաջն Վահան Ամատունի՝ նայեցեալ 'ի կաթուղիկէն, ասաց՝ օգնեա ինձ. և ուղղեալ զնիզակն՝ ընդ գաւակ ձիոյն յերկիր կործանէր զահագին վիրագն։

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Շապհոյ թագաւորեցուցանելն զՏիրան և փրկելն 'ի հիւսիսականաց, և կուրացուցանելն զՏիրան և խաղաղութիւն հիւսիսականացն, և մահն Արշակայ և Պապայ թագաւորելն և կորուստն Մեհրուժանայ և խոց առնուլն Ուռնայրի յայնմ պատերազմի։

Թագաւորեալ Տիրանայ Հայոց՝ առնէ խաղաղութիւն ընդ Պարսս և լեալ օգնական Շապհոյ թափէ զնա 'ի յարձակմանէ հիւսիսայնոցն, որք զամս չորս բնակեալ յԱղուանս՝ նեղէին զՀայս։ Ապա ըստ բարուց չարին Տիրանայ՝ կուրանայ

'ի Շապհոյ, և Արշակ նորին որդի առնու զթագաւորութիւն։ 'Ի նմին ժամանակի եղև խռովութիւն Շապհոյ յազգացն հիւսիսոյ, և նա՝ անցեալ 'ի Բիւթանիա, նստի ամիսս յոլովս, և ոչ կարաց առնել ինչ։ Ապա սիւն առ ծովակին կանգնեալ, և առիւծ 'ի վերայ՝ մատեան ընդ ոտիւք ունելով, նշան լինել կոչել առիւծ զՊարսս և մատեան զՀռովմայեցիս։ Մեռանի Արշակ և թագաւորէ Պապ. ապստամբի Մեհրուժան Արծրունի՝ զԱքիտափելլն խորհեցեալ զկորուստ անձին իւրոյ. լինի մեծ պատերազմ 'ի մէջ Պապայ և Մեհրուժանայ։ Յայնժամ քաջն Շէրգիր՝ Ղեկաց արքայ մեռանի 'ի ձեռաց Սպանդարատայ Կամսարականի։ Անդ առնու խոց մեծ արքայն Աղուանից Ուռնայր 'ի Մուշեղէ Մամիկոնէ՝ Վասակայ որդւոյ։ Սատակի և Մեհրուժան յասպարապետէն Սմբատայ՝ պսակեալ բոցագոյն երկաթիւ զգլուխն, սրբոյն Ներսիսի աղօթիւք։

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

Սակաւիկ յայտարարութիւն վասն սրբոյն Գրիգորիսի Հայոց Լուսաւորչի և երանելի որդւոց նորին. և ընդ նմին ձեռնադրութիւն Սրբոյն Գրիգորիսի՝ որդւոյ Վըրթանիսի՝ թոռին մեծի սրբոյն Գրիգորի 'ի կաթուղիկոսութիւն Աղուանից և Վրաց, և եկն նորա յԱղուանս 'ի լուսաւորութիւն աշխարհին, և նահատակութիւն նորին և բերումն նշխարացն։

Արդ մի ոմն յաշակերտաց Տեառն, Թադէոս անուն՝ որպէս յառաջագոյն ասացաք, հասեալ սմա մասն ինչ Հայաստան աշխարհին, լուսաւորէր զկողմանս ինչ արևելեայ, մինչև եկն հաշակելի պատերազմողն և երիցս երանելի Գրիգոր, զոր 'ի մեռանելն Խոսրովայ Հայոց թագաւորի 'ի սպանանել զնա նենգութեամբ Անակայ Պարթևի հօրն Գրիգորի և իւր փախստեայ գնալով հեղձամղձուկ 'ի ջուրս Երասխ գետոյ լինէր — դայեկաց ումանց առեալ փախստեայ 'ի Յունաց աշխարհն զերծուցանէին զերանելին Գրիգորիոս։ Եւ այս լինէր նախախնամութեամբ մեծին Աստուծոյ յօրինակ նախամարգարէին Մովսիսի, որ 'ի պրտուեայ տապանակին 'ի մէջ ջուրցն զերծանէր 'ի ձեռաց ամբարիշտն Փարաւոնի առ 'ի փրկել զժողովուրդն Աստուծոյ 'ի ծառայութենէ եգիպտական տանջանացն։ Սոյնպէս և ամենասուրբն Գրիգոր զերծեալ 'ի սրոյ Հայաստան նախարարացն 'ի փրկութիւն պահէր նորին Հայոց աշխարհին և ամենայն արևելեայ կողմանց՝ իբրև նետ մի ընտիր 'ի կապարճս թագուցեալ 'ի յունական աշխարհին, որով խոցոտեալ սատակէր զաներևոյթ թշնամին. զոր ընտրեալ յորովայնէ մօր իւրոյ և սրբեալ յարգանդին յաղթող նահատակ, առաքեալ միանգամայն և վայելուչ տուեալ քահանայապետ Թորգոմեան աշխարհին և Ասքանազեան զաւակին։ Արդ սնեալ և ունեալ երջանիկն Գրիգորիոս զքրիստոսական հաւատոցն զօրութիւն առաքելական և քաջալերական համարձակութեամբ՝ եկեալ յանդիման լինէր Տրդատայ արքային Հայոց միամտութեամբ և քաղցր հարկանել ծառայութիւն, պօղոսեան հաւանեալ ձայնի՝ հեզագոյն քաջութեամբ ծառայել Տեառն զօրութեանց, մարմնաւոր տերանց, այլ ոչ առ ականէ ծառայութեամբ և հնազանդութեամբ։ Ուր ստանայր զերկուս որդիս՝ Արիստակէս և Վրթանէս։ Իսկ թագաւորն՝ մոլեգնեալ 'ի դիւաց զանազան և պղծալից պաշտամունսն՝ ձեռն արկանէր յամենազօր նահատակն Քրիստոսի օժանդակութեամբ չար վիշապին կամեցեալ յիւրն ծառայել 'ի խորխորատ կորստեանն դիցն աղտեղութեան պաշտամանն, բազում և զանազան տանջանօք չարչարեալ զսուրբն՝ ոչինչ կարաց կամակից լինել յանշարժելի հաւատս երանելւոյն.

այլ օր քան զօր քաջաբար մրցեալ առնոյր զյաղթութեան մրցանակն 'ի վերայ աներևոյթ և երևելի թշնամւոյն։ Եւ իբրև ոչինչ կարաց պատճառս գտանել փոխելոյ զառաքինին յուղիղ հաւատոցն Քրիստոսի՝ յայնժամ ազդեալ չարին 'ի միտս չար արքանեկացն, տարեալ ընկենուլին զսուրբն Գրիգորիոս յանհնարին խոր վիրապն Արտաշատ քաղաքի, յորում զերեքտասան ամս յօձախառն բնակէր վայրի՝ մինչև այլ ևս կանայք ոմանք երանելիք, Հռիփսիմէ և Գայիանէ հանդերձ երեսուն և հինգ ընկերօք 'ի նորին 'ի Հայոց արքայէն կատարեցան։ Եւ երանելեացն լինէին մարմինք բացընկեցիկք։ Եւ ապա ամենազօրն Աստուած յայց ելանէր երանելւոյն Գրիգորի և երանելի նահատակացն՝ սրբոց Հռիփսիմեանց, և պատուհաս մեծ հասուցանէր 'ի վերայ աշխարհին Հայաստանի, ոչ պատուհասի, այլ մեծի ողորմութեան նշանակ, որպէս ատել զսիրելի որդին և անտես առնել զօտարացեալ խորթն։ Նոքին իսկ դեքն, զորս նուիրօք և զոհիւք մեծարէին՝ 'ի վերայ թշնամեաց հասեալ՝ տային նոցա մոլեգնել և ուտել զիւրեանց մարմինս. այլ և զնորին թագաւորին զկերպարանս 'ի խոզի դարձուցեալ 'ի բնութիւն յեղէգն լինել փախստեայ։ Յայնժամ ահ և երկիւղ սաստիկ զամենեսեան լնոյր, մինչև միայն կորստեան կենաց աշխարհին։

Մինչև յայսմ ահի և 'ի դողման կային 'ի

մեծամեծաց մինչև ցփոքունս՝ երևէր 'ի տեսլեան գիշերոյ հրեշտակ ողորմութեան Աստուծոյ կնոջ ումեմն, Խոսրովիդուխտ անուն՝ քեռ Տրդատայ Հայոց արքայի. «Անհնարին է ձեզ՝ ասէ, 'ի հարուածոցդ զերծանել, բայց եթէ 'ի ձեռն սրբոյն Գրիգորի երթեալ հանէք զնա 'ի խոր վիրապէն»։ Եւ զարթուցեալ պատմէր զերազն՝ և ամենեքին ըմբերանեալ դարովքէին զկինն և ասէին. «Եւ դու ուրեմն դիւահարիս. իսկ արդ և զոսկերսն անգամ զի՞նչ հնար է գտանել զնորա»։ Եւ իբրև կրկնեալ և երեքկնեալ զտեսիլն՝ յարուցեալ առ վտանգի հարուածոյն չոքան 'ի բերան վիրապին թերահաւատքն՝ կոչս 'ի կոչս բարբառեալ բանիւն Աստուծոյ. «Ով 'ի դուրս, եթէ իցես կենդանի». և վաղվաղակի զեկուցանէր զկեալն կենդանի։ Բազում խնդութեամբ 'ի վեր առեալ ածին 'ի Նոր քաղաք թագաւորանիստ Հայոց արքային։ Այնուհետև դիւացն առեալ զմարդիկն ակամայ ընդառաջ մեծին Գրիգորի տանէին՝ մոլեգնելով և ուտելով զմարմինս իւրաքանչիւր. և զթագաւորն նոյնպէս յեղեգանէն առեալ դիւացն ածէին ընդառաջ սրբոյն։ Որոյ ծունր եդեալ մեծին Գրիգորի արտասուօք խնդրէր յամենողորմէն Աստուծոյ զփրկութիւն թշուառացեալ ազգին. և անդէն վաղվաղակի ընդունէին 'ի ձեռն սրբոյն աղաչանաց զբժշկութիւն մարմնական տանջանացն ընդ նմին և զհոգւոյն լուսաւորութիւն։ Եւ

իբրև ոչ ումեք ինչ գեկուցեալ վասն երանելի կանանցն որք պատկեցան՝ զՀռիփսիմէն ասեմ և զնորին ընկերացն, ինքն իսկ 'ի խոր վիրապին մարգարէական ակամբն տեսանէր զնահատակութիւն երանելի վկայիցն Քրիստոսի և ասէ. «Ո՞ւր են նշխարք սրբոցն». և մարդիկն զարմացեալ ասէին՝ «Զո՞ր սրբոցն ասէ». և իբրև լուան 'ի նմանէ զանուանս պատկերոցն, ապա 'ի միտ առեալ՝ ցուցին զպատուական և զամենասուրբ նշխարս ոսկերացն։ Եւ առեալ Գրիգորի պատէր իւրեանց իսկ պատառոտուն հանդերձիւքն՝ չարաբեալ ուրուք ինչ արժանի յերանելեաց մերձեցուցանել 'ի մարմինս, մինչև սրբեալք ելանէին յաւազանէն փրկութեան. և դնէր 'ի հանգստարանի 'ի տեղւոջն, յորում պատկեցան սուրբքն։ Իսկ զբոլոր աշխարհն Հայոց ուսուցանէր և խրատէր և կնքէր կենսատու խաչիւն և լուսաւորէր մկրտութեամբ աւազանին փրկութեան և արժանաւո՛րս առնէր՝ զանճառելի Հոգւոյն ընդունել շնորհս ճաշակմամբ կենսատու մարմնոյ և արեան Տեառն։

Եւ ոչ կամեցեալ իւր իսկ ունել զաթոռ քահանայապետութեան՝ հրեշտակ Աստուծոյ եկեալ առ մեծն Գրիգորիոս ասէ ցնա՝ ոչ հեռանել և յամառել առ խոնարհութեան կարգին, այլ յայսմ քաջանալ և առնուլ կրկին զանանցական պատիւն, որ վասն քահանայապետութեան շնորհի

յԱստուծոյ։ Եւ առեալ այնուհետև զքահանայապետութեանն զպատիւ՝ երթեալ լուսաւորէր զՎրաց և զԱղուանից աշխարհն։ Երթեալ 'ի Հարանդ գաւառ՝ ուսուցանէր և խրատէր պահել զպատուիրանս Որդւոյն Աստուծոյ։ Եւ արկանէր հիմն եկեղեցւոյ 'ի գիւղաքաղաքին Ամարասայ և կացուցանէր գործունեայս և հրամանատարս շինել զեկեղեցին։ Եւ երթեալ 'ի Հայոց աշխարհն՝ օծանէր փոխանակ իւր զորդին զՎրթանէս նստուցանել յիւր աթոռ քահանայապետութեան, զհրաման հայրենի վարուց լինել շնորհ հաւատոյ բանիւ վարդապետութեան։ Որ ուղիղ և առաքինասէր վարուք կեցեալ՝ պատուհասէր և խրատէր զայնոսիկ, զորս 'ի դիւապաշտութեան գտանէր յաղանդին. յանդիմանէր և զկին թագաւորին վասն այլանդակ պոռնկութեանն։ Եւ մինչև մտեալ յեկեղեցի 'ի Տարօն գաւառի զտէրունեանն կատարել խորհուրդ՝ չար և դիւապաշտ մարդիկ ժողովեալք բազմութիւն յոյժ առ 'ի սպանանել զերանելին Վրթանէս խորհրդեամբ կնոջ թագաւորին։ Եւ յորժամ վազեցին 'ի դուռն եկեղեցւոյն՝ 'ի դիւալինդ կապեալ կաշկանդեալք եղեն հրամանաւ բարերարին Աստուծոյ, ուղնագնութեամբ ընդկալեալ կային անմռունչ ամենեքեան՝ մինչև կատարեալ երանելւոյն զաստուածեղէն խորհուրդն և 'ի դուրս եկեալ զարմանայր։ Եւ հարցեալ զպատճառն՝ խոստովանէին զիւրեանց չա-

ընաց խորհուրդն և զկամս կնոջ թագաւորին։ Եւ նա կացեալ յաղօթս՝ ձեռնադրութեամբ զամենեսեան բժշկէր և խրատէր մի ևս գործել չար ինչ, այլ ապաշխարութեամբ գտանել ողորմութիւն։

Եւ սորա երկու որդիք, միումն Յուսիկ անուն՝ առաքինասէր և սրբամիտ վարուք, որ և սա նորին խոստովանական վարուք կատարեալ պսակէր։ Քանզի հասեալ յաթոռ քահանայապետութեան հօրն՝ յանդիմանէր զթագաւորն վասն մեղսասէր չարագործութեանն. և նորա հրամայեալ անգէն յեկեղեցւոջն բրով սպանանել զնա։ Եւ անուն միւսումն Գրիգորիս յանուն հաւուն, և համանման և հաւասար նորուն վարուցն առաքինութեան, ոչ ամուսնացեալ 'ի կարգս աշխարհիս, այլ փափագեալ բաղձայր հայրենի հոգևոր ժառանգութեանն։ Եւ անգէն 'ի տղայական տիոցն վարժէր զինքն Աստուածաշունչ գրոց կըրթութեամբ և զմարմնական զգայութիւնս պահօք և աղօթիւք պարկեշտացուցանէր, զհոգին սիրոյն հաւատով լուսաւորէր. և անգէն վաղվաղակի զինքեան հաւուն զմեծին Գրիգորի զգերաշխարհիկն բարձրութեանց զերկոսեան զպատիւն առեալ յօրինէր՝ զքահանայապետութեան զպատիւ և զաթոռն և զամենապատիկ բարութեանցն պսակ զմարտիրոսութեան։ Քանզի զհնգետասան ամօք ձեռնադրեալ յեպիսկոպոսութիւն զմանուկն Գրիգորիս Վրաց և Աղուանից աշխարհին՝ երթեալ

լուսաւորէր զերկոսին աշխարհս և հաստատէր քրիստոսական հաւատովն զնալ. շինէր և զեկեղեցիս ըստ կարգաց և քաղաքաց և ձեռնադրէր զերիցունս, յորդորէր 'ի պաշտօն սրբութեան և յիշատակ սրբոց կանխել հանապազ։ Եւ նախանձեալ զբարի նախանձ առաքելական ուղղութեանն՝ կատարէր զհրաման մարմնացեալ Որդւոյն Աստուծոյ՝ շրջեալ ընդ ամենայն հեթանոսս՝ մկըրտեալ յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ ուսանել պահել զամենայն տէրունեան պատուիրեալսն և ոչ առնուլ ընդ իւրեանս ոսկի, արծաթ և պղինձ, և պարկ անգամ և ցուպ։ Այսց բոլորից զգուշանալով երանելւոյն՝ առեալ ընդ իւր վայելուչ և յոյժ պատուականագոյն թոշակ զմեծ քահանայապետին և մարտիրոսին Զաքարիայ՝ զհօրն Յովհաննու, 'ի պատուական արենէն նըշխարս, զսրբոյն Պանդալէոնի, որ դաւանեաց զբարւոք դաւանութիւնն Քրիստոսի և պսակեցաւ 'ի Նիկոմիդիա քաղաքի։ Եւ տարեալ զամենասուրբ նշխարս վկայիցն 'ի մեծ քաղաքն Ցուի յԱղուանից իշխանութեան՝ շինէր փոքրիկ եկեղեցի և դնէր անդ մեծ զգուշութեամբ զմասն ինչ յարենէ Զաքարիայ և 'ի նշխարաց սրբոյն Պանդալէոնի, և թողոյր երէց մի սպասակալ և պաշտօնեայ վկայիցն Քրիստոսի։ Եւ զկէս նշխարաց սըրբոյն Զաքարիայ և երանելւոյն Պանդալէոնի առեալ ընդ իւր և երթեալ 'ի Մասքթաց աշխարհն՝

յանդիման լինէր Սանատրկայ՝ թագաւորին Մասքթաց, համատոհմին Արշակունեաց. և քարոզէր զանճառելի Երրորդութիւնն, զմի արարչական զօրութիւնն, զմարմնանալն Բանին Աստուծոյ, զզանազան նշանագործութիւնս յերկրի առնել, զխաչիլն և զմեռանիլն և յերիր աւուր յառնել և նովին մարմնով 'ի յերկինս վերանալ, նոյնպէս և յերկրորդ գալստեանն երևիլ՝ դատելով զկենդանիս և զմեռեալս: Եւ խնդութեամբ ընկալեալ հաւատային աւետարանական բանին զառաջինն: Իսկ ամենաչարն սատանայ մտեալ 'ի սիրտս նոցա գրգռէր չարանալ ընդ կենսատու հրամանին բանիցն տեառն. սկսան դնել բաղբաղայս ճշմարիտ վարդապետական բանից երանելւոյն, քանզի 'ի քարոզութեան ասէր զկամս բարերարին Աստուծոյ՝ ոչ աւարել, ոչ յափշտակել և ոչ գողանալ, այլ վաստակել ձեռօք և վայելել մարդաբար և երանելի լինել Աստուծոյ: Եւ ասեն. «Հայոց արքային կեղծաւորութիւն է այդ՝ արգելուլ զմեզ յաւարէ Հայաստան աշխարհի. և իբրև կեցցուք, զի ոչ աւարեսցուք»: Ապա և զթագաւորն ևս խոնարհեցուցեալ յիւրեանց ամենաչար կեղծաւորութիւնն՝ կալեալ զմանուկն Գրիգորիս ընդ ամեհի ձիոյ կապէին ընդ ագի և արձակէին 'ի դաշտն Վատնեայ. և այսպէս պսակէր սուրբն: Զոր բարձեալ աշակերտացն՝ բերէին յԱմարաս գիւղաքաղաքն, որ էր 'ի գաւառին Հաբանդայ.

անդ եդեալ առ եկեղեցւոյն հուպ 'ի բեմն 'ի հիւսիսոյ կողմանէ, և զսուրբ արիւն Զաքարիայ 'ի միում ապակեղէն շշի եդեալ և 'ի միւսում շշի զերանելւոյն Պանդալէոնի զնշխարս: Եւ եդեալ զերկոսեան շիշս ընդ ամենասուրբ նշխարս մանկանն Գրիգորիսի՝ ինքեանք փախստեայ 'ի Հայս անկանէին: Վասն զի Սանեսան բազում և անթիւ զօրօք Հոնաց 'ի Հայս արշաւէր. և յԱստուածային բարութեանցն զօրութիւն տուեալ Հայաստան նախարարացն առ 'ի խնդրել զվրէժ արժան մանկանն սրբոյն Գրիգորիսի, բազմութիւն զօրացն 'ի սուր անկեալ՝ ոչ միայն զուժաբեր յաշխարհն Մասքթայ, այլ և զամենեսեան խողխողեալ սատակէր յիւրեանց ազգայնոցն սրոյ:

Իսկ ընդ ժամանակս ընդ այն բերդաքաղաքն անուանեալ Ցուի՝ ապստամբեալ յԱղուանից արքայէն, ձեռն տայր 'ի Պարսից արքայն. և եկեալ Արդեսացիք առնէին զքաղաքն: Իսկ գտեալ զերէցն, զաշակերտ մանկանն Գրիգորիսի, զոր թողեալ էր 'ի սպասաւորութիւն սրբոցն՝ զերէցն զՑուոյ և զմանուկն մարտիրոսացուցին: Քանզի էր նորա գտեալ ճիղբ մանուկ մի, որ լսէր հաւատոյն Քրիստոսի, և հաւատացեալ առնոյր զքրիստոսական կնիքն և անդէն աշակերտէր երիցոյն և կամէր խելամուտ լինել վարուց քրիստոնէութեան. զերկոսեան զոսա 'ի կապանս և 'ի չարչարանս արկեալ՝ ստիպէին լինել մոխրապաշտ

գիւտայն ազնուութեան։ Իբրև ոչ կարէին կամակից լինել բնութեամբ՝ մաղթէին զճիղը մանուկն և ասէին. «'Ի մերոյ աշխարհիս մարդ ես, զմեր կամս արա և մեծարու առնեմք զքեզ 'ի մերում իշխանութեանս»։ Եւ երանելին պատասխանի արարեալ՝ «Լաւ լիցի յառաջագոյն քան զերէցն մեռանել ինձ վասն անուանն Քրիստոսի, քան բնականալ 'ի յարկս մեղաւորաց»։ Եւ վաղվաղակի սրով գլխատեալք՝ ընդունէին զերանութեան զպսակ և զամենավայելուչ նահատակութեան յաղթանակ մրցանակն ըստ իւրեանց հոգևոր հօրն՝ մանկանն Գրիգորիսի։ Զորս առեալ Ասորեաց ոմանց աբեղայից տանէին 'ի Հակու անուանեալ գիւղն, և անդ եդեալ 'ի գերեզմանի՝ և ինքեանք 'ի տեղւոջն վանս շինէին։ Եւ անդ է, ասեն՝ նշխարք երանելեացն մինչև ցայսօր։ Եւ լինէր այն առ քաջին Վաչէիւ՝ Աղուանից արքայիւ։ Եւ ամբածածկեալ կային երանելեացն վկայից ամենասուրբ նշխարք մինչև ցթագաւորութիւն երրորդ բարեպաշտ Վաչականայ Աղուանից արքայի։ Քանզի 'ի քաջէն Վաչականայ մինչև ցՎաչէ թագաւորք էին Աղուանից թուով ինն, յորոց տասներորդ էր բարեպաշտ և աստուածասէր թագաւորն Վաչական Աղուանից արքայ։

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

Գիր անուանց նախագահ կացելոց, որ յայտնէ 'ի Յաբեթէ և յԱռանայ մինչև ցերրորդն Վաչական։

Յաբեթ, Գամեր, Թիրաս, Թորգոմ, Հայկ, Արմենեակ, Արամայիս, Ամասիա, Գեղամ, Հարմայ, Արամ (առ սովաւ Աբրահամ), Արայն Գեղեցիկ (առ սովաւ Իսահակ), Անուշաւան, Փառէտ, Արբակ, Զաւան (առ սովաւ Յեսու), Փառնաս, Սուր, Հաւանակ, Վշտակ, Հայկակ, Ամբակ, Առնակ, Շաւարշ, Նորայր, Վստամ, Կար, Գոռակ, Հրանտ, Ընծակ, Գղակ, Հօրոյ, Զարմայր, Պերճ (առ սովաւ Դաւիթ), Արբուն, Բազուկ, Հոյ, Յուսակ, Կայպակ, Հսկայորդի, Պարոյր (սա էառ թագ 'ի Բաբելացւոց թագաւորէն), Հրաչեայ, Փառնաւազ, Պաճոյճ, Կոռնակ, Փաւոս, միւս Հայկակ, Երուանդ սակաւակեաց, Տիգրան։

'Ի սոցա ծննդոց կարգեցաւ Առան նախագահ Աղուանից։ Եւ թիւ աւուրցն յԱռանայ մինչև ցքաջն Վաչական, որ էր 'ի մեծ ազգէն Արշակունեաց՝ չէ յայտ։ Իսկ որք ըստ կարգի կացին թագաւորք տանս Աղուանից՝ անուանք են այսոքիկ. Վաչական քաջ (առաջին), Վաչէ (առաջին) Ուռնայր, Վաչական (երկրորդ), Մրհաւան, Սատոյ, Ասայ, Եսուաղէն, Վաչէ (երկ-

բորդ)․ ապա բարեպաշտն Վաչական (երրորդ) արքայ Աղուանից, յորոյ բազումք 'ի սոցանէ քրիստոսասէր և բարի վարուք կեցեալ՝ տարան յիւրաքանչիւր ժամանակի զվախճան։ Սակայն ոչ ումեք 'ի նոցանէ այսպիսի աստուածային և հոգևոր ծածկեալ գանձ յայտնեալ ընձեռեցաւ՝ որպէս վերջինս Վաչականայ բարեպաշտ Աղուանից արքայի։ Եւ 'ի հրամանէ Պերոզի, Պարսից արքայի՝ շինեցաւ 'ի Վաչէէ Պերոզապատ մեծ քաղաքն, որ այժմ կոչի Պարտաւ։

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

Կեանք և վարք և կարգաւորութիւնք Աղուանից, որ 'ի Վաչականէ արքայէ եղան, և գիւտ նշխարաց սրբոց։

Իսկ զերեսուն ամ 'ի Վաչէէ մինչև զՎաչական բարեպաշտն առանց թագաւորի կացեալ աշխարհս Աղուանից. քանզի ամենաչար և ամբարիշտ թագաւորն Պարսից զայրագնեալ մոլեգնէր իբրև զկատաղեալ շուն՝ կամէր բառնալ զամենայն թագաւորութիւնս աշխարհի, միանգամայն շարժել զեկեղեցիս, բառնալ զկարգ քրիստոնէութեան և հաստատել, կարգել յիւրում իշխանութեան զմոլեգնութեան դիւապաշտութիւն. յոր ամենասուրբ վկայիցն Քրիստոսի 'ի պղծալից ձեռաց արիւն հեղոյր յերկիր. և յոյժ անթիւ ան-

մեղաց անձինք խողխողեալ լինէին սրով չարին։ Այլև կանայք աղայլիւք հանդերձ արտօսրահառաչ ձայնիւ գերեալ լինէին յօտար աշխարհ 'ի դառն ստրկութիւն։ Զբազում նախարարս Հայոց, Վրաց և Աղուանից 'ի մոգութիւն դիւապաշտութեանն ածեալ կործանէր՝ զոմանս բռնութեամբ և զոմանս պարգևօք 'ի մեծամեծ իշխանութիւնս ընձեռելով, 'ի տեղիս տեղիս ատրուշանս կանգնելով՝ զօրանայր կրակալից պաշտամունք դիցն աղտեղութեան. և ազգի ազգի աղանդք չարախոհն սատանայի յոլովեալ թշուառացուցանէին զհիքացեալ մարդիկ աշխարհին Աղուանից. զորս ամենապիղծն զրպարտեալ ապստամբութեան պատճառաւ, կապանօք և բանդիւք նեղէր և ակամայ 'ի մոգութիւն խոնարհեցուցանէր։ Ընդ նոսին և Վաչական առ բուռն սաստիկ չարութեան թագաւորին ակամայ հաւանէր մոգութեանն, այլ գաղտ յաղօթս և 'ի պահս և 'ի Քրիստոսի խոստովանութիւնն կանխէր հանապազ. մինչև այց արար ամենողորմն Աստուած հեղման արեան սրբոց վկայիցն Քրիստոսի և աւերածի սուրբ եկեղեցեաց և 'ի զուր խողխողման ծերոցն և երիտասարդաց, և գերութեան կանանց և տղայոց և կորստեան հոգեաց անմեղաց, որք մոգութեամբն եղեն հիքացեալ։ Եւ առաքեաց գաւազան բարկութեան բռնաւոր և արիւնարբու թագաւորին Պարսից զՀեփթաղական ազգն, որք հարեալ սա-

տակեցին և համաջինջ արարին զամբարիշտ իշխանս Պարսից աշխարհին հանդերձ խառնիճաղանճ ռամկօքն անթիւ զօրացն բազմութեամբ։ Եւ թերևս 'ի վերայ սորայ մարգարէանայր Երջանիկն Եսայիաս զտեսիլն, զոր տեսանէր 'ի վերայ Բաբելոնի. «Բա՛՝ դիմեալ գան հսկայք յագեցուցանել զսրտմտութիւն իմ, խնդան, գան միանգամայն և թշնամանեն։ Տէր զօրութեանց հրաման ետ ազգաց բազմաց գալ 'ի յերկրէ հեռաստանէ, և հասեալ է Տէր խռովք սպառազինուք, և այլն.» յորում արդարև երկրորդեալ կատարեցաւ մարգարէութիւնս այս 'ի վերայ Պարսից թագաւորին՝ ամենաչարին Պերոզի։ Քանզի հսկայաբար հրամանաւ աստուածային զօրութեանն եկեալ Հեփթաղական ազգն յագեցուցանէր զսրտմտութիւն բարկութեան Տեառն. զի նախ զորդիս նորա առաջի նորա հարեալ սատակեցին սրով բերանոյ զչար զաւակն և զբովանդակ նախարարս և զկուսակալս աշխարհին, ընդ նմին և զխառնիճաղանճ անթիւ զօրաց բազմութիւնն. և նոյն ինքն թագաւորն՝ զամենաչար զՊերոզ ասեմ, սրով խողխողեալ 'ի մէջ անթիւ դիակացն լինէր կորուսեալ և զթագուհին իշոյ թաղեալ. և զամբարշտութեամբ մթերեալ անբաւ մեծութիւնն աւարեալ 'ի բաց բառնային, զկանայս նոցա խայտառակէին և ոչ խնայէին 'ի մանկունս նոցա, և ոչ ողորմէին որբոց նոցա։ Եւ արդարև յագե-

ցուցանէին զսրտմտութիւն բարկութեան Տեառն, և հատուցումն չարեաց, զոր ամենայն ազգաց հատուցանէր արիւնարբուն Պերոզ՝ եօթնապատիկ դարձաւ 'ի գլուխ նորա։ Յայնժամ լցաւ եկեղեցին Աստուծոյ երանութեամբ, զի զչար մանկունս զայրացուցչին կալեալ հարին ոչ զքարի, այլ 'ի բերան սրոյ թշնամեացն, որք չարաչար մահուամբ վերացան 'ի կենցաղոյս. այլև զնոյն ինքն զգլուխն հանդերձ չար զաւակօքն սրախողխող չարամահ զատնութեամբ բառնային յաշխարհէ։

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

Թագաւորելն Վաղարշակայ և 'ի նմանէ առնուլ Վաչականայ զիւր թագաւորութիւն Աղուանից։

Յետ բառնալոյ չարին Պերոզի չարաչար մահուամբ յաշխարհէս՝ թագաւորէր Վաղարշակ հօրեղբայր նորա ընդ նորա։ Եւ կատարի առ Վաչականաւ տէրունեան ասացեալ բանն, եթէ «որ արասցէ և ուսուսցէ՝ նա մեծ կոչեսցի յարքայութեանն Աստուծոյ», զոր աստուածասէր արքայն Վաչական արար. յառաջ զինքն դարձուցանել 'ի մեղանչական ճանապարհէն և գործել զբազում և զանազան առաքինութիւնս և զյոլով աշխարհս 'ի դիւական չարագործ պաշտամանէն

'ի սուրբ և յուղիղ աստուածպաշտութեանն դարձուցանել 'ի պողոտայն, և բարի քաջութեամբ աւանդել զառաքինութիւնն։ Քանզի զիւրոյ աշխարհին նախարարս, որք միանգամ մոգութեամբն աղտեղացուցեալ էին զհոգւոյն խոհականութիւն դիցն պարշելի պաշտամամբ և զմարմինս պղծալից պոռնկութեամբ խենեշացեալ յորդորական խրատու ածէր 'ի խոստովանութիւն Քրիստոսի ճըշմարտութեանն և ուսուցանէր Աստուածաշունչ գրոց վկայութեամբ, թէ հաւաստեաւ լինելոց է յարութիւն մեռելոց հրամանաւ Աստուածորդւոյն, և անշէջ հրով դատն դատաստան յանանց յաւիտենին՝ յաւիտենից ուրացողաց և ոչ խոստովանելոց և ամբարիշտ չարագործաց, և մշտընջենաւոր անճառելի փառաց պարգևք խոստովանողաց զանքննելի աստուածութիւնն, և ըստ կամաց նորուն աստուածութեանն բարեգործութեամբ յարուցելոց։ Եւ որք յետ շնորհի աւազանին փըրկութեան էին զառածեալք 'ի մոգութիւն՝ ապաշխարութեամբ հաստատէր. և որք 'ի տղայութենէ իսկ երթեալ էին զհետ կորստեան ճանապարհին՝ հրամայէր լուսաւորել աւազանին փըրկութեամբ, և արժանաւորս առնէր ճաշակման ամենասուրբ մարմնոյ և արեան կենդանացուցիչ Որդւոյն Աստուծոյ։ Եւ ինքն յոյժ ցնծացեալ ուրախանայր ոչ այնչափ ընդ թագաւորութիւնն, որչափ ընդ բոլոր նախարարաց աշխարհին միա-

բանութեամբ հաւասարել ուխտի եկեղեցւոյ, լուեալ 'ի կենարար պատուիրանէն, թէ որ դարձուսցէ զոգիս 'ի մոլար ճանապարհէ և ուսուսցէ զառաքինասէր վարս՝ զիւր հոգին փրկեսցէ 'ի մահուանէ և քաւեսցէ զբազմութիւն մեղաց իւրոց. և յօր աւուր յորդորելով յաստուածասէր պաշտամունս՝ անձանձրոյթ յիշատակս սրբոց կատարէր։ Հրաման տայր այնուհետև Արցախամուր աշխարհին յիւրում ծառայութեանն 'ի բաց լքանել թողուլ զդիւապաշտութեան կարգս կարգս զաղտեղի դիցն զոհամատոյց պաշտամունս. յոյժ բարեմիտ և աշխարհաշէն և խաղաղասէր և հրամանատար ամենայն կողմանց իւրոյ թագաւորութեանն, զորոց չարին Պերոզի զթագաւորութիւնն հանեալ էր և իշխանաց զընիկ իշխանութիւնն բարձեալ՝ անդէն առ իւրաքանչիւրսն դարձուցանէր զաէրութիւնն։ Յայնժամ Աղուանից աշխարհն հարեալ զիւրեանց հայրենի թագաւորութիւնն և առեալ զՎաչական 'ի թագաւորական զարմէն՝ քաջարութեամբ իմաստուն և վարժ խոհականութեամբ, բարձր և վայելուչ հասակաւ, որդի Յազկերտի եղբօր Վաչէի Աղուանից արքայի՝ տարեալ թագաւորեցուցանէին 'ի ձեռն Վաղարշակայ արքային Պարսից։ Եւ եկեալ յաշխարհս Աղուանից՝ խնդրէր հնարս պատճառանաց, որով մարթասցի ի բաց թողուլ զաստուածուրաց զմոգութեան զդէնն, և յայտնապէս իսկ

բերել խոստովանութիւն՝ Քրիստոս Աստուած ճշմարիտ գոլ։

Յայնժամ նախախնամութիւնն մեծին Աստուծոյ ազդեալ 'ի միտս թագաւորին՝ հրաման տայր Վաղարշակ արքայ Պարսից, եթէ զհուրաքանչիւր օրէնս հաստատուն պահեսցեն ըստ իւրաքանչիւր աշխատելոյ կամաց և մի՛ զոք վտանգեալ դարձուցանել 'ի մոլութիւն։ Եւ լուեալ զայս բարեպաշտ և աստուածասէր արքային Վաչականայ՝ բազում խնդալից բերկրանօք դիմեալ յեկեղեցի Աստուծոյ բազում աղօթիւք և արտասուօք խոստովանէր զմշտնջենաւոր և զանճառելի սուրբ Երրորդութիւնն և մաղթէր բազում աղաչանօք զեպիսկոպոսս և զերիցունս և զանապատականս և զամենեսեան ուխտաւորս եկեղեցւոյ՝ ցաւակից և աղօթակից լինել իւր առ 'ի հաշտեցուցանել զամենողորմն Աստուած. և ինքն 'ի պահս և յաղօթս և յողորմութիւնս աղքատաց առատապէս կանխէր՝ հայցեալ յերանելին Պետրոս, թէ յետ ուրացութեանն կարաց զլխաւոր առաքելոցն լինել և միանգամայն փակակալ և իշխան երկնից արքայութեան։ Եւ դարձեալ ոմն յաշակերտաց Տեառն թերահաւատեալ և յետոյ Տէր և Աստուած խոստովանելով կալաւ զկարգ առաքելութեան և այլ ևս բազում և յոլով մեղուցեալք 'ի ծայրս առաքինութեան ընթացան և եղեն ժառանգորդք մշտնջենաւոր և վայելչական

արքայութեանն։ Ընդ որս բարեպաշտ թագաւորին հայցեալ՝ սրբեալ մաքրեաց զինքն յատակ հաւատոյն առաքինութեամբ՝ ճշմարիտ դարձիւ առ ճշմարիտ աստուածութիւնն։ Եւ այլոց ևս բազում աշխարհաց բժիշկ լինէր դարձի առ բոլորեցունցն Աստուած Յիսուս Քրիստոս՝ և ազատիչ 'ի դառն սատանայական ծառայութենէ։ Քանզի բժշկաց իսկ է՝ հմուտ և առաւել տեղեակ բժշկութեան, որ յիւր մարմինն առեալ զդժնդակութիւն խոցման, և զառողջութիւն 'ի ձեռն հնարից և պատճառանաց բժշկական դեղոց ընկալեալ՝ նովին դեղովք և զայլս վիրաւորեալս կարող է վաղվաղակի ածել յառողջութիւն։ Սոյնպէս և մեղուցեալ ոք, որ դառնայ առ Աստուած յամենայն սրտէ և բժշկական դեղս ապաշխարութեան ընդունի յառողջութիւն հոգւոյն, նովիմբ կենսաբեր դեղով խոստովանութեան և ապաշխարութեան կարէ այլոց ևս առողջացուցիչ գոլ հոգւոյ և անմահացուցիչ մարմնոյ, և դառնալ ամենեքին 'ի սուրբ և 'ի պարկեշտ քրիստոնէութեան պաշտօն։ Պատուհաս մեծ և տուգանս 'ի վերայ կարգէր՝ որ ոք բագին արասցէ և զիւթ հնարեսցէ և կամ զինչ իցէ դիւցազգեաց պաշտօնեսցէ և զկարգս քրիստոնէութեան ամբողջ և հաստատուն ոչ պահեսցէ։ Զկախարդս և զդիւթս և զքուրմս յետ միանգամ և երկիցս խրատելոյ, եթէ դարձեալ 'ի նմին չարութեան գտանէին 'ի

գործ՝ չարաչար կապանօք և գանիւք 'ի դուռն արքունի հասուցեալ մեծագոյն պատուհասի պատժէր՝ զոմանս խեղդելով, զոմանս շլօթակս առնելով և զոմանս 'ի սպրկութիւն արկանելով և զյոլովս խրատելով, առեալ զքրիստոնէական կնիքն՝ առնէր ուսեալս աստուածգիտութեան ճանապարհին։ Եւ կարգեալ տեղեաց տեղեաց եպիսկոպոսս և երիցունս և հայեցողս 'ի Կամբէճս, 'ի յԱղուանս իսկ զնոյն հրամանս սաստից կարգեալ՝ հաստատէր զեպիսկոպոսս և զերիցունս և զսարկաւագունս. բոլոր իսկ ուխտ եկեղեցւոյ մեծարեալ և յարգեալ էին յամս թագաւորութեան բարեպաշտ արքային Վաչականայ։

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Վասն կարգելոյ զդպրոց արքային Վաչականայ չարածնունդ մանկանցն դիւթաց, և գտանելոյ զպիղծ աղանդն մանահատութեան, և վախճանելոյ նոցունց։

Յաստուածուստ պսակեալն այն Վաչական՝ հրամայէր ժողովել զմանկունս կախարդաց և դիւթաց և քրմաց, և մանահատաց և դեղատուաց. հրամայէր 'ի դպրոցս ունել և ուսուցանել զաստուածեղէն ուսումն, և տեղեկացուցանել վարուց քրիստոնէութեան առ 'ի հաստատել։ Եւ յորժամ ինքն 'ի գեօղն գայր 'ի կատարել զյիշատակս սրբոցն, նստեալ ինքն 'ի դպրոցատանն՝

զորդիս դիւթաց և քրմաց զինքեամբ կացուցանէր՝ զուարթայաբար բակ առեալ բազմութեանն յոյժ, ոմանց գիրս և ոմանց պնակիտս 'ի ձեռին ունելով, և միաբան առհասարակ ամենեցուն մեծաձայն հրամայէր կարդալ. և ինքն ուրախ լինէր առաւել քան թէ մեծագոյն ուրուք գտեալ աւար։ Ջեռն արկանէր յուզել և քննել և խնդրել զչար աղանդն մանահատութեան. քանզի երկոքեան մարդասպանութեան են աղանդք. և մինչդեռ յայսմ էր 'ի խնդրուածս՝ մարդասէրն Աստուած կամեցաւ 'ի ձեռն աստուածասէր թագաւորին բառնալ զչար աղանդն յաշխարհէ։ Քանզի 'ի բազում ժամանակաց՝ որպէս լուեալ էր Վաչէի զչարագործութիւնն յԱղուանից աշխարհին, այլոց թագաւորացն ոչ կարացեալ 'ի բուռն առնուլ, կամ թէ անփոյթ իսկ արարեալ։ Իսկ անիծեալ և չար Պարսիկ Մարզպանքն՝ շատ անգամ 'ի բուռն առեալ, և կաշառօք 'ի բաց թողեալ։ Իսկ 'ի ժամու միում՝ մինչդեռ կատարէին զչար գործն մանահատութեան՝ յամուրս մայրւոջն առ ափն Կուր գետոյ, չորիւք ցցիւք պրկելով զչորեցունց բութոյն կապեալ զմանուկ մի, և մորթէին կենդանւոյն, այլոյ ումեմն մանկագոյն պատանեկի դէպ եղև ճանապարհաւ հուպ անցանել առ նոքօք։ Եւ 'ի վաղիւ անդր 'ի ներքս յարեալ տեսանէր զմարդախողխող չարագործացն չարիս. և նոցա զհետ ելեալ զնա ևս, և փախուս-

տեայ եղեալ մանկանն՝ անկանէր 'ի հուր գետ. և 'ի մէջի գետոյն ծառ մի 'ի կղզւոյն դիալեալ, 'ի յուղւոյ անցեալ կլանէր 'ի ծառն, չգիտելով չարագործացն. և 'ի միտ առեալ՝ ճանաչէր զմարդիկն. և գերծեալ անցանէր ընդ գետն՝ և եկեալ փութապէս պատմէր արքային։ Եւ լուեալ Թագաւորին յաղօթս կացեալ՝ գոհանայր զմարդասիրէն Քրիստոսէ. և հրամայէր ուխտի եկեղեցւոյն պահել և աղօթս առնել, զի յայտնեսցի չար դիւապաշտութիւն և բարձցի յաշխարհէս։ Քանզի սատանայի այնպէս կալեալ էր զմիտս իւրոց չար արբանեկաց, մինչ զի անկարելի ումեք էր զչար ադանդոյն մարդիկն 'ի խոստումն ածել։ Եւ իբրև հրամայեաց Թագաւորն ունել զմարդիկն, զոր 'ի խողխողման իսկ տեսին, և յոլովագոյն այլ ևս մարդիկ, զորս համբաւու գիտէին, և բազում գանիւք և չարաչար տանջանօք 'ի փորձ արկեալ ոչ կարէին խոստ կացուցանել զչարագործսն։ Ապա բարկ քացախ և բորակ խառնեալ և գերկրեալ զչարագործսն՝ արկանել հրամայէր ընդ ունչսն մինչև աչքն լռնագոյն եղեալ շրջէին համայն, և յայնմ դառն տանջանսն զոչ և գուբասս կալեալ՝ չէինէին խոստուկ։ Իսկ իբրև յԱստուծոյ յաջողեալ էր 'ի ձեռս Թագաւորին որպէս եղեն տասցեալ՝ բառնալ զչար ադանդն յաշխարհէս, իմաստութեամբ խորհեցաւ ածել 'ի խոստումն, հրամայէր զամենեսեան տանել 'ի տեղի սպանմանն. և զմի

ոմն 'ի նոցանէ՝ որ էր մանկագոյն աւուրբք, զառաջեաւ հրամայեաց թողուլ, և երդուեալ մեծապէս թէ զքեզ չհրամայեմ սպանանել՝ եթէ խոստովան լինիս և համաստեաւ ցուցանես զհանգամանս դիւապաշտութեանն։ Եւ մանկանն սկսեալ՝ և զգլուխն զերկիր ածեալ, պատմել զխորհուրդս չար ադանդոյն, ասէ. «Դեն յայտնապէս գայ 'ի մարդոյ կերպարանս, և հրամայէ երիս դասս լինել, և մէներիս զմարդն ունել. մի խոցել և մի սպանանել. այլ ողջոյն հանել զմորթն և զաջոյ ձեռին զբոյթն, և մորթովն տանել ընդ լանջս 'ի ձախոյ ճկոյթն, հատանել և լուծանել զճկոյթն ևս 'ի ներքս։ Նոյնպէս առնել և զոտիցն՝ մինչդեռ կենդանի կայ մարդն. և ապա սպանանել և զմորթն հանել, և կազմել և դնել 'ի սապատի. և իբրև ժամանակ չար պաշտամանն եկեալ լինի, արարեալ աթոռ երկաթի ծալածոյ, ոտքն յայնր մարդոյ ոտիցն նմանութիւն։ Հանդերձ ինչ պատուական դնեն 'ի վերայ աթոռոյն, և եկեալ դեն՝ զգենու զհանդերձն և նստի 'ի վերայ աթոռոյն, և առեալ զէն մարդոյն զմորթն մատամբքն հանդերձ տեսանի։ Եւ եթէ չկարեն ունել զսակն, զծառոյ կեղև հրամայէ հանել, և արջառ կամ ոչխար զենեալ առաջի նորա զոհ առնեն, ուտէ և ըմպէ ընդ չար պաշտօնեայսն։ Եւ ձի թամբեալ և սանձեալ կազմ պահեն, և հեծեալ 'ի ձին արշաւէ այնքան՝ մինչև զկայ առնու ձին. և ապա

ինքն չքացեալ աներևութանայ. այնպէս առնէ տարւոյ տարւոյ»։ Եւ եցոյց զայր և զկին աղանդոյն չարութեան։ Եւ ապա այլք ևս եկեալ յաղանդոյն՝ զնոյն խոստովանեցան։ Եւ հրամայեաց ապա թագաւորն նմին առն, որ պատմեաց զայս ամենայն, եթէ «Քեզ արևդ շնորհեալ վասն երդմանն՝ զոր վկայեցի. բայց արդ՝ որպէս զայլսն առնէին՝ դու նոյնպէս արա զնոսա»։ Եւ որպէս խոստացն եղև՝ նոյնպէս արար զբազումս 'ի նոցանէ առաջի բազում արքայական բանակին, և զկէսն 'ի նոցանէ յիւրաքանչիւր գեօղս տանել առաջի նոցուն ընտանեացն՝ յիւրաքանչիւր դիրս նոյնպէս խողխողեալ։ Եւ բազում գեղատուս հրամայէր սպանանել, քանզի և այն աղանդ էր պաշտամանն, զոր դևն 'ի տարւոջն միում մարդոյ հրամայէր տալ և սպանանել։ Եւ եթէ այլում չկարէր տալ, այնչափ նեղէր դևն՝ մինչ զի իւրում ընտանւոյն ևս տայր զմահադեղն։ Եւ այլ ևս աղանդք դիւապաշտութեան. զի մի դևն կոյր առնէր և միւսն պիսակ, որք հեղգային առնել զպաշտօն չարութեան և եթէ զայլ ոք մատնեալ՝ կախարդութիւն չար դիւացն զնոյն աղէտս կուրութեան և պիսակութեան 'ի վերայ հասուցանէր. զորս 'ի բուռն առեալ թագաւորին՝ չարաչար տանջանօք բառնայր յաշխարհէս։ Եւ զայլս անգամ ջնջեաց յաշխարհէն Աղուանից, իբրև քաջ և առաքինի մշակ ջերմագութ սիրով խնամ տա-

նելով անդատանաց, զփուշն և զորոմն 'ի բաց խլելով, և զսերմն բարի սերմանել և տարածանել առ 'ի պտղաբերս առնելոյ զերեմնաւորս և զվաթսնաւորս և զհարիւրաւորս։ Յայնժամ բաւական և առատատուր ողորմածին Աստուծոյ հայեցեալ յառնն ամենալաւ բարուցն վայելչութիւն, և տեսեալ թէ որպէս փոյթ ունի առ աստուածային կամացն կատարումն, ապա այնուհետև շնորհեաց ուր ուրեք հոգևորական և անպատում զանձ կայր ծածկեալ՝ նշխարք ամենասուրբ վկայիցն Քրիստոսի։

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.

Յայտնութիւն նշխարաց սրբոյն Զաքարիայի հօրն Յովհաննու և երանելւոյն Պանդալէոնի, որ վկայեաց 'ի Նիկոմիդիա քաղաքի, զոր տարեալ էր մանկանն Գրիգորիսի յաշխարհն Ճրաց։

Բազում նշանք և արուեստք լինէին 'ի քաղաքն անուանեալ Ցխի, 'ի տեղւոջն յորում երանելի վկայիցն Քրիստոսի նշխարքն կային. իբրև ոչինչ ուրուք գիտելով զդիրս նշխարացն սրբոց. և յաշխարհին հեթանոսք էին, երթեալ ջերմնոտք և ախտաժետք հող առնուին յեկեղեցւոյն՝ ուր նշխարք սրբոյն կային, թէպէտ և հեթանոս էին, լինէր մեծ բժշկութիւն։ Իսկ ամենաչար Պարսկաց պապանձական պաշտօնն՝ զի միշտ հակա-

ռակ կայր եկեղեցւոյն Աստուծոյ, մտեալ պարսիկ մի մոգ, ուր կային սուրբ Զաքարեանց նշխարքն առ 'ի ծաղր առնելոյ՝ կամէր զպէտս իւր վճարել, և իբրև լուծեալ զխանջանն՝ աղիքն 'ի վայր թափեալ՝ չարաչար սատանջանօք ելանէր 'ի կենցաղոյս։ Զայս նշանագործութիւն Յունան Հոնաց եպիսկոպոսապետ՝ որ 'ի Մազկթաց աշխարհէն էր և յոյժ ճշմարտախօս, որ ինքն իսկ ականատես եղեալ՝ պատմեաց։ Իսկ 'ի Հալու, ուր երանելեաց վկայից նշխարքն կային, որք վկայեցին 'ի Յուի առաջի Արդեսացւոյն Պարսկի, վանացերիցոյն երևէր 'ի տեսլեան գիշերոյ՝ որում անուն էր Յակոբ, այր մի աւագաշուք լուսաւոր կերպարանօք, և միւս ևս մանուկ յարանց՝ նոյնպէս ահագին լուսաւոր կերպարանօք, և ասէին. «Երթ 'ի Յուի, և ասա գործակալի քաղաքին, որ է Խոճկորիկ անուն՝ նախարար յԱղուանից աշխարհէն. մեք նմա ցուցանեմք զտեսիլդ. սուրբք եմք յեկեղեցւոջն, հանէք դու և նա»։ Եւ անփոյթ արարեալ երիցոյն. և կրկնեալ և երեքկնեալ նոյն տեսիլ, և դարձեալ 'ի վերջ ընկեցեալ անփոյթ առնէր։ Եւ ապա յուժգին անկեալ 'ի հիւանդութիւն մերձ 'ի մեռանիլ՝ եկեալ նոյն արք հրեշտակաշուք և լուսաւոր կերպարանօք և ասեն ցերէցն՝ «Է՞ր ապագաւ մեռանիս, գիտե՞ս եթէ ո՞չ». և նա ասէ՝ «Ոչ՝ տեարք»։ Նոքա ասեն՝ «Վասն զի հեստեալ յամառեցար, ոչ չոգար

'ի Յուի առ Խոճկորիկ առնուլ զմեր նշխարս անտի. արդ մեռանիս աւագիկ»։ Եւ աղաչեալ երիցուն՝ հայցէր զբժշկութիւն, զի փութով երթեալ կատարեսցէ զհրամայեալսն։ Եւ նոցա ձեռն եդեալ 'ի վերայ կենդանակիր խաչի նշանաւն՝ և վաղվաղակի ընդունէր զառողջութիւն, և յարուցեալ գնայր 'ի քաղաքն Յուի։ Եւ գտանէր զԽոճկորիկ, որ էր գործակալ 'ի քաղաքին, և նորա ոչինչ հարցաքննին արարեալ, այլ որպէս առն աքեղայի արար ընդունելութիւն։ Եւ վասն զի 'ի տեսլեանն ասացեալ էր, եթէ Խոճկորիկայ նոյնպէս ցուցանեմ զտեսիլդ, երէցն ոչինչ 'ի վեր հանէր զբանն։ Իբրև յընթրեացն 'ի վեր յառնէին, երէցն յեկեղեցւոջն հանգչէր հանդերձ երկու ևս երիցամբք որք ընդ գործակալին էին, և Խոճկորիկն երկու պատանեօք։ Եւ եկեալ նոյն արքն նովին ահաւորագոյն կերպարանօք ասեն ցԽոճկորիկն. «Ի վեր արի, յեկեղեցին երթ, զի սուրբքն անդ են՝ երէցն և դուք հանէք»։ Եւ զարթուցեալ 'ի քնոյ ասէր. «Ուրեմն 'ի ժամ վաղ չոգար. վասն այսորիկ է տեսիլդ». և վաղվաղակի անդէն քուն առնոյր. Եւ դարձեալ երևէր նոյն տեսիլ, և ասէին՝ «Ոչ եթէ վասն այնորիկ սասցաք, եթէ 'ի ժամ վաղ չոգար, այլ մեր նշխարքն կան յեկեղեցւոջն՝ երթ դու և երէցն հանէք»։ Եւ զարթուցեալ յերկիւղ ահագին, դարձեալ քուն առնոյր քաղցրագոյն։ Եւ եկեալ երրորդ անգամ

նոյն արքն լուսազգեստք՝ յոյժ պայծառ կերպարանօք շքեղացեալք. և ասեն. «Արի երթ յեկեղեցին, և տեսանես լոյս մեծ յեկեղեցւոջն, և ուշ կալջիր լուսոյն, յոր տեղ լոյսն ժողովի, անդանօր կան նշխարք սրբոյն»։ Եւ նոյն տեսիլ նոյնպէս 'ի նմին ժամուն երիցուն երևէր։ Եւ յարուցեալ երէցն յեկեղեցւոյ 'ի դուրս ելանէր առ Խոճկորիկ գալ, և սա առ երէցն 'ի պատմել զտեսիլն. իրերաց դիպեցան և խոստովանեցան երկոքեան զմի պատճառս, և պատմէին զտեսիլն իրերաց։ Այնուհետև երէցն Յակոբ և նախարարն Խոճկորիկ և երկու ևս այլ երիցունքն՝ որք էին ընդ գործակալին, և երկու պատանիքն տեսանագրեալ զինքեանս կենարար նշանաւ խաչիւն՝ դիմէին յեկեղեցին։ Իբրև մտին 'ի դաւիթ մօտ առ բեմն, արարեալ երկրպագութիւն առաջի խաչին՝ հայեցեալ տեսին լոյս սաստիկ յեկեղեցւոջն ահաւորագոյն յոյժ։ Եւ յահագին երևեցելոյ լուսոյն ոչ կարէին 'ի վեր յառնել. և պաշտեցեալ սաղմոս մի և երկու՝ չկարէին յառնել. և զերբորդն կատարեալ՝ օգնութիւն առեալ յամենազօրէն Աստուծոյ, որպէս թէ ելեալ մարդ ոք զամենեսին 'ի վեր առնոյր։ Եւ բոլորեցունց կնքեալ զինքեանս նշանաւ խաչիւն՝ 'ի ներքս յեկեղեցին մտանէին՝ լցեալ պայծառագոյն լուսով, և պաշտէին մինչև ցառաւօտն. և ընդ այգանալն ժողովել սկսանէր լոյսն բովանդակ 'ի բեմ անդր,

և երթեալ միաբանէր 'ի տեղին՝ ուր երանելի վկային Քրիստոսի նշխարքն կային։ Եւ 'ի սպառ լուսոյն զօրէն ճրագի մերթ լուցանէր և մերթ անցանէր 'ի վերայ տեղւոյն՝ ուր սուրբ նշխարքն կային, մինչև նշանակէին զտեղին։ Եւ ապա բացեալ գտին զնշխարս երանելեացն։ Եւ գիր 'ի վերայ գոյս օրինակ. «Ես Գրիգորիս բերի զայս սուրբս Զաքարիա՝ զհայր Յովհաննու, և զՊանդալէոն երանելի, որ վկայեաց 'ի Նիկոմիդիա քաղաքի»։ Եւ առեալ լուանային և օծանէին զնշխարս սրբոյն անոյշ իւղովք։ Եւ կնքէր Խոճկորիկ իւրով մատանեաւ, և ինքն դեսպան ձիով առ բարեպաշտ արքայն Աղուանից հասանէր, և պատմէր զերևումն մեծագոյն նշանացն։ Իսկ աստուածասէր թագաւորին յոյժ ցնծալից ուրախութեամբ զուարճացեալ կանխէր յաղօթս և 'ի բարերարութիւնս մեծին Աստուծոյ. գոհանայր զմեծագոյն տուեցելոց պարգևացն։ Եւ անդէն վաղվաղակի ժողովէր զեպիսկոպոսս և զվանականս և զանապատաւորս. մեծապէս կատարէր զյիշատակ սրբոյն, աղքատաց առատապէս առնէր ողորմութիւն. զեպիսկոպոսս և զերիցունս զգեցուցանէր պատուական հանդերձիւք, և զՄանաւէ զիւր դրան երէցն՝ որ էր յոյժ հաւատարիմ, և հանդերձ իւր պաշտօնէիւք տէրունեան խաչին նշանաւ, խնկովք և զանազան ծաղկովք, և անթիւ ժողովոց բազմութեամբ՝ օրհնեալ փա-

ուսուցէր հոգևորական երգովք 'ի ձեռն առաքինասէր նահատակացն զՅիսուս Քրիստոս զճշմարիտն Աստուած։ Եւ այնուհետև զանազան թագաւորական զգեստիւք յարմարեալ սպաս սրբոցն կազմէր, ոսկւով և արծաթով և ականբք պատուականօք։ Եւ հրամայէր առնել խորան փայտեղէն ծալածոյ չիկակարմիր կազմել մորթով և ոսկետակ կտաւովք. և 'ի ներքոյ դրուագել զհանդստարանս սրբոցն և զբոլոր կտակարանաց կայեան։ Եւ Տուշանիկ աշխարհատիկինն Աղուանից՝ յոյժ հաւատացեալ և բարեսէր կին, զիւր մեծագոյն խորանն հրամայեաց 'ի չիկակարմիր խորանի սրբոց 'ի վերայ հարկանել եկեղեցաբար, յորում պաշտօնեայքն և թագաւորն և յոլովք 'ի ժողովրդենէ կային 'ի ներքոյ, որ 'ի ջերմին հով առնէր 'ի սուրբ խորանին և յանձրևաբեր խոնաւէն ցամաք պահէր։ Եւ բեհ կտաւով զմեծ խորանաւն շուրջ որմած փակաբար պատեալ՝ յորում բանակն արքունի 'ի ներքս մտեալ 'ի ժամ պաշտամանն առաջի խաչին և երջանիկ վկայիցն Քրիստոսի, երկրպագութեամբ մաղթէր զԱստուած և ունկն դնէր Աստուածաշունչ գրոց։ Եւ քանզի միշտ ընդ իւր առեալ կնշխարս երանելեացն, հրամայէր դեսպակ առնել յանուն սրբոցն՝ նոյնպէս չիկակարմիր մորթով կազմեալ, և ոսկետակզգեստ պատուական կտաւով 'ի վերայ յարմարեալ, և խաչ ոսկեղէն 'ի պատուականագոյն ականց՝ զանուն

թագաւորին ոսկեգործ քօղակով 'ի վերայ դրեալ, զոր 'ի վերայ դեսպակին հարեալ կանգնէին, և յարքունի ասպատանէ սպիտակ ձիս ընտրեալս՝ որ իւր յոյժ սիրե ի և պատուական երևէին, և զագի ձիոցն կարմիր ներկուածով տայր յարմարել, և պաշտակս յայս արարեալ սրբոցն դեսպակի և ձիոցն սպաս առնելոյ. և մի ինչ առնել դեսպակին՝ բայց միայն զսուրբսն և զԱւետարանն հանդերձ այլ ևս Աստուածաշունչ գրովք։ Եւ սայլ հրամայէր կազմել սպիտակ եզամբք լծելովք, որ զխորան սրբոցն բառնայցեն. և երիցունս բազումս և սարկաւագունս և դպրակարգաց, և փառս պահէր յարքունի դրանն, որք միշտ 'ի տուէ և 'ի գիշերի պաշտեալ սպաս ունէին սրբոցն։ Եւ յորժամ չու լինէր բանակին՝ յառաջ սրբոց դեսպակն ելանէր առաջի սպիտակազգեաց կտաւով ծածկեալ, և ոսկեխաչ 'ի վերայ դեսպակին թագաւորական թագով, զունակ զունակ կերպասուցն փողփողելով սպիտակ ձիովք և զպուրս թագաւորական թիեացն կազմեալ թագիւ, և բազմութիւն պաշտօնէիցն առաջի և զկնի դեսպակին խաչ 'ի ձեռին, սաղմոսանուագ երգով բարեբանէին զԵրրորդութիւնն 'ի մի զօրութիւն։ Եւ ապա դեսպակ աշխարհատիկնոջն և տիկնունի զունդն զհետ նորա։ Եւ յորժամ բանակել կամէին, յառաջ սրբոցն հարկանէր չիկակարմիր խորանն և խաչ ոսկի 'ի վերայ. և ապա սպիտակ

մեծ խորանն 'ի վերայ նորա, յոր եկեալ սուրբքն մեծաւ զգուշութեամբ՝ անուշագոյնք խնկովք ծխեցելովք, և քաղցրաձայն սաղմոսանուագ երգովք 'ի հանգստարանն մտանէին. և ապա արքունական խորանն՝ և այլ ևս զանազան պաակք արքունեացն հարեալ կազմէին: Եւ ինքն թագաւորն հանդերձ թագուհեաւն և բոլոր բանակօքն կանխէր զցայգ և զցերեկ յաղօթս և 'ի փառաբանութիւնս սրբոցն, և զի ոչ ունէր մանուկ աստուածասէր և բարեպաշտ թագաւորն՝ վանականաց ուխտադրութեամբ աղաչէր զԱստուած 'ի ձեռն սրբոցն, զի շնորհեսցէ նմա զաւակ: Եւ մարդասէրն Աստուած՝ այս է՝ մատակարար բարեաց, լուեալ աղօթից նորա՝ շնորհէր նմա զաւակ արու. և խնդութեամբ ընկալեալ զպարգևան յԱստուծոյ 'ի ձեռն սրբոց վկայիցն դնէր անուն մանկանն՝ Պանդալէոն, և հրամայէր սնուցանել ընդ երկիւղիւն Աստուծոյ՝ միշտ առաջի ամենասուրբ վկայիցն Քրիստոսի երկրպագութեամբ կանխեալ: Եւ յորժամ յընթրիս լինէր բարեսէր թագաւորն, թակոյկ մի յարքունի սպասէն լցեալ արքայի ըմպելի գինի, և երկուս արծաթի մեծագոյն սեղանս՝ լցեալս արքունական հացիւ համապատ առաջի արքունական սեղանոյն դնել հրամայէր, և սարկաւագ մի յառն կացեալ առ արքունական սեղանոյն՝ որ ինչ 'ի սեղանն գայր յամենայն խորտկաց առեալ 'ի վերայ սեղանոյն դնէր և իբրև զբաւ լինէր արքունի ընթրեաց, յայնժամ առեալ սարկաւագին մատակարարէր աղքատաց: Եւ յամենայն կիւրակէի՝ յորժամ զաստուածեղէն խորհուրդն հանդերձեալ էին կատարել, և կենարար աւետարանական բանքըն ընթերցեալ լինէին առաջի յոլովագոյն ժողովրդոց, ոչ ունայնաձեռն երթայր թագաւորն յողջոյն աւետարանին. և արդարև միշտ բևեռեալ էր ընդ երկիւղին Քրիստոսի, և ջերմախանդ սիրով փութայր համապատ 'ի պահս և յաղօթս հանդերձ թագուհեաւն և ամենայն դլրամբն. և անձանձրոյթ կատարէր զյիշատակս սրբոցն՝ յորդորելով զամենեսեան 'ի հաւատսն Քրիստոսի, և խրախացեալ միշտ յօրանայր հանդերձ յուսովն Քրիստոսի անանցական բարութեամբ յաւիտենից:

ԳԼՈՒԽ Ի.

Գիւտ նշխարաց սրբոյն Գրիգորիսի՝ Աղուանից կաթուղիկոսի, որ վկայեաց 'ի Մազքութս 'ի ձեռաց Սանեսանայ արքայի:

Յոյժ ցանկալի տենչանս ունէր բարեպաշտ Վաչական արքայն Աղուանից առ գիւտ նշխարաց սրբոյ մանկանն Գրիգորիսի. քանզի տեղեկացեալ էր 'ի հնագրացն պատմութենէ, եթէ 'ի Վատնեայ դաշտին կատարեցաւ երանելին Գրի-

գործս, և բարձեալ աշակերտաց ոմանց՝ բերին յՍամարաս գիւղն և եդին յեկեղեցւոջն, յորում հիմնարկեալ էր մեծին Գրիգորի՝ ոչ նշան ինչ արարեալ 'ի տեղւոջն, երկուցեալ յայլուրեք բառնալոյ զնշխարս երանելւոյն, կամ թէ յերկիւղէ հինին ճեպելոյ, և 'ի յոլովութենէ ամաց բազմանալոյ 'ի մոռացումն ընկեցեալ լինէր տեղին նշխարաց սրբոյն։ Խորհուրդ կալեալ թագաւորին ընդ իւրոյ դրան երիցուն, խորհել պատճառս ինչ, որով կարասցէ գտանել զցանկալին յոյժ բարի անձինն։ Եւ կոչեցեալ զվանացերէց գեղջն՝ հարցանէր, եթէ նշան ինչ ունիք է՞ առ եկեղեցեաւն 'ի գերեզմանին վերայ՝ թէ ոչ. և նա ասէ՝ «Բազում գերեզմանք են արդ շուրջ զեկեղեցեաւն, վասն զի 'ի հինախաղաց ժամանակէն 'ի մեծագոյն հիմնարկութենէ եկեղեցւոյն ոչ ոք կարաց շինել, զոր մեծին Գրիգորի հիմնարկեալ էր»։ Եւ ասէ թագաւորն՝ թէ «Զհող տեղւոյն 'ի բաց հրամայեմ պեղել, զուցէ 'ի բազմութենէ գերեզմանաց ոչ կարեմք կալ 'ի վերայ գերեզմանի երանելւոյն, այլ ապաստան պարտ է լինել 'ի պահս և յաղօթս, և բազում աղաչանօք խնդրել յամենողորմէն Աստուծոյ, յիշեցեալ զտէրունեան զբանն՝ զոր ասէ, զբարի հայցումն վաղվաղակի առնուլ յառատատուրն Աստուծոյ։

ԳԼՈՒԽ ԻԱ.

Թուղթ արքային Վաչականայ առ ամենայն եպիսկոպոսունս և քահանայս առ 'ի շնորհել նմա 'ի ձեռն աղօթից և պաղատանաց նոցա զծածկեալ գանձն։

Յայնժամ հրամայէր թագաւորն հրովարտակս տանել ընդ ամենայն աշխարհս տէրութեան իւրոյ առ եպիսկոպոսս, երիցունս, անապատականս և առ ամենայն ուխտաւորս եկեղեցւոյ՝ պաշտել և պահել և առնել խնդրուածս առ մարդասէրն Աստուած առ 'ի շնորհել մեզ զնշխարս երանելւոյն Գրիգորիսի։ Եւ ապա այնուհետև ամենայն եպիսկոպոսք զիւրաքանչիւր իշխանութեան զերիցունս և զսարկաւագունս և զբոլոր ուխտ եկեղեցւոյ հանդերձ տէրունեան նշանաւ խաչին առեալ միաբանութեամբ և յոյժ փութով ժողովեցան 'ի սեպհական գիւղն արքունի՝ յանուանեալն Գիւտական։ Եւ որ սպուժեալ յամէր ոք՝ մեծ պատուհաս 'ի վերայ հրամայէր դնել։ Եւ անդ զերկս աւուրս մեծապէս կատարեցին զյիշատակ սրբոյն, յորում ինքեան իսկ թագաւորին սովորութիւն էր յառն կալ և պաշտել զբոլոր ուխտ եկեղեցւոյ անդր ժողովեալ. գտանէր և զամենասուրբ նշխարս Գրիգորի և զյոյժ հռչակելոյն Հռիփսիմեայ և Գայիանեայ 'ի Դարանոջ գեօղն՝ որ է 'ի նահանգին Արցախայ, զոր

էր բերեալ երիցուն՝ Մատթէ անուն, 'ի Յովհաննէ Հայոց կաթուղիկոսէ, զոր ունէր նորին մատանեաւն կնքեալ, և առաքեալ անդ երիցունս առնոյր առ իւր։ Եւ 'ի գալ մեծին Գրիգորի հանդերձ պատերազմակից պսակելովքն Հռիփսիմեաւ և Գայիանեաւ 'ի մեծ ժողովն Գիւտականու, ընդ առաջ ելանէր Թագաւորն հանդերձ Թագուհեաւ և ամենայն մեծամեծ նախարարօք հեռագոյն 'ի գեղջէն. ընդ առաջ ելանէին և ամենայն եպիսկոպոսունք իւրաքանչիւր իշխանութեամբ և պաշտօնէիւք դասք դասք յիւրաքանչիւր գնդի նշանք սրբոյն մեծապէս ընդ Աւետարանին պատուեալք, բազմութիւնք խաչից և զանազան նշանացն փողփողելով, ծուխ խնկելոցն ուժգին բուրեալ յիւրաքանչիւր դասուէ, ձայնք սաղմոսանուագ հոգևոր երգոցն քաղցրագոյն հնչմամբ անհատ բարբառելով զԱստուած՝ զաւուրն մեծագոյն պարգևին։ Եւ այնպէս Թագաւորն մեծագոյն բերկրանօք ողջունեալ զսուրբն հանդերձ բազմութեամբն, ինքն մեծաւ զգուշութեամբ սպասաւորէր երիցուն, որ գնշխարս սրբոյն բարձեալ տանէր։ Եւ բերեալ 'ի հանգստարան սրբոյն՝ դնէր առ երանելեացն Զաքարիա և Պանդալիոնի։ Եւ վստահացեալ այնուհետև բարեսէր արքայն յիւր հաստատուն հաւատոյն խնդիր և յառաքինի ժողովոյն բարի հայցուածի, ասէ «Հաստատուն գիտեմ, զի տայ ինձ Աստուած 'ի ձեռն մեծին

Գրիգորի գնշխարս սրբոյն Գրիգորիսի»։ Առնոյր այնուհետև Թագաւորն զբազմութիւն ժողովոյն և հրաման տայր բոլոր եպիսկոպոսաց երիցամբք և սարկաւագօք, անապատաւորօք և բոլոր ուխտի եկեղեցւոյ պաշտօնէիւք՝ իւրաքանչիւր աւետարանաւ և խաչիւ, և բազմութեամբ բուրվառաց խնկելոց ծխելոց, և ինքն արքունի դրան երիցամբ և յոլովագոյն պաշտօնէիւք։ Եւ զաշխարհատիկլինն թէպէտ և կամեցաւ անդէն թողուլ, քանզի ժամանակն զարնանային էր և յոլովութիւն անձրևացն բերման սաստկանայր յերկիր, ոչ հաւանէր նա առնուլ յանձն. այլ մեծաւ փափագանօք տենչացեալ, և ինքն երթայր 'ի խնդիր սրբոցն։ Եւ զհնգեսին վկայսն Քրիստոսի առեալ (Թագաւորին) 'ի բարեխօսութիւն մեծին և բոլորեցուն Աստուծոյ առ 'ի շնորհելոյ 'ի ձեռն նոցա զինքեան փափագելին։ Եւ Թագաւորական հանդերձիւք պատեալ զնշխարս նոցա բազում խնկօք և անուշահոտ ծաղկօք հանդերձ դնէր 'ի դեսպակի, զոր շիկակարմիր մորթով կազմեալ և սպիտակ կտաւով 'ի վերայ յարմարեալ, և ոսկի խաչ 'ի պատուականագոյն ականց քանդակեալ 'ի վերայ դեսպակին հարեալ, և ձիս սպիտակս կարմիր ներկուածով զագխն կազմեալ, և զպուրս Թագաւորական ձիոցն Թագիւ պերճացուցեալ, և բազմութիւն պաշտօնէից արքունի դրանն յառաջոյ և 'ի վերջոյ դեսպակին խաչ 'ի ձեռն անհատ

պաշտամամբք բարերանէին զԱստուած: Եւ ինքն Թագաւորն առ դեսպակօքն երթայր և երգակից էր սաղմոսաց օրհնութեանն: Եւ զաւք եպիսկոպոսաց հանդերձ ժողովովքն երթային 'ի չորեցունց կողմանց դեսպակին, սաղմոսելով խնդրելով զամենեցուն ցանկալին: Եւ հրաման տուեալ Թագաւորին հանդերձ եպիսկոպոսօք ոչինչ ճաշակել ումեք մինչև ցերեկոյ, և յերեկոյին լոկ հացիւ զօրանալ: Եւ ինքն Թագաւորն զնոյն առնէր մինչև 'ի գիւտ սրբոյն: Իսկ դրան երիցունքն յոյժ ջերմագոյն պահէին. և ոմանք բնաւ ոչ ճաշակեցին մինչև 'ի գիւտ սրբոց նշխարացն:

Ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ առաքեաց արքայ զՄատթէ երէցն Դարահալու հանդերձ պաշտօնէիւք 'ի Սուհառ պաշտօն առնել և պատարագս մատուցանել յանուն սրբոցն, որք անդն յայտնեցան: Եւ մինչդեռ զառաւօտուն կատարէին զպաշտօն յառնկալեաց, նիրհ անկանէր երիցուն Մատթէի. ձայն լսէր ուժգին ասելով. «Զսուրբն Գրիգորիս խնդրէք, ընդ արևելս է», որ եղեն իսկ. զի յորժամ բրէին զտեղի գերեզմանին՝ սխալեալ 'ի հիւսիսակողմն արարին զբրածն. և իբրև ոչ պատահեաց, յոյժ տրտմութիւն կալաւ զամենեսին: Եւ ապա ողորմութեամբն Աստուծոյ յարևելս կոյս արարեալ զբրածն՝ գտին նշխարս երանելւոյն ըստ եկեալ ձայնի հնչմանն: Իսկ յորժամ չու արար Թագաւորն 'ի Գիւտա-

կանէ բազմութեամբ ժողովոյն և հասեալ 'ի գիւղ մի՝ Արաժանս անուն, սարկաւագ մի՝ Յովէլ անուն նորա 'ի դրան արքունի, տեսանէր 'ի տեսլեան յառաջ քան զծագել առաւօտուն, իբրու այն թէ՝ բաց ունիցի յուսն և զնշխարս Գրիգորի խնդրիցէ: Եւ ինքն իսկ Գրիգորիս երևեցաւ սպիտակ հանդերձիւ յաբեղայի կերպարանս: Եւ հարցեալ զսարկաւագն, թէ՝ «Զի՞նչ խնդրես». իսկ նորա պատասխանի արարեալ՝ «Եթէ արքայ և ամենայն պաշտօնեայք և բովանդակ զունդն Աղուանից զԳրիգորիս խնդրեմք և ոչ կարացաք գտանել»: Իսկ երանելւոյն կալեալ զձեռանէ սարկաւագին և խոնարհեցուցեալ 'ի տեղին, ուր կային նշխարք սրբոյն, «Եթէ զԳրիգորիս խնդրէք՝ ասա է», ասէր. և հրամայէր բրել զտեղին. իսկ մօտ 'ի գերեզման անդր փոքր բլրիկ մի էր և խաչ 'ի վերայ: Եւ երթեալ երանելւոյն 'ի վերայ բլրոյն՝ առընթեր խաչին կայր. և երէց մի Նաթան անուն՝ եղբայր նորուն սարկաւագին, և միւս ես երէց Գետևուն անուն բրէին զտեղին, և Յովէլ 'ի ծունգս իջեալ՝ շալակ ունէր առաջի: Եւ գըտեալ զնշխարս սրբոյն՝ գնային խնդալով: Եւ նորա ձայնեալ անդրէն ասէր. «Կողքս և գլխաքս աստ են՝ 'ի ձեզ առէք». և մեք գտանէաք զոր ասացն: Եւ զարթուցեալ պատմէր զտեսիլն արքային. և զի չէր բնաւ. երթեալ սարկաւագին յԱմարաս, ասէր՝ զտեղին զոր ե-

ցոյց՝ զխաեմ։ Եւ արքայ յոյժ խնդալից եղեալ՝ զՄանասէ զեւր զրան երէցն և զնոյն սարկաւագն առաքէր յԱմարաս յառաջ քան զեւր երթալն, որ երթեալ ցուցանէր զնոյն տեղին, յորում իսկ գտանէին զնշխարս սրբոյն։ Եւ չուեալ յԱրաժանից սրբոց նշխարացն հանդերձ թագաւորաւ և յոլովագոյն ժողովովն և հասեալ 'ի Բարուէճ փոքրագոյն գիւղ մի՝ լինէր անդ ցայգապաշտօն։ Եւ յորժամ սկիզբն լինէր պաշտամանն, բարեպաշտ արքայն անդադար խնդրէր յԱստուծոյ զգիւտ սրբոյն Գրիգորիսի։ Եւ տեսանագրեալ զինքն տէրունեան խաչի նշանաւն, յոյժ բազում աղաչանօք և ծածուկ սրտիւ՝ հայցէր զառատատուրն Աստուած։ Եւ մինչ նստեալ 'ի գիշերապաշտամանն էր՝ նիրհ առնոյր փոքրագոյն զթագաւորն. և եկեալ հնչիւն ձայնի ասէր. «Զոր դու հայցես աղաչանօք՝ անդ երևեցաւ»։ Եւ Յովէլ երէց մի անապատական, որ առ արքային լինէր, պատմեաց՝ «եթէ ես տեսի 'ի նմին տեղւոջ, ուր Յովէլ սարկաւագն բրել հրամայեաց՝ զի աղբիւր ելանէր յականէ նորագոյն, և յառաջ խաղացեալ յոյժ յորդագոյն լինէր, և իմ զարմացեալ եթէ յառաջ չէր աղբիւր 'ի տեղւոջն, արդ՝ այս յորդ ուստի՞ ելանէ»։ Յորժամ չուեալ 'ի Բարուիճէ, կանայք յառաջ ելանէին 'ի գիւղաքաղաքն Ամարաս. և զի որպէս եղևն ասացեալ, ժամանակն գարնանային էր՝ և յորդու-

թիւն անձրևաց անդադար հոսմամբք իջանէր յերկիր, բազմութիւնք ամբակակոխ ձիոցն յոյժ վարակոխ գործէին զճանապարհն։ Իսկ թագաւորն ասէ ոչինչ դանդաղել. և առ 'ի յոյժ ցանկալի տենչանացն, 'ի վայր յերիվարէն իջանէր. և շրջեալ ընդ դասս եպիսկոպոսացն և երիցանց՝ կարգէր յարմարագոյնս երթալ հանդարտիկ և յորդագոյն քաղցր ձայնիւ սաղմոսանուագ երգովք բարեբանել զկենարար Երրորդութիւն։ Եւ ինքն անցեալ մեծաւ զգուշութեամբ սպասաւորէր դեսպակի վկայիցն Քրիստոսի։ Եւ 'ի բազմութենէ ձայնից պաշտամանց յայլ և յայլ լեզուս մեծագոյն հնչէր երկիրն։ Եւ 'ի յոլովութենէ տէրունեան խաչանձև նշանացն, և 'ի փողփողելոյ նշանարձակ գունակ գունակ երակախառն կերպարանաց փայլունք ոսկւոյ և արծաթոյ և պատուական ականց, որ 'ի բազմութիւն խաչերոյն էին կառուցեալք՝ իբրև լուսաւոր ամբք կալեալ ունէին զերկիրն։ Իսկ դեսպակ սրբոցն սպիտակազգեստ կազմածով, սպիտակ ձիով, ոսկի ականակապ խաչիւն և յոյժ պատուական նշանարձակ թագիւն խաչին իբրև աստղ պայծառագոյն լուսով, և ուժգին շքեղացեալ փառօք երթայր 'ի մէջ քրիստոսական բանակին։ Եւ յորժամ 'ի գեօղն մտանէր սուրբ և աստուածասէր ժողովն, գետ փոքրագոյն անցանէր ընդ մէջ շինին և կամուրջ կազմեալ յարքունի պողոտային. և արքայն առ

'ի յոյժ սիրոյն, զոր առ սուրբսն ունէր՝ ոչ հաւանէր զգեսպակ սրբոցն յայլս թողուլ. այլ ինքն թագաւորական զգեստիւքն հանդերձ ագելուն անցանէր ընդ գետն։ Եւ երթեալ 'ի նշանակեալ տեղին երկարագոյն ծնրադրութեամբ հանդերձ եպիսկոպոսօք և բազմութեամբ ժողովոյն առնէր խնդրուած։ Եւ հարեալ զխորանն արքունի 'ի վերայ տեղւոյն՝ հրամայէր զգուշանալ մինչև ցվաղիւն։ Եւ ընդ այն ժամանակս եպիսկոպոս ոչ կայր յԱմարաս, և հարցեալ զվանացերէցն գեղջն և զայլ ևս աւագանին եթէ՝ «Ջեր գնշան ինչ տեսեալ է 'ի տեղւոջս, թէ ոչ»։

ԳԼՈՒԽ ԻԲ.

Երանելւոյն Յոբայ ճգնաւորի հաւատացուցանելն զմեծագոյն Արցախագաւառն Պարսկանց։

Եւ պատմեաց վանացերէցն և ասէ. «Երէց մի էր Վեկերտու Յոբ անուն, ճգնաւոր և յոյժ առաքինի վարուք կեցեալ յաշխարհի, ունէր և առաքելական շնորհս. քանզի զմեծագոյն աշխարհ մի Արցախայ՝ Պարսական անուն, դարձուցանէր 'ի մոլորութենէ և առնէր աստուածածանօթս անճառելի խորհրդոց խորհրդակիցս և Երրորդութեանն պաշտօնատարս։ Սա եկեալ բազում անգամ կատարէր զյիշատակ սրբոյն Գրիգորիսի և

ասէր երկիցս և երիցս առաջի բազմաց, եթէ թագաւոր հաստատեալ յառնելոց է յաշխարհիս Աղուանից, և խնդիր առնէ տեղւոյս և սուրբ նշխարացս Գրիգորիսի։ Եւ դարձեալ այլ ումն անապատաւոր հիւր եկեալ մեզ և մեր ընդ յառաջ ելեալ՝ ընկալաք զնա որպէս սովորութիւն է եղբարց և լուացեալ զոտս՝ ճաշակէր փոքրագոյն ինչ։ Եւ եղեալ 'ի տեղւոջդ յայդմ՝ 'ի քուն մըտեալ հանգչէր և յարուցեալ վաղվաղակի՝ խաչ արարեալ իւրով իսկ ձեռամբ՝ կանգնէր 'ի տեղւոջդ և պատուիրէր ասելով, մի՛ ոք զխաչդ 'ի բաց հանցէ, այլ մեծագոյն խաչ տուք արկանել 'ի տեղիդ, և այգուն և երեկուն աղօթս կատարել և խունկ ծխել, զի մեծ սքանչելիս տեսանեմ 'ի տեղւոջս։ Եւ այլ աբեղայ ումն հիւր եկեալ՝ մեք ճաշ հրամայեցաք տալ. և մինչ նա հաց ուտէր և մանուկ մի զինի տայր բաժակաւ, և 'ի շինին ամբոխ իմն լինէր, և մեր ամենեցուն զհիւրն թողեալ միայնակ՝ յաղաղակն երթայք. և հիւրոյն յարուցեալ զբաժակն առեալ գնայր և տարեալ վաճառէր. զգինան առեալ 'ի դպրոց մտանէր և ուսանէր թոշակաւն։ Եւ տեսանէր 'ի տեսլեան բաժակագողն զայր մի եպիսկոպոս՝ նստեալ աթոռով առ խաչին, զոր անապատաւորն կանգնեաց. սպիտակազգեստ հանդերձիւ և յոյժ ահաւորագոյն տեսլեամբ. և զինքն կապեալ տանջել հրամայէր 'ի վերայ սրբոյ գերեզմանին։ Եւ

յարուցեալ ցուցանէր բազմաց զմարմինն, զի
կապուտակացեալ էր հարուածովք ահագին տան-
ջանացն, և այնպէս օր ըստ օրէ հրամայէր տան-
ջել. և նորա 'ի բռնութենէ տանջանացն ապաս-
տանել 'ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ՝ խնդրելով
զբոյժ տանջանացն: Բայց տեսանէր դարձեալ
անդ զնոյն եպիսկոպոսն, զի դժնդակագոյն ևս
հարկանել հրամայէր և ասէր. «Զի՞ք հնար բու-
ժիլ քեզ 'ի տանջանացդ, եթէ ոչ երթեալ խոս-
տովանեսցիս 'ի նմին տեղւոջ՝ ուստի զբաժակն
գողացար»: Եւ յարուցեալ աբեղայն առնոյր
զգինս բաժակին, և գնացեալ յԵրուսաղեմէ գայր
յԱմարաս. և մտեալ յեկեղեցին՝ կոչէր զվանա-
ցերէցն առ ինքն, սկսանէր լալով խոստովանել
զիրսն, և բազում աղաչանօք խնդրէր առնուլ
զգինս բաժակին՝ և եկեալ ցուցանէր զտեղին ուր
խաչն կայր՝ «Այդր եպիսկոպոս նստէր՝ ասէ,
լուսաւոր զգեստու և ահաւոր կերպարանօք».
զտեղին ցուցեալ զգերեզմանին, եթէ այդր զիս
հարկանել հրամայէր. և ընկալեալ զառողջութիւն
տանջանացն գնայր խաղաղութեամբ: Եւ բազումք
'ի դեօղս ասեն, թէ որ անօրդի լեալ են և եկեալ
'ի տեղւոյս՝ որդեծնու-
ուխտեալ և հող առեալ 'ի տեղւոյս՝ որդեծնու-
թեան զաւակի հասան: Եւ ամենայն ջերմոտք
հող առեալ փաղփաղակի ընդունէին զառողջու-
թիւն անձանց իւրեանց: Եւ մինչ զայս ամենայն

նշանագործութիւն պատմէին առաջի արքային,
'ի սոյն խորհուրդ և

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.

*Տեսիլ մի Խոճկորիկոյ պոռնկորդւոյն Եսուաղենայ՝ ար-
քային Աղուանից, որ էր կարգեալ կողմնապահ, և պատ-
մէ արքային:*

Այրն այն Խոճկորիկ անուն, որում երա-
նելին Զաքարիա և սուրբն Պանդալէոն յայտնե-
ցան 'ի Ցռի 'ի հասարակ աւուր, 'ի քուն կայր
և տեսանէր 'ի տեսլեան եօթն այր յեկեղեցւոջն՝
սպիտակ և պճղնաւոր պարեգօտիւք: Եւ խօսեցեալ
առն ընդ աբեղային՝ ասէ, «Օրհնեալ արք՝ յոր-
ժամ դուք աստ էք, ընդէ՞ր ոչ ցուցանէք զտե-
ղին նշխարաց սրբոյն Գրիգորիսի. զի ոմանք ասեն
եթէ աստ է, և ոմանք եթէ անդ, և մեք յաշխա-
տութեան և 'ի բազում հոգս եմք»: Պատասխա-
նի ետուն ամենեքեան և ասեն. «Նշան ինչ ո՞չ
տեսեր». Նորա պատասխանեալ, թէ ոչ. և մի
յեօթանցն առաջնորդեալ առնն՝ ասէ. «Եկ զկնի
իմ և ցուցից քեզ զնշանակեալ տեղին»: Եւ տա-
րաւ զնա 'ի տեղին զոր ցուցեալն էր յառաջ. և
տեսանէի զի երկիրն պատառէր՝ և ընդ պատա-
ռուածն ճրագ լուցեալ երևէր, և բոց ճրագին
յերկուս բաժանեալ բուրէր 'ի վեր. և ասէ ցա-

բեղայն որ զնշանն ցուցանէր, թէ երթամ պատմեմ արքայի զնշանդ զոր ցուցեր ինձ. և նա ասէ՝ երթ և պատմեա։ Եւ գայր այրն առ արքունիսն, և թուէր թէ արքայ 'ի քուն իցէ. և ինքն չիշխէր զարթուցանել։ Եւ անդրէն դարձեալ առ աբեղայն ասէր՝ արքայ 'ի քուն էր և ոչ կարացի զարթուցանել. և մինչ անդրէն դառնայր այրն, երկիրն պատառեալ կայր, և ճրագն լուցեալ և աբեղայն առընթեր կացեալ 'ի տեղւոջն։ Եւ ասէ աբեղայն ցայրն, յորժամ զարթնուցու արքայն՝ զոր տեսերդ, պատմեսջիր նմա։ Եւ կամեցաւ ոտամբն զպատառուածն ծածկել, և զլոյսն արգելուլ։ Եւ Խոճկորիկայ բուռն հարեալ արգելոյր, թէ մի առներ զայդ, մինչև արքայն ևս տեսցէ։ Եւ նորա չառեալ յանձն՝ ոտամբ հարեալ զտեղլին, անյայտ արար զպատառուածն, և ասէ՝ արքայ յորժամ զարթիցէ, պատմեսջիր զնշանդ զոր տեսեր։ Եւ զարթուցեալ 'ի քնոյ, եկն պատմեաց զայս ամենայն արքային։ Վասն որոյ զյայգն բոլոր ամենայն բազմութիւն ժողովելոցն անդադար խընդրուածս և պաղատանս մատուցանէին առ Աստուած՝ տուողին ամենայն բարութեանց։ Իսկ 'ի վաղիւ անդր, յորժամ զառաւօտուն կատարէին զպաշտօն, եկեալ միաբանութեամբ ամենեքեան 'ի տեղի նշանաւոր խաչին, և զխորանն արքունի 'ի վերայ տեղւոյն հարեալ, և շուրջ զխորանաւն բէժ ածին բացագոյն. և արտաքոյ բեժին ժողով

եպիսկոպոսացն դաս դաս իւրաքանչիւր աշակերտօք շուրջ կացեալ զբեժովն, սարկաւագացն խաչ 'ի ձեռս և երիցանց աւետարան 'ի գիրկս, և պաշտօնէից բուրվառ 'ի ձեռս զանազանութեամբ խունկս ածել առ միաբանութեամբ սաղմոսելոյն և բարեբանելոյն զանճառելի երրորդութիւնն՝ հընչէր երկիրն։ Իսկ առաքինասէր թագաւորն՝ հոլանեալ և բահ 'ի ձեռն առեալ՝ քաջաբար առնէր զբրածն. նա և բարեսէր և յոյժ հաւատացեալ թագուհին զխինձ մատուցեալ թագաւորական զգեստու 'ի հողոյն կրէր փութապէս։ Յայնժամ եպիսկոպոսունք և երիցունք և նախարարք և կանայք նոցա՝ իւրաքանչիւր զգեստուք մեծաւ փափագանօք կրէին 'ի դուրս զհող. բայց սխալեալ՝ առ կողմամբ առնէին զբրածն. և երանելւոյն նշխարք յարևելս կոյս մնայր։ Յայնժամ յոյժ տրտմութիւն կալաւ զթագաւորն և զամենայն ժողովս բանակին, մինչև նստէր սարջացեալ թագաւորն 'ի մեծագոյն հոգս։ Եւ ապա քաջալերեալ ճշմարիտ հաւատով ասէր. «Անսխալ լինի բան ամենակեցուցչին Աստուծոյ, յերկուց և յերից ժողովելոց յանուն կենարարին, վաղվաղակի գտանել զխնդիր բարւոյն։ Իսկ այսչափ բազմութիւն ժողովելոցս յանուն բոլորեցուն Աստուծոյ՝ հաստատեալ գիտեմ, զի ոչ անփոյթ արարեալ մերժեսցէ զմեզ ամօթով»։ Եւ հրամայեաց զսուրբն Զաքարիա և զՊանդալէոն զմեծ և զյոյժ հըռ-

չակելին Գրիգորիս և զՀռիփսիմէ Գայիանեաւ հանդերձ՝ բերել և դնել առաջի բրածին։ Անդէն վաղվաղակի առեալ առն միոյ զբահն, թողոյր զառաջին բրածն և սկսանէր զկողմանէ յարևելս կոյս դիմել. և պատահէր գերեզմանի երանելւոյն։ Ապա յոյժ խնդալից եղեալ թագաւորն, և ամենեքեան որք էին 'ի խորանին՝ ազդումն առնէին բազմութեան ժողովոյն զգիւտ նշխարաց սրբոյն։ Եւ դիմեալ ամենայն բազմութեան առ 'ի նշխարսն առ ոտս կամէին հարկանել զբէժն և գլորանն, մինչև արտաքս ելանել թագաւորին և հազիւ ուրեմն դադարեցուցանել զդիմեալսն։ Իսկ 'ի բանալ գերեզմանին և յերևել նշխարացն՝ անընդելական իմն բուրէր հոտ անուշից, մինչև ամենեցուն 'ի թմրութեան լեալ ժամս բազումս, ծածկելով զյոլովից խնկարկութեանցն զհոտ։ Ընդ որ յոյժ հիացեալ արքայ, և ամենայն որք ընդ նմա միաբան տային փառս Տեառն այնպիսի ահաւոր բարեաց։ Ապա նստէր առ գերեզմանի սրբոյն թագաւորն 'ի վերայ երկրի, և 'ի զանազան պատուելի սպասուց արքունի հրամայէր բերել. և եդեալ սապատ 'ի վերայ ինքեան ծնգացն՝ յոյժ երկիւղիւ սպասէր։ Եւ երիցունքն հանելով զնշխարս՝ հաւաքէին 'ի վեր 'ի սապատն. և գտին ևս շիշս երկուս ապակիս առ նոյն նշխարաց, 'ի միում կայր յարենէ Զաքարիայ, և 'ի միւսումն 'ի նշխարաց սրբոյն Պան-

դալէոնի. և առեալ զամէնն 'ի դուրս՝ ողջունէր ամենայն բազմութիւն մինչև յերեկոյ։ Եւ կնքեալ թագաւորին արքունի մատանեաւն՝ հրամայէր մեծաւ զգուշութեամբ պահել մինչև ցառաւօտն։ Եւ գտանէին ապակի մի նորին Գրիգորիսի ըմպելի, զոր առեալ գոհանայր արքայն զԱստուծոյ ամենակալէ։ Իսկ 'ի վաղիւ անդր հրամայեաց զիւր իսկ վառն արկանել 'ի վերայ երկրին, և ոսկեղէն մողոզմայս բերեալ անոյշ գինով զնշխարսն հրամայէր լուանալ և յարևացուցանել ի վերայ ստորարկեալ վառին։ Անդ ուրեմն գողացեալ աբեղայի միոյ 'ի նշխարացն՝ որ էր յԱմարասայ վանից, եկեալ Գրիգորիսի 'ի տեսլեան մեծավայելուչ փառօք՝ երևեալ ումեմն ասաց զանուն աբեղային և զգողանալն։ Զոր հարցեալ արքային՝ խոստովանեալ եբեր առաջի նորա գլորեալ մասնն։ Եւ տրտնջեալ առն միոյ 'ի քարակրացն, սկսաւ հայհոյել զնահատակն Քրիստոսի՝ զԳրիգորիս, և ասէր, մեզ նեռն ընտրեցաւ Գրիգորիսն այն։ Եւ իսկոյն հասեալ նմա պատուհաս յԱստուծոյ, զգետնեալ յերկիր՝ դառնայր երեսքն յետս. և այնպէս բազում աւուրս անէր ընդ առնն՝ մինչև եկեալ և հող առեալ 'ի տեղւոյն՝ ուր կայր գերեզման սրբոյն, հեղեալ արտասուս յոյժ՝ ապա գտանէր զառողջութիւն, և յանցանացն զթողութիւն։ Ահ մեծ յայնժամ արկանէր 'ի վերայ գործունէիցն և գործակալաց.

և փութապէս երկիւղիւ գործէին զշինուած սուրբ եկեղեցւոյն։—Աստանօր հրամայէր Թագաւորն տալ մասն իւրաքանչիւր եպիսկոպոսաց, առ 'ի բաշխել վիճակելոց իւրեանց, և մեծագոյն ինչ մասն յԱմարաս հրամայէր թողուլ 'ի նշխարացն և զայլսն մեծաւ զգուշութեամբ և զանազան սպասուք պահէր Թագաւորական կնքովն կնքեալ։ Եւ 'ի վերայ գերեզմանին հրամայէր հիմն արկանել մատրան և փութապէս աւարտել և անուանել մատուռն սրբոյն Գրիգորիսի։ Եւ այնուհետև ոտնաւոր աքնութեամբ անձնապաշտ լեալ արքայն զեպիսկոպոսունս՝ ցնծալից ուրախութեամբ պաշտէր զհամայն ժողովն և 'ի ձայն քաղցր յերգս սաղմոսաց յորդագոյնս 'ի բարեբանութեան Աստուծոյ ելանէր բանակն։ Եւ յերրորդում գիշերին, յորում չորրորդն մերկանայր տիւ՝ կատարէին զտէրունեան և զկենդանական ահաւոր խորհուրդն։ Ապա չուէր բանակն ամենայն առաջին կարգադրութեամբն և սրբոյն դասուք։ Անդանօր բարեացապարտն Վաչական արքայ զհոգևորական և զգերաշխարհիկ զայն աւար առեալ, որ էր անանց և անպատմելի բարեացն առիթ, որ նախ քան զնա եղելոցն թագաւորաց ոչ ումեք համբարեցաւ այնպիսի մեծասքանչ պարգևք, առ քրիստոսաժողով բանակին աւարաման առեալ զողորմութեանցն Աստուծոյ, բերկրումն անճառական ստանային 'ի ձեռն քրիստոսազգեստ ար-

քային, զորոյ զովութիւնն ոչ ինչ նուազ գոլ վարկանեմ, քան զարևմտականին տիրող Կոստանդիանոս կայսր, կամ զԱրշակունին Տրդատիոս Հայոց Մեծաց փրկութեան գտող, զի և մեզ արևելեայցս սա եղև դուռն լուսոյ աստուածգիտութեան և բազմազան բարեաց օրինակ։ Սա մեծապէս ելեալ 'ի հանդէսս յայս՝ դառնայ ըստ որում զգալն էր պատրաստեալ՝ նոյնգունակ և առաւելագոյն ևս հայեցուցանող պայծառութեամբ զճանապարհն յօրինեալ՝ շարժի 'ի տեղւոջէն. և հետևոտս կացեալ ամենայն բազմութեամբն հանդարտ և ցածագնաց քայլիւք՝ նման խաղաղացեալ ծովու երթային։ Եւ 'ի քաղցրաձայն հնչմանց և 'ի ճառագայթարձակ նշողից փողփողելոց օդն զուարճացեալ և հրեշտակք իսկ երգակիցք, թուէր թէ երկիրս երկինք վերերևէր։ Եւ ինքն իսկ Թագաւորն անխունջ վաստակով՝ որպէս 'ի գալն նոյնպէս 'ի գնալն անցուցանէր ընդ նոյն գետն. և կացուցեալ զդեսպակ սրբոցն նըստէր ամենայն բազմութեամբն. և եպիսկոպոսացն օրհնեալ զխառնիճաղանճ բազմութիւն՝ հրամայէին գնալ յիւրաքանչիւր տեղիս։ Իսկ զդասս եպիսկոպոսաց և երիցանց և այլ պատուական արանցն առեալ Թագաւորին ընդ սրբոյն՝ տանէր մինչև ցՓարուէճ օթի տեղի։ Եւ ապա անդ գոհացեալ զամենեցունց և երկիրպագութիւն մատուցեալ շնորհիւ եկելոցն 'ի նորա հրամանս և

'ի գործակցութիւն խնդրոյն այնմիկ՝ շնորհս մատուցանէր և ասէր. «Որոց բարեխօսութեամբ և ձեր աղօթիւք ցանկալին ինձ և ձեզ շնորհողին Քրիստոսի միշտ փառք և գոհութիւն»: Եւ նոցա միաբան օրհնեալ զԹագաւորն Թագուհեաւն հանդերձ և ամենայն դրամբն՝ ասեն. «Զամենայն բարի զոր խնդրեցեր դու յԱստուծոյ 'ի ձեռն սրբոյն Գրիգորիսի տացէ քեզ, և շնորհեսցէ մեզ լինել քեզ ընդ երկայն աւուրս խաղաղասէր ընդ աշխարհի 'ի փառազարդութիւն եկեղեցւոյ առաւելապէս յորդորելով օր ըստ օրէ, և զվախճան քո Քրիստոսի խոստովանութեամբն կնքեսցէ կենարարն Քրիստոս և նորին Հայրն երկնաւոր»: Եւ առեալ Թագաւորին ընդ ինքեան զաւագ եպիսկոպոսապետն Շուփհաղիշոյ գնայր. և յորժամ գեղջ ուրուք 'ի յայտ ելանէր դեսպակ սրբոցն՝ իջանէր և հետևակ սպասաւորէր սրբոցն, մինչև տարեալ ընդ շինանիստն անցուցանէր՝ ոչ որպէս զօրէն Թագաւորի փափկութեամբ յօրացելոյ հպարտացեալ, և կամ արգելաւորութեամբ վարեցեալ 'ի հանգստարանի փափկութեան, այլ իբրև զկիրթ և յոյժ հմուտ կարգի քրիստոնէութեան երկասիրութեամբ հպատակէր պատուիրանացն Աստուծոյ: Այսոցիկ այսպէս եղելոց՝ և յոյժ հռչակեալ լուր սրբոյն Գրիգորիսի ընդ ամենայն աշխարհն Ուտէացւոց գաւառին, յոր գեօղ կամէին մտանել սուրբքն, ընդ յառաջ ելանէին ծերք

և տղայք, արք և կանայք, և հեռագոյն ևս գեօղք խաչիւք և զանազան ծաղկօք և բուրմամբ խնկոց անուշից, անթիւ բազմութեամբ գային խնդացեալք, և անդադար փառաբանութեամբ օրհնէին զմիասնական սուրբ Երրորդութիւն: Այսու ձևով գային հասանէին 'ի սեպհական գիւղն Գիւտական. և անդ հանգուցանէին կատարելով զյիշատակ նոցա մեծապէս և մեծագնոյ իւղով օծանել հրամայէր զնշխարս սրբոցն: Եւ դուստր մի Խնչիկ անուն՝ տղայ հասակաւ յոյժ սիրելի արքայի, որոյ անուամբն շինեալ էր դաստակերտ մի՝ տայ նմա մասն մի 'ի սուրբ նշխարացն. և 'ի նմին դաստակերտի մեծապէս կատարի յիշատակ սրբոյն պատուով: Առնոյր (Թագաւորն) և ինքեան մասն, զոր միշտ 'ի բանակին շրջեցուցանէր ընդ Զաքարիանց և զմնացեալսն 'ի նշխարացն կնքեալ մեծաւ զգուշութեամբ տայր պահել 'ի սուրբ և յազնուական սենեկի, մինչև կատարեսցի հիմնարկութիւն մատուռնն՝ որ 'ի Գիւտական գեղջն՝ յանուն Պանդալէոնի, զի անդ փոխեալ զերանելին՝ մեծարեսցէ յոյժ: Թողոյր առ նշխարօքն զերիցունս և զսարկաւագունս և յոլովագոյն զունդ պաշտօնէից. և ինքն 'ի տարւոջն երկիցս անգամ կատարէր զյիշատակ սրբոցն երիս աւուրս: Եւ միշտ անձանձրոյթ էր 'ի պահս և յաղօթս և 'ի տուրս աղքատաց: Իսկ որոց 'ի նշխարացն հրամայեաց տալ՝ պատուէր

տայր մեծապէս կատարել զյիշատակ սրբոցն, յուշ առնէր հեղգացելոցն զաստուածային ահագին դատաստանն՝ իսկ ջերմագոյն փութացելոցն՝ զնորին բարերարութեանցն անպատում պարգևս: —Այսպէս փառաւորէ Աստուած զսուրբս իւր:

ԳԼՈՒԽ ԻԴ.

Հարցումն Վաչականայ արքային Աղուանից զՄատթէ երէց գիտնաւոր:

Ասէ արքայ. «Հոգիք հրաժարեալք 'ի մարմնոյ զգայո՞ւն են թէ անզգայ, և կամ կենդանիքս ննջեցելոցն զի՞նչ կարեմք օգնել: (Լուծումն)—Աղաչելով զԱստուած, պահօք և աղօթիւք և պատարագօք և կամ այլ ինչ բարի յիշատակօք, որ յանուն նոցա կատարի: Զի զօրօրինակ Դաւիթ զգեցեալ զսպառազինութիւնն Սաւուղայ՝ կաղալ և գթել սկսաւ, իսկ յորժամ մերկացեալ 'ի բաց ընկէց զծանրութիւն զինուցն՝ թեթևացեալ յիւրն դարձաւ բնութիւն. սոյնպէս և հոգիք՝ մինչ դեռ զգեցեալ են զսպառազինութիւն մարմնոյ, կան 'ի ծանրութեան. իսկ յորժամ զսա 'ի բաց դնիցեն՝ որպէս եղեն ստացեալ, սրատեսիկ և քաջիմաց և առաւել զգայուն լինին: Եւ որք ասացին անզգայ լինել զհոգին՝ ելեալ 'ի մարմնոյ, յանդիմանեմք զնոսա Աստուա-

ծաշունչ գրոց վկայութեամբ, որ ասէ՝ Մովսէս ծառայ իմ վախճանեցաւ. իսկ արդ՝ եկեալ էր Մովսէս չքնաղագեղ փառօք առաջի Աստուծոյ, ոչ մարմին զգեցեալ, որում Պետրոս բաղձացեալ խնդրէր 'ի Տեառնէ զանդէն բնակութիւն: Իսկ եթէ անզգայ էր հոգի մարգարէին, որ ասենդ ելեալ 'ի մարմնոյ, ի՞բր գայր 'ի զգայութիւն և յայսպիսի վայելուչ կերպարանս 'ի խօսիլ ընդ Աստուածորդւոյն. այլ և Աստուած՝ ասէ, կենդանեաց եմ, և ոչ մեռելոց: Մեռեալ մարմինն ո՞չ ապաքէն անզգայ է. իսկ անզգայացեալ հոգին յայտ է, թէ մեռեալ է: Եւ դարձեալ՝ թէ վերակացու եղէց քաղաքիդ այդմիկ վասն իմ և վասն Դաւթի ծառայի իմոյ: Արդ աղէ ասա, անզգայացեալ հոգւոյն զի՞նչ մեծարանք էին վերակացու լինել քաղաքին՝ փրկել զնա 'ի սրոյ թշնամւոյն: Եւ առաքեալն Պօղոս ասէ՝ ելանել 'ի մարմնոյս և ընդ Քրիստոսի լինել լաւ համարիմ. և նոյն իսկ կենարար Բանն ասէ ցՀայրն, զորս ետուրն ցիս՝ կամիմ, զի ընդ իս իցեն և զփառս իմ տեսցեն: Արդ ըստ քո բանիդ՝ անզգայ հոգւոցն ո՞րպէս մարթ էր ընդ Տեառըն լինել, կամ զանճառելի փառսն տեսանել, կամ մեռեալ մեծատանն հոգին 'ի հեռագոյն տանջանարէն սրատես աչօք զԱբրահամ և զՂազար տեսանել և կամ գիտել ուստի՞ էր: Զի յայտնապէս փրկչին ձայն երևեցուցանէ ճշմարիտ ա-

ռակաւն. թէ առաւել քան 'ի մարմնի, յորժամ արտաքսանայ քան զմարմինն՝ լինի քաջատես և առաւել իմաստուն հոգին, և ոչ միայն սրբոցն և փայելչացելոցն հոգիք, այլ և մեղաւորացն զգան և են լցեալ իմաստութեամբ։ Որպէս մեծատունն քաջատես լինէր, զի մեծ վիհ ընդ մէջ՝ կարէր ճանաչել զԱբրահամ։ Եւ մեզ ուսոյց ճշմարիտ հաւատն յիջումն Աստուծոյ 'ի դժոխս 'ի փրկել զնոսա, թէ արդարև զգայուն են և առաւել իմաստնագոյն հոգիքն հրաժարելոց 'ի մարմնոյ։ Եւ թէ որք կատարեն զյիշատակ սրբոց և մեծարեալ պատարագօք աղաչեն զհոգիս նոցա, և նոքօք հայցեն զողորմութիւն յառատատուրն Աստուծոյ, արդարև կարեն բարեխօսել հոգիք սրբոցն, և վաղվաղակի ընդունի Աստուած զխնդիրս նոցա և մեղացն շնորհէ զթողութիւն։

ԳԼՈՒԽ ԻԵ.

Երանելւոյն Աբրահամու Մամիկոնէից եպիսկոպոսի առ Վաչական Աղուանից արքայ թուղթ սակս ննջեցելոց։

Մխա գիր՝ ով սիրելի, զի եթէ գիտութեան և անգիտութեան յաղագս հոգւոցն ննջեցելոց ասիցեմք ինչ բանս, ով ոք այնպէս տխմարք՝ եթէ ոչ հանգուցեալքն։ Այլ Աստուած, որ ընդունիչ է պատարագաց և կատարիչ ուխտից՝ լսէ աղօթից

կենդանեաց, ընդունի զպատարագացն և թեթևացուցանէ զբեռինս յոգւոց մեռելոց յուսով ննջեցելոց. զոր և ուսուցանեն մեզ Գիրք սուրբք։ Որպէս Եղիսէոս ոչ մանկան մեռելոյ լսէր, այլ մօրն աղաչանաց լսելով կենդանացոյց զմանուկն և աւանդեաց մօրն։ Եւ Տէր Աստուած մեր՝ զթացեալ յայրին, յարոյց զմիամօր որդի նորա։ Եւ առաքելոցն յայրեացն արտասուս և 'ի հառաչանս նայելով՝ յարուցին զՏաբիթայն և աւանդեցին զնա նոցա։ Արդ եթէ ընտանեացն աղօթք 'ի մեռելութենէ 'ի կենդանութիւն կարեն ածել, ապա յաստուածային զօրութենէն կարի յոյժ և մեղաց թողութիւն հաւատասցուք առնուլ՝ յուսով ննջեցելոցն, որ կենդանիքս վասն հանգուցելոցն խնդրեմք զթողութիւն մեղաց յԱստուծոյ ներողութենէն։

ԳԼՈՒԽ ԻԶ.

Սահմանադրութիւն կանոնական 'ի Վաչականայ Աղուանից արքայէ եղեալ 'ի ժողովն, որ յԱղուէնն եղև։

Յամս Վաչականայ՝ Աղուանից արքայի, բազում հակառակութիւն լինէր 'ի մէջ աշխարհականաց և եպիսկոպոսաց, քորեպիսկոպոսաց և քահանայից, ազատաց և ռամկաց։ Ապա կամ եղև արքայի առնել ժողով յԱղուէնն բազմամ-

բոխ ատեան յամսեանն Մարերի՝ որ օր երեքտասան էր ամսոյն։

Ես Վաչական՝ Աղուանից արքայ, և Շուփհաղիշայ արքեպիսկոպոս Պարտաւայ, Մանասէ Կապաղայ եպիսկոպոս, Յունան Հաշուայ եպիսկոպոս, Անանիա և Սահակ և Ուտոյ քորեպիսկոպոսք, Յովսէփ Կաղանկատուաց երէց, Մաթէ Պարտաւայ երէց, Թոմայ Թագաւորի դրան երէց, Պօղոս Գեղաճայ երէց, Շմաւոն Յաւոյ քորեպիսկոպոս, Մաթէ Դարահոճոյ երէց, Աբիկազ Բեթայ երէց, Ուրբաթ Այրմանուշայ երէց, Յովէլ և Պարպ և Միքէ և Յակոբ երիցունք, և ազատ մարդիկ և նահապետք Արցախայ, և Բակուր Կաղանկատուաց նահապետ, և այլք բազումք, որք միաբան առաջի իմ եկին 'ի հանդէս 'ի հովոցի տեղւոջս յԱղուէնն, և կարգեցաք այսպէս.

ա. Երիցունք, որք 'ի շէնս լինին, երկիցս անգամ 'ի տարւոջն եպիսկոպոսին երկիր պագցեն, և զկարգս հոգևորս ուսանիցին 'ի նմանէն ըստ Գրոց. և որպէս կարգն է՝ 'ի տարւոջն եպիսկոպոսին ընծայ տարցեն։

բ. Քահանայ և սարկաւագ յորժամ ձեռնադրեն, չորս դրամ քահանային և երկու սարկաւագին տացեն։

գ. Ազատ մարդ և Թագաւորազն, որ ինչ հոգւոյն մասն է, տացէ իւրով ձեռամբ 'ի կենդանութեան, ձի Թամբօք և սանձիւ, և զինչ կա-

րողութիւն է իւր՝ տացէ. ապա եթէ 'ի կենդանութեան չտայցէ, յետ մահուանն ընտանիքն տացեն։

դ. Պտուղք 'ի ժողովրդենէ երիցուն՝ կարգն այս լիցի. Թուանիկն՝ չորս գրիւ ցորեան, վեց գրիւ գարի և վեշտասան փաս քաղցու. և որ տառապեալն է՝ զհացիդ կէսն տացէ, և զինի՝ որչափ և կարողն իցէ. իսկ որոյ վար և այգի ոչ է, մի՛ առցեն։ Իսկ այնք՝ որ աւելի քան զայս տացեն սակս հոգւոյ, բարի առնեն, որպէս Պօղոս ասէ, «Որ առատութեամբ սերմանէ՝ առատութեամբ հնձեսցէ»։ Եւ ոյր ոչխար է 'ի տան՝ ոչխար մի և երեք գզամ բուրդ և մեկ պանիր. և ոյր ձիք 'ի տան իցեն՝ մին յովանակ. և ոյր պախրէք իցեն՝ որթ մի։

ե. Եթէ ազատ եթէ շինական և թէ այլ ոք յաշխարհականաց 'ի տարւոջն զպատարագն մի՛ խափանեսցէ. այլինքն՝ զմեռելոց յիշատակն՝ որպէս և կարողն է. և անմասն մի՛ արասցեն զմեռեալսն 'ի վաստակոց իւրեանց։ Եւ մեռեալ մարդոյն եթէ ձի է՝ մի ձի զոր և կամիցի. և թէ արջառ է՝ մի արջառ զոր և կամիցի՝ յեկեղեցին տացէ։

զ. Վանացերէց կամ վանական ոք՝ եթէ 'ի վանացն գայթանք առնէ և 'ի վերայ յայտ լինի, անարգեսցեն զնա և 'ի տեղւոյն 'ի բաց արասցեն, և զխոստակն յեկեղեցին կալցեն։

է. Եթէ վանայ երիցունք բազում են և ժողովուրդք սակաւ, և այլ վանայ ժողովուրդք բազում են և երիցունք սակաւ, 'ի բազում ժողովրդենէն առցեն և տացեն այնմ, որոյ երիցունք շատ են։

ը. Քրիստոնեայ մարդ՝ որ կռուի և արիւնհեղու, տարցեն առաջի եպիսկոպոսին և ըստ օրինացն պատուհասեսցեն։

թ. Երէց, որ զշէն մեծ պահեսցէ՝ զայլ շէն մի՛ պահեսցէ. և որ մօտ երկու ագարակք են՝ զմի երէց պահեսցեն, և այնչափ հովուեսցէ երէցն, որչափ առաջնորդել կարիցէ։

ժ. Այր զերրորդ ազգի կին մի՛ արասցէ, և զեղբօր կին մի՛ արասցէ։

ժա. Եւ որ զկին թողու առանց պատճառանաց, և որ առանց պսակի կին առնէ, և որ անօրէն և մարդասպան է, կամ զգէտս հարցանէ, զայնպիսին կապեալ՝ 'ի դուռն արքունի տարցեն և դառն մահ 'ի վերայ դիցեն։

ժբ. Եւ այնք՝ որ կոծ դնեն, զտանուտէրն և զգուսանսն կապեսցեն և 'ի դուռն արքունի տարցեն և պատուհաս 'ի վերայ դիցեն. և ընտանիքն զհետ արտասուել մի՛ իշխեսցեն։

ժգ. Որ զմեռելոտի ուտէ, և որ 'ի քառասներորդն միս ուտէ, և որ 'ի կիւրակէի գործ ինչ գործեսցէ և յեկեղեցին ոչ երթիցէ, երէցն պատուհաս արասցէ ժողովրդեամբն հանդերձ։

ժդ. Որ 'ի չորեքշաբթի և յուրբաթի միս ուտէ, յառաջ քան զաղու հացն շաբաթ մի պահեսցէ. և եթէ առաջի երիցուն ոք գայ և վկայէ վասն մարդոյն՝ թէ չէ այդպէս, ապա շինին կալցէ զմարդոյն եզն մի և յերէցն տացէ։

ժե. Եթէ աշխարհական ոք յերիցու կամ 'ի սարկաւագի վերայ բամբասանս դիցէ, և նոքա խոստովանեսցին՝ թէ այդպէս է, եպիսկոպոսն դիցէ 'ի վերայ նոցա կարգ և յանապատի ապաշխարեսցեն։ Ապա եթէ ոչ խոստովանեսցին ճշմարտութեամբ, և զոր այլք ասեն՝ ճշմարտութեամբ յայտնի լիցի, որպէս 'ի կանոնսն գրեալ է՝ պատուհաս դիցեն և 'ի բաց հալածեսցեն 'ի շինէն։ Ապա եթէ մեղքն չեն յայտ, հրամայեսցեն քահանայքն զպատարագ մատուցանել. և այն երդումն լիցի նմա։

ժզ. Եթէ ընկերք իւր և աշակերտք մեղս 'ի վերայ դնեն երիցուն, և ինքեանք հաւատարիմ են, երէցն առաջի սեղանոյն կացցէ և ամբաստանօղքն առաջի ժողովրդեանն, 'ի բեմէն 'ի վայր առցեն և 'ի շինոյն արտաքս հանցեն։ Ապա եթէ ընկերք և աշակերտք նորա քինու լինին, և ժողովուրդք գիտէին եթէ յառաջն խռով էին, քահանայն մատուսցէ պատարագ, և ժողովուրդք զնոսա անիծիւք 'ի բաց հալածեսցեն։ Ապա եթէ խոստովանին, եթէ սուտ ասացաք, ապաշխարութիւն 'ի վերայ դիցեն, և 'ի վանաց մի՛ հանցեն։

Իսկ եթէ յետ այնր վնաս ինչ գործեսցեն՝ կանոնիւք պատեսցին։

ժէ. Եպիսկոպոսունք և երիցունք զազատ արանց առաջի արքայի եղեն տրտունջ, եթէ 'ի շինի զերկուս կամ զերիս եկեղեցիս առնեն վանս. և առաջի արքայի ազատ մարդիկ պայմանեցին, և արքայի և եպիսկոպոսաց և ազատաց այսպէս հաճոյ թուեցաւ, թէ զարարեալ եկեղեցիսն թողցեն և զպտուղ և զհաս եկեղեցւոյ 'ի վասմ եկեղեցին տացեն։

ժը. Եւ որ տասանորդս տան ազատ մարդիկ՝ զկէսն 'ի բուն եկեղեցին տացեն, և զկէսն յիւրեանց եկեղեցին։

ժթ. 'Ի կիւրակէ տէր և ծառայ 'ի վասմ եկեղեցին երթիցեն յաղօթս, և զյիշատակս յեկեղեցին տարցեն. այլ անաշխարհիկն զհոգեցատուրն յեկեղեցին տացէ։

ի. Արք ազատք՝ որչափ իւրեանց դաստակերտքն իցեն, զերէց առանց եպիսկոպոսին մի իշխեսցեն հանել՝ և մի եպիսկոպոսն իշխեսցէ առանց նոցա հանել և առնել։ Եւ երիցուն եթէ յազատէ կամ 'ի ժողովրդենէ վտանգ լինիցի, առանց եպիսկոպոսին գնալ մի իշխեսցէ։

իա. Ազատ մարդ յիւր եկեղեցւոջ եթէ սեղան կանգնէ, կամ նշխարս ինչ բերէ, կամ ուխտարագ առնէ, եպիսկոպոսին հրամանաւ արասցէ որչափ իւր կարողութիւն իցէ։ Եւ որ զայս հրամանս առնէ և կատարէ՝ օրհնեալ եղիցի. և որ ոչն առնէ, հեռի եղիցի յեկեղեցւոյ և ապա ըստ կարի տուգանս բերցէ առաջի եպիսկոպոսին։ Եւ յետ այնր որչափ տուգանս տացէ մարդն այն, որ 'ի կանոնս գրեալ է՝ ընդ օրհնութեամբ արասցէ։

Զայս պայման արարին եպիսկոպոսքն և քահանայք և ազատ մարդիկ առաջի արքային, թէ 'ի մեր եպիսկոպոսաց և յերիցանց և յեկեղեցւոյ բերանոյ՝ օրհնեալ եղիցի թագաւորն թագուհեաւն և զաւակաւն հանդերձ և յամենայն աշխարհէս, որք աստ ժողովեալս են՝ օրհնեալ եղիցին։ Եւ զայս հրամանս մատանեցին Մուծիկ արքայի հրամանատար, Միրհաւրիկ հազարապետ, ազգապետք Մարութ, Տիրազգ, Ասպրակոս, Շամայ, Բակուր, Առատան, Արշէս, Վարդան քաջ Գարդմանատէր, Խուրս, Գերմանոսան, Խոսգեան, Փիրոզ նահապետ, և ամենայն ազատք Աղուանից։ Վասն առաւել (հաստատութեան) գրոյս Վաչականայ արքային Աղուանից մատանին եդաւ 'ի վերայ։

ԳԼՈՒԽ ԻԵ.

Յաղագս սրբոյն Մեսրոպայ և ընկերաց նորա պատմութիւն վիպասանաբար։

Եւ եղև յետ վկայութեանն Գրիգորիսի Աղուանից կաթուղիկոսի՝ բարբարոսական ազգք

կողմանցն արևելից վերստին 'ի դիւցախելառ կամոլութիւնս կործանեցան. և բազում ուխտս տարուշանաց կատարելով՝ հարուցին հալածանս 'ի վերայ քրիստոնէից։ Մի ոմն 'ի նախեղելոց վարդապետաց, որ 'ի Հոգւոյն Սրբոյ խնամոցն նշանագիր երից ազգաց առնէր՝ Հայոց, Աղուանից և Վրաց, և այնուհետև 'ի սուրբն երթայր յԵրուսաղէմ մատուցանել ուխտադրութիւն, անտի դարձեալ աշակերտօքն՝ ընդ ինքեան ունելով զխաչն արծաթեղէն ոսկեխառաց տեսակաւ, յորում 'ի տէրունեան խաչէն էր մասնաւորեալ, և անցեալ ընդ Հայաստան՝ ճանապարհ առնէ հասանել 'ի սահմանս արևելից 'ի գաւառն Ուտիական. և մտեալ բնակէր 'ի ճաղճաղուտ տեղիս և 'ի լռաբոյս մօրս, առ տեղաւն՝ որում Գիսն կոչեն։ Եւ նորոգեալ զեկեղեցւոյ հաւատս հաստատէր. և ձգէր զքարոզութիւն աւետարանին յաշխարհն Ուտիացւոց, և յԱղուանս և 'ի Լփինս և 'ի Կասպս և 'ի Դուռն Ջորայ և յայլ ազգի ազգիսն, զորս գերութեամբն էր ածեալ Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ և նստուցեալ զմեծ լերամբն Կովկասու. զԳարգառսն և զԿամիճիկ Հեփթաղսն դարձուցեալ 'ի հաւատս՝ զկարգ աստուածպաշտութեան ուսուցանէր, զոր 'ի վաղնջուց ուսեալն էին և մոռացեալ. և բոլորովին քարոզ և առաքեալ խուժադուժ սարոտանեացն լինելով ըստ նոցին բարբառոյ դպրութեան առնէր զնոսա ծա-

նօթս։ Եւ անտի դարձեալ 'ի մօրսն երթեալ բնակէր, զօղեալ 'ի սպառնալեաց դժնդակ իշխանացն։ Եւ անդ յանտառսն ծածկեալ՝ օր ըստ օրէ հաստատէր զեկեղեցիսն Աստուծոյ։ Անդէն ոգի մոլորութեան գրգռէր զմիտս զազանացեալ բռնակալացն՝ զայրագնեալ նոցա և փոյթ կալեալ 'ի սպանանել զնա։ Իսկ երանելոյն Մաշտոցի 'ի Հոգւոյն Սրբոյ ազդեալ՝ փութացեալ փորէր փոս մի ըստ պիտոյից գործոյն և աստուածայինն առեալ զանձ, որ է խաչն տէրունեան՝ եդեալ 'ի տապանի ծածկէր 'ի գետնափոր կայանին։ Եւ այնուհետև հաւատարիմ և զուգակրօն աշակերտքըն միաբան յաղօթս և 'ի խնդրուածս ապաւինեալ՝ միմեանց կամաւ յերկուս բաժանէին ջոկս. կէսք 'ի կողմանս գաւառացն ելեալ խորհէին, և կիսոցն բազում աշխարհս հատեալ՝ անցեալ քարոզէին զհաւատս։ Բայց մնացեալ դասն 'ի տեղւոջ կայանի խաչին յետ սակաւ ինչ աւուրց զմարտիրոսական առնոյր զպսակ. յորոց նահատակութեանց տեղւոջ նշանք լուսեղէնք և հրաշալի սքանչելիք երևեալ. զոր տեսեալ բազում անգամ անհաւատից, և ուսեալ թէ մեծին Աստուծոյ է այն նշան՝ հաւատային միաբան և մկրտէին առհասարակ։ Իսկ մի ոմն 'ի նորահաւատից՝ որ բազում անգամ տեսեալ էր զնշանն զայն 'ի վերայ գետնափոր կայանի խաչին՝ շինէ մատուռն մի հողեշէն չորեքկուսի և տապան տախտակամած արա-

րեալ՝ ամփոփէր զնշխարս նոցա 'ի տապանի անդ և ամ յամէ ուխտաւորեալ՝ կատարէր զյիշատակս նոցա, և յոլովից լինէր բժշկութիւն 'ի տեղւոջն, յորս հաստատեալ նուաճեցան հաւատացեալքն։ Եւ նախ անդ եղեալ հիմունս՝ հաստատէին զեկեղեցի Աստուծոյ 'ի կայարանի խաչին, զոր Հին Եկեղեցի տեղւոյն անուանէին, որում Գիան կոչեն։ Այլ և յետ բազում ժամանակաց վեհազգի ոմն իշխան Վարազպերոժ անուն՝ յԱռանշահիկ տոհմէ, կամեցեալ նորոգել զհին եկեղեցին և ոչ կարէր քակել զաղիւսաշար պոյր զմբեթին, զի բնակեալ էր անդ խաչն տէրունական և նշխարք վկայիցն։

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Տարագրած յաղագս աշակերտաց սրբոյն Մաշտոցի ընդ նիրգոյս զրուցատրաբար։

Յետ սրբոյն Մաշտոցի սուղ ինչ անցեալ ժամանակ՝ նորին աշակերտեալքն որք 'ի կողմանս գաւառացն Աղուանից, գումարեալք 'ի մի վայր յազգմանէ Սուրբ Հոգւոյն և խորհրդագգացք լինելով՝ փութային հասանել գործոց բարեաց։ «Զի՞նչ մեք արասցուք՝ ասեն, զի որ մեր լուսաւորութեանն էր առիթ՝ ննջեաց 'ի Քրիստոս, և ահա 'ի նմանէ մնացեալ եմք որբք. եկա՛յք, եղ-

բարք՝ յաստուածային 'ի քաղաքն Երուսաղէմ երթիցուք և 'ի նոցանէ խնդրեսցուք մեզ առաջնորդ, զի բնական լուսաւորութեան երկրիս արեւելից 'ի ձեռն սրբոյն Եղիշայի յԵրուսաղեմէ եղեալ է սկիզբն»։ Յայնժամ հանդերձեցան, կազմեցան՝ յերիս բաժանեալ գունդս, և համբարձեալ 'ի կողմանցն Աղուանից՝ յառաջ խաղային առ սահմանօք Ասորեստանի և երթեալ հետևողաբար յԵրուսաղէմեան հասանէին քաղաք և մտեալ յաստուածաբնակ եկեղեցին՝ երկրպագանէին ամենակեցոյց փայտին կենաց։ Եւ հանդիպեցան հոգեզուարճ աստուածազարդ հայրապետին, տուեալ ողջոյն եկեղեցւոյն՝ խոնարհամիտ համբուրիւ ընկալեալ 'ի նոցանէ լինէին։ Եւ զջան քրտանց սրբոյն Մաշտոցի բովանդակ պատմէին առաջի սրբոյ հայրապետին, եթէ՝ զինչ գունակ սքանչելեօք առ բարբարոսականսն կատարեալ լինէին ուղղութիւնք։ Զոր լսելով նոցա, մեծաւ խնդութեամբ ընկալեալ՝ բազում մեծարանս ցուցանէին խնամով. և առնէին անդ աւուրս բազումս՝ յարելով յինքեանս արս երիս աստուածասէր քահանայս, որոց առաջինն Աթանասիոս. զնոսա ողոքական բանիւք հաւանեցուցանէին գալ ընդ իւրեանս, զի յառաջնորդութիւն զնոսա վիճակեցուսցեն յաշխարհին իւրեանց։ Եւ կատարեալ նոցա զերկրպագութեան ուխտ՝ երանաւէտ համբուրիւ ողջունէին զսրբոյ պատրիարգին սուս

և նորին հրամանաւ ուղարկեալք անտի՝ ոսկեղէն և արծաթեղէն սպասուք և բազում նշխարօք յամենայն սրբութեանցն Աստուծոյ՝ յարգուարձ ցնծութեամբ հրաժարեալք քահանայիւք հանդերձ գնային. և եկեալ հասանէին 'ի սուրբ պահս քառասնորդացն յեօթներորդ շաբաթու պասեքի Ձատկին 'ի ձորախորխուտ անտառայր մայրաստանիկ աշխարհն Արցախայ 'ի գաւառն Մեծ Կուենից. և 'ի կիրճս ճանապարհին և երկաջոկեալ գունդն յերկուս բաժանելով՝ նստէին դաւպարս յայնմ տեղւոջ, որում Աստեղն կոչեն բլուր 'ի հիւսիսոյ կողմանն. իսկ գունդն երկրորդ յայնկոյս Տրտուական գետոյն 'ի հարաւական կողմանն 'ի մայրոլորտ հովտին 'ի պուրակին բնակէր Զգախ անուանելոյ, զի ուխտիւք խոստացեալ էին առ միմեանս կատարել 'ի տեղւոջն զամենասուրբ զատիկն:

ԳԼՈՒԽ ԻԹ.

Դիմումն հիւսիսականացն յամենայն սահմանս Աղուանից, Հայոց և Վրաց, և վկայութիւն աշակերտացն սրբոյն Մեսրոպայ:

Ընդ այն ժամանակս թագաւորն Ոստմոսաքեան խուրովք զօրօք և Թոբելական գնդիւն գումարեալ ժողովեաց զամենայն զօրս Հոնաց և Էանց յայսկոյս Կուրական գետոյն, տարածեալ

յՈւտէացւոց գաւառն, և ածեալ նստուցանէր զզակիշ իւր մերձ 'ի Խաղխաղ քաղաք: Եւ անդէն արս երիս ընտրեալ զօրաւորս՝ ոստիկանս առնէր 'ի վերայ գնդին մեծի, և բովանդակեալ գումարէր 'ի ձեռս նոցա զմետասան զօրացն բազմութիւն. հրամայէր երիս առաջս առնել և ասպատակել 'ի վերայ աշխարհին Աղուանից, Հայոց և Վրաց: Իսկ երրորդ մասն զօրուն հասեալ 'ի մուտս զատկին յԱրցախական գաւառն տայր ասպատակ 'ի վերայ Մեծ Կուենից: Զայն հէն համբաւու լուեալ Զգախկան գնդին երուսաղեմեան՝ զահի հարեալ մեծաւ երկիւղիւ աճապարեալ 'ի մի վայր ժողովէին զմասունս նշխարացն ամենայն և յերկուս ամփոփեալ արծաթեղէն կողոփ՝ ծածկէին յերկրի: Եւ իսկոյն հասեալ օրհասականն այն գոյժակիչ ազմուկ նման ցօղացայտ անձրևի տարածեալ անճողոպրելի տարակուսանքըն, դիմեալ որպէս ալիք ծովու նախահաս յԱստեղն լինէր բլուր. նոցա անկասկած լինելով իրացն յեղակարծ ժամու դիմէին անխնայ խոցոտման սրոյ առհասարակ. զսպասս ոսկւոյ և արծաթոյ աւար առեալ ցիրեցան ընդ բլուրն Վիժան ճապաղէին. և զմնացեալսն գերի առեալ 'ի տեղւոջն բակարգել առնէին: Բայց կին մի՝ Թագուհի անուն, յՈւտի գաւառէ 'ի բնաշխարհիկ ագարակ 'ի Բագնաց գեղջէ մեծատուն յոյժ, որ նոյն ինքն ընդ երուսաղէմացիսն էր ցանկոր-

դեալ, զնա տեսեալ զօրավարին Հոնայ 'ի մէջ գերելոցն, դիւահորդոր բղջախոհական ախտիւն յեղագեղեալ տուփէր 'ի նա, զի գեղեցիկ էր յոյժ. հրամայէր պահել զնա մեծաւ զգուշութեամբ՝ առնուլ 'ի կնութիւն իւր կամեցեալ. և ինքեանք զառօրեայ արշաւանսն վճարելով՝ ածին, ժողովեցին զամենայն առաւար զաւառին և զնոյն իսկ համագունդ եղբարսն՝ զբազումս 'ի նոցանէ սպանանէին և զմնացեալսն գերի վարէին՝ ածելով յԱստեղն բլուր։ Եւ 'ի մէջ գերելոցն ունէին զերկու քահանայսն, զընկերս Աթանասի վկային։ Եւ քանզի մեծ զօրավարն Հոնաց անդէն բնակեալ կայր իւրոյին զօրօքն զայն գիշեր, ընդ երեկս աւուրն սպահապետ գնդին Թոբելեան հրամայէր ածել զերանելի Թադուհին, զի կատարեսցէ ընդ նմա զկամս վավաշոտութեան իւրոյ։ Իսկ նա վառեալ զինու զօրութեամբ Տեառն՝ այպանէր զնա, չանսայր, չհաւանէր, ծաղր առնէր զկտի բարբարոսին. «Քաւ լիցի ինձ, ասէ՝ տալ զզգաստութիւն պարկեշտութեան իմոյ անազդի և խողաբարոյ հեթանոսաց. կամ թէ յերկիւղէ տանջանաց ինչ զանդիտել մինչև 'ի մահ, և փոխանակել զոչինչ կեանս ընդ այնմ՝ որ ոչ անցանէ»։ Եւ համբարձեալ զձեռս իւր առ Աստուած՝ բարբառէր ասելով. «Տէր Տերանց և թագաւոր թագաւորաց, մի յամօթ առնէր զիս զյուսացեալս 'ի քեզ, անբիծ և ուղիղ պահեա յաժա-

մանակեալ վտանգէս. որպէս շնորհեցեր ինձ զծընունդ աւազանին լուսոյ նորոգման ճանաչել զքեզ, արա և այժմ անարատ մնալ 'ի մեղաց հաւատովք և սրբութեամբք։ Ծագեա զլոյս ճըշմարտութեան քո 'ի սիրտս անզգայ բարբարոսացս, զի և սոքա ծանիցեն զքեզ միայն ճշմարիտ Աստուածդ»։ Իսկ զայն իբրև լուան անօրինացն ջոկք, չոքան, պատմեցին իշխանին իւրեանց, զի թարգման կայր 'ի միջի նոցա, որ լսէր զամենայն խօսս նորա։ Յայնժամ մոլեկան սրտմտութեամբ առլցեալ բռնաւորն ըստ խածանող և մրմռող գազանութեանն զայրացեալ հրամայէր, զի թէ ոչ եկեսցէ շքով և պատուով, անհնարին տանջանօք չարամահ արասցեն զնա։ Եւ երթեալ սպասաւորքն ստիպէին առնել զկամս իշխանին։ Եւ իբրև ոչ կարէին հաւանեցուցանել զանհրապուրելի Թադուհին, կապէին զձեռս նորա յետս և քարշէին զվարսից նորա, և դժնդակ փշով անտառի անապատին ծեծէին զերեսս նորա, և քանցէին մարմինք սրբոյն առհասարակ։ Եւ ապա բռնային զգլուխ երանելւոյն սուսերաւ, որպէս սուրբ տիկնոջն Հռիփսիմեայ լինէր մարտ նորա՝ և աստուածայաղթ պսակօքն Քրիստոսի պսակեալ լինէր մեծն այն Թադուհի։ Եւ յետ այնորիկ 'ի նմին գիշերի մինչդեռ արթնական խնճոյիւք դեգերէին այլազգուն իշխանքն հանդերձ զօրականօք և առնէին ծաղրական խըն-

դութիւն, յանկարծակի նշան զարմանալի երեւեալ 'ի Տեառնէ, ակն յայտնի ամենեքեան տեսանէին լոյս սաստիկ ծագեալ 'ի տեղւոջն, ուր սուրբն Թագուհի վկայեաց և ուր ցրեալ պատառած հանդերձի նորա սփիւռ և տարած ընդ երեսս անտառին փայլէին որպէս աստեղք: Եւ հարուստ ժամանակաւ լոյս աստեղանման ծագեալ 'ի տեղւոջն փարէր 'ի վերայ սրբոյ նահատակին, զոր տեսեալ բազմութեան մարդկանն՝ զանուն տեղւոյն Աստեղաբլուր անուանեցին մինչև ցայսօր: Վասն որոյ աւետասքանչ հրաշիւք հիանայր իշխանն և 'ի մեծի ահի եղեալ՝ հրամայէր առ ինքն կոչել զքահանայս Տեառն և ուսեալ 'ի նոցանէ զփրկութեանն ճանապարհ՝ հաւատայր յԱստուած կենդանի, և հրամայէր ամփոփել զնշխարս սրբոյն, պատել սուրբ կտաւօք և ծածկել 'ի բլրին: Եւ անդէն կատարէին յօղեաց և յայծեաց պատարագ օրհնութեան և զաէրունական զոհնն մեծապայծառ խմբէին յիշատակօք 'ի նոցունց վկայելոյն:

ԳԼՈՒԽ Լ.

Հաւատալն մեծի զօրավարին Թոբելեան 'ի Քրիստոս, թէ նա է Աստուած, և նահատակիլ նորա զօրօքն և որդւովքն և քահանայական դասուքն յիւրմէ թագաւորէն յաշխարհիս Աղուանից:

'Ի հասանել ճշմարտութեանն լուսոյ 'ի սիրտ աստուածարեալ իշխանին Թէոփիլոսի՝ 'ի բաց արձակել զմարդագերիսն հրամայէր և ինքն չուեալ զայգոյ Ջատկին՝ հանդերձ քահանայիւքն սրբովք և այլ բազում հաւատացելովք խաղայր գնայր Ագեստրոսեան գնդաւն: Եւ երթեալ հասեալ յՈւտի գաւառն՝ իջեալ բանակէին առ ափն Կուրական գետոյն մերձ 'ի Նաւահանգիստն Զոմաքսակ կամրջին. և ինքն իսկ մեծ թագաւորն Ռոմոսոքեան դարձեալ լինէր ամենայն զօրօքն իւրովք ասպատակեալ բազմահոյլ գերութեամբն և մեծամեծ աւարօքն անցեալ զԿուրական գետովն 'ի յարևելից կուսէ բանակէր յանկոյս յանդիման նոցա: Յայնժամ հրաման տայր դիւցազնն մոլորութեամբ ձօնել նուէրս զոհից մեհեանազարդ խնճոյիւք չաստուածոց իւրոց: Զայն տեսեալ քրիստոսազարդին Թէոփիլեայ և Ագիստրոսեան գնդին, մատուցանէին և նոքա պատարագս Աստուծոյ ըստ կարգի քրիստոսական կրօնից 'ի ձեռն օրհնութեան քահանայիցն սրբոց. և խա-

չազարդ յօրինէին զնշանս դրօշիցն իւրեանց։ Իսկ զայն իբրև ետես զազանամիտ և անօրէն թագաւորն բարբարոսաց՝ դիւագրգիռ մոլորութեամբն դառնացեալ՝ հրամայէր առ ինքն կոչել զսուրբ զօրավարն Թէոփիլոս երեսուն արամբքն։ Եւ նախ ողոքանօք, և ապա սրտմտութեամբ խօսել սկսաւ ընդ նմա և ասէ. «Սիրելի գոլով մերոյս թագաւորութեան, քաջութեամբ յաղթող երևեալ՝ մեծարեցար յոյժ 'ի մերմէ խնամակալութենէս. վասն որոյ նախապատիւ ես քան զամենեսեան եռամամնեայ զօրավարութեամբ փառաւորեալ. ընդէ՞ր դու թողեր զքաջատոհմիկ աստուածս ազգի քո, որ ետ մեզ յաղթութիւն ասպատակիս, և ապստամբեալ քո յինէն քոյով զօրականօքդ՝ պաշտօն մատուցանէք Աստուծոյ, զոր մեք ոչ գիտեմք։ Սակս որոյ եթէ ոչ մատուցես զոհս աստուածոց մերոց՝ մահապարտ ես դու և զօրականքդ քո 'ի միասին»։ — Պատասխանի ետ խոստովանողն Քրիստոսի քաջ զօրավարն Թէոփիլոս և ասէ ցթագաւորն. «Իմաստութիւն կենաց մարդոյ ծնունդ է առաքինութեան. և առաքինութիւն քաջալաւ բարեօք մայր է աստուածպաշտութեան։ Արդ եթէ յառաւելութիւն փառացն Քրիստոսի ծնունդն միաւորեցաւ 'ի մերում բնութեանս, շնորհօք լուսոյն գիտել ճանաչել զԱստուած արարիչ երկնի և երկրի, զմիահաստարակ սուրբ Երրորդութիւնն, որ իւրով բարերարութեամբն

կամեցաւ մերժել զմեզ 'ի չքոտի կռոցն վնասակարութենէ, մի՛ թէ արգելո՞ւլ ինչ կարիցես 'ի մէնջ զշնորհսն երկնային, կամ համեմատել զձեր վայրկենի պատի՞ւ կամիս ընդ աստուածային պատուոյն, կամ թէ 'ի սպառնալեաց քոց համարեսցիս զանգիտել մեզ և զառժամանակեայ ընտրել զկեանս՝ թողլով զԱստուած՝ անմռնչոց մատուցանել պաշտօն»։ Յայնժամ դժնդակ բարկութեամբ ցասուցեալ մրմռայր թագաւորն և հրամայէր վաղվաղակի տանջանաւոր մահուամբ կենագրաւել զսուրբ զօրավարն Թոբելեան հանդերձ երեսուն ընկերօքն և սուրբ քահանայիւքն. որոց արիաբար կատարեալ զնահատակութեան մարտ՝ բարւոք վկայութեամբ ըստ մարտիրոսութեան հանդիսի 'ի Տեառնէ զյաղթութեանն ընդունէին զպսակ. սուրբ խոստովանողն Թէոփիլէ քահանայական դասուք և երեսնեակ զինուորօքն հանդերձ յերկնայինսն փոխէին խորանս։ Իսկ երանելին Մովսէս և Աներոզոգէս որդիք սրբոյ զօրավարին հանդերձ Ագխարատոնեան զնդիւն և այլ հաւատացելովք, իբրև զայն տեսանէին՝ աճապարէին յիւրաքանչիւր երկիրս, փախստական լինելով յանօրէն թագաւորէն, լաւ համարելով հալածիլ վասն Քրիստոսի, քան յանցաւոր կեանքս ամբարշտութեամբ կեալ. կարևոր համարէին զնախատինս վասն Քրիստոսի, քան զմեծութիւն գանձուցն հայրենեաց։ Յայնժամ չու-

եալ նոցա ընդ կողմանս հարաւոյ՝ երթեալ հասանէին 'ի բարձրաբերձ կատարս լերինն մեծի, որ պարունակեալ շրջագայի զբազմաւորական գաւառս աշխարհին։ Ապա 'ի հրամանէ անողորմ թագաւորին գունդք գունդք հասանէին և զկնի լինէին նոցա զօրքն Հոնաց. և հասեալ առ նոսա 'ի գլուխ լերինն՝ ջանային բազում ողոքանօք դարձուցանել զնոսա յերկրպագութիւն կռոցն և 'ի հնազանդութիւն թագաւորին։ Եւ ոչ կարացեալ հնազանդեցուցանել զնոսա՝ հարկանէին սրով սուսերի 'ի նմին տեղւոջն։ Այսպէս կատարեալ նոցա զընթացս՝ սուրբն Մովսէս երջանիկ եղբարբն և ամենայն Ագխարատեան գնդիւն, և ընկալեալք 'ի Քրիստոսէ զմարտիրոսական պսակն՝ փայլին անաղօտ փայլմամբ 'ի ծագաց հիւսիսոյ, յափըշտակող եղեալք անմահ առագաստին ընդ ամենայն սուրբս։

ԿԱՏԱՐԵՑԱՒ ԱՌԱՋԻՆ ԳԻՐՔ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՍ ԱՂՈՒԱՆԻՑ

ՀԱՏՈՐ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Պատմութիւն 'ի դէպ գրոյս։

Որքան պայծառ է երկինք աստեղօք և երկիր բուսով, այնպէս է և ջանք աշխարհագիր պատմողի՝ յայլոց նիւթոց պարագարդի։

Գտանին գրոյցք արևելից կողմանց, որք ոչ են անկեալ 'ի գիրս հնագիր պատմագրաց, զորս պատշաճ վարկաք մակագրել 'ի սոսս տողաչափութեան մերում։ Յիշեսցուք աստանօր զՃապհոյ Պարսից արքայէ Որմզդեան, որ յիւրում տէրութեան հպարտացեալ յղփութեամբ՝ կամեցաւ առնել քննութիւն, թէ ո՛ր ազգ և լեզու ունիցի բարձ և պատիւ։ Եւ գործեալ ճաշ մեծապէս ամենայն մեծամեծաց յննամենից առհմից ազատատոհմն Պարսից նախարարաց, և ըստ գահու նախապատիւ արարեալ բաժակս և ուռով առաջի իւր՝ զամենայն որք մեծարեալ ցուցանէր։ Իսկ զմուբիւտանն մուբիւտնի սեղանն արքունի մեծապատիւ առնէր։ Եւ խորհուրդ բերեալ ընդ մեծամեծս իւր՝ ասէ. «զՊարսից և զՊարթևաց զընական Պահլաւիկս և զազատ արանց զնախադրութիւնս

քաջ գիտեմ. իսկ զԱրմենու զազատատոհմն և զնոցին նախապատուութիւնն ոչ կարացաք գիտել՝ ոչ 'ի հարցն մերոց թագաւորաց և ոչ 'ի մատենագրաց։ Եւ արդ մի յերկուց առաջի կայ ձեզ նախարարացդ Հայոց՝ ցուցանել զնախնական գիր իւրաքանչիւր տանց զաստիճան և զպատիւ, և դարձեալ մեծագոյն ունել 'ի մէնջ շքեղաշուք մեծարանս։ Ապա թէ ոչ կարէք ակն յայտնի Արեացս գնդի ցուցանել զնախանիստ բարձս ձեր, զպատիւ և զտուն, զհող և զջուր և զամենայն ստացուածս ձեր Արեաց ազատ արանց շնորհեսցուք։ Եւ նոյնժամայն խորհուրդ բերեալ իշխանացն Հայոց Մեծաց՝ մատուցին առաջի թագաւորին զԱգաթանգեղոյ Պատմութիւն ցանկալի. և հրամայեաց ընթեռնուլ և թարգմանել 'ի Պարսիկ գիր և 'ի լեզու։ Եւ իմացեալ եթէ զսկիզբն յԱրտաշրէ առնէ 'ի նախնոյն իւրմէ, առաւել զուարճացեալ և ներբողումն գրոցն առնելով՝ դնէր 'ի վերայ աչաց իւրոց խանդաղատելով։ Եւ գտեալ 'ի նմա գիր տասն և եօթն բարձի՝ սկսանէր ըստ այնմ յարդարել զնիստ իւրաքանչիւրոցն 'ի սեղանն արքունի։ Հասանէ չորեքտասաներորդ բարձն Անդոկայ Սիւնեաց տեառն. և նա հպարտացեալ ոչ ինչ ճաշակեաց. և զգացուցեալ թագաւորին վասն այնր՝ ոչ ինչ փոյթ լինէր նմա։

Յայնժամ հասանէր համբաւ 'ի դուռն արքունի, եթէ Խազիրք բազմամբոխ զնդիւք ելին

ընդ Դուռն Ճորայ յաշխարհս մեր։ Եւ ժողով անթիւ արարեալ Տաճկոյ՝ Ասորոց, Խորասանի, Խորազմոյ, ևս առաւել քաջացն Պարսից Ատրպատական նահանգին, Հայոց, Վրաց, Աղուանից և տասն և երկու լեզուաց խուժադուժ ազգաց լերինն Կովկասու՝ ելեալ զնաց անհամար զօրօքն 'ի դիմի հարկանել նոցա։ Իսկ Անդոկայ չար խորհեալ անձին և աշխարհի իւրում՝ խրատ հատանէր տանն արքունի և դաւաճանեալ զօրօքն իւրովք՝ հազար և եօթն հարիւր արամբք, ժիր և քաջազնաց երիվարօք հասանէր 'ի քաղաքն Տիզբոն և զզօրս թագուցանէր արտաքոյ քաղաքին. և պակաս վաշտօք մտեալ 'ի քաղաքն՝ հարցանէր 'ի չմեղս եղեալ, եթէ ես առ Տաճկու եկի։ Եւ քաղաքացիքն յոյժ պատուեալ զնա՝ ընդ լուսանալ առաւօտուն դիմեցին զօրքն 'ի ներքս և առին զգանձս ոսկւոյ և արծաթոյ անհամարս, և զոհարս ականց պատուականաց և զշաւարն բազմագին, զորինչ բառնալն կարացին 'ի թագաւորական տանէն, և յամենայն մեծամեծաց տանցն աւար առեալ յոյժ անբաւ՝ ժողովէ զամենայն 'ի Բաղաց բերդն և զամենայն գաւառաց իւրոց զգարմանս անասնոց այրել հրամայեաց. և զոր ինչ ուտելի էր մարդոյ 'ի բերդն հաւաքեաց, ևս և զզէնս և զաւճառս և զկազմածս հեծելոց։ Եւ տուեալ հրաման Անդոկայ փախչել ամենայն Սիւնեաց և զտունս և զհամբարս այրել։ Եւ ժողովեալ որ ինչ յաշխարհին

եկեղեցւոյ էր զարդ՝ զամենայն բերեալ 'ի Շաղատու եկեղեցւոյն հաւաքէին և զնշխարս սրբոց լալով համբուրէին իւրաքանչիւրքն, և ութ օր ցայգապաշտօն արարեալ՝ արարին հողաբլուր 'ի վերայ եկեղեցւոյն և ինքեանք ցրուեցան ընդ ամենայն երկիր։ Եւ ոչ ոք իշխէր ասել զանուն Սիւնեաց։ Եւ քսան և հինգ տարի յանմարդս տապալեալ կայր երկիրն ամենայն։ Ապա եկեալ Շապուհ արքայ 'ի վճարմանէ պատերազմին՝ ետես զաղէտսն և 'ի ցասման ետ հրաման ամենայն զօրացն ելանել 'ի Սիւնիս և գերել զխօսուն և զանասուն։ Եւ եկեալ ոչինչ գտանէին. և 'ի շրջելն հասին յեկեղեցաբլուրն Շաղատու. և ելեալ 'ի վեր՝ շարժումն մեծ եղեալ, ահացեալք 'ի բաց գնացին գունդքն Պարսից հանդերձ Աթաշխոդայիւ զօրապետիւ իւրեանց։ Եւ անտի անցեալ տային պատերազմ ընդ բերդին. և անտի վէմն գլեալ ընդ զառ 'ի վայրն սատակէին առ հասարակ. և կրկին և երեքկին տուեալ սաստկագոյնս պատերազմ ոչ ինչ կարէին առնել, այլ բազումս կոտորէին։ Եւ զայրագնեալ արքայն այլ ևս սաստկացուցանել կամէր զպատերազմն։ Յայնժամ ամենայն մեծամեծքն առաջի անկեալ աղաչէին մի ևս տալ պատերազմ, այլ շուրջ զամրոցաւն աւերել։ Յայնժամ Անդոկայ պարապ գտեալ ժամ՝ թողու զբերդն և մեծաւ աւարաւ անցանէ 'ի Հոռվմայեցւոց աշխարհն. և անդ մեծագոյն առեալ պատիւ՝ անդէն մեռանի։

Եւ նորին որդին Բաբիկ փափագեալ 'ի հող հայրենի՝ երթայ գնայ 'ի դուռն Շապհոյ արքային Պարսից և անդ ումեմն 'ի զօրականացն պատահեալ՝ զետեղի, և բազում արութիւնս յՈլոմպիադս Պարսից ցուցանէ՝ ոչ ոք գիտելով զնա։ Յայնժամ ելեալ Հոնն 'ի Հոնաց՝ Հոնազուր անուն, յղեալ առ Շապուհ ասէր. «Զի՞ է հեղումն արեանցս, եկ մարտնչեսցուք դու և ես»։ Եւ ինքն Հոնն վառեալ էր յխնանիւթից զրահիւք — բարձր և լայն հասակաւ, բևեռապինդ սաղաւարտաւ զահագին գլուխն և զերեքթզեան ճակատն պղնձի տախտակաւ յօրինեալ, զանհեդհեդ գեղարդն 'ի բարձրամայր փայտից, և զսուսերն բոցանշան ունելով, ահաբեկ զտեսողսն առնէր։ Աստուստ յայտնի անուն Բաբկայ առաջի արքային, թէ գործ այդ նովաւ վճարի։ Եւ արքայ արքայից կոչէ առ ինքն զԲաբիկ և տայ վճիռ թագաւորական՝ կնքեալ վարազագիր մատանեաւ և ասէ ցնա. «Եթէ մեծ քինոյս այսմիկ յանդումն արասցես, մեծագոյն խոստմանց հասանիցես»։ Նորա յանձն առեալ կատարել զխնդիրն, և նոյնժամայն ապաւինեալ 'ի վերին օգնականութիւնն ասէ. «Եկեղեցիք Սիւնեաց՝ օգնեցէք ինձ»։ Եւ առեալ զիւրոյ զօրութեանն զզէն և ճաճանչաւոր մարգարտական զրահիւքն արքունի զվայելչականն զայն զարդարեալ հասակ, և վագրակերպ սաղաւարտաւն զգեղեցիկ գլուխն, զսուսեր ընդ մէջ և զոսկիակապ վահանն

յաՀեակ ուսն ընկեցեալ, և զգեղարդն քաջամուխ
յաջ բազուկն առեալ՝ աշտանակէր 'ի սեաւն եր-
վար, ախոյանայր ընդդէմ թշնամւոյն։ Յարձակէին
'ի միմեանս. տուր և առ գեղարդացն իբրև ճայ-
թիւն որոտմանց ելանէր յառաւօտէ մինչև ցինն
ժամ. դատապարտէր անհնարին հսկայն և յաղ-
թողանայր քաջն Բաբիկ, և աճապարէր 'ի սուրն
միասայրի, որով անդէն սատակէր զմարդախոշոշ
զազանն։ Եւ լցեալ Շապուհ մեծաւ ցնծութեամբ՝
կոչէ զԲաբիկ առ 'ի կատարել զառ 'ի նա խոստ-
մունսն. և նորա բան խնդրեալ ասէ. «Բարձցի
սանդն պղնձի 'ի դիւանէ քումմէ»։ Եւ սանդն էր
լի մոխրով հնոցի. և որք գային 'ի տեղին յայն,
կոփէին 'ի նմա և ասէին. «Սիւնեաց տէրութիւն
ընդ այս մոխիր 'ի վայր լիցի, և նոցա կեանքն
և խորհուրդն»։ Եւ արքայն մեծաւ զարմացմամբ
հրամայեաց բառնալ զսանդն 'ի տեղւոջէն։ Եւ
ապա խնդրէր Բաբիկ զբնական աշխարհն իւր 'ի
նա դարձուցանել։ Եւ շնորհեալ նմա արքային՝
մեծաւ պատուով առաքէ զնա յիւր աշխարհն և
աւանդէ նմա պատիւ ընդ Բագրատունիս և ընդ
Մամիկոնեանս համապատուիլ։ Եւ եկեալ էանց
ընդ Երասխ գետ և շինեալ գեօղ մի Նակորզ ա-
նուն, այսինքն է—առաջին կորզեալ 'ի հայրե-
նեացն։—Եւ յառաջին ամի տէրութեանն իւրոյ
ելեալ յորսս՝ շրջէր տեսանէր և լայր զերկիրն։
Եւ հասեալ 'ի Շաղատ՝ ելանէ 'ի բլուր մի, և

անտի փախչի եղջերու մի՝ դէպ ելանէ յեկեղե-
ցաբլուրն. և Բաբիկ զհետ մտեալ՝ եղջերուն 'ի
բլուրն աներևոյթ լինէր, և ոտք երիվարին խրե-
ցան 'ի բլրին, և իջեալ յերիվարէն հազիւ ուրեմն
քարշէր զերիվարն։ Ահ կալաւ զամենեսեան, ար-
տաքս պեղէին զհողն 'ի բլրէն և գտանէին զգե-
ղեցկաշէն եկեղեցին լի աստուածային գանձիւ և
հոտ անոյշ բուրեալ։ Եւ օրն այն լինէր հոռի ամ-
սոյ՝ որ օր մի էր. զայն օր մեծապէս կատարե-
ցին տօն. և ժողով լեալ՝ բազում բժշկութիւնք
լինէին որոց 'ի ժամուն դիպեցան անդ. զոր տե-
սեալ անհաւատից՝ հաւատացին և մկրտեցան։
Գորն և Գազանն՝ որք բազում զօրօք զկնի Բաբ-
կայ եկեալ էին երկու եղբարք մեծատունք, որոց
արկեալ վիճակ Բաբկայ՝ հասանէ Գորայ աւանն
Խոտայ, և կրտսերին Գազանայ գեօղն ցանկալի
Շաղատ վիճակեցաւ։ Յորժամ այս եղանէր՝ քսան
ամ յառաջ լինէր քան զթագաւորելն Յազկերտի
չարի, որ կամեցաւ բառնալ զհաւատս Քրիստոսի
և դնէր մեզ գեհենի հնազանդիլ, որ և սուրբքն
Վարդանանք նահատակեցան 'ի նմին Յազկերտէ
հազար վաթսուն և վեց արք ընտիրք։ Եւ անտի
մինչև ցհայ թիւն հարիւր քսան ամ լինէր։—Այս-
պէս իմա զկրդ։

ԳԼՈՒԽ Բ.

Որինչ յանօրէն Յազկերտէ վտանգէին Աղուանք, և գտեալ զփրկութիւն 'ի Վարդանայ հայոց զօրավարէ։

'Ի ժամանակս Յազկերտի ամբարշտի վառէր բորբոքէր սատանայ 'ի միտս նորա բառնալ զքրիստոնէութեան կրօնն։ Ենաս հրաման սաստկագոյն յաշխարհս Աղուանից թողուլ զհաւատս և հնազանդ կալ մոգական աղանդոյն կրակապաշտութեան. նոյն աղէտք և 'ի Հայս գործեցան 'ի նոյն թագաւորէ։ Բայց դէմ եդեալ հազարապետն Աղուանից և սուրբ եպիսկոպոսապետն աշխարհիս՝ հասանէին միաբան յուխտն Հայաստանեայց և պատմեալ զանցս աղետին՝ մեծաւ տագնապաւ փութացուցանէին զզօրս և ասէին. «զունդն Պարսից, որ էր 'ի կողմանս աշխարհին Հոնաց՝ դարձաւ այսրէն, եկն եմուտ յաշխարհս մեր, և բազում ևս այլ այրեձի, որ 'ի դրանէ եկին. և թող զերկոսեանդ, այլ ևս երեք հարիւր վարդապետք ածեալ են ընդ ինքեանս։ Պառակտեցին զաշխարհն, զոմանս յինքեանս արկին, կամէին յեկեղեցիս ձեռնարկել. և հրամանաւ արքայի ստիպեն զամենեսեան և ասեն. «եթէ կամաւ յանձն առնուք զօրէնս՝ պարգևս և պատիւ գտանէք 'ի նմանէ և թողութիւն հարկաց արքունի լինի ձեզ. ապա եթէ կամաւ զայդ ոչ առնէք, հրաման ու-

նիմք 'ի գլուխ և յագարակս շինել ատրուշանս և զՎռամական կրակն 'ի ներքս դնել, և կացուցանել մոգս և մոգպետս օրէնսդիրս աշխարհիս։ Եւ եթէ ստամբակէ ոք, մահուամբ սատակի. և կին և որդիք այնպիսւոյն անաշխարհիկ լինիցին»։ Զայս լուեալ գնդին Հայոց՝ ոչինչ լքեալ, այլ համագունդ լեալ վասն գուժին այնմիկ՝ քաջալերս տուեալ արձակեցին զնոսա, զի առ ժամանակ մի խաբէութեամբ կալցեն զնոսա, զի մի ձեռնարկեսցեն յուխտ եկեղեցւոյ, մինչև ելս խնդրեսցեն։ Յայնժամ գրեցին գունդք Հայոց առ Թէոդոս կայսր՝ օգնել նոցա 'ի մեծի վտանգին. իսկոյն հասանէր նմա վախճան. և անօրէնն Մարկիանոս թագաւորեալ՝ ոչ պահէր զուխտն. այլ ըստ իւրում բարուցն միակամ լինէր ընդ հեթանոսս։ Եւ ոչ ուստեք գտեալ օգնականութիւն քաջացն Հայոց՝ 'ի վերինն ապաւինեալ յամենակալ զօրութիւն Բարձրելոյն, յերիս բաժանեալ զզօրս Հայոց՝ զառաջինն տան ցՆերշապուհ Ռըմբոսեան՝ պահապան Ատրպատական կողման։ Եւ զերկրորդ գունդն տան 'ի ձեռն Վարդանայ զօրավարին Հայոց անցանել ընդ սահմանս Վրաց 'ի վերայ մարզպանին Զողայ, որ եկեալ էր աւերել զեկեղեցիսն Աղուանից։ Եւ երանելին Վարդան ոչ գիտէր զդաւաճանագործութիւն անիծելոյն Վասակայ ուրացողի, որ յառաջքան զգալ զօրուն Հայոց յԱղուանս՝ ազդէ Վասակ մարզպանին Պարսից Մերսեբուխ-

տայ, եթէ բաժանեցին զզօրս Հայոց և զՎարդան պակաս զօրօք յայգմ կողմն հանին. արդ պատրաստ լեր 'ի գլուխ ելանել, զի 'ի սպառ սատակեսցես զդոսա: Այս էր անօրինին խորհուրդն, զոր զգացեալ Մերսեբուխտայ զքաջալերսն 'ի Վասակայ՝ ոչ եկաց 'ի կողմանս Զողայ, այլ կուտեաց զամենայն բազմութիւն զօրացն իւրոց և փութանակի գայ անցանէ ընդ գետն մեծ Կուր. և պատահէ նմա 'ի սահմանս Վրաց հանդէպ Խաղխաղ քաղաքի, որ ձմերոց էր թագաւորութեանն Աղուանից: Ռազմ եղեալ՝ զբոլոր մեծութիւն դաշտին 'ի ներքս փակէր, զինեալ և վառեալ 'ի մարտ պատերազմի ընդդէմ գնդին Հայոց: Իսկ քաջն Վարդան և զօրքն որ ընդ նմա իբրև տեսին զբազմութիւն հեթանոսացն և նայեցան յիւրեանց սակաւութիւն, թէպէտ և կարի խիստ նուազ էին քան զնոսա՝ ոչ ինչ զանգիտեցին առ 'ի յոյժ բազմութենէն. այլ առհասարակ միաբանեցին, և ամբարձեալ յերկինս զձայն իւրեանց ասեն. «Դատեա՝ Տէր, զայնոսիկ, որք դատեն զմեզ, և մարտիր ընդ այնոսիկ, որք մարտնչին ընդ մեզ: Զինուք և ասպարօք օգնեա մեզ, շարժեա և գողացո զգունդ անօրինացն»: Այսպէս կացեալ յաղօթս և խումբ արարեալ յարձակէին քաջքն Հայոց, և զաջ թևն բեկեալ ընդ ձախու կողմամբն արկանէին. սրոյ ճարակ զամենեսեան առնէին և ընդ երեսս դաշտին փախստական առ-

կանէին յամուր տեղիս մայրեացն առ խորագոյն դարիւք Լուբնաս գետոյ. ուր ընդդէմ դարձեալ թագաւորազնեաց Բաղասականն արքայի, անդ ընկեցին 'ի ձիոյ զոմն 'ի նախարարացն Հայոց 'ի գնդէն Դիմաքսենից, զՄուշն սպանին, զԳագրիկն վիրաւորեցին: Յայն տեղւոջն զխաակն 'ի վեր ամբառնայր Արշաւիր Արշարունի. դոչէր առիւծաբար և յարձակէր վարազապէս՝ սատակէր զՎուրկն քաջ՝ զեղբայր թագաւորին Լփնաց և զայլս անհամարս, զորս յայնմ տեղւոջ սատակէր: Եւ այնպէս ամենեքին այր զընկեր իւր ախոյեան կործանէր. և առ յոյժ յանդուգն յարձակմանէն բազումք այն էին՝ զոր զետասոյզ առնէին քան զանկեալսն որ 'ի ցամաքի: Եւ 'ի բազմութենէ անկելոցն՝ յաւալ ջուր գետոյն յարիւն դառնայր և ոչ գտանէր ոք 'ի նոցանէ ապրեալ: Եւ 'ի թագուցելոցն յանտառախիտ մայրիս դաշտաց 'ի զօրաց թշնամեացն ոմն մի զինու հանդերձ ելեալ 'ի նիւս երիվարին անցանէր ընդ մեծ գետն մազապուրծ զերծեալ՝ դոյժ տանէր 'ի բուն բանակն, որք փախստեայ անկանէին 'ի մեծ շահաստանն:— Եւ յայնմիկ զօրք Հայոց կատարելով զգործ մեծի պատերազմին՝ ժողովէին զբազմութիւն աւարին և կուտէին արծաթ և ոսկի յոյժ, զէնս և զարդս որք յարանցն քաջաց և յերիվարաց, և դարձեալ յարձակէին քաջաբար 'ի վերայ բերդից և քաղաքաց, զոր ունէին Պար-

սիկք յաշխարհիս Աղուանից. հզօրապէս մարտընչէին, այրէին զամուրս արգելանոցաց նոցա և գերամ երամ մոգս գայթակղեցուցիչս՝ ուր և գտանէին, սրոյ ճարակ առնէին՝ զէշ թռչնոց երկնից և գազանաց երկրի: Սրբէին զտեղին յամենայն պղծագործ զոհից և ազատէին զեկեղեցիսն յանհնարին նեղութենէն: Եւ բազումք 'ի նախարարացն Աղուանից և 'ի շինականաց, որք վասն անուանն Աստուծոյ ցրուեալ և վտարեալ էին յամուրս լերանց Կապկոհ, իբրև տեսին զմեծ յաղթութիւն զնդին Հայոց, գային ժողովէին և նոքա՝ և խառնէին 'ի զօրս նոցա, և միաբանեալ կցորդ լինէին նահատակութեան նոցա: Խաղային գնային այնուհետև 'ի վերայ պահակին Հոնաց, զոր ունէին բռնութեամբ Պարսիկք. առնուին քանդէին զպահակն, կոտորէին զզօրս, որ բնակեալ էին 'ի ներքս և զդուռնն տային 'ի ձեռն Վարդանայ ումեմն, որ էր յազգէ թագաւորացն Աղուանից: Եւ յայսմ ամենայն քաջութեանց վերայ ոչ ոք անկաւ 'ի նոցանէ, բայց միայն որ նահատակեցաւն: Եւ անդէն զնոյն այր, որում զդուռնն յանձն արարին՝ արձակեցին դեսպան յաշխարհն Հոնաց, բանս դնել ընդ նոսա և ուխտս հաստատել՝ անքակ ունել զմիաբանութիւնն: Իսկ իբրև նոքա զայն լուան՝ իսկոյն հասին 'ի տեղին և նոքա ականատեսք լինէին յաջողմանն: Երդմամբ եդին ուխտ օրինօք երկնից, յանձն առին զերդումն

քրիստոնէութեան՝ պահել ընդ նոսա հաստատուն միաբանութիւն: Եւ այսպէս կատարեալ զամենայն կամս իւրեանց՝ մինչդեռ 'ի տեղին էին, դուժկան հասանէր յերկրէն Հայոց վասն ուրացողին Վասակայ, եթէ աւերեաց զբազում երկիրս Հայոց: Զաւ արարեալ Վարդան մեծաւ աւարաւն, անտրտում ուրախութեամբ՝ առ Աստուած և նորին յուսովն հասանէր յերկիրն Հայոց յաւուրս երեսուն: Ազդ լինի Վասակայ բարեյաղթ գալուստ քաջին Վարդանայ և միաբանութիւնն Հոնաց և Աղուանից, գնայ փախստեամբ յերեսաց նորա, ըստ չար բարուցն չար կրեալ անցս՝ նա և ոչ գտանէ յԱստուծոյ ողորմութիւն: Այս եղև 'ի ժամանակս Յազկերտի արքայի 'ի մէջ Աղուանից և Հայոց վերնոյն օգնականութեամբ:

ԳԼՈՒԽ Գ.

Գալուստ Մեսրոպայ վարդապետի առ Արսվաղէն Աղուանից արքայ և առնել զգիրս և կարգել վերատին զդպրոցս և զհաւատս հաստատել 'ի տանն Աղուանից և բառնալ զմնացեալ աղանդսն:

Յորում ժամանակի Թէոդոս Փոքր Յունաց էր կայսր, և Վռամշապուհ Հայոց թագաւոր, և Յազկերտ Պարսից արքայ և Արսվաղէն Աղուանից թագաւոր՝ եկեալ երանելին Մեսրոպ յԱղուանս՝ մեծավաստակ ընտիր անօթ Հոգւոյն

Սրբոյ, առ հայրապետն մեր Ներսէս և թագա-
ւորն Արսվաղէն, որոց կամաւ առեալ յանձն
զվարդապետութիւն նորա որ ըստ շնորհելոյ նմա
յաստուածուստ պարգևին՝ Հայոց և Վրաց ետ
նշանագիր 'ի ձեռն նորա Հոգին Սուրբ, հաճեցան
և ետուն զմանկունս ընտիրս յուսումն. և զԲե-
նիամին Թարգման կոչեալ 'ի Սիւնեաց, զոր Վա-
սակ մանուկ 'ի ձեռն Անանէի եպիսկոպոսին ար-
ձակեաց: Եւ նորա եկեալ առ Մեսրոպ, նոքօք
առեղծ զնշանագիրս կոկորդախօս, աղխալուր,
խժական, խեցբեկագունի լեզուին Գարգարացւոց:
Թողու առ վերակացու զաշակերտն իւր Յովնա-
թան. և 'ի սոյն թագաւորի կարգեալ զքահա-
նայս՝ դառնայ 'ի Հայս, անցանէ 'ի Բիւզանդիոն
առ Թէոդոս թագաւոր. և դարձեալ անտի՝ շրջէր
զաշակերտօքն: Եւ լուեալ եթէ 'ի Գարգման մնա-
ցեալ է հեթանոսական աղանդ՝ դառնայ 'ի Սիւ-
նեաց և գայ առ Խուրս՝ Գարգմանայ իշխան, և
նովաւ ածէ յուղղութիւն, և ինքն գնայ 'ի կոչ
բդեաշխին Վրաց առ Հաշտուշա վասն նորին գոր-
ծոյ: 'Ի նմին ժամանակի երևեցաւ Նեստոր անի-
ծեալ, որ նզովեցաւ յերկերիւրոցն յԵփեսոս: Եւ
յերկրորդն Յազկերտի արքայի յառաջին ամի
փոխի սուրբն Սահակ յելս նաւասարդի ամսոյ. և
յետ վեց ամսոց անցելոց փոխի և երանելի վար-
դապետն Մեսրոպ՝ հանգուցեալ ընդ սուրբս 'ի
Վաղարշապատ քաղաքի: Խսրով ոմն Գարգմա-

նայ նախարար գնացեալ 'ի Հայս՝ եղև նմա լինել
առաջի Շապհոյ անարի թագաւորին. և զինեղե-
նեալ 'ի խնճոյսն սեղեխարար վավաշէր 'ի կին
մի, ընդ որ ցասուցեալ Շապհոյ զընդանել հրա-
մայեաց. և նա 'ի վաղակուրն յեցեալ՝ անց
գնաց և ոչ ոք իշխեաց ձգել 'ի նա ձեռն:

ԳԼՈՒԽ Դ.

Փոխումն հայրապետական աթոռոյն Աղուանից 'ի Զողայ և նստուցանել 'ի մեծ քաղաքին Պարտաւ զաթոռակալութիւն սակս Խազրաց հինին, որ յելս իւրեանց աւերեցին:

Յետ այսորիկ զերեցաւ 'ի Խազրաց աշխար-
հըս Աղուանից. հրկէզ եղէն եկեղեցիք և կաա-
կարանք: Ապա յերկրորդ ամին Խսրովու ար-
քայից արքային, յորժամ սկիզբն հայ թուակա-
նին եղև, 'ի սոյն ամի փոխեցին զաթոռ հայրա-
պետութեանն Աղուանից 'ի Զողայ քաղաքէն 'ի
մայրաքաղաքն Պարտաւ վասն հինահալած ար-
շաւանաց թշնամեաց խաչին Քրիստոսի. և նըս-
տուցին հայրապետ զտէր Աբաս 'ի դաւառէն
Մեծիրանց, որ կալեալ զաթոռն ամս քառասուն
և չորս, սրբական վարուք կեցեալ՝ փոխադրի
յանմահ կեանս:

ԳԼՈՒԽ Ե.

Յայտարարութիւն վկայելոցն 'ի Դիզափայտ լերինն, և երևումն նշխարացն յաւուրս հայրապետութեան Աբասայ:

Յառաջ քան զանուշաւորիլն տեառն Աբասայ՝ 'ի թշնամեաց հրդեհեցան վկայարանքն 'ի Դիզափայտ լերինն 'ի կատարոյ վանս, որք 'ի ժամանակս Վաչականայ Աղուանից արքայի և Գառնիկայ Ամարասայ եպիսկոպոսի յայտնեցան, որոց անուանքն են այսոքիկ. սուրբն Մովսէս, սուրբն Դանիէլ, սուրբն Եղիա. սոքա որդիք գոլով Սանեսանայ արքային Մազքթաց, որք աշակերտեալ սրբոյն Գրիգորիսի. և երեք հազար ութհարիւր և եօթանասուն այր ընդ նոսա: Ամենեքեան սոքա 'ի լեառնն Դիզափայտ ապաւինեալ խոտաբուտ կենօք. որոց զհետ եկեալ արիւնարբուն Սանեսան՝ 'ի սուր սուսերի արկ զնոսա յինն նաւասարդի ամսոյ. որոց բարեխօսութեամբ միշտ գթասցի Աստուած Աղուանից աշխարհիս և Հայաստանեայց երկրին:

ԳԼՈՒԽ Զ.

Տեսիլ Վեհկի:

Յառաջնում ամի հայրապետութեանն Աբասայ տեսի ես անարժանս Վեհիկ 'ի տեսլեան զայր մի անապատական, որում էր նշան աստուածային խաչի և ասէր ցիս զանուն իմ: Եւ ասեմ. «Ո՞վ ես դու՝ տէր». և նա ասէ. «Ես եմ Պօղոս, եկ երկրպագեա խաչիս. և մի՛ մերձեսցիս 'ի սա»: Եւ ես զարթուցեալ 'ի քնոյ՝ ոչինչ փոյթ առնէի զիրացն: Եւ յետ երկուց ամաց տեսանէի 'ի տեսլեան որպէս թէ սուրբն Վարոս 'ի կերպ աբեղայի ասէր ցիս. «մեք եմք նշխարք ծածկեալ 'ի գաւառին Արցախոյ 'ի Մխանց տոհմին 'ի վայրսն Կաղսետոյ: Նախավկայն է տէր Ստեփաննոս և Թէոդորոս նահատակ, սուրբքն Վարոս, Մամաս, Սարգիս, Գէորգ վկայ, Կոզմաս և Դամիանոս. և մասն մի 'ի սուրբ քառանիցն: Եւ երևէր այր մի նոյն ձևով և ասէր ցիս. «Ես եմ Բասիլոս՝ ծառայ Քրիստոսի, որ չարչարեցայ 'ի խաչի, և խնդրեցի 'ի Փրկչէն մի՛ կորնչիլ նշխարաց իմոց. և որք մասին ցանկան 'ի սուրբ խաչէս՝ ընկալցին, և է մասն մի յայն խաչէն և մասն մի յաստուածընկալ նշանէն»: Եւ ես Վեհիկ հիացեալ կայի ընդ միտս իմ՝ մինչև ցեօթն ամ խնդրե-

լով յամենողորմէն Աստուծոյ և 'ի սոյն վկայից ստուգութեամբ և ճշմարտութեամբ ցուցանել զխորհուրդ տեսլեանն: Եւ յաճախէր ես տեսանել նոյն տեսիլն և ճեպէր զհանելն, զի դեռ 'ի ներքի եմք՝ ասէր: Եւ ապա յարուցեալ ես Վեհիկ՝ չոգայ առ սուրբ հայրապետն Աբաս՝ պատմելով նմա զխմբուածս մեծապայծառ վկայիցն. և նորա լուեալ զտեսիլսն յինէն՝ ետ փառս Աստուծոյ կենդանւոյ բազմապատիկ գոհութեամբ: Եւ նոյնժամայն արձակեաց զԴանիէլ մեծահաւատ քահանայն Տրլոյ իրադէտ լինել մեծասքանչ խորհրդոյն: Եւ երագութեամբ ընթացաւ այլն հաւատարիմ Բոհիւ քահանայիւ և Եզեկիէլիւ դըպրաւ, որք փութանակի հասին 'ի վայրս Կաղսետոյ առ իս Վեհիկս. հասին և այլք 'ի հանդէսն գործակից մեզ՝ Աբաս Մոմհարէից երէց հօտին իւրով և Մարկոս քահանայ իւրով եղբարբքն և հայրն Տիրիթ՝ Յովհաննու վանաց յանապատէն Բարմեղինայ և այլ բազմութիւն յոյժ հաւատացելոց: Սոքօք հանդերձ կացեալ մեր յաղօթս մեծահայց խնդրուածովք՝ սկսաք զբրածն առնել որպէս 'ի չափ մարդոյ. և յանկարծակի եղև բուրումն անուշահոտութեան 'ի տեղւոջն և յայտնեցաւ գանձն ծածկեալ ըստ փրկչական բանին՝ եթէ չէ պարտ թաքչել լուսոյ և դնիլ ընդ գրուանաւ. այնպէս արտայայտեաց Աստուած սրբական ծառայից իւրոց զճրագ և ետ լոյս փափագող սրտի աննուազելի ճառագայթ, յորոց 'ի յայտնելն արար Աստուած ողորմութիւն աշխարհիս Աղուանից. և քաղցրութիւն առողջական վայրացն Կաղսետոյ: Եւ նոյնժամայն օրհնաբանութիւն Աստուծոյ և զովեստ սրբոցն առեալ ժողովոյն, ամփոփեցին զնշխարս 'ի պատուական ինչ տեղարանս և իւրաքանչիւրոցն առնելով մասն՝ զմեծագոյնն պարփակեալ Դանիէլ քահանայն վաղվաղակի հասանէր մեծարգի ընծայիւն առ հայրապետն Աբաս: Ընդ որ յոյժ հրճուեալ նորա 'ի գալ սրբոցն՝ տօնախմբէ զնոցին յիշատակ. և դնէ 'ի մաքրագոյն արկեղս»: *

ԳԼՈՒԽ Է.

Թուղթ Յովհաննիսի Հայոց կաթուղիկոսի առ տէր Աբաս Աղուանից կաթուղիկոս սակս հաւատոյ հաստատութեան երկնաւոր շնորհօք առլցեալ:

Լաւաց ճշմարտից աստուածասիրաց՝ սիրելի եղբօր և աթոռակցի մերում տեառն Աբասայ Աղուանից կաթուղիկոսի, Մովսիսի Բախաղատոյ եպիսկոպոսի, Գրիգորի Կապաղակայ եպիսկոպոսի,

---

* Աստանօր եդեալ տեսանի այս բան, որ գրչին երևի լինել յաւելուած. «Ես Ագրիանէ, որ զյիշատակս գրեցի՝ մաղթեմ յիշել զանարժանութիւնս իմ յընթեր-

Համկայ Ամարասայ եպիսկոպոսի, Տիմոթէի Բագաւականոյ եպիսկոպոսի, Ամբակումայ Տաքւոյ եպիսկոպոսի, Յոհանկայ Գարդմանայ եպիսկոպոսի, Ղևոնդեայ Մեծկողմանց եպիսկոպոսի՝

'Ի Յովհաննիսէ Հայոց Մեծաց կաթուղիկոսէ, յԱբրահամէ Տարօնոյ եպիսկոպոսէ, 'ի Գրիգորոյ Մարդպետական եպիսկոպոսէ, 'ի Ստեփաննոսէ՝ Տայոց եպիսկոպոսէ, 'ի Մաշտոցէ՝ Խորխոռունեաց եպիսկոպոսէ, 'ի Գիւտայ՝ Վանանդայ եպիսկոպոսէ, յԱբդիշոյէ՝ Ասորեաց եպիսկոպոսէ, 'ի Բաբայ՝ Ամատունեաց եպիսկոպոսէ, 'ի Քրիստափորէ՝ Ռշտունեաց եպիսկոպոսէ, 'ի Սեկունդոսէ՝ Մոկաց եպիսկոպոսէ, և յայլ ամենայն եպիսկոպոսաց Հայաստանեայց՝ օրհնութեամբ ողջոյն։

Քանզի եհաս մեզ լուր դժնդակ համբաւու, եթէ են ոմանք գայլք յափշտակողք զգեստուք ոչխարաց, որք եկլին յաշխարհդ ձեր 'ի վանաց Պետրոսի, որ անուամբ աղքատասէր կոչի և զործովք քրիստոսատեաց, և ուրացող զսուրբ Երրորդութիւնն՝ պչար որոմն Նեստորի անարգելաթերցողացդ, և զհայրապետն Աբաս մի մոռանալ, յորոյ 'ի ժամանակս լոյս աշխարհիս ծագեցաւ։ Ընդ նմին և զՎեհիկ կարապետ նոցին յիշեացէ Տէր Աստուած ողորմութեամբն իւրով մեծաւ։ Եւ որք յիշէքդ, ձեզ վարձս ընդ երանեալ վկայիցն հատուսցէ Քրիստոս, այժմ և յաւիտեանս, ամէն»։

բար սերմանել 'ի հոգիս անմեղաց, թիւրելով զնոսա յուղղափառ հաւատոց, մատնել 'ի յաւիտենական կորուստ. զորմէ լսելով՝ փառակար հոգւոյ և մարմնոյ եղեն անբժշկելի ցաւք։ Վասն որոյ ամենայն հարկաւորութեամբ փութացաք կարեկից լինել ձեզ և գրել յիշեցուցանել ձեզ զբանս սրբոյ Առաքելոյն՝ զգուշանալ անձանց և Հօտիդ, յորում եդ զձեզ Հոգին Սուրբ տեսուչս և վարդապետս, հաստատուն ունելով զհաւատս ուղղափառութեանն, զոր ընկալան հարքն մեր 'ի Սուրբ գրոց հին և նոր Կտակարանաց 'ի ձեռն Սրբոյն Գրիգորի և յերից երանեալ ժողովոցն երեք հարիւր ութևտասանիցն որք 'ի Նիկիայ, 'ի հարիւր և յիսնից՝ որք 'ի Կոստանդնուպօլիս, և յերկերիւրոցն՝ որք յԵփեսոս, ջումլայ՝ վեց հարիւր վաթսուն և ութ սուրբ հայրապետք, որոց ձայնակից և ժառանգորդք եղէք ուղղափառ նոցա հաւատոցն, այսինքն՝ ամենայն եկեղեցեաց Քրիստոսի Աստուծոյ։ Խոստովանիմք զմի Աստուած՝ Հայր ամենակալ՝ զարարողն ամենայնի, և 'ի մի Տէր Յիսուս Քրիստոս յՈրդի Աստուծոյ, ծնեալ 'ի Հօրէ՝ Աստուած ճշմարիտ, յԱստուծոյ ճշմարտէ, որով ամենայն։ Եւ 'ի Սուրբ Հոգին ելող 'ի Հօրէ, ընդ Հօր և Որդւոյ երկրպագեալ և փառաւորեալ. արարչակից և հաւասար Երրորդութիւնն կատարեալ միով բնութեամբ, փառօք և զօրութեամբ նախախնամելով զընդհանուր եղեալքս՝

Իսկ 'ի վախճան յաւիտենից Աստուած զօրով մըշտընջենաւոր Բանն Աստուծոյ, եղև մարդ կատարեալ անյեղապէս, մարմնացեալ անճառապէս 'ի Սուրբ Կուսէն, ոչ հեռացեալ 'ի բնութենէ և ոչ քայքայեալ 'ի մարմնաւորութեանն. այլ եկաց մնաց որ էնն՝ նոյն անփոփոխելի։ Աստուած մարմնացեալ ոչ մասամբ, այլ բոլորովիմբ. ոչ երկուութիւն, այլ միութիւն անբաժանելի. ոչ Հայր մարմնազգեաց՝ այլ Որդին. ոչ Սուրբ Հոգին մարմնացեալ թանձրաձև, այլ Միածինն 'ի Հօրէ, բայց կամաւ և զօրութեամբ Հօր և Սուրբ Հոգւոյն։ Նոյն ինքն անբովանդակելին խանձարրապատեցաւ, զի մեք զգեցցուք զանապականութիւն. եդաւ 'ի մսուր, զի մեք զանասնական բարսն 'ի բաց դիցուք. 'ի հրեշտակաց փառաւորեցաւ, զի մեք լիցուք նոցա երգակից. ընծայեցաւ 'ի մոգուց, զի պատարագեսցուք զհաւատս. կաթամբ բուժեցաւ, զի անմեղութեան ընկալցուք. զարգացաւ ըստ մարմնոյ ամենակատարն, զի ժամանեսցուք 'ի չափ հասակի լրմանն Քրիստոսի. եկն կամաւ 'ի չարչարանս, զի 'ի տանջանաց մեղացն զերծցուք. խաչեցաւ, զի 'ի կենդանութեան պտղոյն վայելեսցուք. մեռաւ, զի մահուամբն մեռուսցէ զմահ. եդաւ 'ի գերեզմանի, զի խորտակեսցէ զնիգս դժոխոց. յերրորդ աւուր յարեաւ, զի զմեզ 'ի կենդանութիւն փոխարկեսցէ. համբարձաւ յերկինս և նստաւ ընդ աջմէ Հօր, զի դասեալ

լիցուք և մեք ընդ աջմէ նորա. գալոց է միւսանգամ դատել զկենդանիս և զմեռեալս, և չիք նորա թագաւորութեանն վախճան։—Այսպէս հաւատամք, և փառաւորելով ասեմք Սուրբ Աստուած, Սուրբ և հզօր, Սուրբ և անմահ, որ խաչեցար վասն մեր՝ ողորմեա մեզ։ Իսկ զոչ այսպէս խոստովանողսն նզովեցին սուրբ հարքն։ Նմանապէս և մեք նզովեմք զհին զամենայն եղեալ հերձուածողսն և զնորս, զՊօղոս Սամոսատցի, զՄանի և զՄարկիոն, զՆեստոր և զԹէոդորիտոս և զայլս, որք լրբաբար յանդգնեցան ասել երկու բնութիւնս և երկու դէմս 'ի վերայ միոյ Քրիստոսի Աստուծոյ և թէ՝ Սուրբ Կոյսն ոչ ծնաւ զԱստուած՝ այլ զմարդ սոսկ ըստ մեզ և զլոկ տաճար Բանին Աստուծոյ։ Են և այլք ոմանք, որք ասեն, թէ մինչ 'ի յերկրի էր Տէրն Քրիստոս՝ յերկինս ոչ էր, և մինչ 'ի խաչին էր, չէր յաթոռ փառաց, և մինչ 'ի գերեզմանի էր՝ ոչ էր ընդ աջմէ Հօր. զխորհողն այսպէս նզովէ Աստուած, և մեք նզովեմք զամենեսեան, որք այսմ հաւանեցան կամ հաւանին։

Եւ առաքեցաք առ ձեզ յուխտէս մերմէ զայր հաւատարիմ զՄատթէոս քահանայ բերել զգրեալսդ մեր առ ձեզ, յիշեցուցանել և զբանն Յոհաննու աւետարանչի որ ասէ, եթէ ոք եկեսցէ առ ձեզ զվարդապետութիւն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ոչ ունիցի, մի ընդունիջիք զնա 'ի տունս և մի բանիւք ողջոյն տալ նմա. եթէ

որք տայցէ այնպիսւոյն ողջոյն, կցորդ լինի չար գործոց նորա։ Զի որ ոչ խոստովանի զՏէր Յիսուս մարմնով եկեալ, նա իսկ է նեռն մոլորեցուցիչ. զայնպիսին 'ի սահմանաց ձերոց հալածեսջիք, և զմահաբեր վարդապետութիւն նորա ամենևին ոչ լսել։ Արդ վասն զի հարքն ձեր հաւատակից էին հարցն մերոց և դուք մեզ, հաճոյ թուեցաւ գալ 'ի ձէնջ այսր եպիսկոպոսաց երից կամ աւելեաց՝ լսել 'ի ձէնջ յանդիման զճշմարիտ վարդապետութիւնն. զի մի՛ ոք կորիցէ 'ի հովուաց կամ 'ի հօտից. այլ 'ի վերայ բարւոյ գիտակի ձերոյ եղիցի ուրախութիւն հրեշտակաց յերկինս և մեզ յերկրի ծառայիցս և երկրպագուացս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ։ Ողջ լերուք 'ի Տէր։

ԳԼՈՒԽ Ը.

Հալածումն հերձուածողաց յԱղուանից, զոր տէր Աբաս Աղուանից կաթուղիկոս ընդ գալ թղթոյն արտասահմանեաց։

Յայն փոյթ ադմկի սփռեալ տարածեցաւ ընդ ոլորտս երկրի համբաւ ժողովոյն Քաղկեդոնի, որ 'ի ներհակն Աստուծոյ զօրացաւ վարդապետութիւն նոցա, և դիւրալուր դրութեամբն, ներկեաց զբազմաց ազանց հոգիսն։ Եհաս դաւանութիւնս այս և յաշխարհս Աղուանից 'ի ժամանակս տեառն Աբասայ Աղուանից կաթուղիկոսի, որ յոյժ քննութիւն առնելով հուրով եպիսկոպոսօք, որք վերնագոյնդ կան 'ի գրի, նոքօք հանդերձ հալածեաց 'ի տանէն Աղուանից զվարդապետս կրօնին այնմիկ՝ զԹովմաս և զԵղիայն և զԲնոտան և զԻբաս և զայլս ընդ նոսին զնմանողս նոցին արար տարաբնակ 'ի հեռաւոր վայրս։ Եւ այնու եղև խաղաղութիւն ուխտի եկեղեցւոյ 'ի ժամանակին յայնմիկ ողորմութեամբ Տեառն ամենակալի։ Այլ մարմնաւորական պատերազմունքն կարի ահէին։

ԳԼՈՒԽ Թ.

Պատմութիւն յարուցման ազգաց բարբարոսաց և պէսպէս անցից տխեղերահեծ տագնապիցն, որ եղև աշխարհաց։

Ո՛վ սքանչելի պատմութեանս, զոր հանդերձեալ եմ հնչեցուցանել 'ի լսելիս տխեղերաց՝ մօտաւորաց և հեռաւորաց, որում ոչ համեմատեն ոչ դարուցն առաջնոց նշանագիրք ազգի ազգի պատերազմաց և խռովութեանց, որք 'ի տեղիս տեղիս և յազգս ազգս գործեցան, և 'ի Հոգւոյն Սրբոյ բազում մասամբք և օրինակօք կանխաւ դրօշմեցան, և ոչ արտաքնոցն յարմարական ճարտարախօս առասպելաց երկրաւոր և շնչաւոր իմաստասիրական յօրինուածքն կարող են հանգոյն այսմ

դատանիլ։ Զի եկն եհաս 'ի վերայ մեր միանգամայն և կատարեցաւ, զոր Փրկիչն մեր 'ի կենսաբեր աւետարանի անդ 'ի ժամանակի չարչարանացն ըստ հանդուրժելոյ խելաց ընտրեալ երկոտասանիցն մարդկօրէնս զիջանելով խօսէր, ասէ. «Լսելոց էք պատերազմունս և համբաւս պատերազմաց, և լինել սովուց յաճախութիւն, և սուրք և սասանութիւնք, և նշանք յարեգակն և 'ի լուսինն և յաստեղս, և խռովութիւնք ծովո-վըրդոց՝ որպէս ալեաց ծովու խռովելոյ»։ Եւ նոյն ինքն Տէրն զգուշացուցանէր. «Եթէ արթուն լերուք, զի ոչ գիտէք զօրն և զժամն»։ Եւ արդ քանզի ընկղմեցան միտք իմ և զբաղեցան խորհուրդք իմ 'ի տիեզերական հարուածոցս, և մոռացայ զկարգ բանին, զոր հանդերձեալ էի արկանել հիմն և սկիզբն առնել ժամանակաց և անցից, որք անցին ընդ աշխարհս Աղուանից՝ ըստ բանի մարգարէին՝ թէ «Մոռացայ ուտել զհաց իմ 'ի ձայնէ հեծութեան իմոյ». սակայն և այժմ առ անգամ մի թողեալ զահ և զերկիւղ որ դեռ զմեզս ունի՝ 'ի նոյն կարգն դարձցուք, զի տեսանեմք զբազումս, զի կան և կամին լսել. եթէ զինչ արդեօք կարիցէ բովանդակել զանթիւ հարուածս բարբարոսական թշնամեաց շուրջանակի զմեօք, ապա և ընդ նմին զնշանս մեծամեծս և զարմանալիս, որով զթշնամիսն մեր պարտեաց հզօր և մարդասէր աջն Աստուծոյ, և անկան

տապաստ առաջի աչաց մերոց։ Եւ զի անցեալ ժամանակն յետս յետս զիւրն պահանջէր 'ի մէնջ՝ պատմել սկսայց յառաջին ութևտասն նահանջէն յարութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի մեհեկի ամսոյն՝ յերեսուն և հինգ ամէն Խոսրովու Որմզդեան արքայից արքայի։

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Յառաջին ութևտասն նահանջէն սկիզբն պատմողաբար։

Իբրև լցաւ ժամանակ գերութեանն Երուսաղեմի, որ յաւուրս Փոկաս Հերակլի քրիստոսասէր կայսերն, որպէս երբեմն եօթանասուն ամացն՝ յաւուրս Կիւրոսի պարսկի, այց արար Աստուած յանդիմանել զսեգ թագաւորն Պարսից՝ զմեծն Խոսրով, որ 'ի բազում ժամանակաց յաղթահարեալ վանեաց, վարատեաց նա զտուն օգոստական մեծ աշխարհաւն իւրով Հռոմաւ և նշանաւոր քաղաքաւն Պաղեստինեաւ։ Արդ իբրև ետես նա, եթէ յաջողեաց գործ մարտի պատերազմաց, զոր սկսաւ առնել ընդ արքային Յունաց 'ի ձեռն զօրավարին իւրոյ, զոր կացոյց 'ի վերայ զօրացն այնմիկ զոր կազմեալ էր ընդդէմ արևմտից, որոյ բուն անուն իւր Խոռեան կոչէր. և վասն մղելոյ նորա և յօրինելոյ զճակատն պատերազմաց և զյաղթութիւնս կատարելոյ՝ ըստ

խորագիտութեան Պարսից այլ և այլ պճնող անուամբ յորջորջէ զնա՝ երբեմն Ռազմիոզան, և երբեմն Շահվարազ։ Սա էառ և հրձիգ արար զմեծ քաղաքն Երուսաղէմ, և 'ի գերութիւն վարեաց զփայտն կենաց՝ զխաչն լուսատու տիեզերաց, որով դժոխք գերեցան։ Եւ զաղաստ ամենայն սրբութեանց կողմանցն այնոցիկ զոսկւոյ և զարծաթոյ և զականց պատուականաց, և զհանդերձս ծիրանիս մեծագինս ընդելուզեալս մարգարտօք, նաև զկահս անգամ շինուածոց զարմանալի հոյակապ մայրաքաղաքաց, զսիւն և զխոյակս կճեայս, նա և զչորքոտանիս և զթռչունս մեծամեծս, զորոց զանուանս ոչ էր լուեալ անգամ 'ի կողմանս արևելից։ Եւ զի ոչ յերկարեցից զբանս, քանզի անցանէ զանցանէ զչափ կարգի տեսութեանս իմոյ գործն, զոր գործեաց նա և զմթերս գանձուց զոր աւարեաց և եառ բերել 'ի դուռն Պարսից արքայի. սակայն ոչ յագեցաւ և ոչ շատացաւ անթիւ կարասովն. և երգեցին ազգի ազգի արուեստաւորօքն խրախճանականացն՝ փափկասուն աղջկանց և մանկանց։ Այլ առաւել ևս ոգորէր ընդ ծով և ընդ ցամաք և զգեղեցկաշէն քաղաքս Հռովմայեցւոց բնակչօքն իւրովք հանդերձ խաղացուցանէր 'ի կողմանս Պարսից վասն տենչանաց իւրոց։ Նմանապէս և զճարտարս 'ի նոյն ձև օրինակի նստուցանէր և անուանէր զոմն առաւել քան զԱնտիոք քաղաք. և

զայլս յիւր անուն զառաւելն 'ի վերայ յաւելեալ։ Արդ իբրև ելից յաղթութեամբն ըստ ցանկութեանն զկամս իւր 'ի վերայ ամենայն ազգաց և թագաւորութեանց, մինչև յանչափս զօրանալ և հպարտանալ և կարծել անձին քաջութեամբ առնել զթագաւորութիւն իւր անեղ և զարմանալի, և ոչ էառ 'ի միտ եթէ Տէր է բարձրեալն թագաւորութեան մարդկան և ում կամի տայ զայն. այլ սկսաւ սակաւ նուազիլ և անկարանալ առաջի արքային Յունաց, և ոչ ամբառնալ զգլուխ իւր ըստ առաջի զօրութեանն։ Զի յանկարծակի ազդ արարեալ կայսեր ամենայն զօրաց իւրոց և զօրագլխաց զյաջողելն Աստուծոյ առաջի նորա, հրամայէր վաղվաղակի 'ի մի վայր գումարել հանդերձ ամենայն զօրութեամբք, որք ընդ ձեռամբք իւրեանց. և լսելի լինէր ամենեցուն ժամադիր գումարտակին այնորիկ։ Ոչ ժամանէր այր ընդ ընկերի իւրում, այլ առանց յապաղելոյ փութանակի կատարէին զխոփս իւրեանց 'ի սուսերս և զգերանդիս իւրեանց 'ի գեղարդունս. տկարք և հանդարտք խրախուսէին, եթէ հզօր և պատերազմող եմք մեք։ Եւ յարուցեալ ամենայն զօրութեամբ իւրով՝ ինքն իսկ իւրովի զօրավար և առաջնորդ լինէր առաջի զօրաց իւրոց. և դուռն պալատանն թողեալ 'ի ձեռս որդւոյն իւրոյ՝ թագ կապեալ նմա նստուցանէր փոխանակ իւր յաթոռ թագաւորութեան։ Ոչ հար-

կանէր ընդդէմ զօրացն Պարսից, որք պատեալ պաշարեալ 'ի հնազանդութեան ունէին զաշխարհս և զքաղաքս նորա, ոչ անսանէր մօտ առ նոքօք և ոչ գրգռէր զնոսա 'ի մարտ պատերազմի. այլ թողեալ զնոսա անդէն յերկրի իւրում՝ եկն եւ ընդ ծով ճանապարհ կազմեալ ընդ աշխարհն Եգերացւոց, գայ ընդ Հայս և անցանէ ընդ գետն Երասխ, և խորհէր յանպատրաստի ունել զմեծ թագաւորն Խոսրով: Իբրև ազդ լինէր Խոսրովու, հիանայր ընդ միտս իւր և ասէր. «Ո՞չ նա է սա՝ որ յերկիւղէն իմմէ յանդունդս վարեցաւ. իսկ արդ՝ այս զի՞նչ»: Եւ խոյս տուեալ յերեսաց նորա յամարայնոց սահմանացն Մարաց՝ գնաց անդէն յաշխարհն Ասորեստանեայց. փաղփաղակի առաքէ սուրհանդակս երագահասս և գրէ առ մեծ զօրավարն իւր Շահվարազ երդմունս մեծամեծս և սպառնալիս. «Այնու քաւեսցի, ասէ՝ մեծ նախատինքս և ցասումն իմ, եթէ այսպէս ժամանեսցես փութալ հասանել և ոչ թողուլ և ոչ զմի ոք 'ի մարդոյ մինչև յանասուն 'ի համարձակելոյդ յերեսս իմ»: Եւ 'ի ձեռն առեալ զօրավարին զհրամանն և ընթերցեալ զլուրն ահագին՝ փաղփաղակի հանդէս առնէր ամենայն զօրացն Պարսից, և թողեալ 'ի ձեռս զումարտակացն զքաղաքս Հռովմայեցւոց և Պաղեստինացւոց՝ զեկեալսն 'ի հնազանդութիւն ծառայութեան, զգուշութեամբ պատուիրէր ունել մինչև դառնալ

նմա յիրացն հասելոց: Եւ ինքն շարժէր զզօրսն հանդերձ ընտիր սպառազինուք և քաջընթաց երիվարօք աճապարէր հասանել 'ի հրաման թագաւորին: Իսկ կայսրն մեծ Հերակլիոս իբրև ետես եթէ խոյս ետ յերեսաց նորա թագաւորն Պարսից, դադարեաց 'ի պնդելոյ զհետ նորա. և ապաստակ սփռեալ զկողմամբքն Ատրպատականու մինչև ցտեղին՝ անուանեալ Գայշաւան, տեղի ամրոցաց ջերմութեան ընտրեալ յառողջութիւն հովանութեան թագաւորացն Պարսից՝ որ է 'ի սահմանս Մարաց աշխարհին, աւերէր քանդէր դերէր զերկիրն ամենայն. և անտի դարձեալ՝ կամէր ձմերել 'ի կողմանս Աղուանից, Վրաց և Հայոց աշխարհաց: Ուստի և գիր արարեալ առ իշխանս և առաջնորդս աշխարհաց, զի ինքնակամ կամօք ելցեն ընդ առաջ նորա և ընկալցուցեն և պաշտեսցեն զնա հանդերձ զօրօքն իւրովք յաւուրս ձմերանւոյ. ապա եթէ ոչ՝ համարեսցին առաջի նորա իբրև հեթանոսք, առցին ամուրք նոցա և գերեսցին սահմանք աշխարհացն այնոցիկ 'ի զօրաց նորա: Իբրև լուան զայս ամենայն պետք և իշխանք աշխարհիս Աղուանից, 'ի նոյն ինքն 'ի հրամանէ Խոսրովու թողեալ զմեծ քաղաքն Պարտաւ, ելեալ գնացին ամրացան 'ի տեղիս տեղիս. իսկ բազումք 'ի քրիստոնէից և 'ի հեթանոսաց յարուեստագործաց բնակչաց քաղաքին, որք վասն անկարութեան իւրեանց ոչ

կարացին զերծանել փախչել առաջի նոցա՝ մնացին անդէն 'ի քաղաքի անդ։ Եւ քահանայ մի, անուն Զաքարիա՝ այր սուրբ, որ էր վանական Պարտաւայ եկեղեցւոյ, հեզ և հանդարտ՝ եդ զանձըն իւր 'ի վերայ նոցա. և երդմամբ և ազգի ազգի հնարիւք զերծոյց զբազում անձինս քրիստոնէից աղօթիւք իւրովք երաշխաւորեալ նաև վասն հրէից և հեթանոսաց. ուստի յետոյ գովեցաւ գործ նորա և վկայեալ յամենեցուն՝ կարգեցաւ յեպիսկոպոսութիւն աթոռոյն Աղուանից։ Իսկ իբրև եկն եհաս զօրն Հոռոմայեցւոց անթիւ բազմութիւն յոյժ՝ բնակեցան յՈւտի գաւառի առ հեղեղատովն, որ 'ի մէջ սահմանաց գեղջն Կաղանկատուաց. և կոխեցին քանդեցին զգեղեցիկ ստացուածս այգեստանեայց և գեօղաստանեայց ընդ որս անցանէին, և անտի չուեալ բանակեցան առ հեղեղատովն Տրտուայ մօտ 'ի գիւղն Դիւտական։ Այս եկեալ հասին զհետ նոցա զօր Պարսից, զորս Նոր զօր անուանեն, և էր զօրագլուխ նոցա Շահրապղական, և 'ի հաւատարիմ նախարարաց թագաւորին վերակացու և հրամանատար 'ի միջի նոցա այր մի՝ զոր Գրանիկ Սալար անուանէին, եկն էջ ընդդէմ նորա. և միւս զօրավարն Պարսից եկեալ 'ի Հոռոմայ և դարձուցեալ զհերակլեանսն ընդ կրունկն՝ վարեցին ընդ աշխարհն Սիւնեաց։ Զի թէպէտ և հարուածք մեծամեծք եղեն զօրացն Պարսից, սակայն հանին

տարան արկին զնա յաշխարհն իւր, և անդէն կալան զքաղաքն, զոր հանին բռնութեամբ 'ի նմանէն։

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

Վասն գումարելոյ Խոսրովու ընդդէմ արքային Յունաց և յաղթահարելոյ զնա զամս բազումս սրով և գերութեամբ յաշխարհին Հոռոմայեցւոց։

Սաստիկ ամբոխիւ ելին Խազիրք ապականել յաշխարհս մեր՝ հրամանաւ Հերակլի։ Եւ պատգամաւորք առ նոսա Խոսրովու Պարսից արքայի. «Եթէ դուք ո՞չ հրամանաւ եկիք յաշխարհս իմ. այն, որ թափառական շրջէր յերեսաց իմոց 'ի կղզիս ծովուն արևմտից։ Այլ եթէ կարօտացայք 'ի նմանէն ոսկւոյ կամ արծաթոյ կամ ականց պատուականաց, կամ ոսկեման մարգարտայեռ հանդերձից՝ բեհեզաց և ծիրանեաց, կարող էի ես տալ կրկին քան զնա հաճել զմիտս ձեր։ Վասն որոյ ասեմ քեզ՝ մի կրկնել առ իս վասն դորա ունայն խնդրոյն, ապա թէ ոչ, եղիցին կամք քո։ Բայց ահա կանխաւ ասացից քեզ, զոր ինչ ես գործելոց եմ յառաջագոյն։ 'ի թողացուցանելն ինձ նմա ըստ բանից քում, կոչեցից ես յերկրէ նորա զյաղթող զմեծ զօրավարն իմ զՇահվարազ հանդերձ երկու քաջ զօ-

բակմօքն իմովք՝ Շահենով և Բրտակարինով, և զզօրս իմ զբիւրաւորս և զհազարաւորս և զընտիր սպառազէնս իմ, զոր յօրինեցի ընդդէմ արևմտից։ Արդ ահա դարձուցից զերասանակս նոցա ընդդէմ արևելից, և յարեայց ամենայն զօրութեամբ իմով 'ի վերայ քո, ոչ թողից զքեզ և ոչ տաց քեզ դուլ և դադար, մինչև հանից զքեզ ընդ ծակս տիեզերաց. ապա գիտասցես և 'ի միտ առցես զանխմացական զորամեցուցիչ անձին քո զխնդիրն, զոր առնես։ Ձի ո՞ւր տարայց հանդուցից՝ յորժամ հանիցեմ ես անտի զայն ամբոխ բազմութեան. ո՞ր իցէ երկիր, որ բաւիցէ առաջի նոցա, եթէ ոչ արարից ըստ բանից ըստ այդմիկ»։ Այսպիսի սպառնալեաց պատգամաւ դադարեցին (Խազիրք) յամէն յայնմիկ և դարձան անդրէն ընդ նոյն դուռն։ Ապա իբրև ետես իշխան տէր նոցա զայն ամենայն աղխ գերութեան աւարաց, մարդոյ և անասնոյ և անօթոց ոսկեղինաց և հանդերձից պատուականաց, խորհեցաւ 'ի մտի իւրում՝ յայնմ կոյս ինքն իսկ իւրովի գալ ելանել։ Ազդ առնէ այնուհետև ամենեցուն որք ընդ ձեռամբ իւրով էին՝ տոհմից տոհմից և ազգաց ազգաց՝ լեռնականաց և դաշտականաց՝ յարկաբնակաց և բացօթեկաց՝ ծովամխաց և ցամաքայնոց՝ գլխագերծաց և գիսաւորաց, զի ընդ ակնարկել նորա՝ պնդակազմ պատրաստական գտանիցին։

Արդ յամին երեսներորդի ութերորդի, որ ամ էր տագնապի աղետից սպանմանն Խոսրովու՝ եկեալ նոյն ինքն, զոր վերագոյնն ասացաք, որ էր նա Ջեբու Խաքան, ունելով ընդ իւր և զորդին իւր, և զհամար զօրուն նորա ոչ ոք կարէր արկանել ընդ թուով։ Իբրև եհաս յերկիրս Աղուանից բօթն ահագին, կամեցան ամրացուցանել զաշխարհս մեր 'ի մեծ մայրաքաղաքին Պարտաւաբերդի. և լինէր այն 'ի հրամանէ առն միոյ, որում անուն էր Գայշաք՝ որ առաքեալ էր 'ի Խոսրովայ պետ և իշխան աշխարհիս. որ փակեաց 'ի ներքս զբազմութիւն շրջակայ գաւառաց և կամէր պնդեալ զինքն միաբանութեամբ հանդերձ մեծամեծաց աշխարհիս և բնակչաց քաղաքին՝ կալ ընդդէմ նոցա։ Բայց հայէր տեսանել, եթէ զի՞նչ անցք անցանիցեն ընդ պահապանս մեծ քաղաքին Ձորայ և ընդ գումարտակս սքանչելի պարսպաց նորա, զոր բազում ծախիւք թագաւորացն Պարսից մաշեալ էր զաշխարհս իւրեանց՝ գումարելով ճարտարապետս և հնարելով ազգի ազգի նիւթս 'ի շինուածս մեծասքանչ գործոյն, որով փակեցին աղխեցին ընդ լեառն Կովկաս և ընդ մեծ ծովն արևելից։ Արդ 'ի մօտել տիեզերական ցասմանն՝ որ առաջի էր մեզ ամենեցուն, նախ զնա բաղխեցին ալիք ծովուն ծաւալեալ և 'ի հիմանց տապալեալ. քանզի տեսանելով զահն սաստկացեալ՝ ժանտատեսիլ, ժըպր-

հերես, լայնադէմ, անարտասուն բազմութեանն 'ի ձև խզական զխարձակս դիմեալս 'ի վերայ, դողումն կալաւ զնոսա առաջի նոցա. մանաւանդ տեսանելով զպնդաքարշ կորովաձիգսն, որք իբրև կարկուտ սաստիկ տեղային 'ի վերայ նոցա, իբրև գայլք գիշախանձք անամօթացեալ դիմէին 'ի վերայ նոցա և անխնայ կոտորէին յանցս և 'ի փողոցս քաղաքին: Եւ ոչ խնայէր ակն նոցա 'ի գեղեցկատես պայծառադէմ մանկահասակս արուի կամ իգի, և ոչ յանպիտանս և յանօգուտս, ոչ թողուին զհաշմս կամ զծերս և ոչ զթային կամ դալարէին աղիք նոցա 'ի խանդաղատանս տղայոց, որ զկոտորեալ մարքն փարէին և դիէին զարիւն ստեանց նոցա իբրև զկաթն. այլ իբրև հուր վառեալ յեղէգն մտանէին ընդ դուռն և ելանէին ընդ միւսն, գործ գազանաց և թռչնոց թողեալ 'ի նմա: Այսպէս տակաւ շարժէին ալիքն ընդդէմ մեր:

Եւ իբրև լսէր զայս ամենայն պետ իշխանն որ պահէր և ունէր զքաղաքն Պարտաւ, կամէր խօսել առ ամրացեալ բազմութիւնն, որք էին ժողովեալք 'ի մէջ բերդին վասն սաստկացեալ ահին՝ եթէ զի՞նչ իցէ արժան գործել: Եբաց զբերան իւր և յերկիւղէն մեծէ անդրէն զբանն կրկնել ոչ կարաց. քանզի թափեցաւ սիրտ նորա և դողումն կալաւ զնա յոտից մինչև ցգլուխ, և ծունկք նորա զմիմեանս բաղխէին: Իբրև գիտաց

բազմութիւնն զայնչափ վատասրտիլ առնն՝ աղաղակ բարձին և ասեն. «Ընդէ՞ր բնաւ արգելեր զմեզ պահել 'ի ժամս յայս՝ տալ զմեզ կանամբք և որդւովք մերովք 'ի ձեռս արիւնարբու գազանացն. և արդ ո՞րպէս կարիցեմք ելանել փախչել առաջի նոցա այսչափ խառնիճաղանճ բազմութիւն քաղաքիս. քանզի եկն եհաս ահա սատակիչ թըշնամին մօտ առ մեզ իբրև մղոնիւք երիւք»: Այսպէս ասեն այր ցընկեր, «Ընդ է՞ր հեղգամք՝ առնելով զքաղաքս գերեզման անձանց մերոց. թողցուք զկահ և զկարասի մեր և ելցուք գնասցուք, թերևս զերծանիլ մարթասցուք»: Եւ դէմ եդեալ առհասարակ ընդ չորս դրունս քաղաքին՝ աճապարէին անկանել 'ի լեռնակողմն Արցախադաւառին:

Իբրև իրազգած եղեն թշնամիքն եղելոցն՝ պնդեցան զհետ փախստէից և հասեալ 'ի մասն ինչ նոցա առ ստորոտով լերինն՝ որ է յանդիման գեղջն մեծի Կաղանկատուաց, որ 'ի նմին յՈւտի գաւառի՝ յորմէ և ես, 'ի նսեմանալ աւուրն ոչ կարացին ժամանել 'ի բազում ինչ 'ի վնաս, այլ զանկեալսն փոքր 'ի շատէ 'ի ձեռս՝ զորս կոտորեցին և զորս զհետ կահից սայլից և զրաստուց դարձուցին անդրէն 'ի բանակն իւրեանց: Իսկ 'ի գիշերին յայնմիկ անցին ամենեքեան, որպէս երբեմն Եբրայեցիքն ընդ ծովն Կարմիր, և անկան յամուր գաւառս Արցախայ: Նոյն-

պէս և իշխանն այն՝ Գայշաք անուն, զերծահամօրէն առամբ իւրով և անկաւ 'ի կողմանս Պարսից, և այլ ոչ ևս կարաց կարգել զինքն 'ի նոյն իշխանութիւն։

Յետ այսր ամենայնի դիմէր ուղխն յարուցեալ և գետն յորձանուտ ընդդէմ Վրաց աշխարհին և պատել պաշարէին զփափկասուն, վաճառաշահ, հռչակաւոր մեծ քաղաքն Տփխիս։ Ազդ լինէր մեծի կայսերն Հերակլիոսի. և ժողովեալ նորա զամենայն զօրս զօրութեան իւրոյ՝ գայր վաղվաղակի հասանէր առ նիզակակից օգնականն իւր։ Եւ 'ի մատուցանել զօժիտս և զընծայս Թագաւորականս՝ ընկալեալ յոյժ բերկրեցան 'ի տեսանել զմիմեանս։ Ապա այնուհետև անդ էր տեսանել զեղկութիւն անձանցն, որ փակեալ էին 'ի բերդին, հասեալ 'ի վերայ նոցա թշուառութիւն 'ի վերայ թշուառութեանց։ Բայց վասն զի չև ևս էր հասեալ ժամանակն որ առաջի կայր, եղև՝ զի իմացեալ Խոսրովու զժամադիր մեծ Թագաւորացն երկոցունց 'ի քաղաքն յայն յառաջքան զպաշարելն՝ զօր փութանակի առաքէր յօգնականութիւն նոցա և 'ի պահպանութիւն քաղաքին զյօժարն և զքաջ պատերազմող զօրագլուխն իւր՝ զՇարհապաղայ և յընտիր հեծելոց թիկնապահաց և գնդապահաց իւրոց ընդ նմա իբրև արս հազար. զոր իբրև տեսին բնակիչք քաղաքին զզօրավիգն առաքեալ հանդերձ յաղ-

թանդամ և կիրթ պատերազմակցօքն՝ յոյժ զօրացան յանձինս իւրեանց և սկսան ծաղր առնել զերկու Թագաւորսն։ Զի թէպէտ և տեսանէին զանթիւ բազմութիւն զօրացն հիւսիսոյ և արևմտից 'ի նմանութիւն լերանց ճակատեալ շուրջ զքաղաքաւն, նաև ընդ նմին զմեքենայսն և զչորեքանիւսն և զայլ ազգի ազգի հնարսն յօրինեալ 'ի ձեռաց ճարտարացն Հռովմայեցւոց, որով անվրէպ առնէին զքարաձիգսն 'ի փլուզանել զպարիսպն քարամբք մեծամեծօք. նաև զուռուցիկ տիկսն մեծամեծս քարալիցս, որովք զգետն մեծ զԿուր, որ պատէ զկողմն քաղաքին, ուռուցեալ յետս ընդդէմ ընդ պարիսպն դիմեցուցանէին. սակայն նոքա ոչինչ վարեալք և ոչ 'ի մի ինչ իրաց՝ քաջալերէին զմիմեանս, և զբեկեալսն 'ի նոցանէ անդրէն շինէին և կանգնէին։ Ապա իբրև լքան վատնեցան վաստակեցան զօրք երկոցունց Թագաւորացն և ոչ սակաւ էր թիւ անկելոցն 'ի մարտի հետևակաց, խորհեցան առ միմեանս Թագաւորքն և ասեն. «Ընդ էր է այս կորուստ զօրաց մերոց. ո՞չ ապաքէն յորժամ կալցեմք զհզօրն՝ զառն նորա որպէս և կամիցիմք աւարհարկանիցեմք»։ Յայնժամ կարգէր յօրինէր նախանձախնդիր մեծ կայսրն Հերակլիոս՝ եթէ զինչ արժան իցէ գործել. և ասէ ցայրն որ եկեալ էր յօգնականութիւն նմա. «Դարձիր դու՝ մուտ խաղաղութեամբ զօրովք քովք յամիս յայսմիկ 'ի

տեղի քո. զի տեսանեմք զհովանութիւն ձեր և անա ոչ կարէք տալ 'ի հասանել ամառնային տապախառն աշխարհին Ասորեստանի, որ է թագաւորանիստ Պարսից առ գետովն մեծ որ է Տիգրիս. և 'ի գալ միւս ամին և 'ի նուազիլ ամառցն ջերմութեան վաղվաղեսցես ելանել այսրէն, զի կատարեսցուք զկամս մեր. և ես ոչ դադարեցայց ոգորել ընդ թագաւորին Պարսից. և վտանգեալ նեղացուցից զաշխարհս և զծառայս նորա. և այնչափ հնարեցից խելամտութեամբ՝ մինչև յիւրոցն վճարեսցի»։ Եւ եդև իբրև լուան բնակիչք քաղաքին զլքանել վանել նոցա, առաւել հպարտացան յանձինս իւրեանց և սկսան ըզպատճառ կորստեան իւրեանց զխաղն խաղալ՝ բերէին դդում մի մեծ, նկարէին 'ի վերայ նորա զպատկեր թագաւորին Հոնաց կանգուն մի յերկայն և կանգուն մի 'ի լայն. և զտեղի արտևնաց աչացն յօտ մի ծրագրեալ, որ ոչ կարէր նշմարել. և զտեղի մօրուացն լերկս ժպիրհս. և զտեղի շնչաւոր քթիցն թիզ մի լայն թուով մագից պէրճէշաէից, զոր թէ ոք կարէր ճանաչել։ Եւ բերեալ եդեալ 'ի վերայ պարսպին յանդիման նոցա՝ աղաղակէին առ զօրսն և ասէին. «Ահաւասիկ կայսր թագաւոր ձեր, դարձարուք երկրպագէք սմա՝ Ջեբու Խաքան է սա»։ Եւ առեալ զեղարդ 'ի ձեռն՝ ծակոտէին յանդիման նոցա զդդումն՝ զնմանեցուցեալն ի պատկեր նո-

րա։ Նոյնպէս և զմիւս թագաւորն ձաղէին, ծաղր առնէին, այպանէին, պիղծ և արուագեղծ կարդային։ Զայս տեսեալ և լուեալ թագաւորացն՝ քինանային, փքանային, ոխս մթերեալս ժողովէին 'ի սիրտս իւրեանց, շարժէին զգլուխս և մեծաւ նզովիւք նզովէին զանձինս իւրեանց, թէ և ոչ հոգի մի ապրեսցի յամենեցունց, որք են ընդ թագաւորութեամբ նոցա, մինչև խնդրեսցի վրէժ նախատանացն այնոցիկ, զոր ձաղեցան նոքա 'ի նոցանէ։ Եւ դարձուցեալ զերեսս իւրեանց՝ նովին սպառնալեօք գնացին։

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Գալ զօրացն հիւսիսոյ յօգնել Հերակլի։

Ապա այնուհետև յամին երեսներորդի վեցերորդի Խոսրովու՝ եդ 'ի մտի իւրում կայսրն Օգոստական հնարս հնարել, թէ զիարդ արդեօք կարասցէ բուժել յանհնարին տանջանացն և 'ի նախատանաց։ Եւ ընդ այն ժամանակս միաբանէր առ իւր զամենայն տունն Հռովմայեցւոց, զօրս կոչել յօգնականութիւն, խրամատել զմեծ լեառն Կովկասու, որ փակեալ ունի զկողմանս արևելից հիւսիսոյ՝ բանալ զդրունս Զողայ, հանել զազգս ազգս բարբարոսաց և նոքօք վանել զթագաւորն Պարսից՝ զհպարտն Խոսրով։ Յայնժամ հանդերձէր կազմէր զոմն 'ի նախարարաց

խուրոյ՝ Անդրէ անուն, այր հանճարեղ և իմաստուն. առաքէր զնա (առ Հոնս) բազում խոստմամբք անթիւ անհամար գանձուց, զի եթէ ձեռնտու լինիցին ինձ 'ի մեծ նախանձուէս, յանձն առնում և ես լնուլ զպասքումն զազանաբարոյ ոսկեսէր ազգին զխազրաց: Արդ իբրև գայր լսէր յաջորդ արքային հիւսիսոյ, որ էր երկրորդ թագաւորութեանն նորա և անուն իւր Ջեբու Խաքան, և տեսանէր զմեծամեծ պարգևացն խոստմունսն ընդ նմին և առնուլ ասպատակաւ յաւարի զամենայն աշխարհս, որք ընդ հնազանդութեամբ Պարսից արքայի, մեծաւ յօժարութեամբ առնէր զպատասխանին ասելով. «Ես եղէց վրէժխնդիր ընդ թշնամւոյն. ես եկից եկից հասից անձամբ իմով օգնական նմա քաջ զօրօք իմովք. ես հաճեցից զմիտս նորա գործովք պատերազմաց, սրով իմով և աղեղամբք՝ որպէս ցանկայ անձն նորա»։ Յայնժամ առաքէր ընդ նախարարին ընդ այնմիկ առ 'ի հաստատել զխորհուրդ պայմանին այնորիկ արս հեծեալս ընտիրս զօրաւորս զօրութեամբ, և աղեղնաւորս կորովաձիգս՝ թուով իբրև հազար մի, որք դիմեալ յանկարծակի ընդ դուռն Զողայ առ ոչինչ համարեալ զքաղաքապահսն և զգումարտակսն Պարսից արքային, որք էին կարգաւորեալ 'ի մեծ դրանն, սլացեալք որպէս զարծուիս առ մեծ գետովն Կուրայ, յոչ ոք խնայելով որ հասանէր ընդդէմ նո-

ցա, ճանապարհ կալեալ ընդ աշխարհն Վրաց և Եգերացւոց, հատին անցին ընդ ծովն մեծ մինչև 'ի պալատն արքունի. և յանդիման լեալ մեծի կայսերն Հերակլեայ՝ հաստատեն առ միմեանս զերդմունս ըստ իւրաքանչիւր օրինաց և առնուն 'ի նմանէ զհրաման վասն ելիցն իւրեանց՝ ոչինչ կասկածեալ յումեքէ։ Իսկ 'ի մտանել ամին երեսներորդի եօթներորդի առաքեաց թագաւորն հիւսիսոյ զխոստացեալ զօրսն պատերազմող, զօրավար կարգեալ զեղբօրորդին իւր, որում 'ի պատիւ իշխանութեանն իւրեանց Շաթ անուն կարդային, որ եկեալ արշաւեաց յամենայն սահմանս աշխարհիս Աղուանից և ընդ մասն ինչ Ատրպատականու և մաշեաց 'ի սուր սուսերի զբազում անձինս քրիստոնէից և հեթանոսաց. իսկ զթիւ նոցա որք գերեցան 'ի նոցանէ ո՞ կարիցէ հասու լինել կամ ընդ գրով արկանել։ Եւ բնակեալ նոցա առ գետովն Երասխայ՝ առաքէր 'ի ձեռն պատգամաց առ մեծ թագաւորն Խոսրով, յայտ առնելով զմիաւորիլն իւր ընդ կայսերն և զգալն յօգնականութիւն նմա։ Եւ էին պատճէնք պատգամացն առ միմեանս այսպէս. «Եթէ ոչ դարձուցանես զերեսս քո 'ի թագաւորէն Հոռմայեցւոց և թողցես 'ի նա զամենայն աշխարհս և զքաղաքս, զոր առեր բռնութեամբ քով, և յուղարկեսցես զամենայն գերեալսն յերկրէ նորա, զորս այժմդ ունիս ընդ ձեռամբ քոյով հանդերձ

փայտիւ Խաչին, զոր ամենայն ազգք քրիստոնէից երկրպագանեն և փառաւորեն. և կոչեսցես արտաքս քան զսահմանս նորա զամենայն զօրըս քո, այսպէս ասէ արքայն հիւսիսոյ, տէրն ամենայն երկրի, թագաւորն քո և ամենայն թագաւորաց, հաստատեցից և ես զերեսս իմ 'ի վերայ քո՝ կուսակալդ Ասորեստանեայց, և փոխանակ միոյ չարեացն, զոր ընդ նմա անցուցեր՝ կրկին հատուցից քեզ. և խաղացից ընդ ամենայն սահմանս քո սրով իմով, զորօրինակ խաղացեր դու սրով քո 'ի սահմանս նորա: Եւ ոչ թողացուցից զքեզ և ոչ յամեցից անսել ընդ քեզ ըստ բանիդ ըստ այդմիկ, զոր խօսեցայ ընդ քեզ»: Յայնժամ իբրև լսէր զայս ամենայն մեծ թագաւորն Խոսրով՝ յարուցեալ իբրև զհեղեղ անհուն, կամ որպէս առիւծ ընդդէմ որսորդաց և իբրև արջ որդեկորոյս՝ այսպէս և նա, թէպէտ միաբանեալ 'ի վերայ իւր տեսանէր զյոլովս, սակայն ըստ խորագիտութեան իւրոյ ոչ յայտնէր զերկնչիլն և զդողիլն իւր յերեսաց նորա, այլ հպարտութեամբ և մեծաւ սաստիւ տանէր պատասխանի: «Երթ ասա թագաւորին քո և եղբօրն իմում Խաքանայ, եթէ 'ի վաղնջուց հետէ 'ի նախնեացն իմոց և յինէն մեծարեալ և պատուեալ էր տունդ ձեր՝ իբրև եղբօր մերոյ սիրելւոյ, վասն որոյ ուստերօք և դստերօք ընդ միմեանս պատուաստեալ էաք 'ի խնամութիւն: Արդ ոչ էր

պարտ և արժան քեզ թողուլ զանդգամս քո և խոտորիլ 'ի բանս ծառային իմոյ կորճին Հոռմայեցւոց»: Իսկ կայսրն հիւսիսոյ առեալ զզօրս իւր՝ դիմեաց 'ի կողմանս Պարսից և յամառեալ պնդեալ հասանել ջանայր 'ի դուռն Պարսից արքային. որ իբրև ետես թէ և այնպէս ոչ վճարեցաւ, այլ համարձակեալ դիմեալ գայ 'ի վերայ նորա, փախստական գնայ առաջի նորա և անկանի 'ի բուն թագաւորանիստ իւր 'ի մեծն Տիզբոն, և զպատրաստական զօրս իւր, որք էին փոքր 'ի շատէ մօտ առ ինքն ժողովեալ՝ կազմէր առաքէր ընդդէմ կայսերն և յօժարեցուցանէր զոմն բազում մեծարանօք և կարասեօք, որ վկայեալ էր 'ի դրան նորա՝ փոխէր յայլ զանուն նորա և Ռոճվեհ անուանէր, հրապուրելով մղէր հարկանէր զնա ընդդէմ ալեացն և զօրավար զօրուն առաքեցելոցն 'ի նմանէ զնա կացուցանէր. որ վասն երկիւղի հրամանի նորա ակամայ կամօք յանձն առնոյր, այլ ինքն գիտէր զպարտիլն յանկարծաժողով ակար զօրուն Խոսրովու առաջի կայսերն: Առաքէր միանգամայն և երկիցս և չորրորդէր գրով զգուշութեամբ առ թագաւորն Խոսրով և ասէր, եթէ «Ոչ միայն վասն մահուան իմոյ, այլ վասն կորստեան զօրաց քոց յառաջագոյն ծանուցից քեզ, զի եթէ ոչ փութանակի յաւելցես ինձ զօրս 'ի թիկունս, ես ոչ զանգիտեմ 'ի մեռանելոյ. բայց ապա գիտասջիր»: Ապա

անդէն հրամայէր թագաւորն Խոսրով գրել ըղպատասխանին, եթէ «մի՛ երկիցես յերեսաց նորա, այլ մարտի՛ր և յաղթեա»։ Իսկ 'ի վերջնում նուագին յոյժ խրոխտացեալ գրէր առ նա ասելով, «զի եթէ յաղթել ոչ կարասցես՝ իսկ մեռանիլ ընդէ՞ր ոչ»։ Տեսեալ նորա զհրամանն զայն խիստ՝ վերացուցեալ զձեռս իւր հանդերձ զօրօքն յարեգակն և 'ի լուսինն, աղաղակեաց մեծաձայն և ասէ. «Աստուածք իմ, դատ արարէք ընդ իս և ընդ թագաւորն իմ անողորմ»։ Եւ մխեալ 'ի պատերազմի՝ անկան առաջի զօրացն Յունաց ինքն և զօրքն իւր, և եղեն իբրև զփոշի, զոր տանի մրրիկ։ Արդ իբրև տեսին նախարարքն Պարսից զայն կս բեկումն մեծ, որ եղև զօրացն Պարսից, սկսան քրթմնջել ընդ միմեանս և ասեն. «Մինչև յե՞րբ հասեսցին վտանգք արեանցս 'ի տեղիս տեղիս պատերազմաւ անձանց Արեաց աշխարհիս. մինչև յե՞րբ իցեմք յահի և 'ի դողութեան արինահեղ թագաւորիս. մինչև յե՞րբ ժողովեսցին ինչք մեր և ստացուածք, ոսկի և արծաթ 'ի գանձս արքունի. մինչև յե՞րբ պնդեալ կայցեն և կապեալ կիրճք ճանապարհաց յարգելուլ զշահս աշխարհաց կողմանց կողմանց. մինչև յե՞րբ սպառեալ թափեալ կան հոգիք մեր յանձանց մերոց յահագին հրամանէ նորա. ո՞չ ապաքէն սպառեաց եկուլ զընտիր ընտիր ընկերս մեր առաջնորդս աշխարհաց. ո՞չ ապաքէն բազում եղբարք 'ի ժամանակս ժամանակս երամ

երամ դասք դասք 'ի պէսպէս տանջանս հրամանաւ նորա վճարեցան, և ոմանք խորասոյզ իսկ եղեն. ո՞չ ապաքէն զայր 'ի կնոջէ, և զհայր յորդւոյ եհան բաժանեաց յազգս հեռաւորս 'ի ծառայութիւն և յաղախնութիւն և 'ի զումարտաբնակութիւն ընդ երեսս չարաշուք թշնամեաց»։ Զայս և նման սորին բազում շշնջէին զնմանէ. այլ ոչ ոք իշխէր համարձակապէս խօսել ինչ՝ մինչև լցաւ ժամանակ կատարածի կենաց նորա։ Ապա յարեաւ ոմն 'ի հաւատարիմ ընտանեաց նորա նախարար մի՝ դայեակ անդրանկանն Խոսրովու, որ Կաւատն կոչիւր. խորհուրդ արարեալ ընդ նմա՝ ետ բառնալ զյիշատակ հօրն Խոսրովու և զբազմութիւն եղբարց իւրոց և էառ զթագաւորութիւնն։ Հնարելով և առաջնորդելով դայեկկին իւրոյ, հրապուրեաց պղտորեաց զմեծայարմար կարգս բնակչաց զրանն Խոսրովու և խոտորեաց յանկարծակի զսիրտս ամենեցուն ըղհետ սանուն իւրոյ՝ Կաւատայ, առ 'ի թագաւորեցուցանելոյ զնա փոխանակ հօր իւրոյ։

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Սպանումն Խոսրովու։

Բայց անսացէք ինձ սակաւիկ մի, և պատմեցից կարճառօտիւք զխորագիտութիւն առն, եթէ

զխորդ կամ որով օրինակաւ կամաց արգելուլ 'ի գառապեղն մահու զահեղ որսորդն՝ զառիւծն արեւելից, յորոյ 'ի գոչելն միայն ազգք հեռաւորք դողային և մօտաւորք յերեսաց նորա իբրև զմոմ հալեալ պակասէին։ Նա ա՛յնպէս 'ի վայրկեան ժամանակի զողացաւ զամենեցուն սիրտս, և յարեաւ 'ի վերայ նորա իբրև յորբոյ միոյ և առնելով զայս ամենայն, ոչ զայլ թագաւոր և իշխան 'ի թիկունս կոչէր, ոչ զազգս և զլեզուս հեռաւորս զօրավիգն օգնականութեան սանուն իւրոյ ընդդէմ հօրն պատրաստէր, այլ առաքէր միայն ծածկաբար առ կայսրն Հերակլիոս զետեղանալ նմա անդէն, ուր էրն զօրօքն իւրովք հանդերձ՝ աւուրս ինչ։ Եւ հրամայէր գրել հրովարտակս յերեսաց Կաւատայ առ մեծամեծս և առաջնորդս գնդից գնդից մեծի դրան թագաւորութեանն Պարսից. «եթէ բարձաւ 'ի հօրէ իմմէ և ինձ տուաւ իշխանութիւն թագաւորութեանս. պատրաստական լերուք սակաւ ինչ հեծելովք»։ Եւ կացուցանէր զնոսա առ խելս կամրջին Տիգրիս գետոյ՝ ըստ վեհ Արտաշիր քաղաքի յանդիման դրանն Տիզբոնի, ուր էր հայրն նորա Խոսրով պահպանեալ մերձակաց զօրօքն իւրովք։ Եւ քարոզն մեծաբարբառ աղաղակէր յաջմէ և յահեկէ Կաւատայ և ասէր. «Ո՞վ է մարդ, որ սիրէ զկեանս և կամի տեսանել զաւուրս իւր 'ի բարութեան, փաղփաղեսցէ ընդ առաջ նորոյ թագաւորութեանս Կաւատայ,

զի սա է արքայից արքայ»։ Եւ բացին զդրունս Անյուշն բերդի. և յախուռն կոչէր արտաքս զամենայն կալանաւորս արքային՝ 'ի բազում ժամանակաց արգելեալս 'ի ստուերս մահու, անթիւ բազմութեամբ յոյժ յոյժ և ասէին ցնոսա. «Եկայք ելէք թշուառականքդ սրտառուչք 'ի Խոսրովայ, զի ձեզ բացան դրունք կենաց 'ի նորընծայ թագաւորէս՝ յորդւոյ նորա Կաւատայ»։ Եւ բեկեալ իւրաքանչիւր ուրուք զշղթայս իւր՝ դիմեցին առ հասարակ արտաքս։ Եւ ելանէր ձայն գոչելոյ օրհնութեան նոցա յերկինս, որք օրհնէին զԿաւատ և ասէին. «Արքայ՝ յաւիտեան կեաց». և մխեալ յընտիր ընտիր երիվարս՝ ասպատակէին 'ի վերայ Խոսրովու. շղթայք իւրեանց 'ի ձեռս իւրեանց հեծեալք արշաւէին յայսկոյս յայնկոյս, արհամարհելով զԽոսրով։ Ապա և բազումք 'ի գնդից գնդից՝ 'ի դռնապահաց և 'ի թիկնապահաց, և յանուակրաց դրանն Խոսրովու՝ առեալ զնշանս դրօշից իւրեանց, դիմեցին առ Կաւատ որդի նորա։ Եւ որք մնացինն անդրէն 'ի դրանն՝ ճեպէին զնոսա պատգամաւորքն Կաւատայ զգուշութեամբ ունել պահել զԽոսրով՝ ապա եթէ ոչ, մահու մեռանիցին։ Արդ իբրև լսէր Խոսրով զբարբառ աղաղակին այնորիկ՝ ասէ ցայնոսիկ որ մօտն կային. «զի՞նչ են ձայնք կոչմանցն այնոցիկ». և նոքա լռեցին, քանզի պատկառէին պատմել նմա։ Եւ խառնաձայնք փողոցն ևս քան զևս սաստկէին։ Դար-

ձեալ ասէ ցնոսա որք մերձն էին. «զի՞նչ են անկարգ հնչմունք բարբառոցն». և նոքա ասեն. «Զանզի կամի թագաւորել փոխանակ քո որդի քո Կաւատ և ամենեքին ընթանան առ նա. և ահա ճակատեալ յանդիման քաղաքիս առ եզերբ գետոյն, և արձակեաց զամենայն կալանաւորս մեծի բանտին զարգելեալսն 'ի հրամանէ քումմէ. և ցնծալով ամենեքեան օրհնեն զնա՝ արքայ կարդալով»։ Իբրև լուաւ զայս ամենայն աղէտս զաժին, մանաւանդ զարձակումն կալանաւորացն՝ հաչէր, հառաչէր, վայէր, վարանէր յանձն իւր. ոչ 'ի նստելն խմանայր և ոչ 'ի յառնելն զդայր ամենևին. քանզի եւտես զզօրն ահագին հասեալ 'ի վերայ իւր։ Եւ լեալ հեւախօս ընդ դուռն բուրաստանին իւրոյ, գնաց և թաղեաւ ընդ ծառովք և կայր զօղեալ թափեալ ոգի նորա 'ի յանկարծ երկիւղէն. և դիտէին աչք իւր վերանալոյ 'ի վերայ նորա անողորմ սրոյն։ Ապա եկին հասին 'ի վերայ նորա զունդք ամենայն շուրջ զապարանօքն. և գտեալ մտեալ խնդրակքն՝ գտին զնա 'ի տեղւոջն, ուր նստէր վարանեալ. և ածեալ զնա արտաքս քան զպարիսպն՝ մուծին 'ի սրահ մի, զոր Ցատակի հնդուկն կոչեն՝ յապարանս Մարասպանդ կոչեցելոյ։ Եւ իբրև եմուտ ստուգեաց զտեղւոջէն և զանուանեանէն, բախեալ զկուրծս՝ հեծելով ասէր. «Վա՜յ ինձ, եղո՜ւկ եմ ես, ո՞րպէս հրապուրեցայ 'ի կախարդացն, որք ըղձային ինձ

'ի Հնդիկս՝ Մարասպան տեղւոջս ըմբռնեալ։ Եւ արդ ահա եհաս ինձ ըստ բանի նոցա ցնորք, այլ ոչ ճշմարտութեամբ»։ Եւ պահեալ զնա առ այն օր՝ 'ի վաղիւն բառնային սրով զգլուխն, բարձեալ զչարն 'ի միջոյ։ Նոյնպէս և զեղբարս իւր Կաւատ արքայ յառից և 'ի ձեռաց անպխտանս արարեալ՝ կամէր խեղութեամբ շնորհել նոցա կեանս. ապա յամբաստանութենէ բազմաց բարձան և նոքա սրով։ Եւ ինքն կալաւ զտեղի Խոսրովու հօր իւրոյ թագաւորութեանն։ Եւ էր բարեխորհ ողորմած առ ամենայն աշխարհս և առ ծառայս իւր. արձակեալ յիւրաքանչիւր տեղիս զամենայն կալանաւորս, որք էին 'ի դիպահոջ զրան հօր իւրոյ՝ գրեալ հրովարտակս ընդ ամենայն սահմանս թագաւորութեան իւրոյ՝ ցնծութեամբ և ուրախութեամբ կեալ ամենեցուն։ Եւ զամենայն հարկս և զմաքս արքունի երեքամեայ ժամանակաւ ընդ ամենայն տեղիս իւրոյ տէրութեան շնորհեալ ամենեցուն. նա և ջանայր առնել, զի մի՛ ոք կապեսցէ զսուր իւր յազդեր իւրում զամենայն ժամանակս թագաւորութեան իւրոյ։ Այլ քանզի վիրաւորելոց էին զմեզ մեղք մեր՝ անտերունչ անկարգ ժամանակօք, ընդունայն կորեան խորհուրդք նորա, կարճեցաւ կէտ կենաց նորա և տևեալ ամիս եօթն՝ յաւելաւ առ հարս իւր հայրասպանն այն. քանզի բառնալոց

էր թագաւորութիւնն 'ի տանէ Սասանականացն, և տալ 'ի ձեռս որդւոցն Իսմայելի։

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

Յաղագս Վիրոյի աշխարհական կաթուղիկոսութեանն Աղուանից, և մեծամեծ վշտակրութեանն և Աստուծոյ խնամոցն։

Ապա 'ի գտանել ամենեցուն զթողութիւն յանցանաց իւրեանց 'ի նորընծայ թագաւորէն Կաւատայ՝ շնորհելով զմիւս ևս պարգևս՝ կարի իմն ախորժելի թուէր կալանաւորացն և այնոցիկ, որք 'ի դիպահոջն էին պահեալ 'ի մեծի դրանն և որոց մոռացեալ էր զյոյս իւրեանց դառնալ յիւրաքանչիւր աշխարհս և յերկիր ծննդեանն։ Որք փութանակի յուղարկէին 'ի հրամանէ նորա՝ մեծաւ փափագանօք գնացին 'ի տունս հայրենի։ Ընդ որս էր և կաթուղիկոսն մեծ իշխանութեանն Աղուանից, Վիրոյ անուն նորա. այր հանճարեղ և իմաստուն, զօրաւոր 'ի բանս իմաստութեան, և լեզու նորա իբրև գրիչ երագագրի 'ի պատմութիւնս խօսից խորհրդականաց և 'ի մտաւոր խօսս թագաւորաց և մեծամեծաց։ Նաև խոնարհախօսութիւն նորա քաղցրալուր ռամկաց և խառնիճաղանճ ժողովրդոց, որ երկայնէր զխօսս իւր համեմատեալ ընդ ճառս իմաստնոց և ընդ առակս նոցա։ Տարէր յօրինէր

զառակս բերանոյ իւրոյ, զորօրինակ զմարգարիտ յակլի յեռուցու՝ մանաւանդ 'ի թարգմանութեան լեզուին Պարսից վարժեալ զամս քսան և հինգ 'ի դիպահոջ առ դրանն Խոսրովու՝ յանցական գտեալ ընդ ապստամբօղս մեծամեծաց իշխանաց աշխարհին Աղուանից, որք ապստամբեցան յարքայէն Պարսից և կորեան անկան բազումք 'ի նոցանէ՝ ոմանք 'ի սուր, ոմանք 'ի խեղութիւնս անդամոց և ոմանք տարագրեալք յաշխարհս հեռաւորս։ Իսկ նա փախստեայ անկանէր 'ի դուռն արքունի, և յաջողեցաւ առաջի նորա. զի շնորհք սրբոյ նշանի նորա յորդեցին նմա ճանապարհ 'ի դուռն թագուհւոյն, որ մեծաւ ջանիւ կարաց գտանել 'ի պարգևի զկեանս նորա 'ի թագաւորէն։ Բայց մեծաւ երդմամբ հաստատէր յանձն իւր թագաւորն վասն նորա՝ յամս կենաց իւրոց ոչ դառնալ նմա յերկիր իւր. այլ կալ նմա 'ի դիպահոջն առ դրանն։ Եւ ոչ արգելոյր 'ի նմանէ զհասս իշխանութեան աթոռոյ նորա և ոչ զանուն կաթուղիկոսութեան երբարձ 'ի նմանէն. այլ պահէր զնա իբրև զանօթ ինչ ընտիր և խնայէր 'ի նմա իբրև յերիվար քաջընթաց յօր մարտի և պատերազմի, մինչև մերձեցաւ ժամանակ պանդխտութեան նորա և եհաս երկուանք հարուածոց անողորմ տանջանաց 'ի ձեռն չար թշնամեաց աշխարհիս Աղուանից։ Եւ առաքէ զնա Աստուած որպէս երբեմն զՄովսէս 'ի Մադիամայ, զի եկեալ կորզեսցէ հանցէ 'ի ձեռաց

արուեստական և խղաչար ազգին առ 'ի բուծանել զաւակ 'ի վերայ երկրի զամկաւ մնացեալսն՝ մի յազգէ և երկու 'ի քաղաքէ։ Այդ իբրև եւ նա յարքունուստ և եկն 'ի սահմանս ծննդեան իւրոյ, փարէր անկանէր ամենայն ուրեք զդրամբք և զյատակօք եկեղեցեաց իւրոյ վիճակին. հեղույր յորդէր զարտասուս և կրկնեալ զծունր՝ թանայր զգետինն, և դարձեալ 'ի յառնելն քաջալերէր զինքն և մխիթարէր զորս ընդ ինքեան էին՝ գոհանալով զԱստուծոյ, որ եղերծ զնա 'ի ժանեաց առիւծոյն և շնորհեաց նմա տեսանել միւսանգամ զյարկս սրբոց եկեղեցեաց. և խորհէր հանգչել սակաւ մի և լնուլ զանձուկ սրտոյ խանդաղատանաց իւրոց բազմաժամանակեայ հեռաւորութեանն։ Բայց առաջի կայր նմա սուգ անհնարին և քրտունք տեսանելոյ զկործանումն, որ ընդհուպ լինելոց էր։ Զի մինչդեռ սփռեալ էր զանձուկ սրտոյ իւրոյ 'ի տեղիս տեղիս ծննդեան իւրոյ՝ անկարծակի երկրորդեաց հնչեաց հողմն հիւսիսային և բախեաց զծովն մեծ արևելեան. եկն եւ զազանն ապականիչ հանդերձ արիւնարբու կորեամբն իւրով՝ Շաթն կոչեցելով, որ նախ հաստատէր զերեսս իւր ընդդէմ Վրաց աշխարհին՝ քաղաքին Տփխեաց. և ոչ զոք գտեալ 'ի ներքս յառաջին քաջ արանցն, տեղի գտեալ սփռելով զոխան մթերեալս սակս առաջին նախատանացն 'ի նոցանէ, պաշարեաց զքաղաքն և սկսաւ մարտընչել։ Նեղէր զընակիչսն որ 'ի նմա, որք դարձան ընդդէմ նորա. և յոյժ աշխատեալք որպէս յաւուրս երկուց ամսոց, 'ի զուր ջանացին ընդդէմ հրամանի կատարածի կենաց և հեղման արեան իւրեանց, որ անդ էր դիպելոյ։ Յայնժամ գոչեաց զազանն ահագին 'ի վերայ նոցա, որսացաւ և հեղձոյց բաւական կորեանց իւրոց, ելից զմօրիս իւր որսով և զգօրս իւր յափշտակութեամբ, որք վերացուցեալ զսուրս իւրեանց առհասարակ դիմեցին 'ի վերայ պարսպին, ուր զմիմեարք դիզանալով այնչափ բազմութեանն՝ վերանային քան զպարիսպն դէր 'ի վերոյ։ Եւ անկանէր սուսեր խաւարային 'ի վերայ եղկելի բնակչաց քաղաքին՝ լուծան յօդք անդամոց նոցա, թուլացան բազուկք նոցա, մատնեցան 'ի պարտութիւն, անկան յետս 'ի պարսպէն՝ խուճապեալք որպէս ճնճղուկք ըմբռնեալք 'ի գործիս որսորդաց, ոչ ոք կարելով ժամանել 'ի տուն իւր՝ ձայն տալ ահագին զուժին, հրամայել սիրելւոյ ամուսնոյ իւրոյ զթալ 'ի ծնունդս որովայնի իւրոյ, կամ զմտաւ ածել ծնողաց զծնողական զութս. այլ պակուցեալք ջանային ծածկել զանձինս իւրեանց ոմանք 'ի վերայ տանեաց, ոմանք 'ի մէջ խողովակաց. իսկ բազումք դիմեցին 'ի սուրբ յարկս եկեղեցեաց՝ բուռն հարեալ զեղջերուէ սեղանոյն։ Եւ ելանէր գոչիւն հառաչման նոցա ըստ նմանութեան բազմամբոխ հօտից մաքեաց առ զառինս, կամ մօր

առ մանուկ իւր. և զհետ նոցա հնձողք անողորմք: Որոց ձեռք իւրեանց հեղուլն զվտակս արեանց, ոտք իւրեանց կոխէին զդիակունս և աչք իւրեանց տեսանէին զդիաթաւալս իբրև զհեղեղս կարկտի: Եւ յորժամ հատան ձայնք ողբոց և վայից, և ոչ մնաց ապրեալ և ոչ մի, ապա գիտացին և նոքա, թէ յագեցան սուրք նոցա: Եւ ածին զերկոսին իշխանսն՝ զմին պետ կողմնակալութեանն Պարսից, և զմիւսն 'ի բուն բնակչաց աշխարհին Վրաց, որք իբրև ածան ձերբակալք առաջի թագաւորին, հրամայեաց փորել զաչս նոցա: Փոխանակ զի կոյր նկարեցին զպատկեր նորա 'ի նախատել զնա. և դառն չարչարանօք հեղձամահ արարեալ զնոսա ողջէն՝ վարեցին զմորթ նոցա յանդամոց նոցա և պրկեալ կանգնեալ լցեալ զնոսա խոտով կախեցին 'ի վերուստ զպարսպէն: Յայնժամ ձեռս արկին յարկեղս զանձուց մթերեալս՝ և ծանրաբեռնեալ ամենայն բազմութեան զօրացն, բերէին դնէին առաջի բռնաւորին իւրեանց շեղջս շեղջս և կոյտրս կոյտս. և այնչափ յաճախեալ բերին առաջի նորա, մինչև ձանձրացեալ հայել տեսանել զանհամար թիւ տաղանդաց ոսկւոյ և արծաթոյ: Իսկ զզարդս եկեղեցեաց զականակապ զմարգարտայեռ սպասուցն ով լցէ բաւական առ 'ի պատմելոյ:

Արդ իբրև կատարեաց նա զկամս իւր և հրամայեաց բառնալ անտի զաւարն ամենայն, ինքն չուեալ հանդերձ գանձիւքն դառնայ 'ի տեղի իւր:

Եւ թողեալ զզօրս պատերազմողս 'ի ձեռս որդւոյն իւրոյ Շաթայ հանդերձ դաստիարակօք արամբք քաջօք՝ երթալ հրամայէր 'ի սահմանս Աղուանից, և պատուիրէր նոցա զայս ինչ. «Եթէ ելցեն մեծամեծք և առաջնորդք աշխարհին ընդ առաջ որդւոյն իմոյ և տացեն 'ի ձեռս զաշխարհն իւրեանց ինձ 'ի ծառայութիւն, և ընդարձակեսցեն զքաղաքս և զամրոցս իւրեանց և զվաճառս առաջի զօրաց իմոց, թողացուցէք և դուք նոցա կեալ և ծառայել ինձ. ապա եթէ ոչ, մի խնայեսցէ ակն ձեր 'ի նոսա յամենայն հասակ արուի. և զմատաղատունկս արուացն և զազգս իգականացն պահեցէք ինձ և ձեզ 'ի ծառայութիւն և յաղախնութիւն»: Եւ մեկնեալ 'ի միմեանց զօրացն՝ արարին ըստ բանին ըստ այնմիկ: Ապա եկին հասին 'ի հրամայեալսն: Յայնժամ առաքէր (Շաթ) պատգամս ըստ բանի հօրն իւրոյ առ կուսակալ իշխանն Պարսից, որ էր մարզպան Աղուանից աշխարհիս՝ Սեմա Վշտնաս անուն, և առ նոյն կաթուղիկոսն Վիրոյ, զոր վերագոյնն ասացաք: Եւ ոչ առեալ յանձն Պարսկին՝ «Ո՞վ ես, ասէ՝ և ուստի, տա՛ւնդ Աղուանից, զի եդից ես փոխանակ դոցա զանձն իմ ընդ հրամանաւ ընդ այդուիկ»: Եւ առեալ զաղխն իւր ընդ իւր՝ յափշտակեալ և զբազումս ինչ յաշխարհէս աստի՝ զերծաւ գնաց անկաւ 'ի կողմանս Պարսից: Իսկ հայրապետն Աղուանից Վիրոյ որպէս լուաւ, եթէ եհաս լուծ

ծանրութեանն 'ի պարանոց իւր միայն, վարանէր յանձն իւր, կասկածէր, երկնչէր 'ի Պարսից թագաւորէն։ Քանզի վասն նորին իսկ անուան ապըստամբութեան պանդխտացեալ էր նա յօտարութեան յաքսորս 'ի բազում ժամանակս. և անսալ պատգամացն և կալ առաջի թշնամւոյն վասն բեկման և կորստեան աշխարհիս կամէր յանձն առնուլ։ Ապա ըստ խորագիտութեան իւրում գրէր թուղթ 'ի ծածուկ առ թագաւորն Պարսից զսպառնալիս թշնամւոյն. զի եթէ ներեսցէ թագաւորն, հաճեսցէ անգամ մի զմիտս թշնամւոյն իւր առաջի կալով, ապա թէ ոչ, զի 'ի բաց գնասցէ յաշխարհիս սահմանաց։ Եւ մինչդեռ նա ակն ունէր պատասխանւոյ 'ի թագաւորէն, կամէր հուպ ունել պահել զպատգամաւորսն որք առաքեցան 'ի թշնամւոյն, կալեալ զաչս նոցա սակաւ արծաթով՝ տանէր բերէր զնոսա պատճառս կազդուրելով։ Երբեմն ասէր՝ «կոչեցից զգլխաւոր առաջնորդս ամենայն գաւառաց աշխարհիս, զի միաբանեսցեն և նոքա ընդ իս 'ի պատասխանի հրամանի թագաւորին ձերոյ». և երբեմն ասէր՝ «ոչինչ է պիտոյ յամենալ ինձ բազմացն խորհրդակցութեան. այլ ես ինձէն պատասխանի յօրինեցից ըստ պաշաճի թագաւորին ընծայիւք և ըստ պատուոյ ողջունի թագաւորին ձերոյ»։ Յայնժամ սկսան պատգամաւորքն սաստկել և ասեն. «զի՞ կաս, հե՞մ յապաղես, զի ահա եհաս օրն սահմանեալ ասպա-

տակ սփռելոյ ընդ ամենայն երեսս Աղուանից. յայտնեցաք ահա քեզ զծածկեալ խորհուրդ իշխանացն մերոց և տեառն մերոյ՝ Շաթայ։ Ապա եթէ ոչ կամիցիս առնել ըստ հրամանի նորա, աճապարեա զերծանել փախչել, քանզի գտին անձինք մեր մեծարանս և տուրս 'ի ձեռաց քոց. և երկնչիմք մեք յԱստուծոյ մերոյ և չկարեմք նենգել և տեսանել թէ՝ մխեսցին ձեռք բազմութեան զօրաց մերոց 'ի ձեզ և 'ի մերձակայ բնակս և 'ի ժողովուրդս քո»։ Մինչդեռ նոքա զայս խօսէին, յանկարծակի պատեաց մէգն և մառախուղն զամենայն երեսս երկրիս մերում առ հասարակ, զդաշտս և զգլուխս լերանց, զբլուրս և զխորս ձորոց, և ոչ ուրեք մնաց քայլ մի ոտին յամենայն սահմանս երկրի մերում, 'ի շէնս և յագարակս, 'ի տունս և յանցս ճանապարհաց. բերան ամենեցուն կարդայր վա՜յ, վա՜յ։ Գոչիւն բարբառոյն ոչ լռէր. և չէր՝ ուր ոչ ելանէր սաստակիչ բարբառ չար թշնամեացն, և այն 'ի միում աւուր և 'ի միում ժամու։ Քանզի բաժանեցին յառաջագոյն վիճակաւ ըստ գնդից գնդից զգաւառս և զշէնս, զհեղեղատս և զգետս, զաղբիւրս և զմօրս, զլերինս և զդաշտս՝ յամենեսին միապէս ըստ ժամադրին սփռեալ զասպատակն աշխարհակալ. և 'ի ծագաց մինչև 'ի ծագս դողային սահմանք մեր։ Ապա այնուհետև անդ էր տեսանել նմանապէս կատարել բարբառոյ մար-

գարէին. «Եթէ զօրօրինակ փախնուցու մարդ յերեսաց առիւծու և պատահեսցէ նմա արջ. և զերծեալ 'ի նմանէ՝ անկանիցի 'ի տուն իւր և յեցուցեալ զձեռս իւր յորմն՝ հարկանիցէ զնա օձ». այնպէս հասին 'ի վերայ մեր աւուրքն այնոքիկ: Զի յերեսաց սրոյն, որպէս յահեղ առիւծէ 'ի մագլ գիշաքարշ բեկանող արջոյն 'ի ժանիս սովոյն մատնէին. 'ի միասին լքեալք, յօդալոյծք, սովաբեկք, ակամայ դիմեալք 'ի գերութիւն՝ որպէս 'ի չարութենէ օձից 'ի յահէ տեսլեան զանազանուց թշնամւոյն խածանէին: Ապա 'ի ծածկել զմեզ ծովային ալեացն այնոցիկ՝ զհեա մտեալ կաթուղիկոսին մերոյ, հանէին զնա 'ի տեղւոջէ ապառաժ վիմայատակ լերանցն 'ի գեղջըն, որ կոչի Կողթ ագարակ, և թողեալ նորա զկահ և զկարասի իւր և զսպաս զանձուցն՝ հեծեալ 'ի ձի փախստական լինէր առաջի նոցա: Եւ ոչ ոք կարաց ընդ նմա ելանել 'ի սպասաւորաց իւրոց. բայց մի ոմն յապաւեկաց աշխարհիս՝ անուն նորա Գադ Վշնասպ, այր յաղթանդամ և զօրեղ 'ի տոհմէ զնդապետութեան ազգին իւրոյ, նա միայն ժամանեաց ելանել ընդ նմա: Եւ ոչ արգելին զարշաւանս թշնամւոյն վիմախառն ձորախիտ ապառաժք լերանց Արցախական ամուր գաւառացն. այլ գործեցին մեղք մեր առաջի նոցա զդժուարինսն 'ի դիւրինս. առանց գայթակղութեան էին գնացք ընթացից երիվարաց նոցա

'ի վերա գլխոց լերանց. հասին զկնի կաթուղիկոսին թշնամիքն, լարեցին զաղեղունս 'ի վերայ նորա յերս դառնութեան: Յայնժամ սքանչելի շնորհք սուրբ խաչին, զոր ունէր ընդ իւր, անջրպետեաց 'ի մէջ նորա և թշնամեացն. և ոչ մխեցաւ 'ի նա ձեռն յաւուրն յայնմիկ: Եւ 'ի նսեմանալ աւուր զերծեալքն ուխտիւք խնդրէին զխաւար գիշերոյն առաւել քան զլոյս տունջեան. և 'ի գիշերին յայնմիկ ընդարձակէր ճանապարհն փրկութեան մեծի հայրապետին և ամենայն ապրելոցն: Եւ կրկնեալ անդրէն հասին պատգամաւորքն թշնամւոյն, «Թէ արա գայդ և ապրեսցիս դու և տուն քո և ամենայն մնացորդք երկրի քո, ապա թէ ոչ՝ հրամայեցաւ յինէն ունել ածել զքեզ առ իս ակամայ կամօք»: Եւ ժողովեալ առ ինքն կաթուղիկոսին զամենայն զգլխաւորս, զորդիս թագաւորազանց և մեծաց աշխարհիս, զգաւառապետս և զգիւղապետս, զերիցունս և զսարկաւագունս, և զդպիրս, որք 'ի ժամուն անդ հանդիպեցան յամրոցին Զարաբերդոյ, և ասէ ցնոսա. «Ո՛րք եղբարք՝ դուք ինքնին գիտէք զհարուածս մեծամեծս, զահ և զդողումն անյագ և անողորմ սրոյն, որ վասն մեղաց մերոց առաքեցաւ մեզ և ընկղմեաց յանկարծակի զանձինս մեր, և ահա եմք 'ի տարակուսանս և ոչ գիտեմք յո՞ երթիցուք, կամ ու՞ր փախիցուք յերեսաց նորա: Եւ արդ՝ եթէ արասցուք ըստ կամաց նոցա

և եթէ ոչ, սակայն օր մահուան մերոյ 'ի ձեռս նոցա յամենայն ժամ նկարեալ է առաջի աչաց մերոց. ես անսացից տեսանել զօգուտն ձեր խորհրդով՝ վաղվաղակի արարէք ինձ պատասխանի. ստիպէ զիս եկեալ պատգամն, և սա ոչ 'ի ռամկաց, այլ նախարար 'ի զօրս թշնամեացն, և հաւատարիմ դայեակ և դաստիարակ թագաւորորդւոյն Շաթայ»: Իբրև զայս խօսեցաւ՝ ձայն բարձին միաբան և ասեն. «Ընդէ՞ր խօսի տէր մեր ընդ այդմ բանի այպանել զթշուառացեալ անձինս մեր: Իսկ արդ դուցէ՞ ոք 'ի մէնջ իմաստնագոյն քան զքեզ՝ ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ, կամ համարձակեսցի՞ք առաջի քո խօսել զբանս հանճարոյ: Արդ եթէ երկայնամտեսցէ մեզ մարդասէրն Աստուած, մի՛ յապաղեր որպէս հովիւ քաջ դնել զանձն քո 'ի վերայ մեր, վասն որոյ և մեք ըստ կարի մերում դիցուք զանձինս 'ի վերայ քո»: Յայնժամ ասէ ցնոսա. «եթէ միայն Տէր հաճեսցի, ես ոչ զանգիտեմ յերկիւղէ նոցա: Բայց դուք զայս արարէք զոր ասեմ ձեզ. իւրաքանչիւր ոք 'ի ձէնջ ըստ կարի իւրում բերցէ արծաթ և ոսկի և հանդերձս. և մի՛ ագահեսցեն սիրաք յինչս ձեր, զի կարասցուք յածուցանել զերեսս նոցա պատարագօք»: Յայնժամ բերեալ յօժարութեամբ ամենեցուն առաջի նորա. ապա եհան և նա բազում ինչ 'ի գանձուց իւրոց, որ ինչ պատշաճ էր 'ի պա-

տիւ յընծայ նոցա պարգևաց: Եւ զեկեալն առ ինքն զդայեակ արքայորդւոյն հարցեալ, և ստուգեալ 'ի նմանէ զանուանս մեծամեծաց և իշխանաց, նախարարաց և զօրավարաց, և պետաց ցեղից ցեղից ամենայն զօրուն ըստ առաւելութեան և ըստ խոնարհութեան նոցա, զի գիտասցէ պատուել կարասւոյն: Եւ այսպէս բաժանեալ զինչսն ըստ անուանց տոհմից նոցա, և դրով նշանակեալ կնքեաց. և հրամայեաց կահավարից և սայլից բառնալ, և ասէ ցոր անդն կային. «Իբաւունս համարիմ ես բաց 'ի խառնիճաղանճ ժողովրդոց՝ ձեզ ամենեցուն յայտնի անձանց գալ 'ի բանակ այլազգւոյն, զի հաւատարմագոյն լիցի յաչս նոցա երթն իմ ձեօք հանդերձ 'ի հնազանդութիւն նոցա»: Իբրև լուան զայս՝ բազումք յօժարեցան զհետ նորա և սակաւք սրտաբեկեալ: Եւ թոյլ տուեալ՝ ոչ զոք բռնադատէր, և ասէ. «Քաջալերեցարուք, որդեակք՝ մի՛ երկնչիք. քանզի առաջնորդ է մեր Հոգին ճշմարտութեան և զաւազանն Մովսիսի, շնորհք սուրբ խաչին Քրիստոսի առ 'ի հարկանել զալիս ծուալեալ ծովուն առաջի մեր»: Եւ չուեալ անտի՝ գնաց յառաջ ելանել. և իբրև անցին ընդ ձորս լերանց և թափեցան 'ի գեղեցկատես վայելուչ հարթհաւասար յուռթի դաշտն Ուտի գաւառին, ոչ կարէին իմանալ նշմարել զտեղին ընդ որ անցանէին յանթիւ բազմութենէն զօրացն Շաթայ. այլ որպէս

երբեմն 'ի մէջ Կարմիր ծովուն, նոյնպէս և սահմանք անթիւ բանակին մինչև 'ի հասանել նոցա 'ի դուռն արքայորդւոյն պարսպէին զնա ընդ աջմէ և ընդ ահեկէ։ Եւ գտին զնա բանակեալ 'ի նմին գաւառի ըստ հիւսիսոյ կողմանէ մերձ 'ի մեծ քաղաքն Պարտաւ 'ի մէջ յորդաբուղխ մօրաջուրցն։ Անդ տեսաք զբազմոցս նոցա 'ի գուճս 'ի վերայ ծնգաց ըստ նմանութեան փաղանգաց ծանրաբեռն ուղտուց. իւրաքանչիւր կոնք մի լցեալ մսով յանասուրբ անասնոց, ըստ նմին և սկուտեղք, յորում թանային յուտելն իւրեանց յաղաջուր, և զբաժակս և զըմպելիս արծաթեղէնս քանդակունս յոսկի համակեալս, զորս բերեալ էին յաւարէն Տփխեաց. ընդ նմին և զըմբոցս եղջիւրեղէնս և պչորոմաձևս փայտեղէնս մեծամեծս, որով զարգանակն լափէին. և նովին պարարտական սաղոյց անլուալ աղտիւքն՝ յաբխոռն յանգգայս, 'ի միոյ բաժակէ՝ երկու երկու կամ երեք երեք 'ի նոցանէ զանապակ գինին, կամ զկաթն ուղտուց և ձիոց յանյագ որովայնս իւրեանց իբրև 'ի տիկս ուռուցիկս չափէին։ Ոչ օրինաւոր մատռուակք էին առաջի նոցա և ոչ սպասաւորք 'ի թիկանց կողմանէ, և ոչ անգամ որդւոյ թագաւորին, բայց զինաւորք, որք զդուռն նորա պահէին շուրջանակի ապարափակ նիզակախիտ զգուշութեամբ։ Եւ իբրև մուծին զնոսա 'ի ներքս ըստ մի դռնապահս մինչև ցերկրորդն՝

և զընծայս ողջունին բարձեալ 'ի բաղկաց մերոց զկնի կաթուղիկոսին, ապա ընթացան ընդ առաջ նորա և հրամայեցին ամենեցուն փոխել ոտն ոտն և երկրպագանել երից անգամ. և զայլսն արգելեալ յերկրորդ դրանն և փոխեալ 'ի նոցանէ զօժիտն 'ի բազուկս իւրեանց, տարան զկաթուղիկոսն միայն 'ի ներքսագոյնն, ուր նստէր արքայորդին։ Եւ 'ի հանդիման լինելն երկիր եպագ կաթուղիկոսն 'ի վերայ երեսաց իւրոց և մատոյց նմա զպատարագսն, նոյնպէս և մեծամեծացն ամենեցուն։ Եւ ընկալեալ 'ի ձեռաց նորա, և յոյժ բերկրեալ 'ի տեսանելն զնա հանդերձ բազմութեամբն երթեալ առ նա, նստել հրամայեաց նմա մերձ առ ինքն 'ի խորանի անդ. և հայեցեալ ընդ երեսս կաթուղիկոսին իբրև ժամ մի՝ ասէ. «Հայր իմ ես դու, և տեսիլ քո իբրև զտեսիլ Աստուծոյ. և զի՞ յամեցար գալ առ իս, զի ոչ լինէր այդ շատալ տագնապլի 'ի զօրաց իմոց աշխարհի քո։ Եւ արդ 'ի գալդ քո եղեն հրամանք յերեսաց իմոց առ ամենայն զօրս զօրութեան իմոյ, զի դարձցին անդրէն 'ի բանակս իւրեանց և ոչ ևս եղեն ասպատակ սփռել ըստ սահմանս երկրի քո. և բերանոյ քո հնազանդ լիցի ամենայն զօրութիւն իմ. և ես ուխտեցից քեզ երդմամբք յարև հօր իմոյ՝ Ջերու Խաքանայ, զի զոր ինչ խնդրեսցես յինէն՝ անվրէպ կատարեցից։ Եւ դու պատուէր տաջիր յամենայն իշխանութեան քո,

զի դարձցին յիւրաքանչիւր տունս և 'ի վաստակս իւրեանց և 'ի գործս ձեռաց։ Եւ ապատակեցից ես ընդ աշխարհս, որք շուրջ զքև. և բերեալ հանգուցից զաւարն և զկապուտն 'ի սահմանս քո. և փոխանակ միոյ բեկմանն կրկին հատուցից քեզ զլիութիւն մարդոյ և անասնոյ, զի ստացաւ հայր իմ զաշխարհս զայսոսիկ երեսին՝ Աղուանից, Լփնաց և Ձողայ յիւր սեպհական ժառանգութիւն յաւիտենականն»։ Յարեաւ կաթուղիկոսն և երկրպագեալ նմա ասէ. «Ծառայք քո և հօր քո եմք՝ ես և ամենայն բնակիչք երկրիս. խնայեա այսուհետև յանձինս ծառայից քոց և դարձո զսուր քո 'ի մէնջ, զի քեզ ծառայեսցուք և հօր քո՝ զորօրինակ ծառայեցաք Սասանականին»։ Եւ զայս ասացեալ՝ զօրութեամբ սրբոյ խաչին շիջաւ ցասումն բարկութեան զազանաբարոյ իշխանին և ամենայն նախարարացն և զօրացն. և եղեն զգօնացեալ իբրև զոչխարս և իբրև զօրս երկիւղածս յԱստուծոյ առ սիրելի եղբարս և առ համաշունչ քաղաքակիցս և դրացիս։ Եւ կարդային զանուն կաթուղիկոսին ըստ անուան արքայորդւոյն իւրեանց. Աստուած Շաթ և Աստուած կաթուղիկոս, և զանուանս երթելոցն ընդ նմա՝ սիրելի եղբարս։ Ապա հրամայեցաւ նոցա նստել յուտել ընդ ինքեանս։ Եւ իջուցին զնոսա 'ի վերայ ծընդաց ըստ օրինի իւրեանց՝ եդեալ առաջի զամանս 'ի մսոյն պղծոյ, և ոչ կամեցան ճաշակել, զի էին

աւուրք պահոց քառասնորդացն. և թոյլ տուեալ ըստ կամաց ծառայիցն Աստուծոյ՝ բարձին զմիսն և բերին եդին հացս սակաւս անօսրունս՝ խարշեալս 'ի տապակի. և գոհացեալ զԱստուծոյ օրհնեցին, բեկին կերան և հաճեցին զմիտս նոցա։ Եւ յարուցեալ յընթրեաց անտի հրամայեաց յուղարկել զկաթուղիկոսն հանդերձ իւրայնեօքն, զի երթիցէ 'ի քաղաքն և հեշտութեամբ ագցի 'ի տան իւրում։ Ապա յայնմ օրէ էր ընդ նոսա 'ի բանակի նոցա 'ի չուել նոցա և 'ի նստել։ Եւ իբրև հաստատեցան սիրտք նոցա 'ի նա, ապա և նա սկսաւ համարձակել և խնդրել և ասէ առաջի արքայորդւոյն. «Որովհետև ծառայք քո եմք, խոսեցայց զօգուտն առաջի քո՝ տէր իմ. զի մի՛ խոպանացեալ անապատասցի երկիրն՝ առաքեսցես 'ի քէն գործակալս՝ արս հաւատարիմս յամենայն տեղիս, 'ի շէնս և յագարակս, 'ի բերդս և յաւանս, զի դարձցին բնակիչք երկրիս և գործեսցեն առանց երկիւղի և պահեսցին նոքօք յամենայն բռնութենէ զօրաց քոց։ Եւ եթէ միամտութեամբ ստացայք դու և հայր քո զերկիրս 'ի ծառայութիւն, խոնարհեա դու մեծամեծօքդ յաղաչանս իմ և հրամայեա արձակել զամենայն անձինս գերեալս 'ի զօրաց քոց՝ զարս և զկանայս, զաղջկունս և զմանկունս, զորս ունին արգելեալ 'ի խորանս իւրեանց. զի մի՛ քեցեսցին բաժանեացին հարք յորդւոց իւրեանց, և մարք 'ի դստե-

բաց, և սարսուցեալ ելանիցեն ըստ երկիրս՝ որպէս եղինք գործեալք յորսորդաց որթուց իւրեանց»: Այսպիսի մեղմ և ողոք բանիւք ըստ հոգևոր իմաստութեան իւրոյ դարձոյց զսիրտ նորա 'ի խնդիրս իւր: Եւ ել հրամանն այն յերեսաց արքայորդւոյն առ ամենայն զօրս, զի արձակեսցին ամենայն գերեալք և մի ոք իշխեսցէ արգելուլ կամ թադուցանել. ապա եթէ ոչ՝ պատիժս մեծամեծս կրեսցեն: Եւ առաքեաց 'ի վերայ այնոցիկ արս յայտնիս, զորս Թնղեանս անուանեն՝ ընդ արամբք սպասաւորօք կաթուղիկոսին. որք ելեալ 'ի բանակս նոցա քննէին և յուզէին 'ի խորանս և 'ի վրանս նոցա, և զթադուցեալսն 'ի ներքոյ կարասւոյ կամ զրաստու պատանաց զմատաղ մանկունս քարշէին ածէին արտաքս, և ոչ ոք իշխէր հարկանել ընդդէմ նոցա: Եւ ժողովեալ երամ երամ ածէին 'ի դուռն կաթուղիկոսին: Իսկ նա իբրև հաւ 'ի վերայ ձագուց գթացեալ զգեցուցանէր զմերկսն և կերակրէր զկարօտեալսն և առաքէր յիւրաքանչիւր տունս: Եւ շնորհք Աստուծոյ էին ընդ նմա, և յաջողէր յամենայն ճանապարհս և 'ի խորհուրդս իւր. և մեծացաւ անուն նորա 'ի մէջ բազմութեան թշնամեացն մինչև յօրն, յորում այս արար Աստուած 'ի ձեռաց նոցա ժողովրդեանն իւրում 'ի փրկութիւն:

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

Վասն սաստկացեալ սովոյն, սրոյն և գերութեանն 'ի միասին:

Պարտ և արժան է մեզ յիշել վասն ժամանակի նեղութեան սովոյն, զի եկն եհաս եռացոյց 'ի ներքոյ ոտից մերոց զմուկն ծախող և եկեր զամենայն բոյսս և սպառեաց զամենայն պտուղս անդաստանաց մերոց: Ապա 'ի մի վայր գումարեալ սոսկալի զօրավարքն երեքին՝ սովն, սուրն և մահն գործակից նոցա զոյգընթացեալք ընդ միմեանս խուճապէին, անխնայ վիրաւորէին և զխաթաւալ տարածանէին. ոչ արժանի լեալ հաղորդութեան յետին թոշակին քաւութեան. զի արգելոյր սուրն, հեղգայր սովն և հեղձուցանէր մահն: Ո՜հ դառնութեան ժամանակիս այսորիկ. եղկելի են աչք նոցա, որք տեսին զվիհն զայն մեծ: Թշուառացեալ զերծեալքն աղերսէին լերանց, եթէ անկերուք 'ի վերայ մեր, ահաբեկեալք և 'ի տերևոյ նեթ խարխափելոյ սրտաթափք: Եւ 'ի ժամանակի նեղութեան յաւուրս քառասնորդաց պահոցն յախուռն անխտիր մերձեցեալք 'ի դէշ մեռելոտեաց անսրբոց, այլ և զարմատս բանջարոց, և հանեալ զկեղևս ծառոց և զծայրս ոստոց ծամէին և ոչ լինէր օգուտ ուժի ինչ ուտելն զայնս: Նաև զչոր խիզ խաղողոյ տայր

անձանց թշուառականացն աղալ և ուտել. առ որս բազմութիւն սովածացն ժողովեալ 'ի մի վայր դիմէին 'ի վերայ այնպիսեացն, յափշտակէին 'ի նոցանէ, պատառհասակոծ առնէին և այնպէս սատակէին և նոքա ընդ չքաւորսն. և միշտ քաղցեալ կային աչքն յագահել և 'ի հանել զընկերին: Լուայ 'ի հաւատարիմ մարդկանէ, եթէ տեսաք մեք զոմանս ուտել զմեռելոցն անդամս, զբազմաժամանակեայ մորթս արջառոց և զպարկս ծխակերս, նաև զօդս կօշկաց հնացեալս եփէին և ուտէին. զայլ օրինակ մերոյ փորձութեանս ոչ կարեմք գտանել՝ բայց միայն զաւերն Երուսաղեմի 'ի Վեսպիանոսէ և 'ի Տիտոսէ. կոխեցաք զդիակունս սովամահաց՝ սևացեալս և ուռուցեալս ընդ երեսս դաշտաց իբրև զքարինս հեղեղատի, առ որս կատարէր բանն մարգարէական՝ եթէ «զթաղումն իշոյ թաղեսցի, և հաց սգոյ մի՛ գտցի 'ի տան նորա»: Եւ 'ի ժամուն յայնմիկ 'ի խառնել դալարւոյն առաւել էր թիւ սատակելոցն քան զամենայն աւուրս ձմերայնւոյն: Բայց որ կարևոր է 'ի լսել և 'ի միտ առնուլ՝ այս է, զի մօտ 'ի վախճան ժամանակի կատարածի սովոյն այլ իմն ախտ հիւանդութեան տարածեցաւ ընդ սահմանս աշխարհիս, որ ոչ էր ըստ բնութեան այլոց ցաւոց. զի անկեալքն յախտէ անտի անզգայեալք իբրև զաւուրս ամսոյ միոյ կամ երկուց՝ կափկափեալք կցէին զատամունս, յեղուլին զաչս

իւրեանց, ոչ զնշան հիւանդութեանն իմանային, և ջուր խնդրել ոչ գիտէին. ոմանք իբրև մոլեգին վարսամնահարս եղեալք յանկողնոցն մերկք և խայտառակք ընդ որմս խօսէին և ընդ հողմս կռծէին. այլք զհիւանդապաշտս կափէին. և թէպէտ ցաւքն ժանտ էին՝ սակայն մահք ոչ գործեցան, զոր անուանեցին ցաւ խելագարութիւն, ծիւրէին սևացեալք, հալէին մարմինք նոցա, լուծանէին յօդքն, ճողէին մազք հերացն և մուրուացն, զորոց ողբալի սուգ առին զաւուրս բազումս 'ի վերայ անցից խայտամահացն՝ աղաչելով զամենողորմն Աստուած, զի յանդումն արասցէ անտանելի հարուածոցն: Ես Վիրոյ՝ Աղուանից և Լփնաց և Զողայ կաթուղիկոս, թողում ասել զայլ ամենայն պէսպէս զաղբալիս՝ զմարմնոյ սևութիւնս և զկնտութիւն գլխոց. զի յայսմ ևս յայտնի լիցի բանն մարգարէական, եթէ «ածից 'ի վերայ ամենայն հասակաց զքուրձ. և 'ի վերայ ամենայն գլխոց զկնտութիւն. և արարից զնա իբրև սուգ սիրելւոյ»: Ապա իբրև ետ Աստուած կատարել զամենայն կամս իւր, յիշեաց զնոսա իբրև զՆոյ 'ի ջուրցն հեղեղէ 'ի տապանի անդ: Եւ գթացեալ ետ նոցա զխնդրուածս նոցա. առաքեաց զլիութիւն յանձինս նոցա, յագեցոյց զքաղցեալս և զկարօտեալս լի արար բարութեամբ. զի վայելեալք զայնս՝ յաւելցեն 'ի փառաբանութիւնս Աստուծոյ:

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

Սակս մեծ աքանչելեացն, որ խնդրեաց զվրէժ 'ի Թըշնամեաց։

Յերկրորդ ամի Արտաշրի որդւոյ Կաւատայ Պարսից արքայի (յամի տեառն 629) մինչ դեռ ևս առնէր նա զիշխանութիւնն ըստ կամս իւր, իշխանն հիւսիսոյ զօրանայր բռնութեամբ յամենայն հրամանս իւր. և եդ զահ և զերկիւղ իւր ընդ երեսս երկրի։ Առաքեաց գործակալս 'ի վերայ ազգի ազգի արուեստագործաց, որք զգիտութիւն ոսկէծնութեան և արծաթահալութեան և երկաթահանութեան և պղնձագործութեան ունէին. նաև զանցս վաճառաց և զկարթընկէցս ձկնորսութեան մեծամեծ գետոցն Կուրայ և Երասխայ՝ զամենայն ճշդիւ պահանջէր, և զդիտրաքմայսն ըստ սովորութեան աշխարհագրի Պարսից թագաւորութեանն։ Եւ իբրև առուգեաց զամենայն բարութիւնս երկրիս՝ և հաստատեաց 'ի միտս իւր ոչինչ ծածկել 'ի նմանէ, եդ 'ի մտի իւրում 'ի ժամանակս ամառնային վարել յաշխարհն Հայոց և զնոսա ևս սահմանակցօքն նորա ածել 'ի հնազանդութիւն իւր։ Եւ ընտրեալ 'ի զօրաց իւրոց արս զօրաւորս իբրև երիս հազարս և իշխան նոցա՝ զՉորպան Թարխանն կոչեցեալ,

այր ժպիրհ և արիւնարբու, առաքէր զնա յառաջագոյն քան զինքն, զի պատրաստեսցէ առաջի նորա աներկիւղ զճանապարհս նորա, և քննեսցէ վասն հպարտացեալ զօրավարին Պարսից, որ դեռ ևս ունէր զաշխարհն Պաղեստինացւոց. և ինքն տակաւ չուեաց զհետ նորա ըստ կազդուրելոյ աղխի բազմութեան զօրուն իւրոյ։ Արդ իբրև եհաս իշխանն նորա առաջապահ յաշխարհն Հայոց և լսէր զգալն ընդդէմ նորա զօրավարին Պարսից, ընկճեալ կայր իբրև օձ 'ի ճանապարհին դարանակալ և պահէր առաջի նորա զճանապարհն։ Արդ լինէր ապա Շահ Վարազայ լուրս այս, եթէ զինչ խորհեցաւ թշնամին, կամ եթէ ուր ձգեցան աներկիւղ առաջապահքն 'ի զօրուն իւրեանց ընդդէմ նորա։ Յայնժամ և նա հրապարակախօս լինէր 'ի մէջ զօրաց իւրոց և կարծիս տայր կարել զշառաւիղս Սասանականին և զիւր զթագաւորելն և ասէր. «Տեսէք և 'ի միտ առէք՝ տունդ Պարսից, զի ոչ ինչ էք առանց իմ, որ վանեցի զորդին Հռոմելայ. և արդ դարձայ ընդդէմ արևելից և հրամայեմ քաջ զօրաց իմոց ընդ ոսս երկվարաց կոխել զԳոդեստանս*) ելեալս յերեսաց հիւսիսոյ. ոչ փրկէ զնոսա դիեցիկն իւրեանց, յոր յուսացեալն էին՝ խաղալիկ 'ի ձեռին, և զգուէին 'ի գիրկս որպէս զմանուկ ընդածնի իւրեանց. այլ

*) Գոդեստանք՝ Թերևս Գութք կամ Գոթք—Готы.

անկան պարտեցան առաջի սակաւաւորաց, և
անմարդի գտեալ զձեզ՝ հաստատեցին 'ի սիրտս
իւրեանց ժառանգել զփառս Արեաց աշխարհիս»։
Եւ զայս ասացեալ հպարտութեամբ բարբառէր
առ մի ոմն քաջ արանց զօրուն իւրոյ, զոր Հո-
նահն կոչէին՝ իշխան գնդին Տաճկաձիոյ. «Արի՝
ասէ, անցիր ընդ մէջ, ընտրեա դու քեզ գունդս
արիս իբրև տասն հազարս և դիմեա 'ի վերայ
նոցա. մի ընտրեսցես վասն նոցա տեղի պատե-
րազմի, մի ճակատեսցիս ընդ նոսա և մի ձգես-
ցես զսուր քո 'ի պատենից իբրև վրէժխնդիր 'ի
վերայ թշնամեաց իւրոց, զի մի պարծեսցին
յազգս իւրեանց, եթէ սրով սատակեցին զնոսա.
այլ ընդ ոտս և ընդ լանջս երիվարաց քոց կո-
խեսցես զնոսա, և հոսեսցես զնոսա որպէս զփոշի
առաջի հողմոյ. այլ և զայս արասցես ընդ նոսա,
զի սպառելն զառաջինսն՝ յառաջեսցես մխել 'ի
թագաւորն և 'ի բանակս նորա, և քեզէն միայն
վճարեսցես զգործ պատերազմին ընդ նմա։ Եւ
իբրև սպառեսցես զամենեսին առ հասարակ, կո-
չեսցես զտեղի պատերազմին Գերեզմանս թշնա-
մեաց. ահա ասացի քեզ»։ Արդ իբրև լուաւ զայս
հպարտն 'ի հպարտէն, պանծացեալ յանձն իւր՝
ելանէր ճոխութեամբ յերեսաց նորա. և հանդէս
արար զօրուն՝ եհաս ընդդէմ թշնամւոյն։ Իբրև
իրազեկ եղեն թշնամիքն, յառաջ քան զգալ նոցա
դարան գործեալ 'ի ճանապարհին՝ կէսքն ընդդէմ

նոցա ճակատեալ կային. և բախեալք ընդ մի-
մեանս իսկոյն 'ի փախուստ դառնային. ապա
յարուցեալ աստի և անտի գոչէին 'ի վերայ նո-
ցա, և շուրջ պատեալ որպէս հուր յեղէգն զե-
ղերբ ծովուն Գեղամայ՝ ոչ թողուին 'ի նոցանէ
և ոչ մի, և ոչ ոք էր որ զուժկան լինէր այն-
չափ արանց։ Եւ պարծանք նոցա յետս ընդդէմ
լինէին, զի ոչ եթէ իւրով զօրութեամբ զօրանայ
մարդ, այլ Տէր տկար առնէ զհակառակորդս։ Իբրև
կողոպտեցին զդիակունսն և ժողովեցին զզարդս
երիվարաց՝ զզեղարդունս և զսուսերս ոսկիա-
պատս, և զվահանս և զհանդերձս պատուականս
Հռովմայեցւոց՝ ճարտարանկերկեալս և յօրինեալս,
բովանդակ զամենայն կուտեալս բաժանեցին յին-
քեանս։ Եւ ըստ սովորութեան իւրեանց զամե-
նայն գեղեցիկ երիվարաց հերձուլին զլանջս և
զշնչափողս, կտրէին և զվարսս պարանոցաց և
ճակատուց, և զագիսն ընդ մորթն և ընդ ոսկրն
մինչև ցկանգուն մի, որով անշքեղացուցանէին
զտեսիլ նոցա իբրև զիշուց կահակրաց։ Արդ իբրև
պարտեցաւ այն ևս հպարտութիւն, գիտաց 'ի
միտս իւր ամենայն պատերազմող և որ կայէր
զսուր իւր յազդեր, եթէ ոչ ինչ համարի առաջի
նոցա իշխանութիւն թագաւորաց և զօրութիւն
զօրավարաց։ Բայց անդէն դարձոյց զերեսս իւր
կաթսայն հիւսիսոյ յետս ընդդէմ որդւոցն իւ-
րոց, սկսաւ ոգորէլ իւրովի ընդ ինքն, ցանել

զեռանդն բարկութեան իւրոյ 'ի վերայ կորեանց
իւրոց և տուժիլ ընդ միոյ զհազարս և ընդ եր-
կուցս զբիւրս։ Եւ քանզի սկսայ ասել վասն ա-
հագին և սոսկալի հատուցմանն, որ հատուցաւ 'ի
գլուխ թշնամեաց մերոց. յուզին միտք իմ զբա-
զում ճառօք ածել օրինակ, եթէ առաւել իցեն
քան զընկղմիլն Փարաւոնի, կամ ամբառնալ խա
չանման ձեռացն Մովսեսի 'ի հարկանելն զԱմա-
ղէկ, կամ մեծ քան զոր Գեդէոնն կոտորեաց,
կամ հսկայազօր քաջութիւն որդւոյն Յեսսեայ,
կամ սոսկալի ահն գիշերայւն, որ եհաս 'ի վերայ
Ասորեստանեայց, և որ սոցին նմանք։ Այլ մեք
'ի նոյն դարձցուք 'ի կարգ բանիցն. զի մեծ ա-
րար Տէր զառնելն իւր ընդ մեզ և մեք ոչ նա-
յեցաք։ Արդ դիմեցին նոքա 'ի կիրճս ճանապար-
հաց երից աշխարհաց, Հայոց, Վրաց և Աղուա-
նից. և անդ ընկճեալ հասանէր բօթն ահագին 'ի
հիւսիսական տաչարից ծովէն, որ է նա ինքն Ջե-
բու Խաքան՝ առ գիշախանձ կորիւնն իւր Շաթ,
«Թէ հասին 'ի վերայ իմ հէնք և ոչ յաւելուս
տեսանել զերեսս իմ. և փոխանակ զի ոչ կայի
ես յակատանի, այլ ձգտեցայ յանապատշաճ թա-
գաւորութիւն, որ ոչ էր ինձ անկ, վասն այն
յամբարտաւանիլն իմում և յայսմ բարձրութենէ
անկայ։ Եւ արդ դու մի յապաղեր սատակել
զազգդ, որ ընդ քեզ են. և ջանա ապրիլ 'ի ձե-
ռաց դոցա, զի մի 'ի յառաջագոյն լսել դոցա զե-

զեալքս՝ վաղվաղեսցեն պատառել զքեզ. այլ ես
կորեայ և անզաւակեցայ»։

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

*Վասն Միհրական տոհմին լինել 'ի Սասանեան Խոս-
րովու ցեղէն, և լինել նախագահ տանս Աղուանից։*

'Ի տոյգ և 'ի բուն պատմագրաց այսպէս
ծանեաք, եթէ Բնդոյ և Վստամ եղբարք՝ ազգա-
յինք Պարսից թագաւորին, յարեան 'ի վերայ
Որմզդի արքայի հօր Խոսրովու և սպանին զնա.
և ինքեանք գնացին զհետ քեռորդւոյն իւրեանց
Խոսրովու որդւոյ Որմզդի, և փախստեայ եղեալք
'ի ձեռաց Վարհամայ՝ Չոբինն կոչեցելոյ, անկա-
նին 'ի Յոյնս առ Մօրիկ թագաւորն Հոռոմոց։
Եւ նորա փեսայացուցեալ զԽոսրով՝ առաքէ ընդ
նմա զօրս բազումս. և նա անցանէ գայ և առ-
նու զթագաւորութիւնն իւր։ Յետ բազում ամաց
լինի վրէժխնդիր արեան հօր իւրոյ Որմզդի. կո-
տորէ զերկոսեան քեռիսն իւր՝ զԲնդոյ և զՎս-
տամ, և 'ի նոյն ազգէ իբրև արս վաթսուն։ Ուս-
տի լեալ փախստական Միհրանն այն ազգայինն
Խոսրովու միաբանէ ընդ իւր զկողմն աշխար-
հացն՝ և առեալ երդս իբրև երեսուն հազար, ան-
ցանէ 'ի կողմն Աղուանից, հասանէ յՈւտի գաւառ
մերձ 'ի քաղաքն մեծ Պարտաւ և կամէր մտա-

նել 'ի Խազիրս, և յաւելուլ 'ի թշնամիսն։ Իսկ արքային Խոսրովու լինին մեղադիր պատուաւորքն իւր, թէ ընդէ՞ր ոչ է քեզ փոյթ վասն Միհրանայ ազգակցին քո, որ յերկիւղէ քումմէ յաւելաւ 'ի թշնամիս քո և յարուցանէ 'ի վերայ քո խռովութիւն։ Նա իսկ և իսկ առնէ գիր խոնարհութեան զկնի Միհրանայ թէ, «Եղբայր իմ և հարազատ՝ մի՛ լիցի քեզ հեռանալ յինէն թշնամութեամբ. և եթէ ոչ հաճեցար ընդ իս բնակել, ուր հրովարտակդ իմ հասանէ, երկիրդ այդ քեզ լիցի 'ի բնակութիւն, որչափ և հասանեն զնացք ոտից քոց»։ Եւ 'ի գալ հրովարտակին պատահի նմա 'ի սարոտն գաւառին Գարդմանայ. զոր առեալ ընթերցաւ և լի եղև ուրախութեամբ։ Եւ տեսեալ զբարեխառնութիւն աշխարհին՝ հաճեցաւ 'ի նմա լինել բնաբար. և շինեաց յիւր անուն քաղաք մի՝ կոչելով զնա Միրհաւան։ Իսկ 'ի գալ գարնանային աւուրցն ելանէ 'ի վերկոյս Գարդման գաւառին, դաւով առ ինքն կոչէ 'ի գլխաւորացն արս երկոտասան, սրով բառնայ զնոսա և տիրէ աշխարհին։ Ապա յետ բազում ժամանակաց խաղաղական կենօք վճարի յաշխարհէս։ Լինի սորա որդի Արմայէլ, որ ծնաւ զՎարդ. Վարդ ծնաւ զքաջն Վարդան, որ շինեաց զբերդն Գարդմանայ զերիս ամս. և 'ի նենգելն 'ի սիրտ իւր զնախնական ազգս Հայկազնեայց զԵաանշահիկս, զոր վերագոյնն գրեցաք 'ի մատենիս՝

կոչէ որպէս 'ի ճաշ. և հաց կորստեան գործեալ տայ նոցա ուտել. և 'ի ճաշի անդ արեամբ նոցա արար զգլխատումն արանց վաթսնից. միայն թողոյր 'ի նոցանէ զփեսայեացեալն իւրում ցեղին զԱրմիրհն Եաանշահիկ։ Այսպէս եղև նոցայն տիրել Աղուանից։ Նաև զվայրասուն ազգն Կովկասու հնազանդեցոյց ինքեան. և սա մեռանի խաղաղութեամբ։ Սորա լինի որդի Վարդ, Վարդ ծնանի զՎարազման, զՇուշիկ տիկին և զՎարազ Գրիգոր՝ զառաջին իշխանն Աղուանից, որ էառ զմկրտութիւն 'ի Վիրոյէ Աղուանից կաթուղիկոսէ։ Վարազ Գրիգորի լինին որդիք չորք՝ Վարազ Փերոժ, Ջիւանշիր, Յեզուտ Խոսրով և Վարազման։ Այս կացցէ 'ի պատշաճիս։

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

Գործք և քաջութիւն մեծի իշխանին Ջիւանշրի, երկրորդ որդւոյն Վարազ Գրիգորի, որ 'ի Պարսիկս եցոյց զարութիւն քաջութեան։

Յետ ամաց չորից մահուան մեծին Խոսրովու, որ Պարսիցն էր արքայ՝ Թագաւորէ որդի նորա Յազկերտ։ Զօրանայ ազգն Հագարու՝ միաբանեալք 'ի ցեղս տասն և երկու, խրոխտ և ահեղ յոլովութեամբ յերկրէ հեռաստանէ դիմեալ գան իբրև մրրիկ ընդ անապատ երկիր, անցանեն ընդ կողմանս Ասորեստանի և ելանեն տագնապաւ

ընդդէմ Թագաւորին Պարսից։ Յայնժամ որ մի-
անգամայն 'ի ձեռս Թագաւորութեանն Պարսից
էին զօրավարք և իշխանք, տեարք և բնաշխար-
հիկ ազատք 'ի կողմանց կողմանց զօրաժողով
լինէին կալ ընդդէմ օտարազգի Թշնամւոյն։ Եւ
'ի լինել այսորիկ, Վարազ Գրիգոր իշխանն Ա-
ղուանից ըստ սեպհականն իւր լինելոյ Արտա-
շրրական տոհմի, տեսեալ զերկրորդ որդին իւր
Ջիւանշիր խրոխտ և սիգողաճեմ՝ չքնաղագեղ ու-
նելով տիպ, որոյ դեռ ևս կամէր ինչ ծաղկիլ 'ի
ծնօտան աէգ մուրուաց՝ սիրեցեալ յաչս հօրն,
պատրաստ 'ի սպառազինութիւն, քաջամնոյց իր-
բև զարծուի, վստահ եղեալ հօրն յամենայաջողն
Ջիւանշիր՝ հաստատէր 'ի միտս իւր լինել նմա
հնարաւոր ի կեանս աշխարհիս, հաւատարել զինքն
'ի մեծամեծս և կալ առաջի Թագաւորաց։ Վասն
այսորիկ յորդւոց անտի փոխանակ իւր պատշաճ
համարէր զնա առաքել 'ի դուռն արքայի։ Որոյ
առեալ `զգունդն 'ի հօրէն՝ նախ քան զիշխանն
Սիւնեաց և զսպարապետն Հայոց յառաջէր հա-
սանել 'ի համաշխարհականն յայն բիւրաւոր ժո-
ղովս. զոր տեսեալ զօրավարին Ռոստոմայ՝ Թուե-
ցեալ յաչս նորա իբրև եղբայր կամ որդի, այլև
ամենեցուն երևէր բղձալի։ Անդ առնոյր զօրա-
վարն զյոզնահազարս հեծելոց, գայր հասանէր 'ի
Տիզբոն առ Թագաւորն Յազկերտ և յանդիման
առնէր զմանուկն Ջիւանշիր։ Եւ նոյնժամայն

եդեալ արքային զձեռս 'ի գլուխ նորա գովեաց.
և կոչեաց զնա սպարապետ Աղուանից։ Եւ ան-
ցեալ ընդ գետն Դկղաթ՝ եհաս 'ի Վեհկաւատ գա-
ւառ. և պարծեալ 'ի բազում զօրս իւր մեծա-
մեծս՝ խրոխտայր առաթուր հարկանել զհարա-
ւայինսն զամենայն։ Եւ յայնկոյս Մեռեալն Ջրոյ
բանակեցաւ ընդդէմ նոցա։ Եւ յորժամ եկանէին
ասպատակք 'ի նոցանէն, եկանէր և սպարապետն
Աղուանից և զկաջողութիւն իւր ցուցանէր ար-
աբար. յառաջնում նուագին զոմանս հարկանէր
և առաւել ևս սիրայորդոր լինէր, զի գիտէր եթէ
Տէր ընդ իս է։ Եւ յետ սուղ ինչ աւուրց յամ-
սեանն մեհեկի, որ օր ծննդեան էր Քրիստոսի՝
երեսուն հազարք հեծելոց և տասն հազարք հե-
տևակաց ընդդէմ նոցա ճակատեցան։ Եւ որդիքն
Հագարու եկեալք 'ի կատաղանէ բազմութիւնք հե-
ծելոց և քսան հազարք հետևակաց ապարախիտ
շարժմամբք, յառաջ խաղացեալք նախաձեռն լի-
նէին հարկանել զզօրս Պարսից։ Իսկ սպարապետն
Աղուանից ընդ արս զօրութեան միջամուխ լեալ՝
զերկուսն 'ի դիմամարտից հարեալ ընկենոյր և
գայր եկանէր երիս վէրս դժնդակս յանձին բե-
րելով, և զերիվարն 'ի չորս վայրս խոցեալ. ու-
տի մինչև ցգետն հինահալած արշաւանօք զհետ
ընթանայր Թշնամին, և սա մարտուցեալ ընդ նո-
սա՝ գայր և զգետոյն անցանէր. և արենազանգ
լեալ զգետոս և զգէնս շաղախէր։ Իսկ իբրև եսես

զմեծամեծս և զզօրս ամենայն իբրև զխոտս հրնձեալս՝ աճապարէր անդրէն 'ի դուռն արքունի։ Իբրև պատմեցան արքայի արութեան նորա գործք և կարեվէր խոցոտմունք՝ նոյնժամայն հրամայէր տալ նմա ապարանս և արքունի բժշկաց կալ առ նմա, նաև յաշխարհէն բազում ընդունելութիւն։ Ապա տեալ զառողջութիւն՝ մատնէ առ արքայ. և նա դնէր զձեռն 'ի գլուխ նորա, բանս բարեաց 'ի լուր ամենեցուն զնմանէ խօսէր, ըստ զօրավարաց կարգի տայր նմա նշանակս և փողս ազդեցութեան, երկուս նիզակս ոսկիս և երկուս վահանս ոսկեքանդակս. զորս միշտ առաջի նորա շրջեցուցանէին. և նախամեծար քան զամենեսին առնէր զնա՝ ընդ մէջ ածեալ գօտի ոսկի ընդելուզեալ մարգարտով, և սուսեր ոսկեարեայ, և ապարանջանս բազկացն, և պսակ ցանկալի 'ի գլուխ նորա։ Ետուն նմա և զանգապանս մարգարտով, և գումարտակ նոյնգունակ շուրջ զպարանոցաւն. ագուցին նմա արջնաթոյր մորս չորիւք դրօշակօք, և դրաւտս մնդուս մետաքսառէչս ոսկէթեզան փարուագով։ Եւ հրամայեցին նմա զիւղաստանեայս ընաբար ծառայութեան և գետս ձկանց։ Անդ էր տեսանել ըստ գրեցելումն՝ վաստակոց բարեաց պտուղ փառաւոր։ Որոյ առեալ զայսքան թագաւորական մեծութիւնս և ևս յառաջադէմ լինէր։ Քանզի 'ի Մարս և յԱհմատան երկու զօրավարք սաստիկ վրդովմամբ

զմիմեանս բախէին 'ի կռիւ. և հարեալ սորա զայր մի յանդիման ամենեցուն թաւալգլոր խաղացուցանէր. և ինքն որպէս իմաստուն զնոսա 'ի խաղաղութիւն վարէր։ Ուստի և զօրավարն Խոռազատ բազմամեծար յարգանօք զնա ընդ իւր ածէր։

Իսկ յութ ամսոյն Յազկերտի. ել միւսանգամ թշնամին և պաշարեաց զարքայ 'ի Տիսպոն քաղաքի զամիսս վեց։ Յայնժամ զօրավարն Խոռազատ և ասպարապետն Աղուանից դիմեալ շարժէին զօրօք հանդերձ։ Անդ ակն 'ի վեր եդեալ արին Զիւանշիր երիւք հազարօք նախընթաց լինէր 'ի վերայ, և հինահալած արշաւանօք տարեալ զնոսա անցուցանէր ընդ գետն և ոչ տայր նոցա թոյլ զամիսս վեց անցանել ընդ Դկղաթ գետ մինչև առեալ զթագաւորն ելանէին 'ի դաստակերտն մեծ. և ահեղ յոլովութեամբ դիզանէր թշնամին 'ի վերայ նորա։ Եւ անտի շարժէին զթագաւորն 'ի Բեկղաղ. և որդիքն հարաւոյ յոդնահազար բռնութեամբ նմանեալ ալեաց ծովու՝ զհետ շարժեալ խաղային։ Եւ եղեալ անդ սակաւուրս՝ ոչ դադարէր ասպարապետն Աղուանից յելանելոյ առ նոսա, և զիւրոյ անձինն հրապարակաւոր ցուցանել զքաջութիւն. որ բազում անգամ առաջի թագաւորին իսկ զօտարազգի թշնամեացն բերեալ ընկենոյր զգլուխս։ Յետ այսորիկ ճակատ առ ճակատ պատերազմ խմբեալ՝ եղև

ընկուճն չար 'ի Տեառնէ Պարսից զօրուն 'ի լըրման ժամանակի նոցա. և վերնառաք հրամանն երթայր կործանէր զթագաւորութիւն նոցա: Արդ զամս եօթն 'ի պատերազմունս յայսոսիկ տաժանեալ մրցէր քաջն Ջուանշիր. և տասն և մի դըժընդակ վէրս յանձն առեալ՝ գայր հրաժարեալ 'ի նոցանէ յԱտրպատական գաւառ, ուր տեսեալ զայնքան հռչակեալ անուն նորա զօրապետին Պարսկի՝ ստիպէր զնա առնուլ զքոյր իւր 'ի կնութիւն. իսկ նա վասն չկամելոյ զոք յանօրինաց առնել կին՝ դիմեալ գայր յերկիր իւր: Վասն որոյ յոյժ խնդութիւն քաջախնամող հօրն լինէր՝ նմանեալ նախահօրն Յակոբայ 'ի տեսանելն զանդրանիկն Հռաքէլի, առ որ հոգին արծարծեալ փարէր նոյնպէս զորդւովն իւրով, զգոյն երեսացն ալեծաղիկ զարդարել:

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.

Սպարապետութիւն Ջուանշրի Աղուանից և զրթահարել նորա զՊարսիկս, և մահն Յազկերտի և անձնատուր լինելն կայսեր Յունաց:

Եկեալ մեծապանծ անուամբ ամենապայծառ արին Ջիւանշիր 'ի Պարսկաստանի մարտից՝ հանգստացուցանէր ընդ ինքեան զբովանդակ տունն Աղուանից ըստ թագաւորական հրամանին. և առեալ զգունդս իւր հանդերձ հարբն՝ 'ի վերկոյս

Պերոզապատ քաղաքին ելանէր: Իսկ քաջքն Պարսից շարժեալ գային 'ի վերայ աշխարհիս սակս ապստամբութեան Ջիւանշիրի: Եւ մինչ դեռ առաջք թշնամեացն զառ սարին կոյս նորին գաւառի ճեպով ելանէին, անդէն վաղագոյն ճեպով զինեալ ինքնաձեռն հարկանէր անդ Գիտղմն ազգի ոմն հեղինակ զօրուն, որ սրահար ճարակմամբ ինքն և զօրքն իւր անկումն բազմաց առնէին. այլ և ձերբակալս 'ի նոցանէ և ձիս և ջորիս և կապուտ յոլով առեալ դառնայր, և ոչ դադարէր հեռաւուստ լինել զնդին Պարսից: Լինէր միւսանգամ 'ի լեռնավայրի անդ բախումն ընդ միմեանս, և յաջողեցաւ այն օր ևս նմա 'ի Քրիստոսէ առնել յաղթութիւն: Եւ իսկոյն եհաս գեգուր գուժի, եթէ մտին զօրքն Պարսից 'ի Պերոզ քաղաք և զհայրն հանդերձ եղբարբքն զերի առեալ վարեցին: Արդարև ասեմ, եթէ որպէս արջ որդեկոտոր զայրագնեալ զազանանայր, դառնայր ճեպով 'ի հայրենի վիճակին իւր սահմանս՝ յայնկոյս գետոյն Կուրայ 'ի Կապիճանն գաւառ, և անդ գնէր ընդ նոսա ոչ վարկպարազի, այլ խոհականապէս դէմ առ դէմ ռազմ պատերազմի: Եւ անզանգիտող մրցմամբն իւր առնոյր վէր 'ի գլուխն. այլ բաւական աջոյն Քրիստոսի օգնականութեամբ սաստիկ և զօրեղ զինքն եցոյց, մինչև ոչ միոյ առն մնալ 'ի թշնամեացն որ ոչ սատակեցան. ուստի և մեծապանծ անուամբ դա-

դարձեր դարձեալ առ սահմանօքն Վրաց։ Եւ անդ
մեծապատիւ այրն Սարներսեհ իշխան աշխար-
հին՝ որ երբեակ գահերիցութիւն 'ի Հոռոմայե-
ցւոց թագաւորութենէն ունէր, գայր առ նա և
իւրովի պատէր զվէրս նորա՝ զմեծի քաջութեան
նորա զյաղթութիւն խնդութիւն համարեալ։ Յայն-
ժամ խաղաղական և անքակ միաբանութիւն հաս-
տատեալ ընդ միմեանս՝ առնոյր յօգնականու-
թիւն զզօրս Վրաց, աճապարէր նախարշաւ յՈւ-
տիեանն գաւառ, և ուր միանգամայն գտանէր 'ի
զօրացն Պարսից՝ սրոյ ճարակ առնէր. զնոյն գու-
նակ շատս տագնապի և 'ի վերայ ձմեռնահան-
գիստ քաղաքին իւր առնէր, մինչև զհասակածին
և զարգանդակլից մանկունս նահանջմամբ թափէր։
Յետ այսորիկ սկսան յԱտրպատականացն առա-
ւել ևս անդր հեղուլ զգունդս բազումս։ Իսկ նա
ոչինչ կասկածէր 'ի նոցանէ, զի բնութիւն էր 'ի
նմա որ 'ի բազումս խիզախող լինէր քան 'ի սա-
կաւս։ Որ և 'ի Շակաշէն գաւառի զերկուս պա-
տերազմունս հազարաւորաց քաջավրիժակ խո-
յոտմամբ կենազրաւէր։ Եւ զօրս լեալ 'ի տեղիս
տեղիս անթիւ սրահար ջարդմունս Պարսկաց 'ի
Ջիւանշիրէ՝ անտեղի է ասել։ Յայսոսիկ նայելով
նախարարացն Հայոց 'ի Վրաց աշխարհին՝ խոր-
հէին 'ի ծննդոց իւրեանց առնուլ նմա կին. իսկ
նա յԱրուեծան տոհմէն առնոյր կին՝ զդուստր
իշխանին Սիսական աշխարհին, ընդ որ յաւէժ

ուրախ եղեն Սիւնիք։ Իսկ զօրավարն Պարսից
զմեծ պարտիլն 'ի նմանէ զիտացեալ և զկործա-
նումն զօրաց՝ շրջեալ 'ի սէր խաղաղութեան գրէր
թուղթ և արձակէր զմեծագահ իշխանն Սիւնեաց
մեծաւ երդմամբ գալ նմա 'ի միաբանութիւն,
զոր հագիւ ուրեմն հաւանեցուցանէր միջնորդն
առնել զմիակամ սէր և զխաղաղութիւն։ Եւ նա
զայս կնքեալ խորհրդաբար դառնայր. նոյնպէս և
սպարապետն Ազուանից մարբն և եղբարբքն հան-
դերձ դառնայր յաշխարհն իւր։ Եւ ապա յիշե-
ցեալ զնուաղիլն մեծ թագաւորութեան Պարսից, և
զառաջնոց թագաւորաց արևելից զինքնակալու-
թիւնս և զիւր նմանեցուցեալ արքայականն շուք,
դնէր 'ի մտի զիշխանութիւնն իւր և զսիրոյ վի-
ճակ ոչ ումեք դնել ընդ ձեռամբ. վասն որոյ
խիզախէր և առ Պարսիցն զօրապետս՝ իւրաքան-
չիւր կողմանց իշխողս առանձնակի. և ինքն եղ-
բարբքն հանդերձ ելանէր 'ի հայրենի գաւառն։
Իսկ զօրագլուխն Պարսից՝ դաւաճանեալ կոչէր
պատճառաւոր բանիւք զհայր նորա, զի 'ի հնա-
զանդութեանն կացցէ նմա. արձակէր գունդս և
կարգէր կողմնակալս Ազուանից նահանգին։ Արդ
զինչ արարցէ արին այն Ջիւանշիր և անդրանիկ
եղբայրն իւր, որք չյանձնառու քինախնդիր ե-
ղեալք զէն զանձամբ արկեալ՝ հեծան յերագըն-
թաց երիվարս և զերկայն զայն ուղի կարճ բե-
րելով՝ գային շրջագայութեամբ 'ի Պերոզքաւատ

քաղաք. ուր 'ի զուարճակ և յանտառախիտ տեղւոջ զառաջինն քնով զօղեալ՝ ընդ ծագել արեգական ձիարձակ եղեալք՝ որպէս կորիւնք առիւծոց զքաղաքն յափշտակէին, և զորս 'ի քաղաքին կամ յամենայն սահմանս ընդ հրամանաւ տանիւր զօրավարին Պարսից՝ չարաչար պատժէին։ Եւ վառեալ զօրօքն իւրեանց հարուածս մեծամեծս Պարսից հասուցանէին, մինչև ողջանդամ զհայր իւրեանց անդրէն դարձուցանէին։ Եւ 'ի քաններորդ ամի Յազկերտի համօրէն 'ի բաց բառնայր 'ի միջոյ տէրութիւնն Պարսից. և այն երեսուն և մի ամ էր տիեզերամարտութեանն Հագարացւոց և տեառն իմոյ Ջիւանշիրի տասն և հինգ ամ։ Եւ այսպէս Տաճիկք յարձակեցան 'ի կողմանս հիւսիսոյ և արևելից։ Վտանգէին զտեարս տոհմից տալ 'ի ձեռս զտեղիս ապաւինութեան, և 'ի պատանդ առնուլին զզաւակս և զկանայս առ չապստամբելոյ 'ի նոցանէ։ Իբրև տեսանէր զզաւազանն խստութեան հարաւայնոյ Ջիւանշիր՝ փոքր ինչ ժամանակ դաւաճանեալ զնոսա էանց յայնկոյս գետոյն, ուստի անվեհերն իւր սիրտ վառէր բորբոքէր վերստին առ նոսա 'ի պատերազմ, զի զիւր հայրն 'ի նոցանէ ևս թափեսցէ։ Եւ հայր նորա արգելոյր զնա 'ի խորհրդոյն և գնայր կամաւորաբար առ թշնամին։ Իսկ բազմիմաստն Ջիւանշիր ընդ զօրավարին Հայոց դնէր ուխտ և քաջալերէր դառնալ 'ի հնա-

զանդութիւն կայսերն Հոռոմոց։ Եւ եկեալ 'ի միակամ եղբայրութիւն՝ գրէ առ թագաւորն Յունաց օրինակ զայս.

ԳԼՈՒԽ Ի.

Թուղթ Ջիւանշիրի առ թագաւորն Յունաց Կոստանդին։

«Ամենայաղթ տէր՝ հզօր և ողորմած թագաւոր Հոռոմոց, Օգոստոս Կոստանդին, ծովու և ցամաքի աստուածաբար իշխան, Ջիւանշիր սպարապետ և իշխան Աղուանից հանդերձ արևելից ծառայական աշխարհաւ նուաստաբար ողջունելով՝ երկրպագէ։ Հաճոյ թուեսցի քրիստոսասէր տէրութեանդ ախորժելով ընդունել 'ի հեռաւոր անձանց զնորընծայ հնազանդութիւնս. զի 'ի մեծ վայելչութենէ փառացդ պարգևեսցի պսակաբաղձիկ խոնարհութեանս մերում աստուածաշնորհ բարերարութիւն»։

Արդ իբրև մատուցաւ հրովարտակն առաջի ամենաբարեպաշտ կայսերն, զուարճանայր զուարթանայր բազմամեծար ուրախութիւն զօրն զայն առնէր։ Եւ իսկոյն հրամայէր գրել երդմունս յունել համամիտ խաղաղութիւն, պարգևս մեծամեծս շնորհէր, գահոյս արծաթի քանդակակերպ թիկամբք ոսկէզօծ, հանդերձս ոսկէմանեալս և զիւրոյ անձինն մարգարտայեռ պատե-

նիւք սուսերն և առնէ զնա պռոտոն պարիկ, և տայր տանել պարկութեան և հպատութեան և ապա հիւպաքոսութեան և սարատելատութիւն հազար երկերիւր արանց պատիւ. զի որում ինքն կամեսցի՝ շնորհեսցէ և նա զայնս։ Եւ որ 'ի կենեղուտ խաչէն Քրիստոսի մասն՝ զոր միշտ 'ի ծոց իւր կրէր, հանեալ յիւրմէ՝ առաքէր նմա։

ԳԼՈՒԽ ԻԱ.

Պատճէն հրովարտակին։

«Քեզ տեառն Ջիւանշիրի՝ Գարդմանայ տեառն և Աղուանից իշխանի, ապուրիպատ և պռոտոն պարկի, և արևելից կուսակալի 'ի փրկական խաչիս աստուածային զօրութենէ շնորհք և ողորմութիւն, և 'ի մերմէ օգոստոսական թագաւորութենէս խաղաղական և մեծ սիրով ողջոյն»։

«Ընկալաք զգիր ողջունիդ, որ եցոյց մեզ զառ Աստուած բարեպաշտութեան քո զսէր, և ուրախ եղաք, փոխանակ զի առեր յանձն հանդերձ արևելից աշխարհաւդ նուաճիլ մեզ 'ի հնազանդութիւն։ Վասն որոյ մեք և որդիք մեր ընդ քեզ և ընդ ծնունդս քո մտերմաբար անքակ սիրով յազգէ յազգ մինչև ցյաւիտեան քաղցրութեամբ եղիցուք»։

Իբրև լսէր նա զբանս թղթոյն՝ հրաշալի խըն-

դութեամբ զուարճանայր, մանաւանդ զնշանին ամենազօր գալստենէն առաւել լինէր գոհացող։ Ուստի անկեալ 'ի վերայ երեսաց առաջի փրկական խաչին՝ փառաւոր առնէր զԱստուած, որ ամենայն բարութեանց տուողն է։ Յայնժամ կաթուղիկոսն Աղուանից եպիսկոպոսօքն հանդերձ և երևելի արամբք բազմութեան առաջի եկեալ՝ ծաղկաբեր և օրհնաբանիչ լինէին մեծազարդ պատուոյն։ Եւ անդ այնուհետև ոչ լինէին գործ անկարգ խօսից, կամ արբեցութիւնք, կամ կատակերգութիւնք, այլ չափաւոր վայելմունք։ Եւ զգիշերն զայն փակեալ զինքն զուրկ 'ի քնոյ անցուցանէր՝ խորհելով զաշխարհին իւրոյ զօգուտն։ Եւ 'ի ծագել արուսեկին մեծի՝ առնոյր զարքունական զարդս իւր և նստէր 'ի գահոյսն. դրունք բանային, և զինուորքն մտեալ ունէին զզէնս իւրեանց աստի և անտի շուրջ զնովաւ պարախմբեալք, և ըստ կարգի պատուաւորքն մտանէին ահաբեկեալք. դատաստան արդար և իրաւունք անկաշառ 'ի դրանն նորա համարակաց լինէին շնորհեալ. ոչ զբաղմունք պագշոտելիք, այլ զօրն ողջոյն աշխարհական հոգոց պարապէր. և զորս առ լերամբն Կովկասու վայրագասունք իմաստաբար ածէր 'ի զգայութիւն։ Այսպէս 'ի սահմանացն Վրաց մինչև 'ի Դրունս Հոնաց միահեծան ճոխութեամբ եղև տէր մինչև ցգետն Երասխ։

ԳԼՈՒԽ ԻԲ.

Կայսեր Յունաց գալ 'ի Պարս և կոչել զՋուանշիր։

Իսկ յինն և 'ի տասներորդի ամի թագաւորութեանն իւրոյ Կոստանդիանոս թոռն Հերակլայ բազմամբոխ զօրօք և ընտիր հեծելովք և գլխաւորօքն Յունաց հանդերձեալ եկն յաշխարհն Պարսից կորզեալ 'ի նոցանէ զկողմանս աշխարհին, զճառագայթաւէտ զլոյսն աշխարհաց ընդ իւր ունելով։ Յայնժամ առաքեաց զմի ոմն 'ի գլխաւորացն առ Ջիւանշիր գալ նմա 'ի տեսութիւն. և փաղփաղակի աճապարեալ հասանէր յաշխարհն Մարաց առ մեծ կայսրն. զորոյ զգալն իբրև լսէր՝ ընդ առաջ նմա ինքն ելանէր 'ի Բունդր գեօղ և ողջամբ ընկալեալ զնա՝ նոյնժամայն հրամայէր փոխել 'ի նմանէն զտխրական զգեստն, զոր սակս մահուան ամուսնոյն իւրոյ էր զգեցեալ. և ագուցին նմա զարքունական զգեստն։ Ընդ որ առեալ համարձակութիւն՝ խնդրէր 'ի կայսերէ զմասն յաւիտենից թագաւորին նշանի։ Եւ նորա առեալ զփրկութեան արեգակն՝ յանդիման իւր կտրեաց և ետ նմա զայրիչն մեղաց ասելով. «Սա եղիցի քեզ և որդւոց քոց աշտարակ հզօր ընդդէմ թշնամւոյն»։ Տեսեալ զայսպիսի երկնաւոր պարգևս առ նա եղեալ նախարարացն

Հայոց և զօրավարին Համազասպայ՝ 'ի նախանձ մեծ զրգեցան. և նմա ոչ էր փոյթ, այլ այնուհետև խնդրէր հրաժեշտ 'ի բարեսէր տեառնէն։ Եւ նա ոչ իբրև զծառայ ոք, այլ իբրև զեղբայր համագահ՝ յանդիման Պարսից և Այրարատեան ազատացն զնա յուղարկեաց. որոյ հիացեալ ընդ Աստուծոյ ներողութիւնն առ ինքն լեալ՝ գայր յիւրն աշխարհ։ Զայս լուեալ զնորայն գալուստ հոգեզուարճ հայրապետին Աղուանից՝ Ուխտանիսի, հանդերձ բազում ժողովով օրհնեաց զնա 'ի ձայն մեծ ասելով. «Ահա առաքեաց մեզ Տէր 'ի Սիոնէ զաւազան զօրութեան. և սովաւ տիրեսցուք մերոց թշնամեաց»։ Խորհի մեծիմաստն Ջիւանշիր տեղի հանգստեան տէրունական նշանին գտանել. և 'ի բնական գաւառին Գարդմանայ բերդի հիմն արկեալ տանն Աստուծոյ մեծապէս գեղազարդէ 'ի հրճուանս և 'ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ։ Եւ 'ի փոխանորդել զարնանային ժամուն՝ հանդերձեցաւ կազմեցաւ մեծարգի իշխանն Աղուանից միւսանգամ տեսանել զկայսրն, հանդիպեալ նմա Վաղարշապատ քաղաքի։ Յայնժամ հրամայի 'ի թագաւորէն, զի մեծամեծք պալատանն և վեհանձինքն ընդ առաջ նորա ելցեն, և այնպէս արքունաբար մտանէ 'ի կայսերական մարզարանն։ Եւ զնա տեսեալ կայսերն՝ խնդամիտ համբուրիւ 'ի յառաջագահ անդր զնստելն առձեռնեալ դնէր քան զամենայն մեծամեծացն. և լինէր օրն այն

յաւուրս նորա օրհնեալ պէսպէս գեղեցկազարդութեամբ ոսկւոյ և արծաթոյ. և զինչ թագաւորական սպաս էր, զամէնն նմա հրամայեաց տալ, ընդ որ տրապէզիտքն անգամ սոսկացան. և 'ի վերայ այնոցիկ զքաջ հաւուն իւրոյ Հերակլի և զնիկիտահանոյն զարքունական գօտին էած ընդ մէջ նորա և զիւրն պատմուճան և դրօշս երկուս, և զորդիս նորա առնէր պատրկունս զաղայականս։ Եւ որ միանգամ առաջին թագաւորացն Աղուանից զիւղաստանեայք և սահմանք լեալ էին՝ զամենայն 'ի նա ընձեռեաց յազգաց ազգս, արևելեայցս ամենեցուն արքայաբար առնել տեսչութիւն։ Եւ ոչ էր խորհուրդ կայսերն ծածկեալ 'ի նմանէ. յորմէ և լսելով հանճարեղ խորհրդականութիւնս բազումս՝ հիանայր, և ողջունեալ զնա ասէ. «Անձն քո ընդ անձին իմոյ, և սիրտ իմ որպէս զսիրտ քո՝ երթ 'ի խաղաղութիւն»։ Այսպէս գերահռչակ հրճուանօք գայր անցեալ ընդ աշխարհ իւր։ Եւ վերստին առնէր հրաման ընդ որ իւրն էր աշխարհ՝ շինել տնկել վայելել և կեալ 'ի խաղաղութեան։ Եւ իւր շինեալ բազում ապարանս և որ ինչ մարդկան է վայելուչ. և ամենապայծառ իրք անկարօտ էր նմա 'ի փառացն Աստուծոյ, մինչև Թուրքաստանի թագաւորն խնդրէր 'ի նմանէ սէր և խաղաղութիւն և ընծայաբեր նմա լինէր երիվարս ընտիրս, ծառայս և աղախնեայս և զանազան զեռնոց մորթս։

Այլ և յԱսորեստանեայց և յԱտրպատական գաւառէ, յԱյրարատեան գաւառէ և 'ի Վրաց աշխարհէն մինչև 'ի Հնդկաց ևս գային առ նա լսել և տեսանել զնորա բազմահանճար խորհրդականութիւն. և խոնարհամիտ սէր նորա առ հասարակ եկելոցն լինէր հիացուցանող պատմութիւն յիւրաքանչիւր աշխարհի։ Եւ ոչ ուստեք եղև այս նմա, այլ փայտն կենաց. նա յայտնի արար զանուն նորա ամենայն տիեզերաց, և օրհնութիւնն բարեխնամ ծնողին։

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.

Վասն ելիցն Խազրաց և յաղթահարելն 'ի Ջիւանշիրէ յայնկոյս գետոյն։

Յետ այսոցիկ լինելութեան և երկուց հոլովելոց ամաց՝ ելանեն Խազիրք յաշխարհս Աղուանից յառ և յաւար։ Յայնժամ իշխանին Աղուանից զինեալ զինքն՝ մտանէ առաջի ամենայաղթ նշանին և կացեալ 'ի վերայ ծնգաց իւրոց՝ զարքային Իսրայէլի երգէր զերգս, «Եթէ տէր իմ, առ զզէն և զասպար քո և արգել զեկեալսն 'ի վերայ իմ»։ Եւ առեալ զգունդս իւր էանց յայնկոյս գետոյն մեծի Կուրայ և եա ընդ նոսա պատերազմ և ոչ վրիպեցաւ 'ի խնդրոյն։ Եւ 'ի խըռնել պատերազմին՝ զթեալ քաջամանկոյն նորայն

երիվար գլորեցոյց զնա, սակայն ոչ կործանեցաւ, զի Տէր ետ ձեռն և կանգնեաց զնա. որ 'ի յառնելն եհար զընդդիմամարտն, և զայն օր ևս արար յաղթութիւն մեծապէս, ասելով առ բարբարոսն այն ազգ. «Գնա մուտ ընդ Դուռն Զողայ. և մի ևս յաւելցես գալ այսր, զի արգել Տէր զյառնելն քո»։

ԳԼՈՒԽ ԻԴ.

Կատարումն տաճարին Տեառն 'ի բերդին Գարդմանայ և նուակատիքն 'ի Ջիւանշիրէ, և օրհնաբանումն նորին, և կանգնիլն 'ի նմա խաչին Քրիստոսի։

'Ի յաղթահարելն Ջիւանշիրի և երկուց ամաց անցելոց՝ զկնի վանելոյ զզօրս Խազրաց՝ կատարի գեղեցկայարմար շինումն տաճարին յանուն Աստուծոյ։ Եւ նորա յարուցեալ անկանի առաջի մշտնջենաւոր լուսոյն՝ կալով յաղօթս. «Այժմ արի՝ Տէր, 'ի հանգիստ քո, զոր շինեցի անուամբ քո 'ի յարկ քոյոյ կենեղուա փայտիդ»։ Յայնժամ առնոյր զկաթուղիկոսն հանդերձ եպիսկոպոսօք և ամենայն նախարարօք իւրովք, ելանէր իբրև աւուր միոյ ճանապարհ 'ի վերկոյս Պերոզապատ քաղաքի։ Անկեալ աղօթէր նախ 'ի վանս մի, զոր շինեալ էր յանչէն վայրս 'ի մէջ երկուց գաւառաց ամենալի բարեօք 'ի հանգստի իջևանի իւրոյ և ամենայն անդր եկելոց, հրամանս կարգեալ

'ի վերայ, թէ մի լիցի ումեք անընդունելի 'ի ձէնջ միալ։ Եւ անտի յարուցեալ բազմախումբ կաճառաւն մտանէ 'ի Գարդման գաւառ, որ օր տասնևմի էր արաց ամսոյ. զխաչն լուսոյ տարեալ հանգուցանէ 'ի տանն զոր շինեաց, և անդ կացեալ 'ի վերայ ծնգաց իւրոց՝ թախծալից զղջմամբ և արտասուօք դնէր աղերս ամենահասաչին և ասէր.

ԳԼՈՒԽ ԻԵ.

Աղօթք Ջիւանշիրի։

«Տէր իմ Տէր՝ որովհետև եղեր անյիշաչար ծառայի քո բազմամեղի, և պարգևեցեր ինձ զխաչն, զորմէ զքեզ բևեռեալ կախեցեր յերկրի, առաքեա 'ի տաճարս յայս զշնորհս Սուրբ Հոգւոյդ և հանգոյն Սողոմոնի տաճարին հոգեխառն ամպով փառաց քոց իբրև միգով զսա զարդարեալ վայելչացո. արա զսա տուն աղօթից և խնդրուածոց, որք յարևելս ծովեզերայք իցեն։ Զի որք միանգամ պատարագօք զերեսս քո պաշտեսցեն 'ի տեղւոջս յայսմիկ, լուիցես դու 'ի բարձանց և տացես զխնդրուածս նոցա։ Եւ եթէ ամենայն աշխարհս Աղուանից միաբան գայցեն փառաւորել զանուն քո 'ի տանս յայսմիկ՝ աստուածընկալ զօրութեամբ խաչիս ալխեսցես զդր-

րունս թշնամեացն և խափանեսցես զմարտիցն հէնս. զօդս քաղցրաբերս հրամայեսցես հեղուլ 'ի վերայ երկրիս. զի լիապատար բերմամբ որթ և թզենի և ամենայն բոյսք անդաստանաց պտղաւէտ լիցին, և յըղձալի երկրիս անվրդով հանգիցեն։ Իսկ զՋուանշիրս, որ ծանրաբեռնեալ եմ յանցանօք և 'ի քո՝ Տէր, ամենազօր նշանիս օգնականութիւն՝ որպէս կարօտագոյն ոք հիւանդ 'ի բժիշկ բարի, անձկացեալ ապաւինեցայ, մի դարձուցաներ ունայն և ամաչեցեալ։ Եւ զտունս զոր շինեցի՝ արա զսա հովանի գլխոյ իմոյ յօր մարտի. զյարուցեալսն 'ի վերայ իմ ներքոյ իմ արասցես. զուստերս և զդստերս իմ աներկիւղ արասցես 'ի չարէ և զօրաւոր յամենայնի։ Եւ դու՝ Տէր իմ Տէր, որ պահեցեր զիս 'ի մանկութենէ իմմէ, 'ի շրջապատեալ փորձութեանց փրկեցեր, յաճախեցեր ինձ ոսկի և արծաթ, ծառայս և աղախնեայս, և ետուր ինձ իշխանութեամբս իմով արքայաբար առնել տեսչութիւն, ընկալ և այժմ զծառայս քո 'ի բարի, և 'ի վերայ ծննդոց իմոց հեղ զհանճար գիտութեան՝ գնալ 'ի ճանապարհս քո և հնազանդ կալ առ 'ի քէն պսակելոյ կայսերն Յունաց աներկայաբար։ Իսկ 'ի համաշխարհականն աւուրն յարութեան հասելոյ, յորժամ աներևոյթքն զերևելիս փոխանորդեն և փողագոչ հնչմունքն զննջեցեալսն կոչեն 'ի քնոյ, և հրեղէն ջուրքն 'ի ծագաց երկրէ առ ամենակալ թագաւորդ հաւաքին, յայնժամ 'ի ձեռն կարապետի խաչի քո՝ յոր ապաւինեալս եմ, ողորմութեամբ այց արասցես ինձ և զուգակցի իմոյ Խոսրովանուշի, նախահարց իմոց. մանաւանդ ծաղկեալ ալեօք հօր իմոյ Վարազ Գրիգորի և մօր իմոյ Գորիգխատոյ և եղբարց իմոց Վարազ Պերոժի և Յեզուա Խոսրովու և զաւակաց իմոց։ Իսկ զիս զՋիւանշիրս՝ որ յօրինակ Դաւթի երանելւոյ իջուցի զարտասուս, մի բարկութեամբ խրատեր և մի ճշգութեամբ պահանջեր. զի զի՞նչ օգուտ է քեզ յարենէ իմմէ յիջանել ինձ յապականութիւն. Փրկեա զիս 'ի յաւիտենից փորձանաց, և փոխանակ տաճարիս այսմիկ՝ զոր շինեցի յանուն քո յերկրի, պատրաստեա մեղուցելոյս զհոգևոր օթևանս 'ի տան Հօր քո՝ Քրիստոս։—Ես իբրև կատարեաց զաղօթս, մատոյց և զայն՝ որ յաղագս նորահրաշ տօնին էին պատարագք։ Եւ ուխտեաց անդ ուխտ փրկութեան, եթէ սա եղիցի ինձ և որդւոց իմոց տեղի տալոյ երախայրիս առաջի Տեառն և գտանելոյ զողորմութիւն 'ի նմանէ։ Եւ յետ այնորիկ իջանէ աստուածավայելուչ աւետեօքն 'ի ձմեռնահանգիստ քաղաքն Պերոզքաւատ. և զամ ողջոյն յըղձալի և 'ի խաղաղութեան անցուցանէ 'ի հանգիստս։

ԳԼՈՒԽ ԻԶ.

Խնամութիւն Ջիւանշիրի ընդ Հոնս, և առնել սէր Թըշնամեացն։

Մինչդեռ նստէր խաղաղացեալ 'ի գահոյս իւր արքն Ջւանշիր, 'ի միւս ամն լինէր ձմեռնային եղանակի հասարակաւորութիւն. և ել Թագաւորն Հոնաց յոգնահազար հեծելովք. և Թէպէտ յառաջագոյն զգուշանալ աշխարհին հրամայեալ էր 'ի նմանէ, սակայն ասպատակաւորք Հոնաց յայսկոյս գետոյն Կուրայ և զեզերբք Երասխայ ոչ միայն զբնաշխարհիկսն, այլև որ յԱյրարատեան գաւառաց և 'ի Սիւնեաստանեայց աշխարհէն հօտք և անդեայք 'ի ձմեռնաճաշակ դաշտն եկեալ էին յարօտ՝ զերի վարեալ զամենայն 'ի բանակետղն ժողովէին։ Ապա եղև Թագաւորին Հոնաց ցանկութիւն տեսանել զերեսս Ջւանշիրի։ Եւ արձակեալ զեղբարս իւր առ նա Թախանձեցուցանէր զնա տեսանել զմիմեանս և 'ի մէջ իւրեանց առնել սէր եղբայրական։ Իսկ քաջ և արի տէրն ոչինչ ածեալ զմտաւ զարհուրէր, Թէ ոչ ոք յարքայիցն Պարսից կարաց յանդիման տեսանել զԹուրքաստանեայցն Թագաւոր, այլ աներկիւղաբար անկեալ առաջի փրկչական խաչին, ասէ. «Թէպէտ և գնացից 'ի մէջ ստուերաց մահու, ոչ երկեայց 'ի չարէ, զի դու՝ Տէր,

ընդ իս ես»։ Եւ անտի յարուցեալ եկանէր առ նոսա արքայաշուք կազմութեամբ։ Իսկ Թագաւորն Հոնաց ընդ առաջ նմա ելեալ գայր հանդերձէր նաւով, և յայսկոյս խաղացեալ՝ դադարէր յեզր գետոյն 'ի վերայ մեղմաշարժ և խորասոյզ ջրոյն։ Դնեն առ միմեանս խորհուրդս խաղաղականս՝ բառնալ 'ի միջոյ զանմիաբանութիւնս երկոցունց և գլաւիլ 'ի համակամ եղբայրութիւն. որոց կընքեալ զգաւիլն՝ դարձան յիւրաքանչիւր տեղիս։ Իսկ զի՞նչ քաջասիրտ տէրն իմ 'ի միւսում աւուր եցոյց։—Տասն և եօթն արամբք էանց յայնկոյս գետոյն 'ի բանակն Հոնաց. անդ առնոյր զդուստր Թագաւորին իւր 'ի կնութիւն և դարձուցանէր յաւարէ անտի հարիւր և քսան հազար հօտից և եօթն հազար ձիոց և արջառոց բազմութիւն. և ոչ ինչ նուազ քան զհազար և երկերիւր արանց գերելեաց։ Եւ անտուստ դարձեալ խաղաղութեամբ գայր 'ի տեղի իւր բարգաւաճեալ սրտիւ. լայր առաջի Տեառն, կարդայր և ասէր. «Ոչ եթէ յաղեղն իմ յուսացեալ եմ, այլ դու, Տէր՝ փրկեցեր զիս. և պարծանք իմ 'ի քեզ՝ Տէր, են»։ Յայնժամ հրամայէր, զի որ ինչ դարձուցեալ էր յաւարէն՝ արք հաւատարիմք առ իւրաքանչիւր ոք ըստ մասին բաժանեսցեն։ Եւ այս եղև երկու ամօք պակաս յերից տասներեկաց, յորս աշխարհակալ սպարապետութեամբն իւրով 'ի տիոց անտի երիտասարդականացն մին-

չև ցմիջակ արբունս ժամանակին զրուատայեղց համաշխարհալուր կատարեաց՝ նախ 'ի Պարսս և ապա 'ի Հոնս զանվեհեր քաջութիւնս՝ անսխալ գոլով. մինչ զի արևելից և արևմտից, հիւսիսոյ և հարաւոյ, յԱրիս և յԱնարիս, հրապարակաւոր ամենեցուն եցոյց զքաջափարթամ ծանօթութիւնս։—Արդ ձեռնարկեցից և զայն ասել, եթէ որպէս կամ զի՞նչ պատճառաւ շնորհատուն այն խաչ ծագեաց նմա 'ի խաւարէ զլոյս, կամ ետ քաղել ծաղիկ 'ի հրոյ։

ԳԼՈՒԽ ԻԵ.

Որ ինչ 'ի թագաւորէն հարաւոյ մեծարանք արևելից իշխանին եղև՝ աստանօր գտցես։

Լերինք մշտնջենաւորք և ծովք անդնդայինք ալեկոծեալք հնազանդեալ կան բանին Աստուծոյ։ Քանզի վերնառաք հրամանն, յորժամ հայի յերկիր՝ դողացուցանէ զնա, և 'ի մերձիլն 'ի լերինս՝ ծխին։ Որպէս և այժմ ահա յերեսաց Տեառն բարձրացեալ բլուրքն հարթեալ հաւասարեցան և ալէփարթամ խորոցն ջրայեղց բնութիւնք անդէն յինքեանս սուզան։ Զի ահագին փառք Պարսից տէրութեանն խոնարհեցաւ, զանբաւ խրոխտ բարձրութիւնս նորա խորք ծածկեցին. լռեցին թեւաւոր արձանք խորոց 'ի հողմուոյն եռանդմանէ.

և փուշք ագարակի օդասլաց թռչմամբ եկեալ տապալարեցան 'ի վերայ մկանանց լայնատարած ծովուն։ Զի որպէս ջուրք բազումք կոհակաշարժ բնութեամբ ծովասոյզ առնեն զերկիր, նոյնպէս յերբեմն ժամանակի թագաւորք Հոռոմոց ամբոխեալ զօրօք հիածածուկ զընդհանրական աշխարհս առնէին բազմութիւնս։ Իսկ այժմ այնր աթոռոյ ամբարձեալ զօրութիւնքն այնքան 'ի վեր ցնդեալ չիջան, մինչ զի որք միանգամ ընդ ձեռամբ նորա էին մարդկային անտառք՝ գնացեալ յարեցան ընդ հովանեաւ այնր, որ Գեդէոնեան դժնկին էր պատաղիչ. զոր 'ի նոսա բարձեալ բնաւորաց շառաւիղքն խլրտել անգամ ոչ կարէին։ Զի իբրև եանս քօշն արևմտեան, թէ պարձոյց Տէր զօգնականութիւն 'ի սրոյ նորա և կլնձն վայրենի գազանանայ փշրել զեղջիւր նորա, առեալ զլրումն ժամանակին ըստ կանխասաց մարգարէութեանն և խոստմանն Աբրահամու. «Եթէ ձեռք Իսմայելի յամենեսին և ձեռք ամենեցուն 'ի նա». և եթէ՝ «Առաջք նորա հուր ծախիչ և վերջ նորա բոց բորբոքեալ».—յայնժամ առեալ կայսերն Հոռոմոց զմնլիքորան զօրացն՝ աճապարէր ընդ ծով և ընդ ցամաք անցանել 'ի սահմանս հեռաւորս կղզեացն արևմտից։ Այն վեցերորդ ամ էր հարաւայնոցն փոխելոյ զթագաւորութիւն իւրեանց յաշխարհն Ասորեստանի. զի թողեալ զերկիր աղախնոյն՝ արկանէին զաթոռ տէրութեանն 'ի

Դամասկոս. որոյ նստեալ անդ՝ սկսանէր շուրջ զիւրև յաջ և յահեակ ծծել զուղեղ երկրի։ Քանզի առեալ նմա լայն և ընդդիմակաց զօրութիւն, աշխարհավար իմաստ, երկրավար քաղցրութիւն և հեզութիւն մարդկային. ուստի չորիւքս այսոքիւք չորից անկեանց աշխարհիս հաստատակապէս եկաց իշխան։

Արդ տեսանելով զանհնարին ակարանալն կայսերն Հոռոմոց 'ի Թագաւորէն հարաւային, որ իբրև բոց ճարակեաց զբազմամարդ հրապարակս և զքաղաքս նորա հրով, բազմահոգ վասն իւրոյ իշխանութեանն լինէր մեծ իշխանն արևելից Ջուանշիր. նախազգաստ լինէր, թէ գուցէ ամբողջն հարաւոյ ընդ ոտս առեալ զերկիր նորա կոխեսցէ։ Եւ թէպէտ կարող էր զԹուրքաստանեայցն հանել զանթիւ զօրսն յիւր յօգնականութիւն, յանձն առնոյր նուաճիլ ընդ լծով ծառայութեան Թագաւորին հարաւոյ։ Արդ իբրև լսէր բռնակալն հարաւոյ սակս մերոյ իշխանին ծայրափառ բարելաւութեանն, զոր առ կայսրն ունէր Հոռոմոց, և կամ եթէ նա էր երաստանակալ Թուրքաստանեայցն ազգաց հանել և արգելուլ զնոսա յաղագս մարմնական խնամութեանն, անդանօր անըմբերելի նախանձ 'ի միտս տիեզերակալ պարծողին բորբոքէր։ Ուստի 'ի ձեռն հաւատարիմ պատգամաւորաց առաքէր երդմունս մեծամեծս և զխոստմունս անչափ պարգևաց, զի առ նա

երթիցէ։ Իսկ նա մեծայոյս բարութեանցն, որ 'ի խաչն Քրիստոսի վստահ եղեալ՝ կազմէ ընծայս բազմապատիկս և հանդերձի նոքօք յողջոյն տիեզերակալի. և նախ ժամանէ 'ի տուն Տեառն, զոր յապաւինութիւն իւր շինեալ էր 'ի բերդն Գարդման. և անդ սրտառուչ հառաչմամբ զծածկագիտին խնդրէր այցելութիւն, զոր մեծն Դաւիթ ասէ. «Արարիչ իրաւանց և արդարութեան՝ մի մատներ զիս 'ի ձեռն նեղչաց իմոց»։ Եւ այսու մօք հրաժարեալ մեծայաղթ յուսով զինեցաւ՝ չուեալ 'ի տար աշխարհ։ Իսկ զօրավարին Հայոց ամենայն նախարարօք ընդառաջ նորա ելեալ զուարճալից խնդութեամբ ընդունող լինէր, և մեծապատիւ շքով յուղարկէր։ Իբրև իջանէր յերկիրն Ասորեստանեայց՝ տեսանէր, զի ահա պետք Թագաւորին գաւառացն այնոցիկ հրամանաւ նորա և ճոխք քաղաքացն ըստ իւրաքանչիւր սահմանս պատուիչ լինէին, երիվարք պատրաստք և օթևանք կազմք, մինչև եհաս 'ի դուռն Թագաւորին մեծաւ շքով։ Յայնժամ հրամայեալ մերձակայ մեծամեծացն ընդ առաջ ելանել նմա, ածելով զերիվարս, յորս ինքն Թագաւորն հեծանէր, և այնպէս շքեղաշուք փառօք և պատուով մուծանէին 'ի բանակն յոգնահոյլ գուպարից։ Վասն որոյ 'ի հոյակապ նորա անունն խառնիճաղանճն ամենայն 'ի տես ճեպէին համախմբեալ 'ի ճանապարհին։ Իսկ Թագաւորն հարաւոյ 'ի

ծագել արևուն նախ քան զսովորական ժամն յարուցեալ 'ի քնոյ հրճուալից մտօք և բարի ողջունիւ զիշխանն արևելից տեսանէր, և յարազուարճ վասն գալստեան նորա լինէր։ Ուստի ամենակատար ընդունելութեամբ և ոչ առ մի ոք 'ի կողմնակալաց երկրի այնպիսի եղեն փառաշահաբար մեծարգութիւնք. մանաւանդ յորժամ զփորձ առնոյր զխոհական հանճարամտութեան նորա, վասնզի թէպէտ և բազում տեարք և յոլով ազգաց հեղինակք ընդ ձեռամբ նորա կային հնազանդեալք, այլ ոչ ումեք ի նոցանէ աներկեան խորհուրդ որպէս Ջիւանշիրի տայր, յորոյ վերայ պարգևս մեծամեծս շնորհէր նմա և որոց ընդ նմայն էին։ Յետ այսորիկ խնդրէր իշխանն արևելից խաղաղական ողջոյն և հրաժեշտ։ Իսկ արքայն հարաւոյ վասն սեռն և սերտ սիրոյն հաստատութեան երդմունս կնքեալ՝ տայր նմա և զաջ իւր, որ չէր երբէք լեալ սովորութիւն տիեզերակալ գոռոզին օտարազգւոյ ումեք առնել զայս։ Այսոցիկ այսպէս եղելոց՝ մեծավայելուչ փառօք յուղարկիւր 'ի համաշխարհական մարզարանէն, և գայր հասանէր յԱյրարատական գաւառ. ուր ընդ առաջ լինի նմա 'ի Մամիկոնեան տոհմէ քաջն Գրիգոր համօրէն ազատօքն և ածէ զնա 'ի գիւղաքաղաքն իւր Արուճ։ Գայր հասանէր անդ աղաւնին սուրբ և սիւնն եկեղեցւոյ՝ մեծ հայրապետն Հայոց Անաստաս. զոր տեսեալ

մեծահաւատ իշխանին հոգեզուարճ բերկրանօք լցեալ, խոնարհեցուցեալ զինքն՝ օրհնեցաւ 'ի նմանէ որպէս 'ի հրեշտակէ սրբոյ. և նովին բարեզարդութեամբ գայր իջանէր 'ի գաւառն Գարդման, ուր իսկ և իսկ մտանէր 'ի յարկ ապաւինին իւրոյ և սկսանէր զոր ինչ ազնուական նիւթեղինացն առ 'ի զարդ հրաշագեղութեան անճառելի լուսոյն ծախել. որ և գեղագեղիչս 'ի գործ արկեալ նկարեաց 'ի զմբեթէն մինչև 'ի բարաւորս դրանն պատապահիւթ կերպասագործեալ. և զդուռն սենեկին՝ զլոյսն տիեզերաց ունողին, արծաթապատ հրաման տայր քանդակել։ Եւ յայսու ամենայնի վերայ իբրև զերեամ մի ողջոյն հաւատարիմ խորհրդովք տիրասէր առ Թագաւորն հարաւոյ զինքն ցուցանէր մեծավայելուչ իշխանն Ջուանշիր։

ԳԼՈՒԽ ԻԸ.

Կրկնակի երթն Ջուանշիրի առ բռնակալն հարաւոյ, և օգնելն նորա Յունաց իմաստաբար օժանդակութեամբ, և կիսակտուր զհարկս առնել։

Դարձեալ Թագաւորն հարաւոյ կոչէ պարգևաւախոստ հրաւիրանաւ զհռչակելին Ջուանշիր արևելից իշխան, զի 'ի նախկին պատիւն ևս առաւել արասցէ յաւելուած փառաց։ Զի ճոխք քաղաքին Բիւզանդիոյ եկեալ էին յանձն առնուլ

զլուծ հարկատուութեան որդւոցն Հագարու։ Վասն այն զի յերեսներորդ ամի թագաւորութեանն Կոստանդնի ինքնաձեռն եղեն ներքինիքն սպանանել զնա, որոց 'ի թագաւորէն լինէր հրաման մնալ մինչև եկեսցէ անդ իշխանն արևելից։ Իսկ բազմագով տէրն ըստ առաջին նուագին կազմութեամբ անդր հասանէր, որում 'ի վեր քան զառաջինն անհամեմատ մեծարանք և պատիւ հանդիպէր, զի զհարազատ եղբօր իւրոյ զապարանս 'ի հանգիստ նմա յօրինել հրամայէր և յընթրիսն միշտ ընդ իւր 'ի սեղանն նստել. ուստի և եկելոցն 'ի կայսերական քաղաքէն պատուական արանց՝ նմա հրամայէր առ նորա բանս խաղաղականս դնել։ Ընդ որ յոյժ զարմացեալ լինէր թագաւորն յաղագս տրամախոհ խորագիտութեան նորա, որում և ոչ սակաւ լինէր շնորհակալութիւն որ 'ի թագաւորութենէն Հոռոմայեցւոց անդ պատգամաւորաց։ Քանզի բազում իրօք և յօգուտ նոցա զթագաւորին հնարէր հաւանեցուցանել զմիտս։ Յետ այսորիկ գերահռչակ ևս պատուով ըստ թագաւորիկ արքայից զարևելից իշխանն ծայրափառել հրամայեաց թագաւորն հարաւոյ, ընծայելով նմա զայն, որ 'ի հնդկաց աշխարհէն քաջահրահանգ և առատատուփիղն խորխատաձև, որով զիւունք թագաւորաց ահեղագոյն և բազմաշուք զարդարին. զորմէ 'ի յաւիտենից ոք մինչև ցայսօր ոչ լուաւ թէ առ

մեծարգոյութիւն ինչ կրտսերագունից հրամայեցաւ. զկնի այսորիկ և զպապկեայն, որ պատուական է քան զամենայն թռչունս, զոր 'ի նախավաղ ժամանակի ոչ գոյր յայլում ուրեք տեսանել վայրի՝ բայց միայն 'ի Հոռոմայեցւոցն թագաւորութեան. ըստ նմին և այլ ևս մեծութիւնս՝ զուսեր պողովատիկ ոսկեպատեան մարգարտահոծ գեղաշարեալ, զպատմուճանս ոսկեհուռս ըստուերակս և զդիպակս ոլիբերոնս, զզուարճատեսիլ ծիրանիս և որ ինչ մեծագին գոյնք ըստ թուոյ միահամուռ, որ յառաջն և որ այժմ. և զկիսուն և երկու ձիս երագաքայլս, յորս ինքն թագաւորն նստէր։ Նաև տիկնացն իւրոց դշխոյին հրամայէր, զի նա ևս արևելից տիկնոջն տացէ զթագուհեաց հրաշապաճոյճ գեղազարդութիւնս, զմետաքսատէչ և զոսկեհիւսակ զգեստս. և որոց զկնի եկելոցն հրամայէր իւրաքանչիւր ումեմն տալ իբրև յիսուն արանց դիպակս և ճեզենակս. և ընդ ձեռամբ նորա փակէր զՄիւնեստանեայցն իշխանութիւն։ Այլ և ստիպէր զնա թագաւորն, զի առցէ յանձն և յայնկոյս գետոյն Ատրպատականացն իշխել։ Իսկ նա ոչ հաւանէր տիեզերական կողմանցն միահեծան իշխանութեամբ ճոխանալ. այլ թողու զայն յաւելուած փառաց և ըստ բնական աշխարհաշէն բարուց ընութեանն՝ լաւ համարէր զընտանին խորհել օգուտ։ Եւ սկսեալ այնուհետև զթողութիւն ծան-

րաբեան իւրոյ վիճակին խնդրել հարկաց, զոր ախորժելով յանձն էառ Թագաւորն հարաւոյ, և հրամայեաց երկակիսեալ զհարկացն լուծ թեթեւացուցանել յառաջին երբեակ չափուց զմասն մի։ Արդ յետ այսչափ մեծապարգև երախտեաց, որով արար մեծարանս քան զամենայն իշխանաց, դարձեալ տայր նմա զաշ իւր և յաւետասքանչ պատուով արձակէր զնա։ Գայր հասանէր յաշխարհն իւր, փութայր ժամանել 'ի տուն Տեառն, անկանէր 'ի վերայ երեսաց իւրոց, գոհանայր զանպատում պարգևացն Աստուծոյ և ասէր. «յԱստուծոյ է զօրութիւն և փառք իմ»։ Անտի իջանէր յոստանն անդր, որ ցրտային ձմեռայնոյն էր հանգիստ և յայնժամ լինէր անդ համաշխարհական ժողով, ուր տեսանէաք զնա ոչ միայն սովորական չափով, այլ առաւել ևս բազմապատիկ արքայական շքով պճնեալ պերճեալ. տեսանէաք ևս զարքայականն հաւ, որոյ տեսակն ցանկալի էր, զի ընդ դեղնագոյն փետուրսն փոքր ինչ կանաչութիւն համավար խառնեալ արտաքս ճոճէր, և լանջացն կարմրանիշ գոյն այսր անդր տրոհէր շուրջ զպարանոցաւն առ միմեանս պատուածեալ՝ նման զարնանային առաւօտեան ցօղոյ կալոյ յանդաստանս ոսկէծայր քրտից մարգարտաձև 'ի վայր կախեալ բոլորովիմբ։ Դարձեալ և բերանովն կռանայր, յորում բոլորատէգ լեզուն իբրու զանդանք ցուցեալ՝ զբա-

բակավանդ ճռուողումն ձայնի ըստ մարդկային բնութեան խօսից ստէպ ստէպ հոլովէր. և սա՝ զորօրինակ յառաջինն անդ, Ներսեհ ումեմն կայսեր 'ի սենեակն լինէր գովող, այսպէս և 'ի վերջնումս սա յաղթաբաստիկ իշխանիս մերոյ տեսաք զնա օրհնիչ. ընդ որ թէպէտ առաւելասքանչ էին զարմանք, սակայն ոչ այնչափ քան զոր հանդերձեալս եմ ասել։ Զի 'ի զբօսանս խաղուց տեսանէաք յելս անդ արքայաչու կազմութեանն արտաքոյ պարսպին 'ի նախադրան ճանապարհին, որպէս առ թագաւոր յերկրպագութիւն գայր անարի անբարի կենդանին վիմահասակն փիւղ. որոյ գերանաձև սրունքն որպէս գլեառն ինչ 'ի վեր բարձեալ ունէին զնա, և զխելապատակէ անտի ըստ չարութեան սողնոցն նմանութեան 'ի վայր կոյս կախեալ ձևանայր պատիճն, զոր առ գետովն շրջշրջելով այսր անդր ստէպ դարձուցանելով ուղղորդաձև 'ի վեր կանգնելով, մերթ յինքն քնթանեցուցանելով և ուժգնակի մռնչմամբ զտուրևառութիւն շնչոյն ընդ խռչափողն արտաքս հեղլով, արդարև ասեմ, 'ի բեհմութ շարժելոյ զլխոյն ահաբեկ զարհուրանօք դողումն ունէր զբնութիւն մարդոյ։ Տեսանէաք և զերիվարս ածեալս՝ սիգաւորք պերճազարդք ճեմողք ճեպողք և ճախրասլացք, որք հողմավար թեթևութեամբ զարշաւանսն առնէին ոսկէսանձ թամբօք և գեղգեղեալ զինուք։

Եւ արդ աստանօր զի՞նչ ասացից և զի՞նչ խօսեցայց. զի աստուածային նախախնամութեամբ 'ի ծնէ իսկ սա 'ի փառս և 'ի մեծութիւն ստեղծաւ. և մինչև ցայսօր ժամանակի ընդարձակեաց սմա Տէր լինել առ ամենեսին ամենափառ. վասն որոյ ոչինչ պակաս քան զթագաւորս զսա տեսաք ամենայն ընչիւք. ոսկի և արծաթ բազում յոյժ, ծիրանիք պատուականք և հանդերձք գեղեցիկք. ակունք պատուականք և լուսափայլ մարգարիտք ոչ սակաւք. նաև ամենայն ինչ լի և պատարուն։ Արդ այս երրեակ տասներեակք և տարիք երեք են, զոր սկսաւ Տէր բազմամեծար զբարեյաղթ իշխանն Աղուանից առնել, 'ի չորից ազգաց թագաւորաց աշխարհակալաց պատուեալ և մեծարեալ յոյժ, ոչինչ նուազ գոլով քան զբռնակալսն զայնոսիկ. այլ յամենայնի վեհ և մեծ գոլով։ Ապա մի ոք տղայական բարուք և անիմաստ խորհրդով փոքր վարկանելով զսորա տէրութիւնն՝ յաղագս ոչ ունելոյն թագ և եթ 'ի գլուխն՝ ծայրայապաւիչ լինիցի թագաւորական պատուոյ և յոգնավայելուչ մեծութեան սորա. Վասն որոյ ամենանուաստ ծառայիցս ընդարձակ եղիցի՝ ոչ ընդ Օգոստի ումեմն, կամ ընդ Տիբերեայ կայսեր, այլ ընդ աստուածաշնորհ բարերարութեամբ ահեղագոյն գերազանցելումն՝ ընդ երանելւոյն Կոստանդիանոսի, որ յԱստուծուստ պսակօքն պատուեալ փառաւորեցաւ, այն ար-

դարև զքեզ ինքն՝ զբազմամեծար իշխանդ արևելից, լծորդել։ Քանզի զինչ խնդրէ 'ի քէն Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս, որ զքեզ ստեղծ՝ տէր իմ Թէոդորոս՝ եթէ ոչ հրաժարել 'ի մեղաց և սիրել զԱստուած, երկնչիլ 'ի նմանէ և գնալ 'ի ճանապարհս նորա, զի քեզ բարի լինիցի և որդւոց քոց յազգէ յազգ մինչև ցյաւիտեան։

ԳԼՈՒԽ ԻԹ.

Տեսիլ միանձնացելոյ առն Աստուծոյ Իսրայելի 'ի վերայ Մաշտոցի սրբոյ և նահատակութեան աշակերտացն, և գիւտ սրբոյ խաչին, որ 'ի Գիսն էր։

Զճշմարտախօս դրուագս բանից սակաւ ինչ նուազ զտի և միայնանալոյն Իսրայելի սկիզբն անյայտ իմն էր։ Այլ զայս և եթ՝ որ ինչ խորհրդոյս էին իրք, բովանդակեցաք, թէ կատարեալ ամ մի 'ի լերինն ննջէր նա 'ի յերկրի 'ի վերայ ծնգաց իւրոց՝ և 'ի չորրորդում պահու գիշերոյն յեղակարծում երևեալ նմա տեսիլ հրաշալի զարմանազան լոյս փայլատակեալ և ընդ նմին ծաւալեալ հոտ անուշից, որ առլցեալ պարարէր զնորա հոտոտելիսն, և իմաստութիւն յաւելեալ 'ի նա՝ խելամուտ նմա առնել զամենայն և 'ի միտ առնուլ զասացեալսն, զմեծ խորհուրդ ցուցակութեանն անցեալ ժամանակաց, զպարգևաւէտ քարոզութիւնսն—թէ ի՞բր արդեօք կամ զի՞արդ

ընկալան, ո՞րպիսի արամբք, ո՞ ուստեք էին որք արեամբ պատերազմեալ՝ վկայ անուն ժառանգեցին, կամ ո՞ւր ուրեք զաստուածայինն ծածկեցին զգանձ, և թէ քեզ զի՞նչ պարտ իցէ առնել։ Այս ամենայն ասացեալ առ նա միանգամ և երկիցս, զարթուցեալ այրն՝ յահի լինէր իբրև ժամ մի հարուստ. ապա յարուցեալ անտի զուարթանայր, և բազկատարած եղեալ առաջի Աստուծոյ՝ գոհութեամբ զառաւօտին կատարէր զաղօթս։ Եւ 'ի վաղիւն իբրև զմտաւ ածէր զաստուածային բանն, թէ «Վա՜յ որ գործէ զգործ Տեառն հեղգութեամբ»՝ փութացեալ իջանէր 'ի լեռնէ անտի՝ առնլով ընդ ինքեան զիւրն արբանեակ. ճեպով անցանէր յեկեղեցւան եպիսկոպոսանոցին, և մտեալ մեծաւ զգուշութեամբ ասէր մանրամասնաբար զերևումն ցուցակութեան խորհրդոյն եպիսկոպոսին ճշգրտիւ զբովանդակն։ Եւ ասէ. «Տէ՛ր իմ՝ մի՛ հեղգասցուք զհրամանս Աստուծոյ կատարել, զուցէ իբրև զլացող դատապարտիցիմք. այլ զկնի լինելով գործոյս՝ փութապէս կատարեա, զի յայտնեսցի Աստուծոյ գանձն»։ Զայս ամենայն լսելով եպիսկոպոսին Դաւթայ, որ Մեծկողմանց էր տեսուչ, մտախոհ եղև իբրև ժամ մի, խորհեցաւ ընդ միտս իւր առնուլ ընդ իւր արս ոմանս 'ի քորեպիսկոպոսաց անտի պարկեշտից, և նոքօք հանդերձ պատմեաց հայրապետին Աղուանից Ուխտանիսի։ Նորա լուեալ զայն՝ ուրախութեամբ

գոհանայր զՏեառնէ՝ յոյժ զարմացեալ ընդ զրուցատրութիւն եպիսկոպոսին, որ պատմէր զտեսիլ հօրն՝ եթէ զիարդ եղև արժանի այնմ խորհրդոյ. և յաղագս նորին իրաց հրամայէր կաթուղիկոսն ժողով մեծ լինել և կոչել նաև զմիւս եպիսկոպոսն Արցախական կողմանն, զոր Մեծիրանք կոչեն, զորի այրն Յովէլ. որոյ եկեալ անդէն սաստիկ բարբառով յանդիմանէր զկաթուղիկոսն և զեպիսկոպոսն Դաւիթ, «Թէ ընդէ՞ր բնաւ թողիք յականջս ձեր զայնպիսի դատարկաբանութիւն և անսայք ցնորական տեսլեան, զոր Գիրք մեզ չհաւանել ուսուցին։ Զի յետ առաքելոց և աւետարանչացն քարոզելոյ ոչ երևին այդպիսի իրք, և ոչ այժմ լինել պարտի»։ Եւ ինքն լի էր հզօր գիտութեամբ և տեղեակ Աստուածաշունչ գրոց։ Յայնժամ պատասխանեալ առ նա սրբոյ հայրապետին՝ ասէ. «Ըստ Գրոց իմանալի է այս. բայց զի նոր իմն և չքնաղ է պատմութիւն տեսլեանս՝ զուցէ յԱստուծոյ իցէ. և մեք այնմ ընդդիմամարտեալ՝ իբրև զլացողս դատապարտիմք. և չէ պարտ հակառակիլ, զուցէ աստուածամարտ գտանիցեմք. զի ոչ է պարտ 'ի մտաց ասել զերևմունս, որ յետ առաքելոց՝ ամենայն սրբութեանց, սուրբ խաչիւն հանդերձ և գանձք երկնայինք ծածկեալք 'ի վերջին ժամանակս տեսլեամբ 'ի ձեռն մարդկան 'ի տեղիս տեղիս երևեալ են, յԵրուսաղէմ սուրբ քաղաքի

և 'ի բազում յայլ քաղաքս, որովք այժմ լցեալ են տիեզերք և պայծառացեալ եկեղեցիք։ Զի աստէն իսկ յԱղուանից աշխարհիս 'ի բազում տեղիս երևեալ են նշխարք սրբոց, և չէ ինչ այս նոր զարմանք, որ այժմս երևի. զի ոչինչ է 'ի գանձուց Աստուծոյ, որ ծածկեսցի յերկրի։ Եւ չէ իսկ պարտ զճշմարտութիւն ընդ ստութեան և խաբէութեան 'ի բաց ընկենուլ, կամ զգործ Աստուծոյ ընդ սատանայի լկանս համարել, այլ ստուգիւ քննել և ճշմարտիւ 'ի վերայ հասանել, որպէս սուրբ Առաքեալն ասէ. «Թէ զամենայն ինչ փորձեցէք, և զբարին ընկալարուք»։ Եւ դարձեալ 'ի կաթուղիկէն ասէ. «Թէ մի՛ ամենայն հոգւոյ հաւատայք, այլ ընտրեցէք զոր յԱստուծոյ հոգին։ Արդ երթայք դուք յաջորդեալ եպիսկոպոսքդ կողմանցն այնոցիկ և երկաքանչիւրքդ ստիկանաբար 'ի վերայ հասէք քննութեանն. առնել խնդրեսջիք յԱստուծոյ՝ թէ աստուածային իցէ, թէ այլազգ 'ի բաջաղանաց, զի սատանայի փորձանք և մարդկան խաբէութիւնք յայտնի են, և Աստուծոյ շնորհքն առաւել ևս յայտնի։ Արդ որպէս Տէր Աստուած երևեցուցանէ և յայտնէ զխորհուրդդ ձեզ 'ի տեղւոջն՝ օր ըստ օրէ և մեզ ուսուսջիք»։—Յայնժամ կամաւորութեամբ յանձրն առեալ զհրամանս հայրապետին եպիսկոպոսացն երկոցունց՝ Դաւթի և Յովելեայ, և տուեալ ողջոյն՝ գային Հոգւոյն Սրբոյ առաջնորդելովն

յԸռստակ գաւառն Մեծկողմանց 'ի Զղախեան հովիտն յԱպարխական դաշտակն առ ափն Տըրտուական գետոյն, որ է 'ի վիճակին Մեծիրանայ։ Եւ եղեալ բնակէին 'ի նշանաւոր պլակին 'ի Թունաբերձ տեղւոջ 'ի սարևանդակ վայրի. և անդ կայր մատուռն մի քայտեղէն, խեցեղէն կերպաւորեալ և խաչանիշ զարդու յարմարեալ՝ պալարափայլ որմոցն յօրինեալ գեղեցկութեամբ։ Արդ 'ի լինել համբաւուն այնորիկ՝ փաղփաղակի ճեպով ժամանեալ գումարէին արք պատուականք, քորեպիսկոպոսունք, երիցունք, սարկաւագունք, հարիւրաւորաց գաւառապետք, գլխաւորք և մեծամեծ գործակալք և բազմութիւն ժողովրդոց արանց և կանանց, զի մասնաւորեսցին ամենաքեան տեսակի սքանչելեացն Աստուծոյ։ Ապա հրամայեալ եպիսկոպոսացն քարոզ հնչեցուցին 'ի հանդիսաւոր ժողովարանին, զի եռօրեայ պահք և աղօթք պնդութեամբ կատարեսցին. զի կայր ոչ սակաւ 'ի նոսա երկպառակութիւն՝ ոմանք հաւանէին և կէսք չհաւանէին։ Եւ նոյն ինքն գլխաւոր եպիսկոպոսն Յովէլ՝ պատրանս համարէր։ Եւ 'ի լնուլ կիտի եռօրեայ պահոյն՝ Աբասուն Իսրայելի առեալ բահ 'ի ձեռն և եդեալ ծունր համօրէն ամենեցուն՝ դիտէր ուղղորդաբար 'ի նկատեալ տեղին և հրամայէր անվեհեր բրել. ուր 'ի նմին գործ դասահոյլ մարդկան բազմութիւնն զհողն զգեստիւք իւրեանց 'ի

բաց պեղէին։ Եւ մեծ ջանիւ վաստակաբեկ եղեալ՝ ոչ կարէին զտենչալի գանձն գտանել։ Ապա այնուհետեւ յարեւելից կողմանէ զփայտաշար յարկն քակէին, ուր կանգնեալ էր սեղանն մեղսաքաւիչ պատարագի Տեառն. անդ անկեալ 'ի խոյզ և 'ի խնդիր՝ իբր կանգունս երիս փորեցին 'ի ներքոյ սեղանոյն. և ահա յանկարծակի բուրեալ 'ի տեղւոջէ անտի հոտ անուշից սաստիկ համեղութեան, առլցեալ համազարդ պարարտութեամբ յաւէտաբար զյոլովիցն քաղցրացուցանէր զճաշակս. որպէս թէ ճշգրտեալ նմանէր ազնուական հոտն բիւրոց խնկոց և ծաղկանց զանազանից՝ մինչև զարմանալ ամենեցուն առհասարակ։ Եւ իբրև փորեցին թիզս տասն՝ գտին կողոփս երկուս արծաթեղէնս՝ կապարի կնիք 'ի վերայ եդեալ. յոր տախտակ մի ոսկէձոյլ հաստահեղոյս բևեռեալ, և 'ի նմա գրեալ ասորերէն և հայերէն գրով։ Եւ քանզի 'ի մէջ բազմամբոխ հրապարակին այնպիսի հրաշագործութեան Աստուծոյ լինէր երևումն, այր առ այր և մարդ առ մարդ զարմացումն յոյժ յաճախէր. և զմիմեամբք կուտակեալ գեղուին փութային զսրբութեանցն առնուլ զտապանակս. զի հաւատով էին վառեալ 'ի սէր սրբոցն։ Անդ այնուհետեւ լինէր սրտալիր ուրախութիւն և ակնավայելուչ տեսիլ հայեցելոցն. նոյնպէս և սրբոց արանց և քրիստոսասէր եպիսկոպոսաց յոլովիւք սխրացեալ յոյժ վասն

սքանչելեացն Աստուծոյ՝ օրհնութեամբ մեծաւ գոհանային զանպատում պարգևաց նորա։

Եւ այրն այն Իսրայել մեծարու եղեալ յոյժ առաջի եպիսկոպոսացն և յաչս ժողովրդոց՝ պատուէին զնա ըստ արժանի իւրում սրբութեանն։ Ապա առաձնացեալ եպիսկոպոսացն Իսրայելիւ հանդերձ և պատուաւոր քահանայիւք, և բացեալ զկնիք մատանւոյն 'ի սրբութեան տապանակացն՝ գտանէին զփրկագործ խաչին մասն. ընթերցեալ զգիր ոսկէձոյլ տախտակին, նորին իսկ արքիդիակոն քորեպիսկոպոսին, և էր գիրն այս, եթէ «Երուսաղեմեան մանաւորեալ նշխարք սրբոց են»։ Իսկ զայն աստուածային նշանն իբրև տեսանէր Մեծիրանց հովուապետն Յովէլ՝ բազմաբեղուն ծաղկէր իւրով սաղարթածաւալ գիտութեամբն, և 'ի բոլոր սրտէ գոհացող լինէր զԱստուծոյ։ Եւ հաստատեալ ճշմարտութեամբ զտեսիլ Աբասուն՝ հռչակեցուցանէր յականջս ամենեցուն շինող այնմ լինելով, զոր երբեմն խախտէր. նմին իրի և վասն առաջին դիմամարտն լինելոյն յանցաւոր և դատապարտ զինքն վարկանէր գոլ։ Եւ վասն զի յիւր նահանգին էր նախվիճակեալ վայրն, ուր կենսատու լոյսն էր ծածկեալ, վասն այն ոչ որպէս առուղեկան ոք կամ անցաւոր շնորհել ումեք անսայր, այլ ինքն լինէր 'ի վերայ իւրոց գանձուց հրամանատարութեան մատակարար։ Եւ զմի 'ի տապանակացն

առեալ 'ի պատիւ յինքեանն տանէր եպիսկոպոսանոց։ Եւ ընդ այն թէպէտ կարի յոյժ դժկամակ այրն Աստուծոյ լինէր, զի որ ինչ նմայն հաւատացաւ յԱստուծոյ և որում ինքն եղեալ էր գտակ 'ի դէպ էր և ընդ նորին ձեռն մատակարարել սրբութեանն Աստուծոյ, սակայն նորա թոյլ տուեալ ըստ իւրում հեզութեանն՝ չլինէր զումեքէ ամբաստան. այլ առնոյր զմնացեալ տապանակն կամակցութեամբ եպիսկոպոսին Դաւթի, և հանդերձ քորեպիսկոպոսաջոկ և երիցախումբ պաշտօնէիւք Տեառն և ամենայն ժողովրդովք տանէր 'ի տեղի բնակութեան իւրոյ՝ սաղմոսիւք և օրհնութեամբ յուղարկեալ հանգուցանէր զսրբութիւնն Տեառն՝ լապտերօք լուցեալովք և մոմեղինօք վառելովք 'ի Գլխոյ Վանաց սուրբ եկեղեցւոջն։ Եւ 'ի միմեանց հոգևոր ողջունիւ համբուրեալ՝ դառնային յիւրաքանչիւր տեղիս։

ԳԼՈՒԽ Լ.

Պատճէն թղթոյն, որ գրեցաւ յեպիսկոպոսացն 'ի Դաւթէ և 'ի Ցովելայ և 'ի մեծ ժողովարանէն, թէ որպէս եցոյց Աստուած զմեծ սքանչելիսն։

«Ողջունեմ հոգեճաշակ համբուրիւ առլցեալ և 'ի շնորհաց Հոգւոյն ընկալեալ պարգև, ով աստուածազան արևելից արքեպիսկոպոս Ուխ-

տանէս, և բարեխնամող քաջազնեայ, յաւետաբարգաւաճ զօրաւոր ապուհի պատրիկ տէր Ջիւանշիր՝ Աղուանից իշխան, ամենայն նախարարօք համանգամայն ընդ ձեզ Դաւիթ և Յովէլ՝ նուաստ եպիսկոպոսունք 'ի Տէր խնդալ։

«Աւետաբեր հնչմամբ հանդիսացուցանել ձեզ պարտիմք 'ի ձեռն հրովարտակ պատճենիս զհրաշափառ ծածկելոցն երևումն և զգիւտ սրբոյ խաչին, որ առաւել քան զառաւել յաճախեաց զյոդնայեղց զարմացումն 'ի մեր միտս։ Զի որ երբեմն անհաւան և անհաւատ մտօք ճառել իսկ վասն իրացն չառնուաք յանձն, այժմ ահա տեսող եղեաք յաւէտասքանչ ցուցակութեան խաչիս և պխտառապէս վկայեմք ճշմարտութեամբ, թէ սա է պարծանք պարծանաց։ Եւ զիա՞րդ գայս տալ լռութեան մարթ իցէ կամ զարփիափայլ պատկերն դնել ընդ գրուանաւ, այլ յայտ է թէ 'ի վերայ կարգաց լուսեղէն աշտանակի, այսինքն՝ 'ի սրբում կոչարանի լուսատու յԱմարասումն լինել զսա։ Արդ այսուհետև պարտ է մեզ դատողագոյն հրապարակել զառիթն զգալի մերոյ փրկութեան, զգեղաղէշ յարավայելուչ չորեքկերպեան զաւիւկանն յաղագս մեր ընդունելով յինքեան զանհամեմատ նախակրութիւն։ Զի արդարև սա իսկ է քրիստոնէից յոյս, մեռելոց յարութիւն և կուրաց առաջնորդ։ Զի որ երբեմն դատապարտութեան էր անուն խաչն, այժմ հաւա-

տացելոցս իրք եղեն փրկութեան, որով և 'ի ձեռն սորա 'ի ներքոյ արքայականին գտաք յառաջատի, և չերկնչիմք այսուհետև 'ի բոցեղէն նետից, զի զԹագաւորական նշանն յանձինս մեր բարձեալ բերեմք։ Ունկնդիր լերուք մտադիւրութեամբ բանիս, զոր լսէք. Թէպէտ ոչ կամաւ յօժարեցաք հմտանալ այսմ գործոյ, այլ իբրև ոչ մարթացաք դառնալ ընդդէմ ձերոց հրամանաց, և մանաւանդ զի երկբայելի մտօք խաբէութիւն զիրսն կարծեցաք. սակայն ճշդիւ քննեալ շնորհիւն Աստուծոյ՝ գտաք զճշմարտութիւնն 'ի գալն մեր 'ի հովիտ մի Արցախայ՝ յեզր գետոյն 'ի տեղի մի Զղախ անուն կոչեցեալ, ուր կայր մատուռն մի։ Եւ ահա համբաւն հռչակէր երթալոյն մերոյ, և բազմութիւն շրջակայիցն յոյժ շեղջակուտեալ անդր հասանէին՝ քահանայական դասք և այլք 'ի պատուական արանց, յորս ոչ սակաւ կայր հակաճառութիւն դիմամարտելոյ։ Բայց ապա պահս պինդս եդաք երեքօրեայ լնլով սահմանաց և յաւէժ խնդրուածոյն իւրաքանչիւրոց. և սկսանէաք զփորուածն առնել մերձ առ սեղանոյն, ուստի յանկարծակի հոտ անոյշ բուրեաց և յաճախապէս զմեր լցոյց հոտոտելիս, որով և յետ սուղ ինչ վաստակոց գտաք զփափագելին 'ի ձեռն շնորհաց Բարձրելոյն և յաղօթից սրբոյ հօրն Իսրայելի՝ կողոփս երկուս արծաթեղէնս կապարեայ կնքով պնդեալ հոռմափակ, յորմէ տախ-

տակ մի ձոյլ ոսկի հաստահեղոյս բևեռեալ և 'ի նմա գիր սաղի և հայ. և ըստ գրոյն բացեալ մեր առաջի սրբազան քահանայից՝ գտաք զամենակեցոյց խաչին մասն և այլ բազում սրբութեանց, զորոց գիրն ասաց, թէ «Երուսաղեմեան են մասունք սրբութեանց Տեառն»։ Ընդ որս եւ իսկ Յովէլ նուաստ եպիսկոպոս մեծապէս գոհացեալ զբոլորից պարգևատուէն՝ զամենայն երկբայութիւն 'ի բաց ընկեցեալ յիմոց մտացս, և հաւատով ընկալեալ զտեսիլ Աբասուն, վասն լինելոյ գիւտիս այսորիկ յիմում վիճակիս, մեծաւ ցանկութեամբ զմի 'ի տապանակացս յիմ սեփհական եկեղեցին առեալ տարայ, և զայլ սրբութիւնսն յուղարկեցաք 'ի ձեռն քորեպիսկոպոսաց և քահանայից և դասուց պաշտօնէից մեք՝ Դաւիթ և Յովէլ եպիսկոպոսունք, 'ի տեղի մենաստանեայց Աբասուն, շնորհօք Աստուծոյ ցնծալից ուրախութեամբ և հոգևորական երգովք։

«Եւ Տէր Աստուած զօրութեամբ և փառօք զձեզ պահպանեցուսցէ 'ի շնորհս աստուածընկալ խաչիս երևման և բազմաւուրբ կենօք խաղաղականօք 'ի ցօղոյ երկնից և 'ի պարարտութենէ երկրի տացէ զանհամեմատ վայելուչս երկաքանչիւրոցդ՝ հոգեծաղիկ տեսողիդ և Թագազարմ ժառանգօք մեծագահ հեղինակիդ Ջիւանշիրի։ Ո՛ղջ լերուք 'ի Տէր»։

ԳԼՈՒԽ ԼԱ.

Առ այս պատասխանիք եպիսկոպոսացն՝ 'ի հայրապետէն և յիշխանէն։

«Տառայարեալ պատճէն հրովարտակիս, զոր շարաքերեալ և կարգեալ էր՝ տեսաք, յորմէ մեծապէս զանզղջականէն գոհացաք զԱստուծոյ, որ իւրով ողորմութեամբն օր ըստ օրէ հրաշագործէ յարարածս իւր, առաւել և 'ի մեզ՝ գշնորհս ձեռոյ սրբութեանդ, Դաւիթ և Յովէլ եպիսկոպոսունք— Ուխտանէս նուաստ կաթուղիկոս և Զիւանշիր Աղուանից զօրավար և իշխան, 'ի Տէր խնդալ։

«Վասն կենսատու փրկութեանդ, հասելոյ մեզ յԱստուծոյ՝ յաւետապէս գոհացաք զԱստուծոյ պարգևացն և վասն խաչիդ, որ 'ի միջի մերում երևեցաւ և ծագեաց, եբաց և լուսաւորեաց զաչս մեր՝ վասն այդորիկ անդադար բերանով և անհանգիստ լեզուաւ զՏէր մեր Յիսուս Քրիստոս զբարերարն, զքանչելագործն և զպարգևաբաշխն օրհնեցաք, որ շնորհեաց մեզ անապական պարգևս 'ի Սուրբ Հոգւոյն. և մեք՝ թէպէտ հեռի եմք մարմնով, մերձ համարեալ հոգւով յիշեսջիք առաջի նորագիւտ խաչիդ։ Եւ դուք զառաքինազգեստ և զսրբասնեալդ Իսրայէլ, և զգանձդ շնորհաց հանդերձ սրբոյ նշանիւդ առեալ՝ այսր առ մեզ հասուցէք մեծաւ զգուշութեամբ, զի և մեք

երկրպագեսցուք երանաւէտ համբուրիւ հանդերձ տիեզերական ժողովովս։ Ողջ լերուք Տերամբ»։

Եւ նմանապէս իսկ երջանիկ վերադիտող և տեսուչ եպիսկոպոսացն տեսեալ զգրուակ նամակին արևելից զօրապետին և սրբոյ կաթուղիկոսին, այնուհետև շեշտակի ճեպով առեալ զգտեալ զանձն սրբութեանց՝ եպիսկոպոսքն հանդերձ Իսրայելիւ անյապաղ ժամանէին 'ի մեծ քաղաք Պերոժապատ. վասն զի արևելից մեծ իշխանն Զիւանշիր և եպիսկոպոսապետն Ուխտանէս անդ նստէին ամենայն նախարարօք։ Որոց ընկալեալ զլուսապայծառ շնորհսն հուչակաւոր հանդիսիւ յերկարէին զերկրպագութիւնն 'ի բազմախումբ հոյարանին. և նպաստամատոյց ընծայիւք և պատարագօք կատարէր իշխանն առաջի սուրբ խաչի սեղանոյն զնուէրս իւր. և ներբողելով զԱբրան՝ մեծարէր զնա կաթուղիկոսաւն և ամենայն աշխարհակոյտ ամբոխիւն։ Ապա հրաման տայր յուղարկել զնա խաչապայծառ տապանակաւն անդրէն 'ի վերնակողմ գաւառն Մեծկուենից՝ 'ի բարձրաւանդակ լեառնն, 'ի տեղի մենաստանի նորա 'ի Գլխոյ վանս։ Եւ ողջոյն տուեալ հոգևոր համբուրիւ երանելւոյն՝ խնդամիտ յիւրաքանչիւր դառնային նաւահանգիստս։

ԳԼՈՒԽ ԼԲ.

Խնամաւորելն նախարարացն Աղուանի ցազգաշաղախ, և անիծանիլ։

Ընդ այսոցիկ յապա ժամանակս տարօրէն խառնակութեամբ գլխաւորք Աղուանից ազգաշաղախ աղծապիղծք եղեն։ Նախ՝ Թագաւորացն Կողթայ տեառն տունն. ապա յԱրշակաշէն գաւառին երեք տունք՝ Դաստակերայն, Ճնշմիայն և Մամշեղուն. և Կուր գետոյն յայնկոյս տունն Հեջերւոյ, և յՈւտի գաւառի ի Գիսն Վարազպերոժի տունն, որ Ղաքնար ունէր պատիւ. և Վարաժնու սպասատունն, որ յԱրաժկանն նստէր. և Տուերակու տունն։ Զասցա անօրէն ամուսնութիւնս երանելի հայրապետն Ուխտանէս անիծիւք փակեաց. և անդարձ լեալ 'ի գործեալ չարեացն՝ ամենեքին առհասարակ բնաջինջ եղեալ սատակեցան յերկրէ։ Որ և յետոյ փոխի 'ի Քրիստոս սուրբ հայրապետն և յաջորդէ զաթոռ նորին Եղիազար՝ այր բարի և աղնուական։ Սա էր եպիսկոպոս Շաքւոյ, որ 'ի վախճանիլն Ուխտանիսի 'ի ժողովի անդ դիպեալ ըստ կոչմանն՝ ընդ այլ եպիսկոպոսունսն, զոր չարափառք ոմանք 'ի գալն նորա 'ի ժողովն պարսաւէին. և զկնի ցայգապաշտամանն ընտրեալ զայր ոմն վանական՝ ժողովրդեան առաջնորդ 'ի Պերոզապատ քաղաքի՝

կամեցան առնել կաթուղիկոս, և յայնժամ զգետնեաց զնա այսն պիղծ. 'ի տեսիլ ամենեցուն զամբաստանութեանն կտակ 'ի մէջ բերելով և անդէն վիճակադրեալ որպէս զՄատաթիայն պարկեշտ այն Եղիազար՝ 'ի նոյն ժողովոյ առնու զառաքելական պատիւն, մինչդեռ բարեբաստիկն Ջուանշիր զաշխարհական տէրութիւնն վարէր՝ յանհաստատելի կենցաղումս 'ի կամս Աստուծոյ։

ԳԼՈՒԽ ԼԳ.

Յաղագս սրբական առն Իսրայէլի քահանայանալոյն, և գիւտ սրբոյ խաչին վիպասանումն զրուցատրաբար։

Այլ քանզի աղբիւր ուղփխաճեմ իջիւք էր այրն երջանիկ, և 'ի յորդահոս քաղցր վտակաց իւրոց յոգունց արբուցանէր, սատակացեալ ունելով միշտ պատերազմ ընդդէմ խաբեբայ Թըշնամւոյն, որով սովոր խիկ են առաքինազունքն ախոյեան քաջ և ընտիր ընդդէմ նորա զտանիլ. նոյն օրինակ և սա գեղեցկազարդ արդարութեամբ էր վայելչացեալ և անուանեալ յաշխարհիս. բըղխեաց արձակեաց յեղակարծ 'ի յոլովից ճաշակելիս զհոտ անուշից սրբութեանց սրբոց։ Յետուստ ուրեմն 'ի յակնարկել Հոգւոյն սրբոյ 'ի սիրտ վերադիտողին Դաւթի՝ տուեալ նմա զմեծն քահանայապետութիւն, ձեռնադրէ զնա զի կալցի

իշխանութիւն շահելոյ զոգիս կորուսելոցն՝ որպէս մեծն Պետրոս, և զանարատն մատուցանելոյ պատարագ՝ որպէս զԱհարոն։ Եւ մերձաւորք և հեռաւորք խրախճանակիցք լինելով 'ի սրբական աջոյ նորա առցեն զօրհնութիւն։ Բայց ահա մեծ զարմանք այն էին սքանչելեաց, զի որ յոլովից անհաւատ իրն թուէր՝ այն ըստ կարգի կատարէր առ նա օր ըստ օրէ ըստ առաջին խորհրդոյ վերին ցուցակութեանն. սակս որոյ 'ի դէպ էր առ նա առաքելական ձայնն. «Թէ զնախահրաւէր կոչեցեալսն արդարացոյց Աստուած, և զարդարսն փառաւորս արար»։ Արդ յետ անցանելոյ ամ մի 'ի վերայ այնորիկ, սակս նախագուշակ հրամանին, որ 'ի վերուստ եղև նմա՝ զազդումն ցանկութեան յոյժ ունէր սուրբ երէցն խնդրել զփափագելի խաչն՝ զծածկեալն սրբոյն Մաշտոցի 'ի Գիս անուանեալ գիւղն, որ յՈւտի գաւառի։ Եւ վասն զի ինքն առաջին 'ի բարի եղբարց զսիրոյն ունէր զպատուիրան խորհելով առ ամենեսեան և զգեցեալ զճշմարտութիւն Աստուծոյ 'ի ծածուկ, վասն այն բարեխնամաբար հոգացեալ զբոլորից օգուտ ոչ հոչակէր զծածուկ խորհուրդն 'ի հանդէս ամբոխից և խուսափել ջանայր 'ի մարդկան գովեստից՝ փախչելով 'ի փառամոլ և 'ի սնապարծիկ ախտից։ Վասն այնորիկ զմի ումն 'ի սրբասնելոցն քահանայից 'ի նախամեծար պատուաւորաց հետևող իւրումն գիւ-

տին առնէ. և ոչ ժողովով կամէր զերթն, այլ նովաւ հանդերձ հասանէր 'ի նախասացեալ վայրսն՝ 'ի Հին եկեղեցին։ Եւ ոչ գիտելով ստուգել և նշմարել զտեղին՝ նոյնժամայն նշան զարմանալի լինէր 'ի վերայ սաղարթապատ ծառոցն նոճից, որք երկաքանչիւր աստի և անտի միջաւորեալ ունէին յինքեան զկոչարանն սուրբ, յոր իբր թէ ծագումն ինչ լուսոյ երևեալ բոցաճաճանչ կամարաձև միացեալ ընդ զմբեթին և բովանդակ սահեալ ճառագայթէր 'ի ծայրս ծառոց նոճից և նման աղեղանց, որ յամպս երևի՝ փայլակնաբար ցայտէր 'ի ստորադրեալ քարատող և աղիւսաշար պուրակն, ուր կայր դադարեալ խաչն Քրիստոսի։ Գիտացեալ այնուհետև սրբոյ առն, եթէ յայնմ տեղւոջ է զանձն անկապուտ, առնոյր 'ի ձեռն բրիչ՝ պարեգօտեալ իբրև զարին Աբրահամ, սկսանէր բրել զնկատեալ տեղին իւրով համահաւանեալ արամբն։ Եւ իբրև վայրափոսէր հինգ քիլ կամ թէ աւելի ինչ՝ յանկարծակի երևէր տապան մի արծաթի ժանգառագոյն հնացեալ, որ ունէր առհասարակ հայ, հոռոմ և ասորի գիր և ցուցանէր 'ի նմա գոլ զմասն կենդանարմատ փայտին. և կայր անդ նշանն Քրիստոսի արծաթաձոյլ գեղազանեալ ոսկիաղօտ տեսակաւ, որ յաւէտ է 'ի խաչէն Քրիստոսի։ Ապա այնուհետև հրճուալից եղև յոլովակի խնկարկութեամբ այրն Աստուծոյ և զուարթանայր հոգե-

ծաղիկ պայծառութեամբ, և յարակից լեալ մարմնաքնար Դաւթի երգոյն, յօրինէր նուագս երաժշտականս. «Օրհնեցից զՏէր յամենայն ժամ» և որ 'ի կարգին է՝ վասն շնորհելոյ երկիւղածաց խորոց զնշանն, որ միշտ ապրեցուցանէ 'ի թշնամւոյն. և զանխլաբար ընկալեալ զայն նշան փրկութեան՝ յիւրն բերէ յեկեղեցի։

Յաւուրսն յայնոսիկ յերևիլ նշանին և 'ի գալ հասանիլ 'ի հանգստարանն՝ մեծ և հրաշալի զարմացումն լինէր, զի լռել անհնարին էր զահեղ մեծ փառացն Աստուծոյ։ Զի որպէս Կիւրեղ, որ յԵրուսաղէմ էր հայրապետ՝ գրութեամբ առ Կոստանդիանոս վասն երևման խաչին ասէր, թէ ցայտք լուսոյ մինչև 'ի Ձիթաստանեայց լեառնն ոչ միում կամ երկրորդում երևեալ, այլ ամենայն բազմութեան քաղաքին ակնյայտնի ցուցեալ երևէր՝ նոյնգունակ եղև արևելից աշխարհիս լուսոյ խաչիս երևումն։ Զի հարթ հասարակ ամենեքին տեսանէին զպատկութիւն լուսոյն բոցաճաճանչ փայլմամբ եկեալ ընդ ամպս երկնից՝ ալացեալ յայտ յանդիման ամենեցուն ելևէջք շնորհացն 'ի վերայ ամենասուրբ խաչին՝ երբեմն 'ի նմանութիւն հրոյ, երբեմն 'ի նմանութիւն լուսոյ, և երբեմն 'ի նմանութիւն աստեղն, որ ծագէ յառաւօտուն, զոր ոչ մեք, այլ աշխարհ ամենայն եղեն տեսողք մեծապայծառ ճառագայթիցն։ Զի մինչ ընդ երկինս ցոլացեալ էր մերձ առ տեղեաւն տաճարին Տեառն,

ոչ միայն բնակչաց քաղաքին, այլ և շրջակայ համօփիւռ ամենայն գիւղից և քաղաքաց, արանց և կանանց, հովուաց 'ի լերինս և անդորրդաց 'ի փոսս ճարակողաց և արդիւնաւորաց 'ի դաշտս, որք աշխարհաւէրք զպտուղսն կապտէին, և բազում ճանապարհորդաց բացօթէից, 'ի հինգերորդում պահու գիշերոյն այդուքիկ ամենեքեան տեսանէին զարփիահրաշ սքանչելիսն։ Եւ եկեալ բազում ճեպով ընդ այլ բազում տեսողսն՝ ահիւ քաջալաց քայլարանաց խառնիխուռն խմբելոցն հոյլք հոյլք 'ի հանդիսի բացարձակ տեսարանին լնուին զցանկութիւն փափագանացն, համբուրելով զսուրբ խաչն Քրիստոսի։ Եւ ընկալեալ զշնորհս և զողորմութիւն 'ի նոյն ինքն 'ի տենչալի զինէն՝ զհանդերձեալ վայելուչ յաղթութեանն առեալ ընդունէին զպարգևս։ Եւ զի բազումք 'ի գլխաւորաց աշխարհիս 'ի կողմանց կողմանց եկեալ էին 'ի տօնն տէրունական նշանին, վասն սաստիկ և ահեղ նշանացն, որք երևէին 'ի վերայ խաչին, ոչ իշխէին զգիշերն յարկսն յայն մտանել կամ 'ի գաւթին օթել. այլ ելանէին արտաքս 'ի սարաւանդակ վայրս և զգիշերն ամենայն անդ աղօթէին մինչև ցառաւօտն։ Եւ 'ի ծագել արեգական մտանէին 'ի գաւիթ եկեղեցւոյն առաջի խաչին ահիւ և երկիւղիւ, և իսկոյն յարեալ 'ի հրաւիրումն խաչապայծառ տօնին՝ կատարէին զգոհացողական պատարագն 'ի վերայ սեղանոյն։ Ապա

յետ երեւելոյ հրաշիցս այսոցիկ վերստին ընձիւղեալ վերածաղկէր հզօրեղ աստուածընկալ խաչն աշտարակին մեծի, յոր դաւանիլ հաւատալ արժանաւորեցաք յԱստուծոյ, որ միշտ զմեօք պահպանութեամբ պարունակեալ զիւրոյ արարչութեան գործ խնամոց անվթար տայ մեզ նեցուկ զփրկական կայմն, զպարզողն 'ի մեզ զաստուածգիտութեան առագաստ. ուր գիտութեանց դըպրացն ջոկք և ուխտի մանկանց դասք արտաքս մնային, զի 'ի նոցանէ էր ծածկեալ խորհուրդն։ Ապա զգացեալ Աստուծոյ սպասաւորին այնորիկ, որ էր 'ի հին եկեղեցւոջն, զծագումն խաչին, քաջայօժար կամաւ երթայր 'ի Մեծկուենիցն գաւառն 'ի Գլխոյ վանաց եկեղեցին, և անդ զսուրբն տեսեալ հեղինակ, Իսրայէլ անուն՝ անկեալ առ ոտս նորա՝ պատմէր զտեսիլ իւր յանուրջս և մաղթէր յայտնել նմա զիրացն հանգամանս։ Իսկ նա ոչ առնոյր յանձն յայտնել նմա զխորհուրդն, որով դառնայր նա 'ի տեղի իւր։ Եւ 'ի վաղիւն առ նոյն այր երկրորդէր նոյն տեսիլն՝ ունելով և ձեռագիր նշան, զոր բերեալ տայր առնն Աստուծոյ. որոյ զայն տեսեալ և հմտաւորեալ, թէ 'ի վերուստ է ազդեցութիւնն, յայտնէր նմա զխորհուրդն՝ զնոյն ինքն զկենսատու խաչն ցուցանէր, և երդումնապատիժ սահմանադրութեամբ պատուէր տայր նմա՝ մի ումեք պատմել։ Բայց նա թէպէտև բազմադաշն լեալ էր երդմամբ չպատ-

մել ումեք, սակայն յետ սակաւ աւուրց դըժուղաբար ուխտազանցեալ երթայր առաջի կաթուղիկոսին և այլոց ամենեցուն հռչակէր զգրոյցն, զի չէր պարտ պարածածկել ճշմարտութեանն. ընդ որ հայրապետն Եղիազար հիանայր վասն պարգևական աւետեացն։ Եւ նոյնժամայն կամաւ իշխանին Ջիւանշիրի գիր հրամանական առ Իսրայէլ առաքէ՝ փութանակի զչքնաղագիւտ խաչն Քրիստոսի առ նա հասուցանել։ Իսկ նորա հնազանդեալ հայրապետական հրամանին՝ փութով հասանէր 'ի սուրբ եկեղեցին և ինքնին մեծ իշխանն՝ և սուրբ հայրապետն ամենայն մեծամեծօքն անդ հասանէին, և ակն յայտնի զնորոգափայլ խաչն Քրիստոսի տեսանէին, որ սրբոյ Մաշտոցի իւր իսկ ձեռացն լեալ էր, որով դարձուցանէր զաշխարհս Աղուանից 'ի կռոցն մոլորութենէ լուսածնութեամբ աւազանին շնորհաց։ Եւ երկրպագեալք սրբոյ նշանին՝ դառնային յարազուարճ բերկրանօք՝ զտենչալի պարգևաց տուողն բարեբանելով։

Յայնմ հետէ մեծարու եղեալ քահանայն Աստուծոյ Իսրայէլ առաջի կաթուղիկոսին և իշխանին և յաչս մեծամեծացն՝ առնոյր հրաման 'ի նոցանէ գործել զամենայն համարձակապէս. և յետ սուղ ինչ աւուրց վասն առաւել հրաշիցն և մեծամեծ սքանչելեացն, որ բազում անգամ եղեալ էին 'ի վերայ ծառոցն նոճից, կամեցաւ զի 'ի

նուէր նշանի ձօնեսցէ զնոսա 'ի պատկեր տեառնանման խաչին։ Եւ առժամայն կոչեցեալ զվարձաւորս արս ճարտարս հիւսանց պատշաճաբար յօրինել տայր զնշան խաչի՝ քանդակակերպ զարդուք դրուագելով, պատրաստութեամբ զամենայն ըստ գործոյ Տեառն։ Զայնոսիկ լուեալ եպիսկոպոսապետին և Ջուանշիրի՝ գրեն առ այրն Աստուծոյ Իսրայէլ, զի և նոքա հաղորդեսցին հասանել 'ի ժամադրութիւն նաւակատեաց նշանին և յօծումն սրբոյ խաչին, որում մեծաւ լըրջութեամբ քաջահաւան եղեալ քահանային Տեառն՝ պատրաստական յօրինէր զպէտս կազմութեան նուիրական տանն ըստ օրինակի խաչազարդ պայծառութեանն։ Այլ նոքա հեղգական ծուլութեամբ չժամանէին հասանել յանբաւ գործոյն. և յայնժամ տեսիլ Աստուծոյ երևէր 'ի վերայ պատրիարգին Եղիազարու, զի մի պղերգասցի երթալ օծանել զխաչն Քրիստոսի. որոյ պարառաբար յարուցեալ յառաւօտուն փութապէս հասանէր 'ի կարգեալ եկեղեցին 'ի վիճակն Գիս անուամբ նահանգին։ Եւ յայնժամ իշխանն մեծ չուեալ էր 'ի կողմանս հարաւոյ 'ի Սիսականացն գաւառ։ Եւ վասն զի նմանակիր առաքելոցն էր բանիւք և գործովք՝ զպատրանաց ցնորս վրէժխնդրութեամբ վանէր, զորինչ զճշմարտութիւն ծածկէր՝ պսակ պարծանաց վարկանէր. ծանուցանէր, թէ աստուածպաշտութեանն է խոր-

հուրդ զարմանագործ տեսլեանն, որ երբեմն առ Իսրայէլ քահանայ, և ընդունէր զնա իբր զԱստուծոյ սպասաւոր։ Եւ հանեալ մասն 'ի սրբոյ խաչէն Մաշտոցի դնէր 'ի փայտակերտ նորոգաշէն նշանն. օծանէր զնա իւղովն օրհնութեամբ և կանգնեալ 'ի մէջ եկեղեցւոյն՝ առնէր նաւակատիս մեծապէս խնկովք, հռչակաւոր հանդիսիւք եկեղեցական ուխտիւ և հաւատացելոց դասուք։

ԳԼՈՒԽ ԼԴ.

Մահ օրհասական Ջիւանշիրի մեծի իշխանին։

Եւ եղև 'ի ժամանակին յայնմիկ խաղալ գնալ մեծի իշխանին Ջիւանշիրի 'ի կողմանս լեռնականաց 'ի զբօսանս բոլոր տարեկան աւուրցն՝ հրճուական երկաչափութեամբ, և յոգնայարգար զուսանօք, ուր և խոհականութեամբ նուաճէր զամենեսեան ընդ իւրով իշխանութեամբ և բոլորովին բարեբաստիկ եղեալ գերասացութեամբ իմն և խրոխտաբար զամենայն ինչ յօրինէր իմաստակիր քաջութեամբ։ Բայց ապա ըղձալի հռչակաւորն այն, զի 'ի ձեռն խարդաւանող ախտին ընդդէմ Աստուծոյ երկասիրէր պատուիրանին, թափուր և ունայն 'ի նորայն փառաց երևէր. և ամենայն ինչ սարդի ոստայն եղեալ վաղվաղակի չքնաղն այն քակտէր վայելչութիւն։

Զի 'ի ժամ տապակէզ աւուրցն առեալ գերահրաշ պետականին զագատազարմ տոհմն հանդերձ նամեսական գնդիւն 'ի հովիտս բարձրաբերձ լերանցն՝ բերկրէր, և ծաղկաւեսակ հանդրստեամբ 'ի գեղեցիկ մարգս յոլովէր զաւուրս բարեկեցիկ յզփութեամբ։ Իսկ իբրև անցանէին աւուրք խորշակայեղց աօթոյն 'ի ժամանել բարձրութեան տօնի նաւակատեաց խաչին, համբարձեալ 'ի կողմանցն յայնցանէ՝ գայր անցանէր յՈւտի գաւառ 'ի Պարտաւ քաղաք յիւրական գեղազարդեալ տաճարն. և անդ պարզևաձիր մեծարանօք 'ի հանդիսաւոր տօնին Աստուծոյ մատուցանէր երկրպագութիւն։ Եւ մինչդեռ հանդուցեալ էր մեծաւ ուրախութեամբ մեծահռչակն Ջիւանշիր, այր ոմն տարօրէն և վատանշան 'ի կայենեանն ընկղմեալ ախտ՝ 'ի հրապոյրս խարդախութեան զընկերս իւր համահաւանս արարեալ,—որ ոչ զսէր նորա և ոչ զպատիւ տանհօրն իւրոյ, զոր գտեալ էր 'ի նմանէ մեծապարգևօք՝ յիշէր ինչ—մահ խորհեցաւ 'ի վերայ նորա՝ խորհուրդ վատ արկեալ 'ի միտս իւր. և հրապուրեալ զնա 'ի պատճառս բղջախոհութեան՝ փաստապատիր բանիւք հաւանեցուցանէր զնա ելանել 'ի զբօսանս խոհերականս։ Եւ մինչ 'ի տաճարէ անտի ելանէր իշխանն ընդ ճանապարհ պարտիզայար ծաղկոցացն, 'ի գիշերի յառաջին պահուն անվահան և թուր միայն ունելով, ուր

ապառազինեալ սուրհանդակ պահապանացն ջոկք՝ անհոգ և անվեհեր 'ի դրունս պալատանն անկեալ կային ընդ քնով, առեալ չարաբարոյ Ենիբայ դաւաճանողին վարազայի զվաղրն արքունական՝ զուսերն պողովատիկ և զվահանն ոսկեխնձոր, դաւով յառաջապահ լինէր 'ի պատճառս և ըստ օրինակի զինակրութեան. և ինքն անօրէն նենգաւորն 'ի ծածուկ վառեալ ագեալ էր զրահս 'ի ներքոյ պատմուճանին իւրոյ։ Ապա իբրև հասանէին 'ի միջնավայր անդր բուրաստանին և մերձ էին 'ի պարոյկ որմոյ, որ պարունակեալ էր զլայնատարած արքունական բանն, որպէս այլով ամենայնիւ իմաստայեղց էր անվկանդն Ջիւանշիր, այժմ ևս գիտաց զնենգութիւն սպանողին պիտակահոյլ դաւոյն. և 'ի հնչիւն ձայնի վառելոյ զրահին պակուցեալ սրտաբեկ լինէր՝ համարելով, թէ աշխարհախումբ խորհուրդ է վասն իւրոյ սպանմանն, և լռելեայն 'ի տաճարն կամէր դառնալ։ Իսկ անօրէն սպանողն զուսերն թերաքամեալ ունելով՝ յանկարծակի յետուստ կողմանէ հարկանէր զիշխանն արի աստիկս վիրաւորեալ, զի մերկ էր 'ի զրահից, այլ չկարէր ստէպ զնա յաղթահարել. որով և աճապարէր նա որպէս առիւծ մռնչող ձեռն 'ի գործ արկանել սուսերաւն։ Բայց զի զօրութիւն բարձրելոյն հեռացեալ էր 'ի նմանէ՝ մատնելով զնա 'ի ձեռս ձեռնասուն սիրելոյն նորա, յառաջնում նուագին

իբրև 'ի վերայ նորա յարձակէր սուսերաւն՝ նորա յասպարն առեալ ընդդիմամարտեալ արձանանայր. և խրեալ զզէնն 'ի սերտ վահանն՝ ոչ կարէր հանել զուրն և անդրէն ամփոփել ամենեւին: Իսկ նա լցեալ վիրագայլին գազանութեամբ զայրագնեալ վիրաւորէր զամենայն մարմինն նորա, և իբրև զթիւնաւոր օձ խածանող սրամտութեամբ նրանակոտոր և վաղակաւոր խոցոտմամբ՝ անխայաբար յերկիր ընկենոյր զիւր տէրն. և յօդուոյն 'ի ծոցն թափել՝ վարկանելով տիրասպանին կիսամահ զնա արարեալ՝ զանխլաբար արտաքս ելանէր՝ յիւրն երթալով տուն, կեղծաւորեալ ոչ տալ կարծիս, որպէս թէ յանգէտս 'ի տան նընջեսցէ: Եւ ահա անդուստ ուրեմն իրազգած լեալ իրացն եղելոց՝ գոյժ աղմկի խռովութեան հնչէր և կաճառ ամբոխին բազմանայր. յորոց մի ոմն յեղբայրական հարազատաց վրիժապարտին՝ զեկուցեալ նմա զոճիրս իրացն զոր գործեալ էր, անդէն փութապէս հեծեալ նա յերիվար փախըստական լինէր: Յայնժամ պատրիկ ոմն քեռորդի իշխանին՝ առեալ զիւր ամենականն լեգէոն գնդի յիմնեական զկնի ելանէր մահապարտին, բայց ոչ զգացեալ հասանել նմա վասն նախափախուստ լինելոյն, 'ի վերնակողմն երթային յԱրցախունեաց գաւառն նմին իրաց քննախնդիր. և զտուն հօր նորա աւարեալ քանդէին հրդեհաբոց կիզմամբ, և զմետաքսատէչ և զկերպասանիւթ դիպակս, և

զգոյնագոյն կապերտս, զոսկի և զարծաթ և զընտիր ընտիրս կահուց և սպասուց աւար առեալ. և ինքեանք ողորմագոչ արտասուօք անդրէն դառնային, լային զիշխանն և աշխարէին: Այլ զի դեռ շունչ նորա 'ի նմա կայր, սուղ ինչ աւուրս տեւէր կենդանի. և որդւոց իւրոց իւրաքանչիւրումն զգանձս և զպատիւս յայտ առնելով՝ կարգէր զնոսա 'ի բաժինս նոցին. և 'ի դժնդակ վիրացն պակասեալ վախճանէր:

Յայնմ ժամանակի ոչ սակաւ խռովութիւն լինէր աշխարհիս. զի կուտեալ զինեալ խուռն կաճառացն, և մեծամեծ նախարարացն ժողովեալ, և ամենայն երկիրն առհասարակ վայիւք լի եղեալ՝ ողբային զիշխանն կականաւոր և դժընդակ գոչմամբ. որ այնպէս անտանելի սուգ և անհնարին բեկումն աշխարհիս հասոյց: Յայնժամ ճարտասան ոմն 'ի մէջ անցեալ, տեղեակ արհեստական իմաստից, Դաւթակ անուն կոչեցեալ՝ հնարագիւտական վարժիւքն յաջողակ և վերծանական քերթութեամբ յառաջադէմ, յառատաբեր բանից պաճուճանացն ճարտարութեամբ և քաջապէս հրատարակող, լեզու ունելով նման երագագիր գրչի, սա յոլով աւուրբք յառաջ ժաման էր 'ի դրան արքունի: Եւ իբրև հասանէր օրհասական շշուկն 'ի վերայ արևելից աշխարհիս սակս յանկարծահաս սպանման մեծի զօրավարին, յայնժամ սկսաւ նա երգել ըստ ալֆաֆիտաց գլխա-

կացութեանց զողբս զայս 'ի վերայ բարեացա-
պարտին Ջիւանշիրի, և ասէր այսպէս.

ԳԼՈՒԽ ԼԵ.

ՈՂԲՔ

'ի մահն Ջուանշիրի՝ մեծի իշխանին։

Աստուածային բանին արուեստաւոր հոգի,
Յօրինեա իմաստս 'ի տխրական երգմունս,
Զի ողալի ձայնիւ անդադար ողբասցուք
Ի վերայ դժնդակ կորստեան մերում։
Բեկումն մեծ որ եղև արևելից աշխարհիս
Ի'աղաղակ կործանման հնչեաց ընդ երկիր
Ազգ ւ՚ազինք լուիցեն զբարբառս իմ,
Երկրածինք ամենայն ողբասցեն ընդ իս։
Գլորեցաւ վէմն կենդանի և հզօր
Եւ պարիսպն ամրութեան խորտակեցաւ,
Աշտարակն բանաւոր տապալեցաւ,
Եւ ցանկն շինութեան խրամատեալ քակեցաւ։
Դարձաւ 'ի դառնութիւն խաղաղութիւն մեր
Եւ դրունք հինից տեղացին 'ի մեզ,
Զի մեծաքանչ տէրութիւնն կործանեցաւ
Հրաշալի պետութեան շիջաւ ճառագայթ։
Եկին հասին 'ի վերայ մեր անէծք,
Զոր կանխագոյն սպառնայր մարգարէն Եսայի,

Զի զաւուրս տօնի տէրունեան նշանին
Դարձուցին մեզ 'ի սուգ, 'ի լալիւն դառնութեան։
Զանգիւտ կորստեան փորեցին խորխորատ
Զի զհովիւն բարի ընկլուզեցին 'ի նմա.
Հոգի մոլորութեան շնչեաց 'ի նոսա,
Ի նանիր թագուցին զորոգայթն մահու։
Էր նստեալ որպէս առիւծ 'ի մորւոջ
Եւ լռեալ 'ի նմանէ սարսէին թշնամիք
Տեարք տոհմից և իշխանք ամենայն.
Երկիւղիւ և սիրով հնազանդէին նմա։
Ընդ ամենայն երկիր ել համբաւ նորա
Ի ծագս աշխարհի ծաւալեցաւ անուն նորա
Զի զհնարիմաց զօրութիւն և զհանճարեղ իմաստն
Հանդիսաւոր հնչմամբ զովեցին տիեզերք։
Թագաւորն Յունաց և աշխարհն հարաւոյ
Տենչանօք խնդրէին տեսանել զտէրն
Յոգնամեծար ողջունիւ ընդունէին
Եւ փառօք պսակեալ պատուէին մեծապէս։
Ժամանեցին առժամայն չարիքն մեր
Եւ անզեղջ մոլորութիւն յանդիմանեաց
Բարկացուցաք զԱրարիչն գործովք մերովք
Եւ մատնեաց 'ի կորուստ զնախագահ տէրու-
թիւնն։

Ի բաց մեկնեցան պահապանք (նորա),
Օգնութիւնք վերնայինք հրաժարեցան 'ի նմանէ,
Զի Տէր հեռացաւ յաւուր չարի
Եւ եթող զնա կոխան ժանտից։

Լարեաց աղեղն իւր բանսարկու թշնամին
Եւ սրեաց որպէս սուր զնենգիչ սիրտն
Զարաչար խոցոտմամբ հասոյց 'ի վերայ
Որպէս յազգին Մովաբու 'ի գիշերին սատակումն։
Խարդաւանող խորհրդով տարեալ մեկուսի
Անողորմ խոցոտմամբ վիրաւորեաց զվեհագնն... *)
Ծնունդ չար որ մեղաւ նմա,
Որդի անօրէնութեան, որ չարչարեաց զնա,
Անիծիւք պարուրեալ գնասցէ ընդ երկիր
Եւ Կայենի երերմամբ վարանեալ շրջեսցի։
Կապեսցին շաւիղք փախստեան նորա
Եւ թռչունք երկնից ճախրեսցեն 'ի վերայ նորա
Ագռաւք ձորոց սպասցին 'ի նմա
Եւ գազանք վայրենի սպառնասցեն նմա։
Հուրն Հերովդէի առաքեսցի նմա
Եւ ծնցին 'ի նմա որդունք և մկունք
Աղեկէզ տոչորմունք բորբոքեալ 'ի նմա
Կերիցեն առժամայն զախրապան մարմին նորա։
Ձեռն որ ձգեցաւ 'ի սպանանել զաէրն,
Ոտք որ կոխեցին զհրաշալի պատկերն
Ուրկածին ախտիւ եռացմամբ զօսացեալ՝
Յարեսցին 'ի նա ցեցք չարակեղ խոցոտմամբ։
Ղօղեալ հանգիցէ ընդ հովանեաւ դժնկի
Եւ կորիւնք իժից մեղիցեն նմա

*) Յերկասին օրինակս մեր պակասին տատանոր երկու հետագայ տողքս։

Թոյնըք քարբից հեղցին զնովաւ
Սատակագոյն ուռուցմամբ հերձցեն զնա։
Ծրագ ճշմարիտ խաղաղութեան էր նա մեր,
Նաւապետ ցածուցիչ խռովութեան ալեաց
Անձն քաջին Ջիւանշիրի,
Որ զամենայն գերչաց փարատէր զյուզմունս *)։

ԳԼՈՒԽ ԼԶ.

Վասն Վարազ Տրդատայ լինել իշխան յաթոռն Ջիւանշիրի, և Հոնաց վրէժխնդրութիւն նորին մահուան, և սորա առ նոսա տանիլ խաղաղութիւն։

Եղև յետ այնորիկ իբրև մեկնէր տրամութիւնն, փարատէր սուգն և փոքր մի տարակուսական ազետիցն լինէր մոռացումն, յայնժամ տեարք տոհմից, կուսակալք, մեծամեծք, նախարարք և ամենայն իշխանք աշխարհացն այնոցիկ ժողովեալք առ մեծ արքեպիսկոպոսն Եղիազար՝ խորհուրդս բարեաց վասն խաղաղութեան խոր-

*) Որպէս ընթերցողն ինքնին կարէ նկատել. «ըստ այբուբենից գլխակարգութեանց երգեալ տողն» 'ի Դաւթակ քերթողէն թերի է. յերկասին օրինակս մեր մինչև 'ի Մ գիրն հասուցանէ գրիչն զայս տաղ։ 'Ի ձեռագրին խառնիխուռն իբրև բան արձակ եդեալ տեսանէր այն, զոր մեր ուշի ուշով ընթերցեալ՝ գտաք 'ի նմա չափ և քանակութիւն, յոյր սակս և բաժանեալ որոշեցաք զիւրաքանչիւր չար բանից առանձինն, որպէս տեսանել ունի ընթերցողն 'ի վեր անդր։

հէին և շինութեան աշխարհիս Աղուանից՝ և մտադիւր մտածութեամբ հոգացեալ սակս իշխանութեան՝ հաճեցան առժամայն ընտրել հաւանութեամբ զնախարար ոմն, որ մեծարեալ էր կայսերակերպ պատուով զապեհի պատրկութեան ստացեալ պատիւ, որոյ անուն Վարազ Տրդատ, որդի Վարազ Պերոժի՝ եղբօր Ջիւանշիրի։ Եւ արտայօժար կամակցութեամբ իշխանք աշխարհին և կաթուղիկոսն ճեպեցին մեծաւ փութով հասանել 'ի կատարումն գործոյն. և անդրէն ամենայն մեծամեծքն առ հասարակ զնշան կենդանատեսակ դրօշիցն վառելոց 'ի ձայն փողոյ հնչակեալ, առեալ կացուցանէին զնա 'ի վերայ ոսկեհանդոյց վահանին և երիցս վերաբերելով՝ ներբողականս հնչէին բարբառս։ Եւ այսպէս մեծաւ ուրախութեամբ աւանդեալ նմա զպատիւ նախագահ իշխանութեանն հայրենական գահոյին՝ օժտաբեր և ընծայաբեր լինէին նորոգ նորա տէրութեանն, որ նախ յառաջ քան զայս արի այրն Վարազ Տրդատ հզօրիմաց հանճարով դերագոյն յոյժ ցուցանելով ամենեցուն զսէր խնամակալ բարեկամութեան, իբրև յայն իսկ հասանէր իշխանութեան գահ, թէպէտև անբեղոյ միտս ունէին ընդ նմա ոմանք 'ի մախայորդոր առհմակցացն, բայց նա 'ի ձեռն իմաստակլիր և քաղցրահամբոյր խօսից նուաճէր և յինքն յանկուցանէր զամենեցուն սիրտ, և երկայնամիտ հեզութեամբն հնազանդե-

ցուցանէր զաշխարհն ըստ սովորական իւրոյ տէրութեանն. և 'ի նոյն աճապարեալ՝ ունէր զհռչակաւոր մայրաքաղաքն Պարտաւ։ Յայնմ ժամանակի զօրավարին և մեծ իշխանին Հոնաց Աղփիւղի Թուերոյ առեալ զբազմութիւն զօրաց իւրոց, և որք ուստեք ուստեք եկեալ էին առ նա աշխոյժազնեայք յաշխարհէն Գովգոյ՝ 'ի զէն և 'ի զարդ վառելոց զօրավետաց՝ դրօշիւք և գնդիւք մկնդակազգեստ աղեղնաւորաց, և սպառազէն հեծելոց զրահեալք և սաղաւարտեալք՝ իբրև թէ վրէժխնդիրք արեանն Ջիւանշիրի. ասպատակ սփռեալք յաշխարհն Աղուանից և առ ստորոտով մեծ լերինն Կովկասու և յաւանս Կապաղանայ գաւառին, ինքն իւրովի յօղնական գնդիւն ընդ հովիտս դաշտացն ճախր առեալ՝ անցանէր յՈւտի գաւառ ընդ գետն Կուր։ Եւ ահա սաստիկս ամփոփեալ զմարդ և զանասուն աշխարհին, աւար առեալ գերէին զամենայն. և ինքեանք անդրէն դարձեալ՝ բնակէին 'ի կողմանս դաշտին առ սահմանօքն Լփնաց։ Իսկ իբրև ետես իշխանն Աղուանից Վարազ Տրդատ զայն ամբոխ բազմութեան գնդին՝ զի ասպատակ սփռեալ գերէին, քանդէին զամենայն, նեղեցաւ յոյժ և տարակուսեցաւ։ Ապա առաքէր պատգամ առ իշխանն Հոնաց զմեծ եպիսկոպոսապետն Եղիազար՝ ցուցանելով 'ի ձեռն նորա զիւր միամիտ հաւատարմութիւն և զսէրն, զոր ունէր առ նա մտերմաբար իբրու եղբօր սի-

րելոյ, և թէ չեղաք մեք հաղորդ սպանմանն Ջիւանշիրի, այլ 'ի ձեռն վատանշան առն միոյ նուազազունի եղեն ոճիրքն անհնարին չարեաց։ Զայս ամենայն խօսեցաւ կաթուղիկոսն Աղուանից առաջի հիւղականին Հոնաց, որոյ յաւելեալ և զայլ բանս աստուածայինս զանգիտականս՝ մերձեցուցանէր զնա յերկիւղ և 'ի սէրն Աստուծոյ, և նուաճէր զմիտս նորա 'ի հաշտութիւն և 'ի սէր անքակտելի. և ապա հաւանական մտօք զիշխանն Հոնաց օգնական և թիկունք նորա իշխանութեանն առնէր։ Եւ ինքն չուեալ անտի՝ անցանէր գնայր յաշխարհն իւր։

ԳԼՈՒԽ ԻԷ.

Վասն յառաջադիմութեան Վարազ Տրդատայ, և ընդունել գահ և պատիւ 'ի կողմանց, և վախճանի Դաւթի Մեծկողմանց եպիսկոպոսի և Իսրայելի փոխանորդել զաթոռ նորին, որ եղև առաջնորդ բարի յիւրում կողմանն։

Այնուհետև աստուածարեալ իշխանն Վարազ Տրդատ օր ըստ օրէ յառաջանայր 'ի պետութեանն իւրում, և ընդունէր զգերագոյն գահն 'ի հզօր և յարքայակերպ իշխանէն Տաճկաց՝ սահմանակալ լինել կողմանն արևելից, իշխել ամենայն թագաւորութեանն Աղուանից և Ուտէացւոց գաւառին և նուաճել ընդ ինքեամբ զամենեսինն, յարազուարճ ցնծութեամբ յաղթող և հզօր գոլով 'ի վերայ սահմանաց իւրոց։

Ընդ ժամանակս ընդ այնոսիկ և երջանիկ հայրապետն Մեծկուենից՝ Դաւիթ, յաւելաւ առ հարս իւր, որոյ զբարւոքն պատերազմեալ՝ յաստեացս բարի անուանեցաւ, և 'ի հանդերձեալն հրանիւթիցն գտաւ հանդիսակից։ Բայց ապա անհովիւ հօտն գոլով՝ եկեղեցին մնացեալ էր որբուր։ Յայնժամ խորհուրդ 'ի միտ առեալ բարեպաշտ իշխանին Աղուանից ընդ հարազատ զօրավարին և ընդ կաթուղիկոսին ամենայն եպիսկոպօք և նախարարօք հանդերձ՝ փութով հասանել 'ի կատարումն աստուածային խորհրդոյն. «Եկայք՝ ասէ, զընտրեալս զայս յԱստուծոյ Իսրայէլ՝ առաքինազգեստ այր՝ յաթոռ աստուածային վերադիտողութեան գաւառին Մեծկողմանց կարգեսցուք տեառն. զի լուսաւորեսցէ զնոսա օրէնսուսոյց խոհականութեամբ 'ի հրամանս Արարչին»։ Իսկ նա թէպէտև առ մի նուազ ոչ առնոյր յանձն, բայց իշխանաստատ հրամանաւ ստիպէին զնա ոչ յամառել պնդել, զառաքելականն յիշելով զբան. «Եթէ որ եպիսկոպոսութեան ցանկայ՝ բարւոյ գործոյ ցանկայ», կամ զվաղնջուցն յիշատակել 'ի միտս նորա զհամբակական տիոց զտեսիլն ցուցակութեան նմա 'ի սուրբ եկեղեցւոջն 'ի Վաղարշապատ քաղաքի. վասն որոյ ձայն արկեալ ասէր. «Կամք Աստու-

ծոյ կատարեսցին»։ Ապա յայնժամ շեշտակի ճեպով յղեալ զնմանէ արս աւագս իշխանս 'ի նախարարաց, զի փութով առ նա հասուսցեն։ Արդ եկեալ հասեալ նոքա 'ի մէջ Արցախն գաւառի, գտանէին զնա 'ի Գլխոյ վանս յիւրում մենաստանին. ուրանօր եղև ժողով վիճակելոյ քահանայից. և յուղարկեալ զնոսա անտի՝ պիտառականն հրովարտակօք հասանէին առ կաթուղիկոսն և առ իշխանն Աղուանից և յանդիման առնէին նոցա զըրբանեալն Իսրայէլ՝ կրօնաւորազգեստ կարգաւ. որոց առեալ զգիր գովութեանն՝ մուրհակ կնքէին նմա յիւրաքանչիւր կողմանց՝ զօրավարն նախարարօք հանդերձ։ Եւ պատուեալ զնա կաթուղիկոսին ձեռնադրէ յեպիսկոպոսութիւն գաւառին Մեծկողմանց՝ մեծաւ ժողովով և ընծայական թղթով յուղարկեալ զնա յիւր գաւառն։ Եւ նորա եկեալ 'ի նախնական հասանէ յեպիսկոպոսանոց, որում Տաղձանոն անուանէին. և մեծաշուք մեծարանօք յաթոռակցաց և 'ի գըլխաւորաց և 'ի ժողովրդականաց՝ առաւել քան զամենեսին լաւ ցուցանէր զիւր վարդապետութիւնն, առեալ զնշան խաչին յանձն իւր՝ բազկատարած պաղատանս առ Աստուած մատուցանէր վասն իւրոյ աշխարհին, և զգաստացեալ կրօնաւոր վարուք յառաջադէմ լինէր, շրջէր ընդ ամենայն գաւառս վիճակելոցն իւրոց և հաստատէր զնոսա վարդապետական շնորհօք յուղղա-

փառ հաւատս պատուիրանին ճշմարտութեան։ Այսպէս և այսու օրինակաւ ցուցանէր զիւր վարդապետութիւնն և պայծառանայր սիրովն Քրիստոսի։

ԳԼՈՒԽ ԼԸ.

Յուղարկումն Իսրայէլի եպիսկոպոսի յԱյրարատեան գաւառն 'ի մեծ իշխանէն Վարազ Տրդատայ առ մեծ հայրապետն Հայոց Սահակ՝ և առ բարեպաշտ իշխանն վասն սիրոյ։

Ընդ այն ժամանակս լինէր խորհուրդ բարեպաշտ իշխանին Վարազ Տրդատայ 'ի գործ ինչ խորհրդական և 'ի սէր՝ արձակել զեպիսկոպոսն Իսրայէլ առ մեծ կաթուղիկոսն Հայոց և առ բարեպաշտ իշխանն Այրարատեան գաւառին. որոց մեծաւ սիրով պատուեալ ընդ յառաջ ելանէին նմա, և տուեալ նմա հանգիստ՝ շնորհէին նմա յամել ժամանակս ինչ 'ի տիեզերական աշխարհին։ 'Ի ժամանակին յայնոսիկ բերեալ էր իշխանն և մեծ զօրավարն Հայոց 'ի Թորդանայ 'ի Դարանաղեաց գաւառէն զպատուական նշխարս սրբոյն Գրիգորի բոլորովին ամենայն ոսկերօքն հանդերձ յաշխարհն Հայոց յԱյրարատեան գաւառն 'ի Վաղարշապատ քաղաք և հանգուցեալ 'ի նորաշէն յարկս եկեղեցւոյն, զոր մեծին Ներսիսի շինեալ էր յանուն սրբոյն Գրիգորի։ Ապա

մեծաւ աղաչանօք անկեալ եպիսկոպոսն Իսրայէլ առաջի կաթուղիկոսին և զօրավարին Հայոց՝ մաղթէր, եթէ հնար ինչ իցէ լնուլ զկարօտ սրտին և զխնդրուածս նորա. «Տուք, ասէ՝ 'ի նշխարաց սրբոյն Գրիգորի»․ իսկ նոքա ոչ առնուին յանձն. «Եթէ ոչ ուրեք երբէք բաշխեալ են նշխարք սրբոյն Գրիգորի, և ոչ ումեք ունիմք իշխանութիւն հանել մասն 'ի նմանէ և տալ քեզ»: Յայնժամ կալեալ նորա օգնական զդշխոյն Հեղինէ՝ զտիկինն Հայոց Մեծաց, որ յԱղուանից նահանգէն էր և սակս այնորիկ եղև ձեռնտու նմա. որ պարառաբար յարուցեալ գայր առ կաթուղիկոսն և աղաչէր կատարել զխնդիրն վասն նշխարաց: Նոյնպէս և զօրավարն Հայոց զիւր տէրն հաւանեցուցանէր, «Թէ տուք զբաժին իմոյ աշխարհին և տան հօր իմոյ 'ի մեծէն Գրիգորէ. և կատարեցէք զխնդրուածս եպիսկոպոսին, որ առաքեցաւ յիմոյ աշխարհէն. զի լցեալ նորա զփափագն՝ զուարթամիտ հրաժարեալ յուղարկեսցի 'ի մէնջ»: Եւ մարդասիրին Աստուծոյ արկեալ 'ի սիրտ նոցա միակամութեամբ տալ մասն յօրէնսուսոյց ծնօտէն խոստովանողին մեծին Գրիգորի և պարգևել նմա զփափագելի զանձն. որոյ մեծարեալ մեծապատիւ շքեղութեամբ՝ յարքունեաց ընկալեալ ողջոյն և յանձն արարեալ շնորհացն Աստուծոյ. գայր հասանէր լուսաչուփառօք յաշխարհն իւր. և զբերեալ սրբութիւնն

հանդուցանէր յիւրում մենաստանին 'ի Գլխոյ վանս:

ԳԼՈՒԽ ԼԹ.

Վասն խորհրդականութեան իշխանին Վարազ Տրդատայ ընդ իւր նախարարս արձակել զեպիսկոպոսն Իսրայէլ յերկիրն Հոնաց սակս հաշտութեան:

Ապա 'ի վաթսներորդ երկրորդ ամի հարաւայնոյ իշխանութեան գոռոզին Մահմատայ խորհուրդ լինէր հաւանութեամբ Վարազ Տրդատայ Աղուանից իշխանի ընդ ազգակից նախարարս իւր և ընդ կաթուղիկոսին Եղիազարու և ասէ. «Ահա հարկք, որք եդան 'ի վերայ մեր 'ի դժնդակ ազգէն Տաճկաստանեայց՝ յոյժ վտանգեալ տարակուսէ զմեզ՝ և երկրորդ անգամ անհնարին աղէտք այն են մեզ՝ ամի ամի ասպատակել յաշխարհս մեր զօրացն Հոնաց, և յերկաքանչիւր կողմանցն բռնութենէ թշնամեաց աւերեալ պակասեցաւ երկիրս: Եկայք՝ մերձաւորք իմ և սիրելիք, զի ընտրեսցուք զեպիսկոպոս մի 'ի մերմէ աշխարհէս վասն մերոյ խաղաղութեանն, զի երթեալ հաճեսցէ շնորհիւն Աստուծոյ զմիտս երկուց աշխարհակալաց 'ի հաշտութիւն և յանքակտելի սէր. զի մի՛ լիցի մեզ յայսմհետէ խէթ ունել 'ի միտս մեր և թշնամութեան խորհուրդ»: Եւ զայս իբրև մտածէին իշխանք և նախարարք՝ առժամայն ընտրե-

ցին և արձակեցին մեծաւ աղաչանօք զիմաստուն և զպարկեշտ եպիսկոպոս զաւուրն Մեծկողմանց, որում Իսրայէլ կոչէր. վասն զի ողջախոհ վարուք բացափայլեալ առաջի ամենեցուն ճշգրտապէս հրաշանայր. շահելով զիւր հոգին հնազանդութեամբ և զսիրոյն կատարէր պատուիրան. յանձն առնոյր փաղփաղակի և ճանապարհորդէր գնալ 'ի հեռաբնակ աշխարհն Հոնաց։ Յայնժամ պատրաստեցին հանդերձեցին զընծայս և զպատարագս, նոյնօրինակ և վասն հեռաւոր ճանապարհին թոշակս նմա և որք ընդ նմայն էին։ Եւ յառաջէին անտի յամսեանն մեհեկի, որ օր տասն և ութ էր ամսոյն. և յուղարկեալ խաղաղութեամբ 'ի Պերոզապատ քաղաքէ՝ վարեալ անցանէին ընդ գետն մեծ Կուր։ Հատեալ անցանէին ընդ սահմանս Աղուանից և մինչև յերկոտասան օր գային հասանէին 'ի քաղաքն Լփնաց. ուր ընդ առաջ ելեալ նմա ամենայն քաղաքացիքն՝ ընդունէին զնա խնդութեամբ ըստ կարգի եպիսկոպոսաց, մանաւանդ զի մերձեալ էր տէրունական տօնն աստուածայայտնութեանն. և մտանելով 'ի քաղաքս երեկօթս արարեալ անդէն կատարէին. և անտի գնացեալ անցանէին յաշխարհն Ճղբայ առ ստորոտով լերինն մեծի։ Յայնժամ ձմեռնային հողմոցն հիւսիսային բաղխմունքն ձիւնասոյզ անհնարին փոթորիկս յարուցին մերձ 'ի սարաւանդակ լերինն Կովկասու։ Եւ յայնմ տեղւոջ եռօ-

րեալ արգելեալ՝ ոչ կարէին զաչս ամբառնալ կամ նշմարել զանցս ճանապարհին. վասն զի տաժանեալ յոյժ լցան տարակուսանօք յաղագս սաստանայական պատերազմին. արհաւիրք և բոմբիւնք զարթուցեալք ոչ կարէին զայրն Աստուծոյ զարհուրեցուցանել, զի զնշան խաչին առեալ 'ի ձեռն՝ հրամայէր ծունր դնել ամենեցուն. և նոքօք հանդերձ ելեալ 'ի լեառն, որում Վարդէզբուակ անուանէր, զօրութեամբ աստուածային նշանի խաչին և աղօթիւք մեծ եպիսկոպոսին լինէր խաղաղութիւն հողմոց, և հանդարտէր բռնութիւնն։ Եւ այնպէս անցանէին աներկիւղ ընդ կատարն հսկայաձիր և դիւցազանց։ Յետ այնորիկ ոչ արև և ոչ աստեղք 'ի բազում աւուրս երևէին. և դառնաշունչ օդն ոչ սակաւ կայր 'ի վերայ, դէմ եդեալ ակամայ տարադէմ գնացեալ, լքեալք և աշխատեալք 'ի բազում աւուրս, երթեալ 'ի փաղնջուց 'ի թագաւորանիստ հասանէին կայեանսն՝ յայն տեղի, ուր վկայեաց սուրբն Գրիգորիս կաթողիկոս Աղուանից։ Անտի յետ աւուրց ինչ հասանէին 'ի դուռն Ջողայ, որ է մերձ 'ի Դարբանդ։ Եւ անդ նպաստամատոյց մեծարանս գտեալ 'ի քաղաքացեաց, և բազմապատիկ ճանապարհս արարեալ գային հասանէին 'ի հոյակապ քաղաքն Վարաչան 'ի մուտս քառասնորդացն։ Զորոյ զգալուստն լուեալ մեծ իշխանին Հոնաց, ընդառաջ ընթացեալ և ողջունիւ ընկալեալ զնա մեծաւ

ուրախութեամբ՝ խոնարհեցուցանէր զինքն առաջի նորա. պատուէր և պատիւ հայրապետական սրբութեանն առնէր: Եւ եղև իբրև պայծառապէս ծագեցան աւուրք քառասնորդացն սրբոց՝ մեծաւ սիրով ընկալեալ զնա քաղաքացեացն, զուարճացեալ և պատուեալ լինէր յամենեցունց, մանաւանդ առաւել 'ի բարեխնամ իշխանէն և յազնուական մեծամեծացն: Զայն պայծառութիւն ընդունելութեան և զհամբոյր սրբութեան սիրոյն իբրև տեսանէր եպիսկոպոսն՝ խնդամիտ յոյժ լինէր և մեծապէս գոհանայր զանպատում պարգևացն Քրիստոսի: Եւ այնպէս բազմօրեայ հանգուցեալ 'ի վաստակաբեկ աշխատութեանց՝ լսէր և տեսանէր անդ ամբարտաւանութիւն և զկրօնս մարդահաճոյ ազգին թշուառացելոյ. ողբայր և արտմէր վասն անհնարին չարեացն և երկմիտ հաւատոց նոցա, որք զանձինս իւրեանց աստուածապաշտս անուանէին՝ և էին 'ի զօրութենէ անտի ուրացեալք և օտարք:

ԳԼՈՒԽ Խ.

Հաստատելն 'ի հաւատս զՀոնաստանն եպիսկոպոսին Իսրայէլի վարդապետական շնորհիւ, և նոցա քաղցրութեամբ 'ի ձեռն սքանչելեացն լսել:

Քանզի սատանայակուր ծառայ գաթի մոլորութեամբ աղճատեալ ազգն այն՝ ըստ հիւսիսա-

կան ցրտամիտ մոլորութեանն առասպելայօդ և ստապաճոյճ կրօնս զհեթանոսական պղտոր պաշտամունսն մեծ գոլ կարծէին. և զորոտընդոստ հրատեսակ շանթիցն ցայտմունս և զեթերակէզ այրեցմունս՝ թէ մարդոյ դիպեսցի և թէ այլ ինչ նիւթեղինաց, ձօնեալ զնա և նուիրեալ քուար Աստուծոյ համարէին առնել: Նոյնպէս հսկայի ումեմն վայրագի անճոռնւոյ ձիախորով զոհիւք պաշտօն մատուցանէին՝ կարդալով զնա թանգրի խան աստուած, զոր Պարսիկք Ասպանդեատ կոչեն. բնաւին անթագաւոր միտս ունելոյ զկնի ամենայն մոլորութեանց. թմբուկք և սրինճք 'ի վերայ դիւականաց, և նրանակոտոր դանակացիս գայտիւք և զանդամովք արիւնահոս գծմունք. մերկանդամ սրագործութիւնք գժոխոց տեսարան, որ առ գերեզմանօք յածին, այր առ այր և ջոկ առ ջոկ մարտատեսիլ հոլորանին. և յոգնայեղց կաճառացն ջլմըշամատ եղեալ առ միմեանս վեղխութեանն կատարէին զընթացս ձիարձակ արշաւանօք այսր անդր ճախրելով. ոմանց սուգ և կոծ. և ոմանց խաղ՝ ըստ այսամիտ սովորութեանն զխաղսն խաղային և զկաքաւս յորդորէին՝ զագիր գործովք ընկղմեալք 'ի խոհերս խաւարայինս՝ կուրացեալք 'ի լուսոյ Արարչէն: Քանզի կրակաց և ջրոց զոհէին, և ճանապարհաց աստուածոց ոմանց երկրպագանէին՝ լուսնի և ամենայն արարածոց, որ ինչ թուէր յաչս նոցա զարմանալի:

Նոյնօրինակ և ափրոդիտական ցանկութեամբն զեղխեալք ըստ հեթանոսական վայրենամիտ բարուցն՝ զհօրակինն առնելով կանայս և զմի կին ունելով երկուց եղբարց. և պէս-պէս կանայս առնէին, բազում անկրօն կարգս ունելով և անկանոն խորհուրդս, ոչ կարացեալ նկատել իմանալ զարեգակն արդարութեան։ Զորս իբրև լսէր և տեսանէր զայնպիսի չարեաց պաշտամունսն և զկռակործան սովորութիւնսն՝ զցայգ և զցերեկ խնդրէր յԱստուծոյ վասն աշխարհին փրկութեան, թերևս դարձի հնար գտանել մարթասցի։ Ապա ժամ 'ի հրամանէ նորա լինէր աստուածարեալ իրին, և ամենայն ազատակոյտ նախարարացն և ռամկաց Հոնաստանեայց՝ գալ յերկրպագութիւն պաշտաման սրբոյ եկեղեցւոյ և լսել զպատգամս աստուածայինս. որոց անդէն ժողովեալք այնուհետև 'ի տէրունական տունն՝ իշխանն և աշխարհախումբ բանակն խնդրէին լսել զբանս յեպիսկոպոսէն և ասէին ցմիմեանս. «Եկայք լուիցուք 'ի սմանէ բանս մխիթարութեան. զի սա է առաջնորդ սուրբ հաւատոյ քրիստոնէից, որ աւանդէ աշխարհի զպատգամս Հոգւոյն Սրբոյ»։ Ապա իբրև տեսանէր զյօժարամտութիւն նոցա և զմտադիւր ունկնդրութիւնն, սկսաւ ճառել նոցա զվարդապետական գիտութենէն և ասէր. «Որդեակք՝ դարձարուք և ծաներուք զՏէր Աստուած, զի ողորմեսցի և կեցուսցէ զձեզ, զի նա ինքն է Տէր

և Արարիչ ամենայնի. 'ի բաց թողէք այսուհետև զպղծութեան պաշտամունսդ. մի մատուցանէք երկրպագութիւն արարածոց, զի սատանայական է այդ և կորուսիչ հոգւոց. զի ոչ ոք կարէ երկուց տերանց ծառայել և ոչ ոք կարէ զբաժակ Տեառն ըմպել և զբաժակ դիւաց. և չիք հնար 'ի սեղանոյ Տեառն վայելել և 'ի սեղանոյ դիւաց. այլ զգիտութեան և զանգիտութեան մեղս ձեր մի յիշեսցէ Աստուած. այլ արկցէ զձեզ 'ի բովս գիտութեան և 'ի խրատ արդարութեան, որ լուսաւորեաց զամենայն տիեզերս աստուածընկալ աւազանաւն, և մերժեալ զմէգ և զմառախուղ 'ի խաւարչական ազգացն հեթանոսաց՝ ծագեաց 'ի նոսա զհաւատոյ ճշմարտութեանն լոյս. նոյնպէս և զձեզ լուսաւորեսցէ իւրովք ճառագայթարձակ շնորհօքն. միայն թէ զանձինս ձեր մատուցջիք առաջի աստուածութեանն աներկեան մտօք, սիրով արմատացեալք և հաստատեալք 'ի փառս աստուածորդւոյն. խոստովանութեամբ սրբոյ Երրորդութեանն հաւատացէք. զի և անմարմին զինուորութիւնքն սրբասաց երրորդական ձայնիւ ազաղակեն ասելով. «սուրբ, սուրբ, սուրբ, Տէր զօրութեանց՝ լի են ամենայն երկիր փառօք նորա». տեսանես զերից անձնաւորութեան և զմի Աստուածութեան զօրութիւն. որպէս և յառաջընծայ աւանդեցին մեզ աստուածազան առաքեալքն և խոստովանողն Գրիգորիոս. թէ Հայր

յանձնէ, Որդի 'ի Հօրէ, Հոգին սուրբ 'ի նոցունց յէութենէ. և լի է ամենայն երկիր փառօք նորա, այսինքն է՝ քարոզութեամբ աւետարանին ըստ փրկչական բանին 'ի վկայութիւն ամենայն հեթանոսաց, որ ելից տարածեցաւ ընդ տիեզերս՝ ըստ սաղմոսի ձայնին. «Թէ ընդ ամենայն երկիր ել բարբառ նոցա, մինչև 'ի ծագս աշխարհի են խօսք նոցա». և միւս մարգարէն ասէ. «Լցաւ երկիր գիտութեամբ Տեառն՝ որպէս զջուրս բազումս, որք ծածկեն զծովս»։ Ահաւասիկ տեսանեմք այսօր, զի 'ի ձեզ ընծայեալ տպաւորի աստուածային բանն վարդապետութեան և ծաւալեալ արդիւնանայ յանդաստան սրտից ձերոց, ուր բազմաբեղուն խայրի ընծայելով 'ի ձեռն ճարտարապետ մշակաց՝ զհարիւրաւոր, զվաթսնաւոր և զերեսնաւոր։ Արդ այդչափ քաջապտղութիւն 'ի ձեզ լինելով՝ զի՞ հարկաւորիք մահացու թաչնոյն մուտ առնել յողջախոհ և 'ի ծաղկազարդ մտաց ձերոց անդաստան. ո՞չ գիտէք եթէ նախահայրն մեր Ադամ սակս սորա ելեալ 'ի դրախտէն՝ զփշաբեր և զտատասկածին ժառանգէր զերկիր, զորմէ և առաքեալն ամբաստանէ. թէ անօրէն իշխանն յորժամ աստուածանալ կամեցաւ՝ ձեռն արկանէր և զամենայն մարդիկ մեղօք կապէր, որ և նախանձաբեկ եղեալ առ 'ի պատիւ նախաստեղծին, 'ի ներհակայինս յորդորել ախտս՝ ածել 'ի հրապոյրս խարդախու-

թեան, սպանութեան և ամենայն ախտից, երբեմանց և նզովից սերմանց լինէր հայր ինքն և ամենայն ազգ իւր թշուառական. որպէս և ասէ իսկ Ծննդոց պատմութիւնն, թէ էառ իւր Ղամեք երկուս կանայս, թէև Յուբաղ որդին Ղամեքայ եհան զերգոց քնարս, մանաւանդ թէ զփողս և զտաւիղս, և զթմբուկս՝ և զամենայն ձայն արուեստական, որք են յօրինիչ կռապաշտութեան և յորդորիչ իգամոլ ախտից, զոր և Նաբուգոդոնոսոր յայն հրաւիրելով ձայնս՝ խելայեղեալ կոչէր 'ի կռապաշտութիւն անարի ոսկիատեղծ անդրւոյն զոհարան. ձօնէր նմա, նուիրական տօն լինէր նմա. տեսարանին տեսանել զանսպառ չարութիւնն դիւամոլ ազգին Կայենի. զի որպէս սպանութիւն 'ի սատանայէ էր, նոյնպէս և երկու կանայս առնուլ և դաշնակաւոր նուագս յօրինել 'ի նոյն բանսարկուէն լինէր առ ոմանս, որք անդէն իսկ ընկղմեալք 'ի շնութիւնս և յայլանդակ միտս, Սեթեան ազգին խառնակեցան ընդ դստերս նզովից. և փոխանակ բարւոյ խոստմանցն ածէ 'ի վերայ նոցա Աստուած զանձրևասաստ պատիժն և զհամաշխարհական կատարածն։ Եւ Նոյ՝ քանզի յարդարացեալ տոհմէն արդար գտաւ յազգին յայնմիկ 'ի ձեռն հաւատարիմ մաքրութեանն իւրոյ, հրամանաւ Աստուծոյ պահեալ լինէր իւրայնովքն հանդերձ 'ի ջրահեղձ պատուհասէն։ Այսպէս արդոյ և պատուական են հա-

ւասք և սրբութիւնք։ Ահա և Քանան անիծաւ յաղագս ծաղրական ժպրհութեանն Քամայ՝ ըստ բանի պատմութեանն, եթէ անիծեալ լինի Քանան մանուկ, և եղիցի ծառայ եղբարց իւրոյ։ Տեսանեմք, զի յազգէ նորա ելեալ Նեբրովդ հսկայ, որ դիւցազնէին կախարդութեամբ զբոլորս հրապուրէր ազինս աշտարակաշէն առնել քարակոյտ. և ինքն ամբարհաւաճեալ յաղագս յաղթանդամ տեսակին և հսկայազօր մեծութեանն՝ թագաւորէր 'ի վերայ ամենեցուն. որպէս և գրեալ է, եթէ եղև սկիզբն նորա թագաւորութեան 'ի Բաբելոն։ Նաև յետ կործանման աշտարակին և խառնափնդոր լեզուացն լուաք մեք 'ի ժամանակագիր պատմութենէ ումանց, եթէ աստուածոց նմանեցուցեալ զինքն Նեբրովդայ՝ ամբարտաւանեալ հպարտանայր, մինչև զպատկերն իւր անդրիագործ ճարտարաց ոսկիապաճոյճ նկարիւք քանդակել հրամայէր յարծաթս և 'ի պղինձս, անուն կոչելով ինքեան նկարագրին, որոց բազում ազգս մոլորեալս նուիրական ձօնիւք զոհ մատուցանէին առաջի այնր պատկերի։ Որպէս և այժմ իսկ ահա տեսանեմք զձեզ, զի յողդողդամիտ և առասպելակոծ մրցանօք յածիք այսր անդր՝ յանկոխ ճանապարհս խաբէութեամբ կախարդասար վհկաց և գետնակոչ քաւդէից. և Ասպանդետայ ումեմն վայր հսկային ձիովք այրեցելովք զոհ մատուցանէք. և զայն ոչ իմանայք, թէ անմաքրոցն

սիրող զխորդ լինիցի սուրբ. զի որպէս զոհաբանքն անմաքուր և պիղծ են, նոյնպէս զարշելի և պիղծ են առաջի Աստուծոյ ամենեքեան, որք Ասպանդիայ մատուցանեն նուէրս, ըստ գրեցելումն, «Եթէ պիղծ է առաջի Տեառն ամենայն անօրէն. և ընդ արդարն ոչ ունի հաղորդութիւն»։ Նոյնպէս և եթերաց դեւ կայծակաց, որ 'ի ձայնէ որոտմանց փայլատակէ, Աստուած կարգացեալ փրկիչ անուանէք. և զխորդ ոչ իմանայք՝ ով անոպայ մոացիք, եթէ վեցամսեայ ժամանակաւ, յորժամ ձմեռնայինք յուզէին ցրտոց բնութիւնք, ո՞ւր ուրեք երթեալ դադարեսցին ամբոյոյդ փայլատակմունքդ և ձայնք որոտմանց. ո՞չ ապաքէն յանկարծել արարչին մերոյ Աստուծոյ զփայլատակելն փայլատակեն, 'ի հրամանէ նորա դադարին և ոչ իշխեն երևիլ 'ի ձմեռնային ժամանակի, որով յայտ իսկ է, եթէ ոչ են աստուածք, այլ արարածք արարչին Աստուծոյ մերոյ։ Եւ դուք յոյժ մոլորեալ էք, ոչ լսելով զբանն զայնն, եթէ աստուածք, որ զերկինս և զերկիր ոչ արարին՝ կորիցեն յերկրէ. այլ դուք ծաներուք և տեսէք, եթէ Տէր Աստուած նա է, որ միայն է ինքնութեամբ, և յառաջ քան զնա չիք ոք, ինքն է արարիչ ամենայնի, որ երևին և որ ոչն երևին. և Որդին միածին Աստուած, որ 'ի Հօրէ ծնեալ, և Հոգին Սուրբ որ 'ի նոյունց յէութենէ, որով և աշխարհ եղև։ Մերկացարուք

այսուհետև զհին մոլորութիւնս և նորոգեցարուք 'ի նորոգումն սրտից ձերոց առ 'ի ընտրել ձեզ զլաւն. զի Քրիստոս Յիսուս եկն յաշխարհս փրկել զմեղաւորս: Եկայք դարձարուք առ նա 'ի ձեռն ապաշխարութեան. մի երկրպագանէք արեգական և լուսնի, այլ Աստուծոյ, որ զարեգակն և զլուսինն արարեալ է, և զերկինս և զերկիր և զծով և զամենայն որ 'ի նոսա. զի որք արեգական և լուսնի երկրպագանեն՝ բաժին է նոցա հուրն անշէջ. իսկ որք ջրոց զոհեն, իջցեն որպէս զվէմս 'ի ջուրս բազումս. իսկ որք ձօնեն վարսաւոր ծառոց նուէրս մատուցանելով, այսպէս ասէ վասն նոցա աստուածային Գիրն: «Եթէ հուր վառեսցի 'ի վերայ ամենայն փայտի ագարակի, կերիցէ զամենայն ամբարիշտս և մի շիջցէ»: Իսկ որ կապեալ ունին յանձին զպատկերս վիշապ օձին ոսկեղէն կամ արծաթեղէն, վասն նոցա ասէ Գիր. «Արծաթ նոցա և ոսկի մի կարասցէ փրկել զնոսա յաւուր բարկութեան Տեառն, որ կարող է բառնալ զբեռինս ծանունս զտանջանաց գեհենին յաւիտենից դիմադարձացն մեղաւորաց, որք իբրև զհեթանոսս իցեն ամբարիշտք»: —Զայս և աւելի քան զայն խօսեցաւ մեծ քահանայապետն Իսրայէլ:

ԳԼՈՒԽ ԽԱ.

Հաւատալն Հոնաց 'ի Քրիստոս 'ի ձեռն եպիսկոպոսին Իսրայէլի և կործանումն զոհարանաց և կանգնել խաչին Քրիստոսի:

Բանիւ յորդորեալ էին յոյժ յունկնդրութիւն բանից առնն Աստուծոյ բարեմիտ իշխանն մեծազահ Ալփիլութուեր հանդերձ բանակօքն, որոց ախորժաբար լուեալ զծաղկազարդ նորա վարդապետութիւնն և զքաղցրունայց խրատն՝ փառաւոր առնէին զԱստուած և ասէին. «Արդ հաւատամք ճշմարտութեամբ, եթէ առաքեաց Տէր 'ի ձեռն սորա զմխիթարութիւն շնորհաց իւրոց առ մեզ, զի ապրեցուսցէ զմեզ 'ի խաւարային գործոց և յամենայն սատանայական գնացից»: Ապա այնուհետև մխիթարութեամբ հնազանդեցուցեալ զանձինս լծոյ քաղցրութեանն Քրիստոսի, սրբութեամբ և պարկեշտութեամբ զարդարէին զպահս քառասնորդականս, պահօք և աղօթիւք զցայգ և զցերեկ հոգևոր նախանձու այր քան զայր փութային յերկրպագութիւն սրբոյ եկեղեցւոյն՝ մոռանալով զառաջին որկորստութեան մոլորութիւն, և այն՝ շնորհօք լուսատու խրատուց սրբոյ եպիսկոպոսին, որոյ հրամանին հնազանդելով յանձն առնոյր աստուածասէր իշխանն՝ իւրով մօտակաց սուրհանդակաւն զեօթանեսին եօթնե-

բորդան *) ամի ամի սրբութեամբ կատարել. զի ինքն էր բարեմիտ այր յոյժ, և նոյնժամայն հրամանակատար լինէր աստուածային պատուիրանին, հալածականս առնէր զորդիսն խաւարի, հաստատեալ լուսափայլ վարդապետութեան օր ըստ օրէ պայծառանայր սիրովն Քրիստոսի, ասպընջական ցանկալի սուրբ հաւատոցն լինելով, աշխարհածնունդ հայրենեացն որդի գտանէր շնորհօքն Աստուծոյ. այլ և ուժով պնդութեամբ հարստութեամբ քաջ և անուանի եղեալ էր 'ի մարտս պատերազմաց, որպէս զոլիւմպ ազգն Յունաց հզօր երևեալ առ ամենեսեան՝ զհոյակապ քաջութեան անուն ժառանգէր։ Զի բազում գործս արութեան ցուցեալ 'ի Թուրքաստանի առ Խազրխականն և 'ի սէր իւր գրաւեալ զնա տայ զդուստր իւր նմա կնութեան. և ինքն 'ի ծերութեանն բերելով պատիւ՝ փառաւորեալ լինէր 'ի մէջ երից աշխարհացն. իբրև զպսակ պարծանաց ընդունէր խրատն լուսաւոր վարդապետութեան եպիսկոպոսին. առ սակաւ սակաւ ջանայր խափանել 'ի վերայ մեռելոցն զմոլեկան լալիսն և զդիւական սրակոծութիւնն՝ զարշելի և պիղծ համարելով զհայրենի պաշտամունսն, և զայլոց աստուածոց խափանէր զնուէրս՝ 'ի պաշտել զԱստուած կենդանի՝ զարարիչն երկնի և երկրի, և

*) Այսինքն՝ զքառասնորդական պահն։

զՈրդին միածին և զՀոգին համագոր. զամենայն յաւելուածս չարեաց 'ի բաց հերքելով 'ի մտաց՝ իբրև զարդի ծնեալ մանուկ անխարդախ կաթինն փափագէր. շինէր 'ի տեղիս տեղիս զեկեղեցիս և մեծացուցանէր զպատիւ քահանայիցն Աստուծոյ։ Եւ քանզի 'ի վարսաւոր ծառոց կաղնեաց բարձրագունից, զորս ձօնեալ էին Ասպանդիատայ զարշելւոյ առ 'ի զոհս մատուցանելոյ նմա ձիովք, զորոց զարիւնն հեղուլն զծառովք, և զգլուխն և զկաշին արկանէին զոստովք ծառոցն, հրամայէր եպիսկոպոսն հատանել զմին, որ գլուխ և մայր էր այլ ամենայն ծառոց, և համարէին զնա աստուածոցն փրկիչ և կեցուցիչ և տուող ամենայն բարեաց։ Իբրև լսէին, թէ հրամայէր հատանել զհսկայաձիր դիւցազանց ծառն, որով զայթակղեալ էին 'ի կործանումն ամենեցուն, ճիչ բարձեալ և զօձիս հարեալ՝ 'ի ձայն բարձր աղաղակէին կախարդքն և քուրմք և վհուկք քրմապետօքն հանդերձ առ իշխանն Հոնաց և առ մեծամեծս աշխարհին, և ասէին. «Եթէ զիա՞րդ մարթիք և իմանայք և գիտէք առնել զայդ, զոր հակառակորդդ մեր և թշնամին աստուածոց մերոց ասէ ձեզ, հատանել զծառն զայն. և ընդէ՞ր իսկ ընաւ անսայք նմա և լսէք՝ քանդել աւերել կործանել զբագինս մեհենաց մերոց, զոր հարքն մեր կանգնեցին, և թագաւորք և իշխանք և աշխարհս մեր բոլորովին պաշտեցին մինչև ցայժմ,

և զտին զպարգևս բարեաց 'ի նոյն իսկ 'ի դիցն մեհենաց և 'ի ծառոց ձօնելոց, զմարդաշատութիւն աշխարհիս, և զօրաւոր և յաղթող լինել ձեզ 'ի պատերազմունս թշնամեաց ձերոց։ Արդ դուք համարիք ինչ զդա և լսէք բանի դորա և տայք դմա զիշխանութիւնդ զայդ՝ հանել աւերել քակտել զմեհեանս աստուածոց ձերոց. ո՞չ ապաքէն յորժամ պաշտէիք և մատուցանէիք զզոհս և զնուէրս առաջի ծառոցն յանուն հսկայազօր քաջին Ասպանդիատայ, զոր ինչ խնդրէիք առնուիք և գտանէիք զբարիս. զհիւանդս ձեր առողջացուցանէր, յարեգակնակէզ երաշտից և 'ի տօթախառն ջերմութեանց անձրևս ածեալ ձեզ նորա զօրութեամբն, որք զտապ խորշակին զովացուցանէին. զբոյսս և զտունկս դալարեցուցանէին և զպտուղս պարարէին 'ի վայելումն և 'ի կերակուր ձեզ։ Նոյնպէս և 'ի սաստիկ անձրևաց և յամպոց եթերական փայլատակնացայտ օդոց յորոտընդոստ խռովութեաց՝ խաղաղութիւն առնէր ձեզ։ Բայց արդ թէ այլ մոլորական բանից դորա հաւատայք և պաշտէք զԱստուածն՝ զոր դայն քարոզէ ձեզ. սակայն զբնական աստուածսն ձեր, զորս նախնիք ձեր և դուք պաշտեցիք, ոչ է պարտ ձեզ թողուլ և ուրանալ և 'ի բաց ընկենուլ և մատնել 'ի ձեռս դորա, որ ընդ ոտն արկեալ մանրեսցէ զնոսա. զի մի՛ սրտմտեալ բարկասցին և յանդիմանեսցեն զաշխարհս մեր չարաչար հարուածովք։ Այլ

և ո՞վ իսկ իշխեսցէ մօտել հպել և մերձենալ 'ի վայրն յայն, ուր հսկայազօրին Ասպանդիատայ մեհեանքն և բագինքն շինեալ և հաստատեալ են, կամ 'ի ծառն գեղեցկաբոյս, որ պահիչ և կեցուցիչ է աշխարհիս այսորիկ. ապաքէն որք անգիտութեամբ 'ի ծառոյն յայնմանէ յանկելոց տերևոց, կամ 'ի փայտից ինչ, որ 'ի նմանէ առնուլին 'ի պէտս իւրեանց, չարաչար կեղօք և այսահարութեամբ, այլև մահուամբ իսկ յանդիմանէր զնոսա, և զտուն և զազգն հատանէր. և արդ դա կարէ՞ հպիլ մօտիլ և կտրել զնա, կամ աւերել զմեհեանս աստուածոց մերոց։ Արդ գիտեմք զայս, զի եթէ յամառեալ պնդի և մերձի առ նա՝ յանդիմանի չարաչար ցաւովք, այլ և 'ի կենաց իսկ հանէ զդա»։

Յայնժամ պատասխանեալ իշխանն Հոնաց առ քաղդեայսն և առ կախարդսն, առ վհուկս և առ պաշտօնեայս բագնեաց և ծառոց և ասէ. «Մեք հաւանեալ հաւատացաք առնս այսմիկ և պաշտեմք և երկրպագանեմք Աստուծոյն, զոր դա քարոզէ մեզ. և ոչ արգելումք զդա յաւերելոյ և 'ի քանդելոյ զմեհեանս, և 'ի խլելոյ և կտրելոյ զծառն և յայրելոյ 'ի հուր։ Արդ եթէ դուք կարող ինչ էք բագինօք և մեհենօք և ծառովք ձօնելովք զարհուրեցուցանել ինչ զդա, կամ 'ի ցաւս ծանրութեան ախտի ինչ արկանել, և կամ մահ իսկ հասուցանել դմա, հաւատամք 'ի ձեզ և հաւ-

տատխմք անդրէն շինել և պաշտել զմեհեանս և զբագինս և զանդրիագործ պատկերս. երկրպագեմք ծառոց և մատուցանեմք զոհս և նուէրս որպէս մինչև ցայժմ։ Ապա եթէ դուք ոչ կարէք յանդիմանել զդա և զարհուրեցուցանել ինչ, և դա աւերեալ քակէ զբագինս և զմեհեանս, հատանէ զծառս և 'ի հուր այրէ, և ոչ ցաւք ինչ հասանեն զմա և ոչ մահ՝ մեք նոյնպէս հաւանեալ հաւատամք 'ի դա, եթէ յԱստուծոյ առաքեցաւ դա մեզ. և երկիրպագանեմք միայն Աստուծոյ, որ արար զերկինս և զերկիր և զարեգակն և զլուսին և զաստեղս, և զձեզ կապեալ ոտիւք և ձեռօք մատնեցից 'ի ձեռս դորա, որ ընդ նոյն ծառովք և մեհենեօք զձեզ այրեսցէ»։

Յայնժամ քաղդեայքն և կախարդք և մհուկք Ափրոդիտեայ մոլեկան կախարդութեամբ սկսան դիւթութիւնս առնել սատապաճոյճ դեռնակոչութեամբք, ուռոյցս և բարբանջմունս իմն յօրինէին, և ոչ ինչ կարէին գործել 'ի սուտ և 'ի մոլար արուեստից իւրեանց. զի երբեմն յառաջ քան զայս կապէին զմարդիկ անյայտ կապանօք, և զոր կամէին՝ 'ի ծանր ցաւս արկանէին՝ այսս առաքելով 'ի նոսա, և ապա քարոզէին նոցա փաստապատիր բանիւք, եթէ պարտ էր ձեզ զոհս և նուէրս մատուցանել մեհենեաց և ծառոց և ոչ մատուցէք, փոխանակ այնորիկ եղև այդ առ ձեզ յանդիմանութիւն 'ի մեծէ աստուծոյն մերմէ։

Բայց արդ առէք զոհս և նուէրս և մատուցէք առաջի ծառոց և մեհենեաց. ապա ապրիք 'ի ցաւոց և 'ի հարուածոց այտի։ Եւ որպէս ասէինն՝ նոյնպէս առնէր և կատարէր սատանայ։ Այլև երբեմն առ աչօք և ցնորիւք անձրևս սատիկս երևեցուցանէին. և երբեմն երաշտիւք ցամաքեցուցանէին դիւակործան և սատանայական մոլորութեամբք. և այնու ամենայնիւ զայթակղեցուցանէին և կործանէին զաշխարհն նոցա, զի մոլորեալ էին և մոլորեցուցանէին զյողդողդամիտս։ Ապա յայնժամ ոչ կարացեալ յայնցանէ ինչ մի 'ի գործ և 'ի կիր արկանել կամ զարհուրեցուցանել զայրն Աստուծոյ և յաղթել նմա, կապեցան և փակեցան 'ի նշանէ սրբոյ խաչին ամենայն զօրութիւնք նոցա։ Ապա սկսաւ խօսել եպիսկոպոսն սուրբ և օրէնսուսոյցն առ իշխանն Հոնաց և առ մեծամեծս, «Եթէ ոչինչ զարհուրիմ և երկնչիմ, կամ զմտաւ ինչ ածեմ վասն դոցա չարախօսութեանցդ. զի են իսկ դոքա անյոյսք 'ի ճշմարիտ կենացն Աստուծոյ, որք կամին դիւցապաշտ կախարդութեամբ զարհուրեցուցանել զիս՝ որպէս և զայլս 'ի մարդկանէ մոլորամիտս. և ոչ 'ի ծառոցդ բարձրագունից մեհենեաց զմտաւ ինչ ածեալ զանգիտեմ կերպ ի կերպս լինելով առաջի իմ, այլ ես յայս յանդիման ամենեցուն ձեր գործեմ աներկիւղաբար յուսալով 'ի շնորհս սուրբ խաչին Քրիստոսի և բանամ զկարծիսդ 'ի սրտից ձե-

րոց և գծառագողի մոլորութիւնդ, որ ոչինչ իսկ են և ոչ չար ինչ կամ բարի առնել կարեն, և ոչ անարգել զօրեն զթշնամադիրս իւրեանց, զոր այժմ դուք աչօք ձերովք տեսանէք առ կուռս համերս, թէ որպէս փշրեցին 'ի ձեռաց իմոց, և ընդ ոտս անկեալ կոխեցին 'ի գնացս աշխարհի»։

Յայնժամ հրամայէր եպիսկոպոսն քահանայից առնուլ փայտատ 'ի ձեռն, դնել ծունր և աղօթել՝ կարդալով առ Աստուած զսաղմոսս զայս. «Յարիցէ Աստուած և ցրուեսցին ամենայն թըշնամիք նորա. փախիցեն ատելիք յերեսաց նորա». և ապա արարեալ զնշան խաչին 'ի վերայ ծառոցն բարձրագունից, զորս ձօնեալ էր յանուն Ասպանդիարայ զարշելւոյ. և դիմեալ 'ի ներքս քահանայիցն առ հասարակ կորեցին զծառսն. և նոյնժամայն հրամայէր բերել 'ի քաղաքն Վարաչան։ Եւ կոչեալ առ ինքն 'ի ճարտարագործ հիւսանց քաղաքին, հրամայէր առնել զնա խաչ պայծառակերտ բոլորագուլ յօրինուածովք նկարակերպ, և պէսպէս կենդանագիրս հաստատէր սորնձեալս 'ի վերայ բոլորովին, գեղեցիկ պատկերագործ նմանութեամբ ճշգրտեալ 'ի ծայրից մինչև 'ի խոնարհ համանման դեղովք պաճուճեալ։ Նոյն օրինակ և յաջոյ կողմանէ գեղեցկագոյն իմն լուսեղէն խաչս մի զմիոյ գլխի 'ի վերուստ 'ի վայր տողեալս պնդէր հաստահեղոյս

բեւեռօք, և առ 'ի ստորին դռնակ մի երկրացիկ քանդակագործ շուշանաձև չորեքկուսի, յորում կայր խաչ մի արծաթեղէն մասնաւորեալ 'ի տէրունական խաչէն։ Այսպիսի օրինակաւ կարգեալ և յարմարեալ զանազան հրաշալի գեղեցկութեամբ կանգնէր զնա յՈւխտի և 'ի խնդրուածոց անուն յարքունական դրանն ընդ արևելս, և ասէր. «Առաջի այսր ամենակեցոյց նշանիս երկրպագեցէք Տեառն արարչին ձերոյ, զի որ սովորն էիք երկրպագել ծառոյդ այդմիկ մոլեկան մտածութեամբ և սովորական ընդելութեամբ, երկրպագէք խաչիդ և անտեսանելւոյ պատկերի աստուածութեանն։ Քանզի ուտէիք և ըմպէիք զմիս և զարիւն զոհիցն անասնոց, զոր դիւաց առաջի ծառոյն մատուցանէիք, վասն այնորիկ փոխանակ նուիրեալ ծառոյն զխաչն իւր կանգնեաց 'ի մէջ ախեգերաց, և փոխանակ արեանցն զոհից զարիւն իւր ետ 'ի քաւութիւն մեզ ամենեցուն։ Եւ ես գիտեմ, որ անգիտութեամբ արարիք, զոր ինչ արարիքն։ Բայց արդ այսուհետև մատուցէք զանձինս ձեր առաջի աթոռոյ շնորհացն Աստուծոյ, թօթափելով 'ի բաց զամենայն ախտս չարեաց անօրէնութեան ձերոյ և զփառացն լուսոյ պատմուճան արժանի լինիք զգենուլ յանձինս ձեր»։ Իսկ բարեպաշտ իշխանն Հոնաց Ալուլթուեր*)

*) Այլ օր. Ալուլթուեր։

իբրև լսէր զայն, մեծամեծօք հանդերձ յորդո-
րեալ 'ի սէր և յերկիւղն Աստուծոյ, և զայն ևս
տեսանէր թէ ոչ յայնցանէ զոր քաղդեայքն ա-
սէին յանդիմանել ինչ նմա 'ի ծառոցն մեհենից
և անկանիլ 'ի ցաւս և հասանիլ 'ի մահ, ոչ ինչ
դիպեալ նմա յայսցանէ չար, այլ ևս առաւել քան
զևս պայծառացեալ զուարթանայր և զօրանայր
'ի գործ մշակութեանն Քրիստոսի, առաւել ևս
հաստատէին 'ի հաւատս և լսէին զբան վարդա-
պետութեան նորա: Ապա յայնժամ մեծաստս
իշխանութեամբ հրաման տայր զսատանայակուռ
և զդիւամոլ ազգ կախարդացն և քաղդեայց զգլ-
խաւոր քրմապետօքն հանդերձ ունել, և կապեալ
ոտիւք և ձեռօք ածել առաջի առնն Աստուծոյ և
տալ 'ի ձեռս նորա: Իսկ նա հրամայէր զամանս
'ի հուր ընկենուլ 'ի յանցս ճանապարհաց, յել և
'ի մուտս փողոցաց առ 'ի զերծուլ զաշխարհն
ամենայն յունայնակրօն պաշտամանց և հնա-
զանդել ամենահեշտ լծոյ ծառայութեանն Քրիս-
տոսի: Եւ զամանց, որոց կապեալ ունէին յան-
ձինս իւրեանց զսկեղէն հեթանոսական ձուլա-
ծոյսն հրամայէր զերծուլ և հանել 'ի նոցանէ, և
ինքն իւրովք ձեռօք խորտակէր յանդիման ամե-
նեցուն՝ առնելով և զայնս նշան տէրունական
խաչի: Այսպէս և այսու օրինակաւ ցուցանէր առ
ամենեսեան զիւրն աստուածպաշտութիւն: Եւ
կարգեցաւ այս ամենայն կարգաւորութիւնս 'ի

սուրբ քառասներորդն 'ի բիւրաւոր արքունա-
կան Հնդաստանեայցն բանակի. կազմեցաւ և
պատրաստեցաւ կամօք Տեառն Աստուծոյ 'ի ձեռն
եպիսկոպոսին և ազդեցութեամբ Հոգւոյն Սրբոյ.
որով ծաւալէր շնորհք պարգևաց անպատում փա-
ռացն Քրիստոսի:

Իսկ ծագումն արփիափայլ լուսոյ պսակին
սրբոյ իբրև հասանէր՝ բազումք 'ի քրմապետացն
և 'ի գլխաւոր կախարդասար քաղդէիցն դեռևս 'ի
դժնդակ կապանս անկեալ դնէին: Եւ ապա հա-
ւանութեամբ իշխանին Իլիթուերոյ ժողովեալ բո-
լոր քաղաքայնոցն հրաման լինէր առեան դնել և
հրապարակ յօրինել և տալ ցեղից երկաքանչիւ-
րոց պայքար՝ յանդիման կաճառախօս բազմու-
թեանն: Յայնժամ սկսաւ եպիսկոպոսն յաստուա-
ծային Գրոց ձեռն 'ի գործ արկանել վարդապե-
տութեան. սաստկագոյնս յանդիմանէր զնոսա և 'ի
նախատինս զարովանաց արկանէր. և կատարիչ
թշուառական քուրմքն յամօթ եղեալ 'ի տէրու-
նական խաչէն, զոր միշտ 'ի ձեռին ունէր եպիս-
կոպոսն, պակուցեալ սրտաբեկ լինէին և ինքեանք
իսկ զանձինս զարովէին: Եւ խոստովանեալ զիւ-
րեանց մեղս՝ դարձան 'ի հաւատս ճշմարիտս. զո-
րոց զքուէս կորուսիչս հմայից 'ի ձեռն առեալ
եպիսկոպոսին 'ի նիւթ հրոյ ծախէր, և արժանի
առնէր զնոսա վերստին ծննդեանն 'ի ձեռն սրբոյ
աւազանին: Իսկ իբրև ետես զայն իշխանն Հո-

նաց ամենայն բազմութեամբն հանդերձ, առաւել ևս հաստատեցան 'ի սէր հաւատոցն Քրիստոսի՝ հեռացեալ 'ի մնոտիագործ պղծութենէ պաշտամանցն: Իսկ յաւուր նաւակատեաց նորոգազարդ նշանի խաչին, զոր կանգնեալ էր եպիսկոպոսին յարքունական դրանն, արարեալ իշխանին և ամենայն մեծամեծացն զենմունս պատարագաց, մինչդեռ զօրհնութիւնսն կամէին երգել քահանայքն 'ի վերայ ընծայիցն առաջի խաչին, ասէ եպիսկոպոսն ցիշխանն. «Ահա զխոստմունս սիրոյ քո, զոր ունիս առ Աստուած՝ այսօր հատո Տեառըն հաշտեցուցանել զնա ընդ ձեզ՝ 'ի բաց բառնալով զանօրէնութիւնս 'ի ձէնջ, զի յայսմհետէ մի լիցի խէթ և խութ ընդ ոտն. մանաւանդ զայդոսիկ քրմապետսդ յայսմ նուագի փորձէ Հոգին Սուրբ, որով դուք եղերուք կատարեալ որպէս Հայրն ձեր երկնաւոր կատարեալ է: Արդ հաւանեցարուք այսմ բանի, զի որոտընդոստ չոփայից շէրիմք՝ Դարքունանդ կոչեցեալ՝ նախ նա այրեսցի յայսմ աւուր 'ի ձեռն խոստովանող քըրմապետացդ այդոցիկ, որոց երթեալ նզովելով նզովեսցեն և այրեսցեն և ապա ճաշակեսցեն կերակուր»: Իբրև լուաւ զայս բարեպաշտ իշխանն Հոնաց՝ փութով տայր 'ի ձեռս նորա քանդել զմեհեանսն: Եւ յայնժամ առաքեաց եպիսկոպոսն զՄովսէս՝ զայր հմուտ արուեստական շնորհի՝ հանդերձ այլովք քահանայիւք քանդել և այրել

զմեհեանսն. որք գործակցելով քրմապետացն դաստուց զդիւցազնեայ զպղծանոցսն բոցակէզ սպառէին առհասարակ: Եւ ինքնին եպիսկոպոսն ելեալ 'ի բարձրաւանդակ տեղի հանդէպ կառցն՝ եդեալ ծունր և արարեալ զնշան խաչին տէրունական՝ հողմն ուժգին սաստկապէս հասեալ փառէր զայրեցումն բարձու մեհենին և զչափայսն զազիր մորթովք հանդերձ: Եւ 'ի զոհարանաց անտի դարձեալ մեծաւ ուրախութեամբ 'ի քաղաքն՝ լուսազգեստ մկրտութեամբն լինէին. և զօրն զայն տօնից տօն և ժողովոց ժողով առնէին իշխանն և մեծամեծքն:

ԳԼՈՒԽ ԽԲ.

Խորհուրդ մեծ իշխանին Հոնաց Իլիթուէրոյ ընդ նախարարս իւր, զի եպիսկոպոսն Իսրայէլ առ նոսա մնասցէ 'ի հաստատել անդ զաթոռ հայրապետութեան:

Մտանէ մեծ իշխանն Հոնաց ընդ ամենայն մեծամեծս և նախարարս իւրոյ տէրութեան 'ի խորհուրդ բարի և ասէ. «Խաւար ուրեմն աղիտական մթացուցիչ հոգւոց զմեօք պարփակեալ ունէր 'ի վաղնջուց, որով նկատել ոչ կարէաք զարդարութեան զլոյսն բոլոր տիեզերաց: Արդ Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս առաքեաց առ մեզ քաղցրութեամբ իւրով առաջնորդ կենաց զայս

եպիսկոպոս, որ բանիւք և գործովք կշտամբեաւ յանդիմանեաց զանօրէնութիւնս մեր և ետ մեզ ճանաչել զամենաստեղծն Աստուած և զքանչելահրաշ նորա զօրութիւնն, որում ամենեքին իսկ միտք իմ ճշմարիտ հաւատացեալ վկայեաց. և ահա հաւատացաք 'ի մի Աստուած՝ արարիչ երկնի և երկրի։ Օրինակ բերցուք մեզ զամենայն աշխարհս, հաւանեալս այսմ հաւատոյ և զմեծ թագաւորութիւնն Հռովմայեցւոց։ Քանզի թագաւոր ոմն եղեալ ասեն՝ անուն Կոստանդիանոս, որ զԿոստանդնուպօլիսն շինեաց. առաջին զնա ասեն լեալ քրիստոնեայ թագաւորութեանն այնմիկ և այնչափ հաւատարիմ եղեալ այր, որ հրեշտակ Աստուծոյ կայր 'ի սպասու նմա. և այսու հաւատով հզօր յաղթութեամբ զամենայն թշնամիսն իւր կործանեաց։ Արդ եթէ 'ի ձեռն քրիստոնական հաւատոցն այնպէս փառաւոր և յաղթող մարթ է մեզ լինել՝ մեք զի՞ յեղգասցուք հաւատալ յԱստուած կենդանի։ Ահա ուսուցիչ պատգամացն Աստուծոյ այրս այս Իսրայէլ եպիսկոպոս. եկայք աղաչեսցուք զսա, զի կացցէ յաշխարհիս մերում և լուսաւորեսցէ զմեզ»։ Զայսոսիկ միաբանութեամբ խորհեալ՝ յղէ նա առ եպիսկոպոսն Իսրայէլ զաւագ ոմն իշխան՝ անուն Աւչի, այր զօրաւոր, որ թարխանութեան ունէր զպատիւ և զսենեկապետն Զաթկասար. և նոքա 'ի գալն առ նա պատմեն զխորհրդոյն զօրութիւն,

եթէ ասաց մեծ իշխանն Հոնաց և ամենայն մեծամեծքն. «հայր մեր՝ ծանեաք զարարիչն մեր 'ի ձեռն քո և հաւատացեալ երկրպագեմք միշտ սրբոյ Երրորդութեանն. աղաչեմք զքո սրբութիւնդ, զի հաւանեսցիս լինել մեզ տեսուչ և վարդապետ՝ կանգնելով 'ի Վարաչան քաղաքիս մերում զաթոռս հայրապետական, և յուխտ Տեառն մտից ես Իլիթուեր ընդ քեզ. զամենայն հեթանոսական պաշտամունս բնաջինջ խլեցից յերեսաց Հոնաց երկրիս. զկախարդասար քաղդեայս, որ ոչ զան 'ի հաւատս՝ հրով այրեցից. և անձն, որ հեթանոսաբար շրջիցի յաշխարհիս իմում կամ դաղտ կռոց զոհեսցէ, սատակեցից զնա սրով։ Եւ յառաջ եղիցի նոյն ինքն աստուածպաշտութիւնն, և քարոզեսցին անպատում պարգևքն Քրիստոսի»։ Եւ պատասխանեալ ասէ ցնոսա. «Ոչ է իմ այդ կարողութիւն առնել անձամբ առանց մեծի հայրապետին Աղուանից սրբոյն Եղիազարու. զի նորա է այդ իշխանութիւնդ և ես վիճակ ունիմ բարեկարգ, զի՞րդ մարթացայց թողուլ զհօտ իմ, զոր Աստուած շնորհեաց ինձ հովուել. այլ Տէր Յիսուս ըստ մարդասիրութեանն իւրոյ զձեզ հոգասցէ աճեցուսցէ և օրհնեսցէ, և տացէ ձեզ ըստ հաւատոց ձերոց հովիւ 'ի տեսաւորել ուխտաբանուն Քրիստոսի»։ Եւ երկրորդեալ և երրորդեալ պատգամացն՝ զնոյնն ասէին բանս։ Եւ եպիսկոպոսն ասէ. «Թոյլ տուք այժմ մինչև

շնորհեսցէ ինձ Աստուած երթալ յաշխարհն իմ առ բարեպաշտ որդեակն իմ Վարազ Տրդատ՝ իշխանն Աղուանից, և առ սուրբ կաթուղիկոսն. եթէ Աստուծոյ և նոցա հաճոյ թուեսցի՝ կատարեսցէ Աստուած զբանդ զայդ, ոչ է վասն իմ պատիւդ այդ, զոր խոստանայք. այլ եթէ չարահնար տանջանօք 'ի ձէնջ տանջիմ, փառս և պատիւ ինձ զայն համարիմ՝ վասն Տեառն խընդամիտ յոյժ լինելով. բայց պարտ է ձեզ զայդ խորհուրդ մտածութեան գրով ծանուցանել առ համօրէն աշխարհն Աղուանից և առ հայրապետն Եղիազար, որ 'ի սրբոյն Եղիշէէ մինչև ցայսօր արևելից հիւսիսականաց միայն վիճակեալ է յառաքելական աթոռ՝ յաստուածաբնակ քաղաքէն Երուսաղեմէ և 'ի սրբոյն Յակոբայ յեղբօրէ Տեառն ընկալեալ զձեռնադրութիւն. և դուք սահման էք այնր վիճակի. առանց կամաց խորհըրդակցութեան բոլորեցունց հարց և եղբարց աթոռակցաց իմոց՝ այդ զիարդ լինիցի. զի նոր է գործս և կարևոր խորհուրդս»:

Լուեալ զայս ամենայն յեպիսկոպոսէն՝ կատարեցին զհրամանն և արձակեցին զնա պատուով յաշխարհն իւր:

ԳԼՈՒԽ ԽԳ.

Գալուստ Իսրայելի Մեծկողմանց եպիսկոպոսի 'ի Հոնաց. և երկու գլխաւորաց զկնի եկեալ 'ի խնդրել զնա յառաջնորդութիւն իւրեանց:

Մեծ և բարեպաշտ իշխանն Հոնաց՝ Իլիթուէր, հանդերձեալ կազմէր 'ի գլխաւորաց աշխարհին իւրոյ զԻրթզինն Խուրսանց և զՉաթն Խազր՝ զկնի սրբոյն Իսրայելի պատգամատարս սիրոյ: Եւ պատճէն հրովարտակին էր այս.

«Իմանալի աչաց տեսութեամբ ընկալաք զառաքեալդ 'ի ձէնջ զայրդ Աստուծոյ Իսրայէլ եպիսկոպոս, և ընդ դորա ձեռն ողջունեմք զձեզ՝ տէր սուրբ Եղիազար Աղուանից մեծ հայրապետ, և սիրելի եղբայր մեր Վարազ Տրդատ աշխարհակալ իշխան Աղուանից: Վասն զի խնդրէիք խաղաղութիւն 'ի մէնջ, և մեք հոգևոր ողջունիւ տեսաք զդա որպէս զպատկեր Աստուծոյ. և 'ի ձեռն դորա սրբական վարուցն և նորահրաշ սքանչելեացն, զոր եցոյց Բարձրեալն՝ ծանեաք զարարիչն մեր և ստացաք խաղաղութիւն հոգւոց մերոց: Եւ արդ խնդրեմք 'ի ձէնջ՝ զդոյն ինքն զԻսրայէլդ տեսուչ և առաջնորդ մեզ շնորհեցէք, յորոյ ձեռն գտաք զփրկութիւն յաւիտենից. զի և մեր ընդ ձեզ անքակ սէր հաստատեսցի: Ողջ լերուք 'ի Տէր»:

ԳԼՈՒԽ ԽԴ.

Թուղթ իշխանին Հոնաց 'ի նոյն խորհուրդ յաշխարհն Հայոց։

«Առ սուրբ եպիսկոպոսապետ Հայոց Մեծաց՝ Սահակ, և մեծագով իշխանդ՝ Գրիգոր Հայոց զօրապետ, ողջոյն շատ։

«Յըսկզբանէ լինելութեան երկրի անգիտութեամբ խաւարեալ մառախլապատ միգով հարքն մեր ննջեցին 'ի դժոխս. իսկ զեկեալն փրկութիւն աշխարհի զՎերինն Աստուած յերկիր եկեալ զՔրիստոս՝ 'ի լուր ականջաց լուաք իբրև ընդ աղօտ և յարշաւանաց մերոց յաշխարհդ յայդ և որ մօտ առ մեզ առնդ Աղուանից, զմի հաւատս ունողք այժմ դուք և ամենայն տիեզերք, նախանձ բարի և 'ի մեր անկեցաւ 'ի սրտի, և բանն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ լցեալ կատարեցաւ՝ և 'ի ծագս հիւսիսայնոցս քարոզել զաւետարանն նորա, զոր բովանդակապէս ուսաք 'ի լաւագոյն առնէ միջէ Իսրայէլէ՝ Մեծկողմանց եղելոյ եպիսկոպոսի։ Եւ այժմ զեղեալ առ մեզ սքանչելիս յեկեղեցդ լուեալ ձեր՝ և զհայցումն մեր կատարել ախորժեսջիք, զնոյնդ առաքել մեզ տեսուչ. և 'ի սրբոյ հայրապետէն Եղիազարէ խնդրեալ է մեր. և զձեզ գործակից և հաւատակից նմա գիտելով՝ աղերսեմք յերկաքանչիւրոցդ կատարել զմեր հոգևոր խնդիրս։ Զի սակս նորա լինելոյ առ ձեզ արշաւանք զօրացս խուժադուժ ազգաց յաշխարհդ ձեր արգելեալ փակեալ լինիցի՝ մեր մի հաւատ լինելով։ Ողջ լերուք»։

Արդ իբրև եկին հասին նոքա յաշխարհն Աղուանից և Հայոց և տուեալ ողջոյն պատմելով զամենայն զոր ինչ արար Աստուած 'ի ձեռն նորա աշխարհին Հոնաց, մատուցին զթուղթսն մեծի իշխանին Հոնաց՝ և մեծաւ խնդութեամբ ընկալեալ նոցա և ամենայն աշխարհին՝ առնեն պատասխանի զայս.

ԳԼՈՒԽ ԽԵ.

Պատասխանի թղթոյն Հոնաց։

«'Ի Սահակայ Հայոց կաթուղիկոսէ և յամենայն քահանայական ուխտէ և 'ի Գրիգորէ Հայոց իշխանէ և 'ի համօրէն եկեղեցեացս ժողովրդականաց 'ի Տէր խնդալ։

«Վասն կենսատու փրկութեան հասելոյ 'ի ձեզ յԱստուծոյ՝ որպէս մեզ պատմեցաւ, անպայման ուրախութեամբ գոհացաք զանզրջական պարգևացն Քրիստոսի. և զթուղթն՝ զոր նորընծայ ծառայիցդ Աստուծոյ գրեալ առ մեզ, տեսաք. յորմէ իմացաք զբարեբարութեան արարչի, որ ծագեաց յաշխարհդ ձեր զլոյս ա-

տուածանօթութեան՝ որպէս և յամենայն աշխարհս. փառաւորեցաք զմարդասէրն Աստուած, որ ոչ եթող զձեզ յընդունայն պաշտամունս հարցն ձերոց առաջնոց, այլ ծանոյց ձեզ զանուն իւր սուրբ. և եղէք ճշմարիտ երկրպագուք արարչին ձերոյ Աստուծոյ։ Ահա գիտացաք եթէ անուն նորա տարածեալ ելից զտիեզերս՝ որպէս 'ի ձերոցդ գրեցելոց և 'ի պատգամաւորաց լուաք. եթէ որպէս դարձայք բոլորով սրտիւ 'ի ձեռն Իսրայելի եպիսկոպոսի։ Եւ արդ մեք և աշխարհս մեր՝ թէպէտ և մարմնով հեռի եմք, սակայն սըրտի սիրով մերով համարիմք, թէ յանդիման տեսաք զձեզ։ Այլ զոր խնդրեցիքդ 'ի մէնջ զեպիսկոպոսդ Իսրայէլ՝ մեծ է այդ խորհուրդ ձեր, զի չէ մարթ հօտի առանց հովուի լինել. արդ ծանր և դժուարին է մեզ չկատարել զհայցումն ձեր, սակայն պատճառք կան, զի ոչ է վիճակեալ նա մերոյ աթոռոյս, այլ տանն Աղուանից. մեր կամ է և մեծ յօժարութիւն լինել նմա առ ձեզ հանապազ. այլ այդ հրաման և իշխանութիւն աթոռակցին մերոյ է՝ Եղիազարու հայրապետին Աղուանից. նորայ է գործդ այդ... *) Արդ դուք ծաներուք զԱստուած կենդանի, որ տայ կեանս մարդկան, մեռուցանէ և կեցուցանէ. և նոյն շնորհք Հոգւոյն Սրբոյ հաստատեսցէ զձեզ յեր-

*) Բառք ինչ պակասին յերկոսին օրինակս մեր։

կիւղն Աստուծոյ և 'ի պահպանութիւն պատուիրանաց նորա. և մեք կարօտութեամբ սրտի անմոռաց յիշեսցուք զձեզ 'ի մեր եկեղեցիս. ողջ լերուք»։

Իբրև դարձան 'ի Հայոց Զիթզինն Խուրսան և Զաթն Խազր, և կացին առաջի կաթուղիկոսին Եղիազարու և իշխանին Վարազ Տրդատայ 'ի մայրաքաղաքն Պարտաւ՝ խնդրէին հրաժեշտ 'ի նոցանէ և տալ զեպիսկոպոսն։ Յայնժամ ոչ կամեցան տալ նոցա զԻսրայէլ յառաջնորդութիւն՝ ասեն. «Ոչ է պարտ դմա զհաւատացեալ դմա յԱստուծոյ զհօտն իւր թողուլ միանգամայն և լինել ընդ ձեզ. այլ երթալ և գալ դմա ըստ կարի իւրում հրամայեմք 'ի հաստատել զձեզ 'ի հաւատս Քրիստոսի, և ողջ պահել զանխախտելի սէր մեր որ առ միմեանս. այժմ մեք կամակից եմք, զի լինելով դորա միջնորդ ընդ ձեզ՝ բարձցի թշնամութիւն 'ի միջոյ մերմէ և անկեսցի սէր և խաղաղութիւն»։ Զայս ամենայն լուեալ իշխանացն և խռովմիտ ընդ իրմն եղեալ՝ զարհուրէին. և անյօժար կամաւորութեամբ հաւանեալ ասեն. «'Ի գալ և յերթալ առ մեզ մի՛ յապաղեսցէ, և զեղեալ հիմն հաւատոյ անդրէն մի՛ քակտեսցէ և մի՛ թողցէ զմեզ որբս. զի այլում վարդապետի ոչ անսամք և ոչ հնազանդիմք»։ Իսկ երանելի եպիսկոպոսն ըստ քաղցր բարուցն առնէր շինութիւն երկոցունց կողմանց, յանձն առնոյր զեր-

թայն 'ի Հոնս քաջայօժար կամաւորութեամբ և յանձանձել զնորընծայ հաւատն Քրիստոսի և ունել հաստատուն զուխտ և զպայման դաշնաւորութեան նոցա։ Այսմ հաւանեալ բանի մեծաշնորհ եպիսկոպոսին՝ լնուլն ուրախութեամբ և դառնային խաղաղութեամբ 'ի տեղի իւրեանց, փառաւոր առնելով զամենասուրբ Երրորդութիւնն։

ԳԼՈՒԽ ԽԶ.

Դաւթի Մեծկողմանց եպիսկոպոսի վասն պատկերաց և նկարագրութեանց հայցուած 'ի Յովհաննէ Մայրագոմեցւոյ։

Ընդ այն ժամանակս, յոր դեռևս վարէր զհայրապետութիւնն Աղուանից տէր Ուխտանէս և զկնի նորա Եղիազար, խռովութիւնք և հերձուածք բազումք 'ի կողմանս կողմանս զխռնաւորաց և ազխտաց լինէին, մարտ և մրցումն Յունաց և Հայոց. և աշխարհն Աղուանից անվրդով մնայր յայնցանէ։—Եհաս համբաւ իմն առ նոսա, եթէ ոմանք պատկերս ոչ ընդունէին, ոմանք մկրտութիւն ոչ առնեն, ոչ աղ օրհնեն և ոչ պսակ դնեն հարսանեաց. յայս պատճառս, թէ քահանայութիւն բարձեալ է յերկրէ։ Վասն որոյ Դաւիթ եպիսկոպոս Մեծկողմանց խնդրեաց գրով 'ի Յովհաննէ վարդապետէ Հայոց զպատճառս իրացն.

և նա արար հմուտ այնմ ճշմարտապէս՝ այսպէս ասացեալ. «եթէ աղանդդ այդ յետ առաքելոցն երևեցաւ, և պատկերամարտութիւն նախ 'ի Հոռոմս երևեցաւ. վասն որոյ ժողով մեծ եղև 'ի Կեսարիա. հրամայեցին նկարել զպատկերս 'ի տանն Աստուծոյ։ Բայց բարձրամտեալ նկարչաց՝ զինքեանս գերագոյն կամէին լինել քան զամենայն արուեստաւորս եկեղեցականս և ասէին. «մեր արուեստս լոյս է, զի ծերք և տղայք առհասարակ վերծանեն. իսկ զԳիրս սուրբս սակաւք ընթեռնուն»։ Աստանօր աղմկեալ կրկին լինի ժողով. և քննեալ արդարացուցին զգրիչս և զվերծանողս և զմեկնիչս և եդին յառաջ քան զնկարիչս։ Եւ անտի մինչև ցՄովսէս Հայոց կաթուղիկոսն այն աղանդ հերձուած ինչ էր յայտնեալ. ապա ընդ երկուանալն հայրապետութեան Հայոց՝ էր մեծ մարտ ընդ Մովսէս և ընդ Թէոդորոս Կարնոյ եպիսկոպոս, զոր փիլիսոփայապետն կոչէին. և ուղղափառքն աղարտէին զՀոռոմոց զամենայն կրօնսն։ Եւ առնէր ժողով Մովսէս իւր կողման վարդապետացն և հրամայէր ամենևին ոչ հաղորդել ընդ Հոռոմս՝ հնազանդեալս քաղկեդոնական ժողովոյն... մի՛ գիրս, մի՛ պատկերս և մի՛ նշխարս 'ի նոցանէ ընդունել։ Յայնժամ Թէոդորոս ետ հրաման ժողովիլ եպիսկոպոսացն Հայոց, որ 'ի նորայն կողմանն, 'ի Կարնոյ քաղաք և ասէ. «պարտ է մեզ առնել կա-

թուղիկոս»․ և ածին զՅովհան ոմն Սիւնական, ձեռնադրեցին և հնազանդեցան քաղկեդոնական կրօնիցն. և ոչ ոք 'ի նոցանէ եղև խնդրող ուղղափառ հաւատոյ՝ բաց յԵնովսայ երանելւոյ, որ գնաց 'ի նոցանէ և եկն առ Մովսէս կաթուղիկոս, զոր ուրախութեամբ ընկալան։ Մովսէս նըստէր 'ի Դուին կաթուղիկոս. պատշաճեցին և Հռովմայեցիքն Յովհաննու զկաթուղիկոսարան յԱւանի՝ մօտ առ միմեանս. և էր խռովութիւն 'ի միջի նոցա՝ չընդունելով զՅովհաննու ձեռնադրեալսն։ Ապա Յեսու անուն քահանայ և Թադէոս և Գրիգոր, որք 'ի Մովսիսի կողմանէն էին, գնացին 'ի Դունայ և ելին 'ի Սոթից գաւառն բնակելով յանապատս, զի կրօնաւորք էին. և սկսան ուսուցանել, եթէ զպատկերս, որ յեկեղեցիսն են նկարեալ 'ի բաց ջնջեցէք և ընդ աշխարհական քահանայս մի հաղորդիք։ Եղև խռովութիւն 'ի գաւառին. և համբաւն եհաս առ Մովսէս հայրապետն, որ իսկոյն գրեաց, թէ փութով այսրէն եկայք։ Եւ նոքա ոչ անսացին հրամանին, այլ անտի գնացեալ բնակեցան 'ի ձերում Արցախական գաւառի։ Եւ հարցեալ հայրապետին զգիտնաւորս իւր, եթէ զիարդ են այնց մարդկան գործք, նոքա զոր վասն հռովմայականին էր թիւրութիւն՝ ետուն պատճառս. ապա գրեցին նամակ, թէ մի ոք իշխեսցէ խոսել զնկարս որ յեկեղեցիս են։ Եւ 'ի վախճանել հայրապետին Մով-

սեսի և 'ի տիրելն Խոսրովու Հայոց՝ միաւորեցաւ երկիրն. և նստուցին հայրապետ զԱբրահամ ճշմարիտ և ընտիր այր, որ զժողովն Քաղկեդոնի նախ եբարձ նզովիւք, և ապա ձեռնադրեցաւ։ Իսկ պատկերամարտքն, որ իջին յԱղուանս՝ պղտորեցին զերկիրդ ձեր։ Ապա Փարդմանայ տէրն կալեալ զերեսին արսն, որոց անուանքն 'ի թղթիդ են, ետ կապանօք ածել 'ի Հայս. և եղեալ նոցա յանդիման մեզ՝ հարցաք. «թէ յոր պատճառս չընդունիք զմարմնացելոյ Աստուծոյ զպատկերն». ետուն պատասխանի՝ «թէ արտաքոյ է պատուիրանաց և եթէ կռապաշտից է գործդ այդ, որոց զամենայն արարածս 'ի պաշտօն էր առեալ. մեք ոչ պագանեմք երկիր պատկերաց, զի ոչ ունիմք հրաման 'ի Գրոց»։ Ապա մեր յայտ արարեալ զՄովսիսականն 'ի խորանին նկարակերտութիւն և զՍողոմոնեան տաճարին զանազան քանդակագործութիւնսն՝ զնոյնն նկարագրեալ և 'ի մեր եկեղեցիս։ Զայս և զսոյն նմանս ասացեալ՝ զթիւրութիւն նոցա ուղղեցաք։

ԳԼՈՒԽ ԽԷ.

Խորհրդագածութիւն թէ որով ժամանակաւ անխծաւ ժողովն Քաղկեդոնի և Աղուանից անխառն մնալ 'ի նմանէ. կամ բաժանումն Վրաց 'ի Հայոց. և զինչ Աբրահամու կաթուղիկոսի վասն Աղուանից։

Քառասներորդ երրորդ ամ էր թուականին Հռոմոց, յորժամ լուսաւորեցան Հայք 'ի հաւատս. և Աղուանից լուսաւորութիւնն երկու հարիւր և եօթանասուն ամ յառաջ էր. իսկ յետ հարիւր և ութսուն ամ լցելոյ հաւատալոյն Հայոց՝ յաղագս ժողովոյն Քաղկեդոնի եղև հանդէս ժողովոց 'ի ժամանակս Բաբկենի Հայոց կաթուղիկոսի։ Յոյնք և ամենայն Իտալիա, Հայք և Աղուանք և Վիրք միաբանեալ նզովեցին զժողովն Քաղկեդոնի և զտումարն Լևոնի հրամանաւ բարեպաշտ թագաւորացն Հռոմոց՝ Զենոնի և Անաստասայ։ Եւ յետ ութսուն և եօթն ամաց անցելոց 'ի ժամանակս Աբրահամու Հայոց կաթուղիկոսի բաժանեցան Վիրք 'ի Հայոց միաբանութենէ 'ի ձեռն Կիւրիոնի, այլ և Յոյնք և Իտալիա ընդ նոսա։ Իսկ Աղուանք ոչ քակտեցան յուղղափառութենէ և 'ի միաբանութենէ Հայոց. որոց շրջաբերական թղթով վասն Կիւրիոնի դիմադարձութեանն Աբրահամ՝ և յաղագս ամենեսին 'ի բաց կարելոյն զնա սրով Հոգւոյն, ազդէ նախ յԱղուանս,

տայ զխտութիւն և գրէ այսպէս 'ի թղթին, «Եթէ յառաջագոյն քան զՀայոց աթոռակալութիւնն կացեալ աթոռակալութեանն Աղուանից, և ընդ մեզ համաձայն գոլով, նոցա կամակցութեամբ նզովեցաք և ընկեցաք զԿիւրիոն ըստ հրամանի հարցն՝ մեք և Աղուանք. և զնոյնն 'ի վերայ Վրաց հրամայեցաք՝ ամենեին մի հաղորդիլ ընդ նոսա՝ մի յաղօթս, մի 'ի կերակուրս, մի յըմպելիս, մի 'ի բարեկամութիւնս, մի 'ի դայեկութիւնս, մի յաղօթս երթալ 'ի խաչն, որ Մցխիթայի տեղեօքն համբաւի, մի 'ի Մանգլեաց խաչն, մի 'ի մեր եկեղեցիս զնոսա ընդունել. այլ և ամուսնութեամբ ամենևին հեռանալ, միայն գնել կինչ, կամ զնոցա տալ՝ որպէս Հրէից։ Արդ որ ոք անխտրաբար հաղորդեսցի՝ կամակից լինելով անհաւատութեան նոցա, նզովեսցի հոգւով և մարմնով, և ամենայն կենցաղով իւրով օտարեսցի յեկեղեցւոյն Աստուծոյ. և եղիցին խաւարաբնակ և յաւիտենից հրոյն կերակուր, որ զհրամանս զայս արհամարհեսցեն։

ԳԼՈՒԽ ԽԸ.

Յաղագս Յունաց առ Հայս վասն ոչ ունելոյ զինն դասս եկեղեցական կարգաւորութեան, և Հայոց ջանք՝ Աղուանից լինել ընդ նոցօք արքեպիսկոպոս, որում ոչ հաւանեալ Աղուանից. և դառնալն Սիւնեաց 'ի Հայոց յԱղուանս և առնուլն զձեռնադրութիւն և զձէթ։

'Ի թագաւորելն Մարկիանոսի Հռովմայեցւոց՝ անդէն հրապուրեալ 'ի Պողքերայ կնոջէն և 'ի կարգընկէց նեստորականէ, պատուեալ եղյծ զանհնման ուղղափառ հաւատոյ քաղկեդոնական հաւաքմամբն։ Յետ որոյ նոցին հաւանեալքն բազում անգամ մրցեցան վասն Հայոց 'ի հաւատալ ընդ նոսա, էր որ թղթով, և բազում անգամ դէմ յանդիման ժողովովք. կոչեցին միանգամ 'ի Կոստանդնուպոլիս, և երկիցս 'ի Թէոդոսուպօլիս, և ջանային իբրև զվրիպեալս շահել զնոսա։ Այլ թէպէտ թագաւորական հրամանաւ յարակիրթ ճարտարքն Յունաց վատահանայքն 'ի սուր լեզուս հելլենական յորդաբանութեամբ յաղթող լինել, սակայն ընդ նմին և զպատասխանիս լսէին. քանզի նորոգեալ էին 'ի Հայաստան եկեղեցիս ուսմունք, և էին յոյն լեզուին տեղեկագոյնք։ Այլ Հայք համբաւէին զՅովհաննէ Մայրագոմեցւոյ, եթէ 'ի կողմն Յունաց լեալ՝ հակառակ բերէ. որոյ զրպարտութեան պատճառ էր

Սողոմոն ոմն միանձնեայ, որ յետոյ Հայոց եղև կաթողիկոս. և նորա հարցեալ զվարդապետն իւր զՍողոմոն, որ Մաքենացւոցն էր հայր՝ նա զրով ուսոյց զայս, «եթէ ոչ պարտեցան Հայք 'ի հաւատոյ մասին. այլ այսուիկ յոյժ եղեն պարտեալ, զի ասացին Յոյնք, եթէ կարգաւորեաց Աստուած զեկեղեցի ինն դասուք, որպէս 'ի վեր անդր երկնայինքն՝ նոյնպէս զահակալեցան և 'ի ներքին խորանիս։ Պատրիարգ, որ է հայրապետ, և արքեպիսկոպոս, որ կոչի եպիսկոպոսապետ և կաթուղիկոս, մետրապոլիտ, և եպիսկոպոս, քահանայ, սարկաւագ, կէսսարկաւագ, ընթերցող, և փսաղք. այսք ամենայն միաբանեալ ապա կարեն ձեռնադրել զհայրապետն, և հայրապետն զամենեսեան։ Արդ եթէ ողջմտութեամբ հաւատայք, խոստովան լերուք, եթէ ով է պատրիարգն ձեր. զի չորք միայն կացին 'ի վերայ երկրի՝ Աղեքսանդրիոյ Մարկոսի աթոռն, Անտիոքայ՝ Մատթէոսին, Հռովմայ՝ Ղուկասուն, և Եփեսոսի՝ Յովհաննուն, ըստ չորեքանկիւն անեզերաց, ըստ քառավտակ դետոյն Ադենականի, ըստ չորեքկերպեան կենդանեացն, ըստ չորից աւետարանչացն և ըստ չորից մովսիսական օրինաց. զի երկրորդումն օրինաց որիշ համարի։ Արդ մեք ամենեցուն հնազանդիմք, հնազանդեցարուք և դուք միում 'ի նոցանէ կամ ամենեցուն, որ մի հաւատ լինիմք։ Քանզի ձեր սուրբն Գրիգոր 'ի Կեսարիա

եպիսկոպոսապետ միայն ձեռնադրեցաւ և յետ նորա մինչև ցայսօր. ապա եթէ այլոյ եկեղեցւոյ ուղղափառ էք՝ զատ յայսցանէ, ցուցէք զպատրիարգն, ընդ որով դասի արքեպիսկոպոսն ձեր, որ մինչև ցայսօր ընդ մեօք էր. ապա եթէ պատրիարգ ոչ ունիք և ոչ զայլ կղերիկոսս եկեղեցւոյ բովանդակ, յայտնի խոտորեալ հերձող էք ընդ Արիոսս և ընդ այլ խուժաստանս և չարափառս: Այսուիկ անպատասխանի լինէին Հայք, զի այնպիսի դրութեամբ վարէր եկեղեցի նոցա»:

Իսկ 'ի թագաւորելն Յուստինիանոսի փոխեաց զնշխարս սրբոյն Յովհաննու աւետարանչին 'ի Կոստանդնուպոլիս, և հաստատեաց անդ զաթոռն հայրապետական և բուն աթոռն մնաց անդէն յԵփեսոս. նոյնպէս և զՄատթէոսին փոխեաց յԱնտիոքայ յԵրուսաղէմ, ասէ՝ զի քաղաք է մեծի արքային. և բունն մնաց յԱնտիոք: Յայնժամ շարժեցան ամենայն մեծամիտք, և ուր առաքեալ էր վախճանեալ՝ զամենեցուն աթոռն պատրիարգ խոստովանեցան: Անդանօր ապա և մերոյս բերաւ բան 'ի բերան յետ քան զկարգն նոցա դնելոյ: Եւ զՀայս Պարսիկք և Յոյնք բաժանեալ էին, և տէր Մովսէս էր յաթոռն սրբոյն Գրիգորի 'ի Դուին. և կողմանք Յունաց հակառակ նմա նստուցին զՅովհան ոմն մերձ առ նա: Իսկ զերկուանալն հայրապետութեան խոտեցին տեարքն Սիւնեաց, և ոչ հաւանեցան ընդ մի ոք յերկուցն՝ հրամանաւ եպիսկոպոսին իւրեանց առաքինւոյն Պետրոսի, որ հասեալ 'ի վախճան՝ պատուէր ետ վիճակին իւրում առնուլ ձեռնադրութիւն յԱղուանից և զմեռոն օրհնութեան՝ մինչև միասցի աթոռն սրբոյն Գրիգորի: Վասն այսորիկ ձեռնադրեցաւ Վրթանէս յեպիսկոպոսութիւն Սիւնեաց 'ի Զաքարիայ հայրապետէն Աղուանից. ընդ նմին և զիւղն օրհնութեան ամ յամէ առնուին Սիւնիք յԱղուանից, մինչև բարձաւ հակառակութիւնն և միապետեաց Աբրահամ զհայրապետական աթոռն:

Եւ 'ի սակս ինն դասակարգութեան՝ զլխաւոր եկեղեցականք անձնահաճ կամաւ ըստ նպերտ բարուց Հայաստանեայց, կարգեն զԱբրահամ պատրիարգ, և զԱղուանիցն՝ արքեպիսկոպոս, և զՎրացն՝ պետրապոլիտ: Խռեցաւ Վրացն, որում Կիւրիոն կոչէին՝ և հակառակութեան բերէր վճիռ. իսկ սուրբ հայրապետն Աբրահամ ասէր, լինել յառաջահաւատ քան զՎիրս՝ զԱղուանս, և նոցա անկ է եպիսկոպոսապետութիւն: Յայսմ մաքառմանէ և 'ի խնդիր ուղղափառ հաւատոյ՝ դարձան Վիրք և եղեն քաղկեդոնիտք: Իսկ 'ի յունական զօրավարացն զրգռեալ Հայք խնդրել զգահերիցութիւն 'ի վերայ Աղուանից, որում ոչ հաւանեալ Աղուանք՝ զայլ ոմն երևեցուցին կանխաւ առաքեալ եկեալ յաշխարհն Աղուանից՝ Եղիշէ անուն, յաշակերտաց Տեառն՝ ձեռնադրեալ 'ի ձե-

ռանէ Յակոբու եղբօր Տեառն, քարոզեալ անդ և եկեղեցի շինեալ նախկին քան 'ի Հայս, առաջին մայր եկեղեցեացն արևելից՝ զԳիսոյ եկեղեցին նորին հիմնադրեալ և զինքեանս նմա աւանդեալ՝ դարձան 'ի Հայոց առ ինքեանս՝ չլինելով ընդ ումեք իշխանութեամբ: Ապա Հայք վասն մեծաբանութեան Յունաց, որ փոքրկացուցանել ջանային զկայս հանգստեան Թադէոսի առաքելոյ՝ չունել եպիսկոպոսապետ և մետրապոլիտ, խորհեցան առնել մետրապոլիտ զմարդպետական եպիսկոպոսն՝ տալ նմա խաչ և պատիւ միայն և ոչ առնել ձեռնադրութիւն եպիսկոպոսի. նորա խնդրեալ եպիսկոպոսս երկուս կամ երիս լինել ընդ իւր. որում ոչ հաւանեալ գլխաւորացն՝ երկուցեալ մի՛ գուցէ արդեօք այլ իմն գունակ բաժանումն լինել միապետեալ աթոռոյն: Ապա տեսանելով միշտ աստուածերկիւղ և հլու և հաւան պատուիրանաց զտեարսն Սիւնեաց, և զկղերս եկեղեցեացն քաջուսմունս և ուղղափառս յամենայնի՝ նոցա ետուն զպատիւն լինելոյ մետրապոլիտ Հայոց խաչանիշ մեծարանօք և ոչ ժամել իբրև ինչ աւելի և ոչ քարոզել եպիսկոպոսապետ զհայրապետն. իսկ զայլ առաջին սովորութիւնս նոցա թողին, զի մի՛ ամբոխ ինչ լինիցի: Վասն այնորիկ չքարոզեն եպիսկոպոսապետ Սիւնիք և ոչ գրեն 'ի պատասխանին Հայոց եպիսկոպոսապետ. զի թէ քարոզելի էր, ապա և գրելի: Բայց

ոչ քարոզելն մեծութիւն է և ոչ գրելն. և զխաչն առաջի ունել՝ 'ի փառս տէրունեան է. և անունն լոկ խաչիւն և քարոզն բնաւորեալ է յիշատակ ոչ ուրուք ընդ նովաւ լինելոյ:

Այսպէս զետեղեցին զինն դասս: Եւ տէրունիք 'ի Սիւնիս՝ հոգեւոր տէր գրէին, և նոքա 'ի ծառայէ: Ապա վասն տեառն Եղիայի խակագործութեան յԵրիցոյ վանս, յորժամ յԱղուանս երթայր՝ սակս այնր ոչ գրեցին 'ի ծառայէ, արգելին և նոքա զհոգեւոր տէրն: Այդպէս է սովորութիւն իրացդ:

ԳԼՈՒԽ ԽԹ.

Պատասխանի թղթոյն Մխիթարայ Ամարասայ եպիսկոպոսի 'ի Հայոց.

«Պատուական գտեալդ և վեհ հռչակեալդ, որք զակարութիւնն բերեալ յօժարութեամբ յառաքինութեան, զանտեղիս բացասողք, նմանող թուեցեալք՝ 'ի դէպ ինձ ասել՝ կամօք հաւասար ընդ ջանի հարցն Աթենականաց, նորագունից լսողք և պատմողք յարգեան ժամանակիս, 'ի մէջ հիւսիսակողմանդ տարավարողք զբոլոր լսողս տարուբերմամբ, մանաւանդ 'ի սակս ջամբելոյ զխորհրդոցն սնեռութիւն, տէր Մխիթար Ամարասայ եպիսկոպոս, Սիմէոն Մեծիրանց եպիսկոպոս և եթէ այլ եպիսկոպոսք նոցին համախոհք

սրբոյ եկեղեցւոյ, և ազատ մարդիկ և այլք 'ի ժողովրդականաց Աղուանից՝

«Յաբրահամէ Հայոց կաթուղիկոսէ, 'ի Թէոդորոսէ Մարդպետական եպիսկոպոսէ, 'ի Ստեփաննոսէ Բագրևանդայ եպիսկոպոսէ, 'ի Դաւթայ Սիւնեաց եպիսկոպոսէ, 'ի Մովսիսէ Խորխոռունեաց եպիսկոպոսէ, 'ի Քրիստափորէ Ապահունեաց եպիսկոպոսէ, և յայլոց եպիսկոպոսաց և յուխտէ եկեղեցւոյ և յազատ մարդկանէ, ըղձամք աղօթալիր և ուժգին խնդրուածովք սրտի զտէրունեան հոգեխառն ողջոյն համարձակապէս մեզ առ ձեզ ասել։

«Քանզի. գրելով ձեր առ մեզ պատմեցիք զձեր աստուածպաշտութեան կամս, թէ անհակառակս արդեօք և թէ առեղծեալ զհակառակութիւնս, զոր ընկալաք 'ի նախարարէ միոյ Սիւնեցւոյ՝ Գրիգոր անուն։ Քանզի և զարբանեկէն ձեր ասաց 'ի կերտողէն հրաժարեալ, բայց մեզ բարեպաշտութեան խնդիր զուշակեցաւ և կամաց շարժութիւն 'ի կատարեալ խոստովանութիւնն երանելի նախնեացն. և թէպէտ 'ի նմանէ լուրս զանազանս տեղեկացաք, այլ նախնեացն ձերոց հարազատ եղբայրութեան գութ բանաձգեալ էած զմեզ յայս, զի զգրեալն ձեր համառօտ խոստովանութիւն հաւատոյ կամեցաք յիշատակել, և առ նմին զհոգւոյն Սրբոյ վարդապետութիւնն դնել մերձ ըստ մասին՝ 'ի ճշմարտութենէ հեռանալ

կամ միաբանել. որոց յետ ծանօթանալոյ տուր լինէ զքո միտսդ յէանալ յուղիղն և մի դասիլ 'ի հակառակող կամս, զի եկեղեցւոյ Աստուծոյ ոչ է այդ սովորութիւն։ Քանզի 'ի ձէնջ գիրն ծանոյց մեզ՝ յետ զուգնաքեայ զմէնջ գոհութեանն, ամբաստանութեան ճառ զմարդոյ ակարագունի նշանակեալ, և զմեր նմա հաւատալն իբրև անիմաստ անտեղի իմն համբաւեալ. և թէ ոչ թերի, այլ լի նման ձեզ եմք 'ի հաւատս, զի առաքեալքն և վարդապետքն հասարակ և միապէս աւետարանեցին։ Ապա յետ սակաւ ինչ բանից՝ զսրբոյ Երրորդութեանն յառաջ քան զյաւիտեանս զէութենէն էր աստուածաբանեալ ձեր տարաբերմամբ. և յետ յոլովից՝ զմարմնաւորութիւնն բանին մեզ պատմեցիք զանազանեալ մտօք. զորպիսի վարդապետութեան միտս եկեղեցի Քրիստոսի չէ առեալ յառաքելոց, և ոչ 'ի բանից գրոց 'ի նոյնս բանաձգելոց, այլ 'ի գայլոց յափշտակեալ, արք, որք խօսին թիւրս 'ի ձգել զկնի իւրեանց զաշակերտեալսն. իսկ այլ խօսք, որ ոչ ընդ սոսա միաբանին՝ իբրև պարզամտաց խաբելոց կեղծաւորութեան դուռն առ մեզ հաւատացեալ՝ փակի։ Եւ զի այս այսպէս, ով պատուականքդ, միտ դիք խոստովանութեան ձերում, թէ ո՛ւր ձգէ զձեզ և որպէս մեկուսացուցանէ 'ի Հոգւոյն Սրբոյ վարդապետութենէն։ Արդ բան առ բան բազմաւորական և հատու պատասխանեօք զլոյն

առ խաւար ծանէրուք՝ խորագոյնս քննելով։ Եւ դու՝ բարեաց ցանկացողդ, վերացո ընդ իս սրագոյնս զհայեցուածս 'ի սահմանն Սրբոյ Երրորդութեանն, զոր Պօղոս վարդապետէ առ Հռովմայեցիսն. «Աղաչեմ զձեզ՝ ասէ, 'ի ձեռն Տեառն Յիսուսի Քրիստոսի և սիրով Հոգւոյն պատերազմակից լինել ինձ յաղօթս առ Աստուած. և թէ Աստուած է Տէր Յիսուս Քրիստոս և Սուրբ Հոգին»։ Այսպէս ուսուցեալ զանուն Սուրբ Երրորդութեանն՝ գրէ իսկ, թէ ամենայն առաքելական կատարմանքն լի են այսու բարբառով. յոր անուն մեք հրաման առաք մկրտել և փառս վայելել միով երկրպագութեամբ։ Արդ ընդէ՞ր տամք տեղի պատառելոյ զեկեղեցին Աստուծոյ, զոր Որդին Աստուծոյ ժողովեաց 'ի մի գաւիթ։ Մի՛ 'ի մէնջ երևեսցի Նաբաթ և Աբիուդ՝ օտար հուր մատուցանելով անհաւատապէս, զի մի՛ հրատաչոր լիցուք. զմեզ վերասին զերկնողն զՔրիստոս մի՛ անարգեսցուք՝ այլաձևելով զհաւատս, զի մի՛ զնոյեանն առ Քանան անէծս յորոշողէն զօգիս յայծեաց մեք առցուք։ Քանզի ընդ մեզ է ձայնս և ընդ քեզ՝ Մխիթար, որ կացեալդ ես գլուխ Ամարասայ եկեղեցւոյդ. և համբաւես, եթէ զԳրիգորի եդեալ հիմն և զնոյն հաւատս ունիս և զզաւակն բարեխօս առ Քրիստոս Աստուած վասն մեզ ժառանգակից նմա լինելոյ. մի՛ դուցէ լինիցի լսել, եթէ դուք զաւակ Քանանու էք ծառայելոյն մեղաց և ոչ Յուդայի խոստովանողի, և հրամայեսցի կարել ընդ մէջ և ընդ կեղծաւորացն դնել մասն։ Եթէ որդիք այնց հարց եմք, որք ոչ անզանազան յԱռաքելոցն են, հաւատ զնոցին ուսուցեալ՝ պինդ կալցուք. և մի ջուր ընդ բուռն խառնելով՝ զնմանութիւն անխարդախ կաթինն արասցուք։ Զի որոյ անուամբն մեք պարծիմք՝ նա իսկ չարախօս լինի առ երկնաւոր Հայրն։ Այլ և ոչ յոլովութեամբ ոսկից հրապուրեսցուք, այլ ըստ առակողին խրատու՝ մի՛ միտել ընդ բազումս 'ի չարիս, ընդ ութ ոգիսն տապանափակ ջանասցուք լինել 'ի բազմաց ամբոխն չոգողաց և 'ի Ջրահեղձոյց պատուհասէն ընդ Ղովտայ զերծանել 'ի հրակէզ անձրևաց, ընդ երկուսն 'ի պարգևականն մտանել յերկիր 'ի վեց հազարաց մտապաստելոց։ Քանզի և ցանկ բարի հովիւն զլերինս հնչեցուցանելով՝ ասէ. «Մի՛ երկնչիր հօտ փոքրիկ, զի հաճեցաւ Հայր ձեր տալ ձեզ զարքայութիւն»։ և զյամառեալս յայսցանէ յորդորեսցուք 'ի նոյնս։ Բայց մեք՝ որպէս ընկալաքն երկրպագութեամբ պատուել զՍուրբ Երրորդութիւնն, առանց թերահաւատութեան ունիմք և կալցուք մինչև յաւիտեան, խորշելով յամենայն եղբօրէ, որ յայսմ սահման իցէ»։

ԳԼՈՒԽ Ծ.

Վասն Յովսեփայ անապատականի բնակիլ յԱրցախ, և երթն յԵրուսաղէմ, ընդ նմին և բերումն նշխարաց սրբոց։

'Ի թագաւորութեան Հերակլի և 'ի ջախջախ թագաւորութեանն Պարսից Յազկերտի, 'ի կաթուղիկոսութեան Հայոց Եզրի, 'ի սպարապետութեանն Մուշեղի, 'ի Սիւնեաց տէրութեանն Գրիգորի, յեպիսկոպոսութեանն Մաթուսաղայի և յիշխանութեանն Աղուանից Վարազ Գրիգորի Գարդմանայ Տեառն գնացի ես՝ Յովսէփ անապատականս, 'ի գաւառէն Գեղամայ յանապատէն Բրտի Այրեաց վասն չար նեղութեան ժամանակիս, յոր անիրաւք գայրացեալք առ ուռն կոխեցին զեկեղեցիս, և զտառապեալս հարկապահանջք անատակ գնացիւք աւարեցին. մանաւանդ արիւնարբու ազգն տաճկաց սկսան զօրանալ և գնել զամենայն աշխարհն իբրև զհող 'ի կոխումն. յայսպիսի նեղութեանց խոյս տուեալ եկի 'ի գաւառս Արցախոյ 'ի գեօղն Յղերկս առ ծերունի եպիսկոպոսն Միհր. և նորա ընկալեալ զիս զանարժանս՝ խնդրեաց 'ի զեղջեացն զայս տեղի և շինեաց եկեղեցի. և կացեալ իմ 'ի սմա ամս երկոտասան՝ գնա Աստուած յաւել առ հարս իւր. և յաջորդեաց զաթոռ նորին Անդրէաս՝ նմա յանձն

առարեալ զիս տեառն իմոյ. որ բարեսէր մտօք ամենայնիւ զտեղիս հաստատեաց, բայց ոչ կային նշխարք սրբոց 'ի վանքս։ Իսկ Մխիթար ոմն անապատական 'ի Տանձեաց՝ ցանկացեալ սրբոյ քաղաքին Երուսաղեմի, երկու ընկերօք գնացեալ երկրպագէ ամենայն սրբութեանցն. և մի ամ կացեալ անդ՝ շնորհէ նմա Քրիստոս 'ի նշխարաց սրբոյն Ստեփաննոսի և սրբոյն Գէորգայ՝ 'ի ձեռն հաւատարմի միոյ Հռոմայ շինացւոյ, որ սակս իւր մերձաւորաց էր պահեալ զայնս. և 'ի սպառիլ նոցա՝ ետ զսուրբսն ցՄխիթար և ասէ. «Տարցես զնոսա յաշխարհն մեր և յարժանաւոր բնակեցուսցես տեղւոջ»։ Եւ նորա մեծաւ փութով առեալ զգանձսն՝ չոգաւ ընդ Հռոմս կոյս յերկիւղէ թշնամեաց և հասանէր 'ի լեառն Տորոս 'ի վկայարանս սրբոյն Անդրէի, որ բազում ընկերօք վկայեաց 'ի Սելևկիոսէ թագաւորէ։ Անդ մեծահայց եղեալ նորա խնդրէ 'ի նշխարաց Անդրէի 'ի սպասաւորէն Թովմասայ. և նորա հաւանեալ աղաչանացն՝ տայ նմա զխնդիրն։ Յայնժամ ընկալեալ զպատուական գանձն՝ գայ հասանէ 'ի կողմանս Արցախայ. զորոյ զհամբաւն լուեալ իմ Յովսեփայ՝ ելի ընդ առաջ նորա ըստ արժանի սրբոցն և հանգուցի զայն օր. և 'ի վաղիւն հարցի զՄխիթար, թէ ո՞ւր կամիս զսուրբսն տանել», նա ասէ. «ուր Աստուած կամի և նոքա բնակին»։ Իսկ իմ յորդորեալ 'ի սէր սրբոցն առեմ

ցնա. «Գիտեմ զի անարժան եմ 'ի սպասաւորել դոցա, այլ քեւ հանդերձ՝ Մխիթար, վստահ լինիմ 'ի սպասաւորել զամենայն աւուրս կենաց իմոց»։ Յայնժամ հաւանեալ նորա՝ հանգուցանէ զսուրբսն 'ի վկայարանին, զոր շինեաց փոքրիկ հիւմն և որդին իւր Յովհան՝ նպաստաւորեալ և Բախդանէր դարբին. և զամս երեք ըստ կանոնաց զնոցայն կատարեցաք զյիշատակս։ Յետ այսորիկ անկեցաւ 'ի սիրտ իմ ցանկութիւն առնալ 'ի նշխարաց սրբոյն Յովհաննու, որ մեծ 'ի ծնունդս կանանց 'ի փրկչէն վկայեալ։ Եւ հանդերձեալ իմ աշակերտօքս Քրիստոսատրիւ և Գրիգորիւ և սարկաւագաւս գնացի 'ի խնդիր Կարապետին հրամանաւ և թոշակաւ Անդրէի երիցուն և հաւանութեամբ ընտանեացն իմոց՝ Յովհաննու և Մխիթարայ կրօնաւորաց։ Զողայ հասի 'ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ, և զերկրպագութիւնս անդ կատարեալ՝ մեծաւ տրտմութեամբ դարձայ, վասն զի ամենեքեան էին հաւանեալ ժողովոյն Քաղկեդոնի. որոց ողջոյն անգամ ոչ տուեալ՝ եկի 'ի գաւառն իմ Գեղարքունի 'ի Պուհայ վանս, յորում տեղեակ 'ի մանկութենէ էի լինել անդ մասին նշխարաց Յովհաննու. և յոյժ տենչանօք հայցեցի 'ի Գրիգորիկայ սպասաւորէ սրբոյն. և ողորմութեամբն Աստուծոյ հաւանեալ նորա երաց զտապանակն և գտաք անդ զսուրբ Մկրտիչն և զԹովմաս առաքեալ և զնախավկայն Ստեփաննոս,

զորս առաջնոց հարանց բերեալ էր յուղղափառացն սրբոյն Երուսաղեմի։ Ընկալեալ իմ Յովսեփայ բերի 'ի նոյն վկայարանն. և մեր մեծապէս լցեալ խնդութեամբ ընդ առաջ մեր եկին. և այնպէս հանգուցեալ 'ի տեղիսն կարգեցաք զյիշատակ սոցա ըստ հրամանի Կիւրղի Երուսաղեմացւոյ, որ զընթերցուածսն եցոյց 'ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ։ Յետ այսր եղելոյ հաճեցան սուրբքն ամենայն, որք 'ի գաւառին Գեղամայ բերդին իւրաքանչիւր ոք անուամբ և գրով և եդան 'ի նմին եկեղեցւոջն։ Որոց բարեխօսութեամբն Տէր Աստուած աշխարհիս ողորմեսցի»։

ԳԼՈՒԽ ԾԱ.

Վասն որ 'ի սուրբն Երուսաղէմ եկեղեցեաց շինուածք, թուով և չափով հիմնադրելոց. զստոյգն գտցես աստանօր, որում ականատես լեալ։

Անձնաչափ կենարարին Քրիստոսի լայնութիւնն տապանափորած վիմին գիրկ և կէս հեռի է 'ի միջի գմբեթէն սրբոյ կենարար գերեզմանին. և 'ի վերայ սեանցն գմբեթաձև եկեղեցւոյն, որ շինեալ է հարիւր կանգուն բարձրութեամբ և հարիւր լայնութեամբ. և յայնմ երկոտասան սիւնք 'ի ներքոյ և երկոտասան 'ի վերոյ վերնատանն.

և յայնմ վերնատան է գեղարդն և սպունգն և սկաւառակն Քրիստոսի պատեալ ոսկւով։ Իսկ եկեղեցին կաթուղիկէ, որ Մատուռն անուանի, որ է գլուխ խաչին՝ քան կանգուն հեռագոյն 'ի Յարութենէն, վաթսուն և հինգ սիւն 'ի վերոյ և 'ի ներքոյ երկայնութեանն։ Իսկ սուրբ Գողգոթայի եկեղեցին տասն քայլ հեռի է 'ի Յարութենէն, որ Ադամայ գերեզման կոչի, ներքոյ և 'ի վերոյ սեղանոյ խորհրդոյն, յորում խաչեցաւ Քրիստոս 'ի վիմին վերայ։ Իսկ Սուրբ Սիոն եկեղեցին միով ասպարիզաւ բացագոյն է 'ի Յարութենէն. հարիւր կանգուն յերկայնն և եօթանասուն 'ի լայնն, ութսուն սեամբք կամարակապօք և չէ վերնատամբ, այլ թարբ կապեալ է փայտեայ. և պսակ փշոյն կայ 'ի կախ զթարբէն, զոր եդին 'ի Կենարարին գլուխն։ Եւ յաջմէ եկեղեցւոյն է վերնատունն խորհրդոյ և փայտեայ գմբէթ, յորում նկարեալ է ընթրեացն խորհուրդ Փրկչին. յորում սեղան խորհրդոյ և պատարագ մատչի 'ի վերնայարկն Սիոնի, և վերնատուն մի շինի։ Եւ սուրբն Սիոն ընդ աջմէ խորանին Պիղատոսի, որ Կապպաթա անուանի. և վէմն, յորոյ վերայ կայր Փրկիչն առաջի Պիղատոսի, յորում ոտից տեղն երևի ցարդ ևս. և աւազան 'ի ներքոյ նորին, ուր զաշակերտաց լուաց զոտսն։ Եւ յահեկէ Սիոնի բանտն, ուր զՔրիստոս արգելին, անդ սեղան է և պատարագ մատչի։ Եւ յայնմ տեղւոջ, ուր

զՍուրբ Կուսին դագաղն կալաւ հրէայն արտաքոյ քաղաքին և չտայր թոյլ թաղել՝ գմբէթ կապեալ է 'ի չորից սեանց. և սեանցն պղնձի խաչ զգեցուցեալ, որք են մարմարիոնք։ Եւ անտի 'ի վայր երկու հարիւր և յիսուն քարեայ աստիճանք մինչև ցսուրբ գերեզման Կուսին, որ 'ի ձորն Գէթսեմանի. և անտի մինչև 'ի լեառն Ձիթենեաց, ուստի վերացաւ Քրիստոս՝ ութ հարիւր աստիճանք են։ Իսկ 'ի տեղւոջ համբարձմանն՝ ըստ Յարութեան եկեղեցւոյն ձևոյ գեղեցկահիւս՝ գմբեթաձև շինուած է, հարիւր կանգուն յերկայնն և հարիւր 'ի լայնն. անտի երևի Յորդանան գետ և Հովբ լեառն և բազում գաւառք։ Իսկ Բեթղեհեմ հեռագոյն է 'ի Յարութենէն երկու հարիւրերեքսան հրասխիւ յարևմտից կողմանէ. չափ մեծութեան եկեղեցւոյն երկու հարիւր կանգուն երկայնութիւնն և հարիւր 'ի լայնն, իննսուն սեամբք մարմարիոնովք քարեայ կամարակապօք. և 'ի նմա է կրկին այրն, զոր Աբրահամ գնեաց 'ի կալուածս շիրմաց. և 'ի ներքոյ բեմին է սուրբ այրն և մսուրն, ուր սեղան է և պատարագ մատչի. և յաջմէ եկեղեցւոյն է մատուռն, յորում մանկանցն սպանելոցն 'ի Հերովդէէ նշխարքն պահին. և անտի յարևելից կուսէ ըստ Յորդանանու կողմանէ երեք ասպարիզօք հեռի 'ի Բեթղեհեմէ է հովանոց, ուր երկու եկեղեցիք են և պատարագ մատչի։ Եւ Յորդանան գետ հինգ հրասխ

հեռի է յԵրուսաղեմէ յարևելից կուսէ, ուր Փըրկիչն մկրտեցաւ. յորում եկեղեցի սազաշէն խաչանման յարմարեալ, ութսուն կանգուն երկայն և ութսուն լայն. երեք սեղանք խորհրդոց և պատարագք մատչին։ Եւ լեառն Ձիթենեաց՝ Երուսաղեմի յարևելից կուսէ լինի։

ԳԼՈՒԽ ԾԲ.

Անուանք վանորէից, որք յԵրուսաղէմ են շինեալ յԱղուանից անուն, զորս 'ի Թղթոյ Երանելոյն Անաստասայ առ Վահան Մամիկոնեան՝ առեալ ուսաք։

Գանդայ վանքն, որ յարևելից կողմանէ Ձիթենեաց լերինն կայ՝ Գանոն ումն ճգնաւոր յԱղուանից եղեալ նախաշինող, և այժմ Պետրոս Աղուան քահանայ ունի։—Մրուվոյ վանք Սուրբ Քառասունքն 'ի նոյն կողմն և մերձ 'ի նա, զոր այժմ Տաճիկն ունի։ Գարտաւոյ վանք Սուրբ Աստուածածնին, որ առ Աշտարակին Դաւթի, զոր այժմ ունի կին ումն՝ Մարիամ անուն Շամքորեցի, և զկէսն Տաճիկն ունի։ Կաղանկատուաց վանք 'ի նոյն կողմն, այժմ Թէոդորոսն ունի Աքրիստոնեայ և տաճիկն Աբրահամեան գլխը Աբուղկամեայ՝ յԱղխովտայ և 'ի Զարիշատայ։ Արցախայ վանք Սուրբ Աստուածածնին և սրբոյն Ստեփաննոսի՝ այժմ տաճիկն ունի զամենայն։

Ամարասայ վանք Սուրբ Գրիգոր, այժմ ունի կին մի Գրիգորիկ անուն և զկէսն ունի Տաճիկն։ Այլ երեք վանք Աղուանից, զորս Տաճիկք ունին բռնութեամբ, որոց անուանքն չեն յայտ։ Միւս ևս այլ վանք Աղուանից ընդ Սռաուենից վանօքն, որ 'ի շուկամիջին է, զոր այժմ Տաճիկք ունին. այսինքն՝ առ Նախանձու հայրապետքն Երուսաղեմի խանգարեցին զՀայոց և զԱղուանից անդ ձեռնտուութիւն վանորէիցն, զի հարիւր աւելի վանք կան անդ, զորոց փոյթ կալեալ իշխանացն Հայոց՝ եօթն կենդինար տուեալ Թագաւորին Յուստինիանոսի, (որ է եօթանասուն հազար դահեկան) Թափեցին 'ի բռնութենէ հայրապետացն զամենայն վանորայսն. ապա յետոյ յանհոգանալոյ մերայնոցս ամենայնն այլայլեցաւ։

ԿԱՏԱՐԵՑԱՒ ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԻՐՔ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՍ ԱՂՈՒԱՆԻՑ

ՀԱՏՈՐ ԵՐՐՈՐԴ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Սակս Իսմայելեան ազգին յարձակմանն 'ի հարաւոյ յունիլ զծագս տիեզերաց, որոյ սկիզբն 'ի Մահմետէ կարծեցեալ մարգարէէն եղև։

Զոր ընկալաք 'ի հոգեզուարճ վարդապետաց մակերևումն ապառնեաց՝ արտածել ուացուք, յիշելով զնահապետական բանն առ Իսմայէլ մարգարէացեալ. «Եթէ ձեռք դորա յամենեսին, և եղիցի ազգ մեծ»։

Ընդ նուազիլն թագաւորութեանն Պարսից Սասանական ազգին 'ի վեր երևեցաւ այր մի Մահմէտ անուն, վայրագ աղեղնաւոր, որ յանապատս կայր։ Եւ 'ի միում աւուր դիպաւ նա Ապրիոսի կեղծիւն միայնակեցի ումեմն՝ անուն Փախիրա, առ որ լիալիճ աղեղն 'ի Մահմետէ գեղաչպարէր։ Իսկ նորա սաստիկ ձայնեալ ասէ. «Մի մեղանչեր՝ որդեակ, զի իբրև զքեզ մարդ եմ». ասէ առ նա Մահմէտն.—«Զի մարդ ես, վասն է՞ր կաս 'ի քարանձաւդ»։ Յայնժամ կոչեցեալ առ ինքն զնա՝ սկսաւ ուսուցանել 'ի Հին և 'ի Նոր Կտակարանաց ըստ Արիոսի, որ արարած զՈրդին Աստուծոյ ասաց։ Եւ նա, զոր ինչ 'ի նմանէ լի-

նէր ունեալ՝ հրամայէր խուժադուժ Տաճկացն պատմել. և բողոքէր առ նա զի մի՛ ոք գիտասցէ զնորա տեղին։ Իսկ անիմաստ ազգն այն՝ 'ի զարմանս եղեալ սակս հրաշարանութեանն, ասեն ցՄահմէտ. «Ուստի՞ է քեզ զայդ գիտել». և Մահմէտն հայթայթեալ զանծանօթն իւր ազգ՝ ասէ. —«Հրեշտակ խօսի ընդ իս՝ որպէս ընդ մի ոք յաստուածախօս առաջին մարգարէիցն»։—Եւ նոցա զաղտնի լրտեսս կացուցեալ առ 'ի գիտել, թէ ով պատմէ նմա զայն, կամ ուստի գիտէ նա զայն ամենայն. իմացեալ Մահմետի զդաւաճանսըն, ծածկաբար զվարդապետն իւր սպանեալ ընդաւազեաց. և 'ի նմին տեղւոջ նստեալ ինքն ասէ ցլրտեսս. «Յայսմ տեղւոջ հրեշտակ ինձ երեւեալ՝ մեծամեծ սքանչելիս պատմէր»։ Եւ նոցա տեսեալ զնա միայն՝ եկին պատմեցին վրիպական ազգին Տաճկաց. և նոցա մեծախումբ արարեալ ժողով՝ դիմեցին յանջրդի յանապատն և մեծագոյն պատուով զՄահմէտն ածին յիւրեանց մէջն, որ սկսաւ առնել մարգարէութիւն և ասէ. «Եթէ դուք անսայք իմոյ մարգարէութեանս և քարոզութեանս և առնէք զայնս՝ մեծ իշխանութիւն ազգիս մերոյ հասանէ, որպէս Հոռոմոց գիրն ասէ, թէ մեզ իշխանութիւն վասն հաւատոյս մերոյ տուաւ յԱստուծոյ։ Եւ զոր իւրեանն տարուշանաց և զոհից էին տեղիք՝ Գումբէթ Աբրահամու անուանեաց և տեղի աստուածակոխ. և

անդ հրամայեաց կատարած առնել, և զօրն զայն Աբրահամու անուանեաց։ Հրաման ետ չորեքկուսի 'ի զոհանոցն աղօթել, քար արձան կանգնել և համբուրել յանուն Աբրահամու։ Եւ առ նա երանելի մարգարէն առնէր զմարգարէութիւն, «Եթէ թողցէ այր զկին իւր, և լինիցի առն այլում, եթէ դառնայցէ առ այր իւր, ոչ այլաքէն պղծելով պղծեսցի կինն այն»։ Զայս իսկ կատարեաց Մահմէտն, զի Տալբ ոմն Տաճիկ ունէր կին գեղեցիկ. վասն որոյ յղեաց պատգամ առ նա, եթէ Աստուած հրամայեաց թողուլ զկին քո։ Իսկ Տալբն այն ածեալ զկինն իւր 'ի մէջ հրապարակին՝ երդմամբ կացուցեալ վկայս, եհան արձակեաց յիւրմէ. և Մահմէտ առ ինքն առեալ զկինն՝ ելից զբղջախոհ ախտին իւրոյ զտռփանս։ Եւ յետ այնորիկ դարձեալ ասէ ցՏալբն. «Աստուած հրամայեաց առնուլ զկին քո առ քեզ»։ Եւ այս օրէնք տաղտկալի յազգ նոցա եմուտ. որ զկին թողեալ 'ի կնութենէ, ապա առ այլում եդեալ 'ի քուն, առ ինքն առնու։ Եւ այնպէս է անօրէն նոցա օրէնսդրութիւն, որ մինչ յահեղ անունն Աստուծոյ երդնուն՝ ստեն, և մինչ յառականս կանանց երդնուն, անսուտ պահեն։ Եւ այլ ինչ բազում աւանդեաց ազգին այնմիկ, որոց անմտութիւնն յայտնի լիցի յաւուր մեծի դատաստանին։

'Ի լնուլ վաթսուն և հինգ թուին Հայոց՝ երևեցաւ Մահմէտ 'ի Մաւին շահաստանի։ Եւ իբրև

եղև եօթանասուն թիւն՝ եկն 'ի Գումբէթն Աբրահամու, և անտի ել յայն շահաստան, որ այժմ կոչի յիւր անուն՝ Մահմետայ, յամսեանն սաֆար։ Եղև անդ ամ մի, և զողջոյն ամն 'ի շահաստանէն ապստամբ արար. և յամսեանն շահր ռաբիլ ավալ սկսեալ թափեաց զԳմբէթն Աբրահամու 'ի Ռամազան ամսոյ ժթ. այն ութերորդ ամ էր նորա իշխանութեանն։ Շաւալ ամսոյ ժե. կռուեցաւ ընդ Նեփ Պարսկի. յաղկաթ ամսոյն 'ի հասարակել տունջեան և գիշերոյ եկն 'ի Մաքայ և անտի դարձեալ յիւր շահաստանն, մինչդեռ վեց օր կայր 'ի փուղկաթայ ամսոյ 'ի նմին ամի. եթող ամիրայ 'ի Մաքայ զՍէդ՝ Աբուսիդայ որդին։ Եւ դարձան նորա ընկերքն 'ի Մաքայ. Աբուբէքր՝ Աբուհափայ որդին, աւագ էր յընկերացն. և այն ինն տարի էր Մահմետայ իշխանութեանն։ 'Ի տասներորդ ամին մեռաւ յաւուր երկուշաբաթի յամսեանն շահռաբի՝ աղաւաղի յերկուցն, կալեալ զիշխանութիւնն ամս տասն։ Եւ երեքտասան ամ զքարոզութիւն իւր հաստատեաց։ Քառասուն ամ ունէր, մինչ երևեցաւ և 'ի վաթսուն և յերրորդ ամին մեռաւ։

ԳԼՈՒԽ Բ.

Եթէ ոյք էին, որք յետ Մահմետայ եղեն Ամիրմումինք։

Երկրորդ յիշխանութեանն Տաճկաց զկնի Մահմետայ նստաւ Աբուբէքր Աբի Կահփեան, և կալաւ ամս ինն։ Օմար Իխատաբեան եօթն ամ, զնա սպանին։ Օտման իբն Օփան ամս տասն և մեկ. ապա արգելին զիշխանութիւնն Ութմանայ, և Ութման ետ իշխանութիւն Աբդլահի պատիւ՝ քրքմել զհերս և զմօրուսս։ Մաւիէ ամս ինն։ Եզիդ իբն Մաւիէ ամս ութ։ Աբդլմալիք իբն Մրուան ամս տասն և մեկ. 'ի սորա աւուրս էր Հաջէջ իբն Ուսուփ։ Վլիթ՝ Աբդլմալիքայ որդին, ամս ինն։ Սուլէյման իբն Աբդլմէլիք ամս տասն և չորս։ Օմար, Աբդլազիզայ որդի՝ ամս տասն։ Եզիդ իբն Աբդլմէլիք ամս վեց։ Հէշմ իբն Աբդլմէլիք ամս քսան։ Վլիթ իբն Իշիդ ամ մի. զնա սպանին և շփոթումն եղև Տաճկաց։ Մրուան, Մահմատայ որդի՝ ամս չորս. սա սպան զԿուրիշիկս զլխաւորս Տաճկաց արս վաթսուն՝ զսպանողս Վլիթայ ամիրային՝ առաջի իւր ակնարկեալ սպանողացն։ Եւ եկն Աբլ Աբաս 'ի Մարաց օգնականութեամբ և զօրօք Աբու Մսլիմայ Խորասանայ իշխանին և սպան զՄրուան և կալաւ զիշխանութիւնն ամս եօթն. և Աբլ Աբաս էր Աբդալլահ Մահմադայ որդի՝ Ադայի որդի, Աբդլլահի որդի, Աբբասայ որդի, Աբդլ

Մուստաղիբայ որդի, որք այժմ ազգաւ կոչին Հեգամիկք. և սպան նա դաղտուկ զԱբու Մսլիմ, յորժամ ենաս յիշխանութիւնն. և յետ նորա սպանմանն և ինքն վախճանեցաւ։ Աբու Ջափր, որ կոչեցաւ Աբդալլահ, նորին եղբայր, ամս քսան և երկու.—սա մեռաւ 'ի Գումբէթն Աբրահամու։ Մադի, որ կոչի Մահմատ, որդի Աբդալլահի ամս ինն։ Մուսէ ամ մի։ Հարուն՝ Մադիայ որդին, զոր Մադիունն կոչեն, ամս քսան և հինգ.—սա նեղութիւն անչափ հասոյց աշխարհի և վասն այնր բազում դաւառք Հայոց փախեան 'ի Հոռոմս։ Մահմատ՝ որդի Հարունայ, ամս երեք. Հարուն՝ մինչ կենդանի էր, բաժանեաց զիշխանութիւնն երկուց որդւոց իւրոց՝ Մահմատայ և Մայմունայ. 'ի սանդիեցութեանն ունէր Մահմատ զիշխանութիւնն 'ի Բաղդատ և 'ի Խորասան. և Մայմուն ընդ հակառակս նմա եղեալ պատերազմաւ՝ մեռանի Մահմատ. և Աբդալլահ, որ և Մայմունն կոչէր, իշխեաց ամենայնի ամս...։ Իբրայիմ, ամս տասն։ Հարուն՝ քսան և երրորդ նստաւ 'ի Մահմատայ Ամիր Մումին. և հայ թուականն էր երկու հարիւր վաթսուն ամ։

ԳԼՈՒԽ Գ.

Վասն Բակուրայ երկարնակի, որում Ներսէս անուն, եղեալ կաթուղիկոս։

'Ի վախճանելն Եղիազարու Աղուանից կաթուղիկոսի՝ ոմն յերկաբնակ կրօնէն, Բակուր անուն, երբեմն եղեալ եպիսկոպոս Գարդմանայ և Ներսէս յորջորջեալ՝ ուխտադրեալ ընդ Սպարամայ Աղուանից տիկնոջ Վարազ Տրդատայ, որ էր 'ի նոյն կրօն հեռևեալ, կնքէր դաշինս վասն փառամոլ տիրողութեանն, ասելով. «Եթէ կամ է քո կոչել զիս 'ի հայրապետութիւն Աղուանից՝ ես արարից զամենայն Աղուանս խոստովանութեամբն Քաղկեդոնի»։ Եւ ունկնդիր եղեալ նմա կնոջն՝ խարհուրդ բերեալ ընդ եպիսկոպոսս և ընդ մեծամեծս աշխարհին Աղուանից, ոչ ոք իմացաւ զդաւաճանութիւնն, և յանձն առին առհասարակ կատարել զխնդիրն։ Իսկ ամենակալ Հոգին սուրբ ազդեալ եպիսկոպոսին Մեծիրանց՝ Յովելայ, առաջի մեծախումբ ժողովոյն խնդրեաց 'ի Ներսիսէ ձեռնարկ նզովելոյ զժողովն Քաղկեդոնի և զտոմարն Լևոնի՝ նորին մատանեաւ. և ընկալեալ զնամակ 'ի ժողովոյն արևելից ըստ կանոնական սահմանի՝ ընկալեալ եղև. և նոյն ինքն Յովէլ եպիսկոպոս հանդերձ այլ եպիսկոպոսօք վերակոչեն զնա 'ի հայրապե-

տական շնորհս աթոռոյն Աղուանից. և նոյժամայն Յովէլ եպիսկոպոս առ ինքն առեալ զնզովիցն գիր դնէր 'ի պահեստի. և յետ այնր կեցեալ ամս ժդ փոխադրէր առ Քրիստոս։

Յայնժամ տեղի գտեալ Ներսեսի 'ի կատարել զկամս իւր՝ փութայ 'ի գաւառն Մեծիրանց և գործակից իւր գտեալ զՋաքարիա վանաց հայր՝ տայ նմա խորհուրդ առնել զնա եպիսկոպոս և շնորհել նմա պտէրունի համն, միայն թէ տացէ զնորին ձեռնարկն՝ զի այրեսցէ. և նորա տուեալ զգիր ուխտին առ նա՝ անդէն 'ի տեղւոջն հրկիզեաց. և զՋաքարիա ձեռնադրեաց եպիսկոպոս Մեծիրանց. և 'ի կարևոր բարեկամութեան զնա ընկալեալ՝ դարձաւ 'ի հին փսխածն, զոր 'ի ժամանակաց սպասէր։ Իսկ տիկնոջն Սպարամայ զնա սախալեալ՝ նորին օգնութեամբ և այլոց նախարարաց, որոց զորոմն էր ընկալեալ, քակեալ աւերեաց զբազում սեղանս եկեղեցւոյ՝ որոց յաղթող եղև և զարժանաժառանգ մանկունս եկեղեցւոյ զուղղափառս՝ հալածական արար տարընակս. նախ զերանելին Իսրայէլ նշանագործ եպիսկոպոսն Մեծկողմանց հալածեաց, որ զբազում աշխարհս Խազրաց և Հոնաց դարձոյց 'ի քրիստոնէութիւն, ընդ նմին և զՇղխազար Գարդմանայ եպիսկոպոս։ Իսկ ոմանք յեպիսկոպոսաց նշկահեցին 'ի նմանէ՝ Յովհաննէս Կապաղակայ եպիսկոպոս, Սահակ Ամարասայ եպիսկոպոս, Սի-

մէոն Հոշաչայ եպիսկոպոս և Շերոյ մեծ իշխանն Աղուանից հանդերձ իւր ազատօքն, որք բազմութեամբ ուխտից եկեղեցւոյ գումարեալ հանդէս ժողովոյ՝ նզովեցին զՆերսէս ընդ ամենայն հերձուածողս։

ԳԼՈՒԽ Դ.

Թուղթ ժողովոյն Աղուանից առ Եղիա Հայոց կաթուղիկոս։

«Տեառն Եղիայի Հայոց կաթուղիկոսի 'ի միաբան ժողովոյս Աղուանից երկրպագութիւն։

«Վասն զի զմի հաւատ ուղիղ հարքն մեր ընդ հարս ձեր ունէին և զմիմեանց հոգային զհոգւոյ փրկութիւն, 'ի ներել Տեառն Աստուծոյ զօրացեալ կրօնն Քաղկեդոնի՝ ելից զտեղերս, և մեր կողմունքս մինչև ցայսօր ժամանակի անխառն յայնմանէ էր մնացեալ։ Իսկ այժմ զոր կարծէաք գոլ հովիւ բարի մեզ զՆերսէս, սա գայլ եղեալ՝ օձտել սկսաւ զբանաւոր հօտս Քրիստոսի. վասն որոյ կամեցաք յուշ առնել սրբութեան ձերում յայց ելանել մեզ որպէս ձերոց անդամոց և բժշկել զբեկումն մեր։ Ողջ լերուք 'ի Տէր»։

ԳԼՈՒԽ Ե.

Թուղթ Եղիայի Հայոց կաթուղիկոսի առ Աբդլմէլիք էմիր Մումին 'ի նոյն խորհուրդ։

«Տիեզերակալ Աբդալլահի էմիր Մումինոյ յԵղիայէ Հայոց եպիսկոպոսապետէ։

«Յամենակալէն Աստուծոյ ունիմք զծառայական աշխարհս հնազանդ ձերոյ տէրութեանդ. և մեք և Աղուանք զմի հաւատ պաշտել ունիմք զՔրիստոսի աստուածութեանն։ Իսկ այժմ որ Աղուանից է կաթուղիկոս նստեալ 'ի Պարտաւ, խորհուրդ արարեալ ընդ կայսերն Յունաց՝ զնա քարոզէ յաղօթս և զաշխարհն ստիպէ, զի 'ի հաւատ և 'ի միաբանութիւն նմա եկեսցեն։ Արդ գիտութիւն ձեզ լիցի, և մի՛ անփոյթ արասցես վասն այդորիկ. զի կին մի մեծատուն խորհրդակից է նորա, զորս պատուհասակոծ հրամայեցէք առնել մեծ իշխանութեամբ ձերով՝ ըստ արժանի իւրեանց գործոց, զոր առ Աստուած կամեցան մեղանչել»։

ԳԼՈՒԽ Զ.

Պատասխանի թղթոյն Եղիայի Հայոց կաթուղիկոսի՝ յԱբդլմէլիքէ էմիր Մումինոյ։

«Զառնդ Աստուծոյ զԵղիայի Արմենեան ազգի ջաթկլիդ *) կարդացի զգիր մտերմութեան, և 'ի շնորհս քեզ առաքեցի զծառայ իմ հաւատարիմ բազում զօրօք։ Եւ վասն ապստամբացն Աղուանից 'ի մերմէ տէրութենէս հրամայեալ եմք ըստ քո կրօնիցդ առնել առ նոսա ուղղութիւնս, և պատուհասդ քո առաջի 'ի Պարտաւ արասցէ ծառայդ մեր. զՆերսէս և զկինն 'ի հիւմայիդ հիմին շղթայս երկաթահարեալ՝ անարգանօք ածցէ 'ի դուռն արքունի, զի 'ի տեսիլ ամենայն ապստամբաց նշաւակս զնոսա արարից»։

ԳԼՈՒԽ Է.

Գալն Եղիայի Հայոց կաթուղիկոսի 'ի Պարտաւ և պատժել զՆերսէս, և 'ի տեղի նորա յաջորդել զՍիմէոն սարկաւագապետ կամօք ժողովոյն Աղուանից։

Եկեալ հասանէ մեծ հայրապետն Հայոց Եղիայ 'ի մեծ քաղաքն Աղուանից՝ Պարտաւ. և նստեալ 'ի մեծ եկեղեցւոջն՝ հրամայէ ածել զՆեր-

---

*) Միւս օր. ունի ջաւթղիդ։

սէս առաջի իւր. և նա 'ի թագստի լեալ ոչ գտանիւր: Յայնժամ մեծահաւատն Տերոյ՝ Ագուանից իշխան, ըմբռնեալ զմօտակացս նորա՝ հրամայէր ածել զՆերսէս. և կացուցեալ զնա 'ի մէջ բազմամբոխ ատենին առաջի Եղիայի՝ անպատասխանի գոլով եղկելին՝ ըստ արքունի հրամանի տարժանելի վիրաց հանդիպէր: Զի ոտն ընդ ոտն բաղագանեալ կապեցաւ ընդ կնոջն և հանդերձեալ էր վարիլ 'ի տար աշխարհ, որ սակս այնորիկ անսուաղ եղեալ զաւուրս ութ՝ վախճանեցաւ. և ետ թաղել զինքն նովին երկաթեօք և նզովեաց զՏերոյ, զի նա եղև առաջնորդ չարի նորա և Սպարամայ, վասն հակաճառութեանն որ ընդ նա և ընդ Սպարամ 'ի վերայ իշխանութեանն: Եւ Ներսէս կալաւ զաթոռն ուղղափառութեամբ ամս տասն և չորս, և զչարափառութեանն ամս երեք և կէս:

Այսոցիկ այսպէս եղելոց՝ ընտրեցին 'ի նմին ժողովոյ զՍիմէոն այր պարկեշտ և ձեռնադրեցին զնա 'ի հայրապետութիւն Ագուանից, որ զպղտորումն Ներսիսի եբարձ յաշխարհէս, և բազում կարգս ուղղութեան աւանդեաց եկեղեցւոյ վրիպելոյ. և զեղկելի Ներսիսի գրեանն, զորս լցեալ էր յարկեղս լի հերձուածովք, առեալ զամենայն ետ 'ի գետն Տրտու յիւր հովոց տեղւոջն, որ Բերդակուրն կոչի. կացեալ յաթոռն ամ մի և կէս:

ԳԼՈՒԽ Ը.

Զեռնարկ, զոր խնդրեաց Եղիա Հայոց կաթուղիկոս 'ի ժողովոյն Ագուանից վասն միաբանութեան և հաստատութեան ուխտի Հայոց և Ագուանից:

Քանզի բազում և ազգի ազգի չարութեամբ սովոր է յամենայն ժամ բարեատեաց թշնամին մեր և հասարակաց փրկութեան հակառակորդն՝ սատանայ, որսալ զպարզամիտս 'ի մարդկանէ և ընդդէմ մրցիլ մանկանց եկեղեցւոյ ըստ իւրում բնածին բարուցն, հնարել և յընտրեալսն կամեցեալ, ըստ բանին՝ եթէ ոսոխն ձեր սատանայ իբրև զառիւծ գոչէ թէ զո կլանիցէ. զի և 'ի Նախաստեղծ լինելութեան նախահօրն մերոյ նոյն չարութիւն ապստամբ զօրականին արտասահմանեաց զմեզ 'ի կենաց փայտէն և 'ի հեշտալի փափկութենէ դրախտին: Եւ սատանայ 'ի սկզբանէ մեղանչէ՝ մանաւանդ 'ի թոյլ և յողդողդ խորհուրդս դիւրամոլոր անմիտ մարդոց, որոց կուրացեալ են միտք ըստ ժամանակաց չարութեամբ գնացելոց, զի մի ծագեսցէ առ նոսա լոյս փառացն Քրիստոսի: Զի որովք զրկեցաւ բանսարկուն՝ սկզբնաւոր չարութեամբն 'ի մոլար խաբէութենէ կռոցն երկրպագութեան, շահիլ կամեցաւ այժմ զնոքին 'ի ձեռն անիմաստ մարդոց պառակտողաց զեկեղեցի Աստուծոյ նորաձայնութեամբ և ձևով անարգով՝ զշահս և

զգլուխս։ Սակս որոյ և 'ի միջի մերում երևեալ այժմ արմատ դառնութեան աղանդոյն Նեստորի և Մաքսիմոսի 'ի ձեռն Ներսեսի ամբարշտացելոյ, որ ներգործութեամբն Հոգւոյն Սրբոյ կարգեցաւ յառաջնորդութիւն տանս Աղուանից, և խորամանկութեամբն եղև հաւատակորոյս և մոլորեցուցիչ հոգւոց մերոց։ Վասն զի զփրկական աւանդութիւնս առաքելաքարոզ հարցն մերոց, որք անարատ ձեռօք հաստատեալ էին յեկեղեցիս՝ անարժան ձեռօք 'ի բաց կործանեաց. և զբարենախանձ եպիսկոպոսունս ուղղափառութեան հաւատոյն և զաւանդապահս քայքայեաց. զոմանս բամբասանօք հալածեաց յօտար երկիր, զոմանս տրամութեամբ լցեալ վտանգեաց. զպատուական աթոռսն քակտեաց. և զբանակս ճգնաւորական կրօնաւորաց այլայլեալ շփոթեաց. յորմէ ցրուեալ եղեն Քրիստոսի սուրբ մարմնոյ պատուական անդամք. որդիք Սիոնի բովանդակ մոլորեցան խաբէութեամբ. տաճար սրբութեան մերոյ եղև յապականութիւն՝ ըստ ողբերգութեան Երեմիայի. «Բարձան փառք սրբութեան մերոյ, և 'ի չորեքեղերեան տիեզերս պարծանք պարծանաց մերոց շիջեալ կործանեցաւ»։ Այլ սակայն յայսմ վայրի օրհնութիւն և գոհութիւն եղիցի Փրկչին մերոյ Աստուծոյ, որ ոչ ետ թոյլ թշնամւոյն մարդկան յառաջել 'ի սպառ. այլ գթացեալ 'ի տկարութիւնս մեր և ողորմեալ ժողովրդեան իւ-

րում առաքեաց առ մեզ զպատուական հայրդ Եղիա շնորհիւն Աստուծոյ Հայոց Կաթուղիկոս, այր սուրբ և ճշմարիտ՝ զուգաթոռ սրբոյն Գրիգորի, ձերովք եպիսկոպոսօք և վարդապետօք՝ Սիմէոն Խորխոռունեաց եպիսկոպոս, Սարգիս Ամատունեաց եպիսկոպոս, Սարգիս Ռոտակաց եպիսկոպոս, Յովհաննէս վարդապետ և այլ բազում աշակերտելովք ձեր եկիք հասիք 'ի մայրաքաղաքս մեր՝ Պարտաւ, և ձերով քաղցրուսոյց վարդապետութեամբ բարձիք զչարն 'ի միջոյ մերմէ. և յիշելով զառաջնոց հարցն մեր աւանդութիւնս՝ վերանորոգեցիք զաթոռ հայրապետութեանս մերոյ 'ի ձեռն սրբասնեալ առն, որոյ մեք եմք վկայ ճշմարտութեանն։ Վասն որոյ մեք ամենեքեան՝ Սիմէոն Աղուանից կաթուղիկոս, Յովհաննէս Կապաղակայ եպիսկոպոս, Սիմէոն Հողւոյ եպիսկոպոս, Սահակ Ամարասայ եպիսկոպոս, սրբասէր Քշիկ Ներսմերհի վանաց տանուտէր բոլոր ուխտիւն իւրով, որք անխառն յաղանդոյն պահեցան, Գտայ վանաց տանուտէր, Կատարոյ վանաց տանուտէր, Յովսեփայ վանաց տանուտէր, Դաւիթ Կաղանկատուաց վանական, Պետրոս Տկռակերտոյ վանական, Պողոս Աղածոբայ վանական, քրիստոսասէրն Շերոյ Աղուանից իշխան, Ջուանքոյ Աղուանից սպարապետ, Վարդան պատրիկ և նորին եղբայր Գագիկ, Բաբ 'ի Հրահատեան (ազգէ), Վախտանկ 'ի Վարազմա-

նեան, պատրիկ 'ի Բարոյեան ազգէ Թագաւորաց,
Վահան 'ի Վարազյոհանեան, Թէոդորոս 'ի Յա-
նաստոյեան, Ռոստոմ 'ի վարազ Աքոյեան, Զար-
միրհ 'ի Վարազ քուրդաքեան ազգէ Թագաւորաց,
Մահմատ 'ի Շերոյեան և այլ ամենայն ազատք
աշխարհիս օրհնեցաք և ընկալաք միաբանութեամբ
հոգևորաց և մարմնաւորաց զառաքելական հա-
ւատն մեր, որ նախ 'ի սրբոյն Եղիշայէ հիմնա-
դրեալ և ապա 'ի սրբոյն Գրիգորիսէ հաստատեալ
և որ ցայժմ ոչ էր ստերիւրեալ։ Եւ 'ի հասանել
փորձանացս՝ հասոյց Աստուած զօգնութիւն իւր
'ի ձեռն փոխանորդիդ սրբոյն Գրիգորի, որոյ ուղ-
ղափառութեանդ էաք աշակերտք և եղիցուք
տեառնդ Եղիայի Հայոց կաթուղիկոսի, որ եղեր
վրէժխնդիր թշնամւոյն արդարութեան։ Եւ արդ
մեք ամենեքեան նզովեմք զամենայն հերձուա-
ծողս զառաջինս, զմիջինս և զվերջինս, զնոմի-
նոս և զնորին վարդապետն Արիոս, զՎաղենտի-
նոս, զԱպողինար, զԴիոդորոս, զՄանի, զՄար-
կիոն, զԵւտիքէս, զՆեստոր, զԹէոդորիտոս....
զտոմարն Լևոնի, զՄաքսիմոս և զաշակերտս նո-
րա, ընդ որս և զեղկելին մեր Ներսէս նզովե-
ցաք, որ հաւանեալ եղև երկարնակ կրօնին և
որք հաւանին։ Եւ զսոյն կանոնս առաջի Աստու-
ծոյ և ձեր սրբութեանդ պայմանեցաք, զի յայսմ-
հետէ մի ոք իշխեսցէ 'ի մէնջ արտաքս ելանել
յաւանդութենէ հարցն մերոց. և եթէ յանդուգն

ոք գտցի, որ վերստին զնորաձայնութիւն բերցէ
'ի մէջ՝ այնպիսին նզովեալ եղիցի ի՛ Սրբոյ Եր-
րորդութենէն և 'ի մերմէ միաբանութենէս, 'ի
շնորհաց Սրբոյ Հոգւոյն անմասն եղիցի և խոս-
տացեալ արքայութեանն մի հասցէ. եթէ յեպիս-
կոպոսաց իցէ՝ լուծեալ լիցի 'ի պատուոյն և 'ի
բարձրութենէ աթոռոյն անկցի, եթէ 'ի քահա-
նայից իցէ՝ զնոյնս կրեսցէ, եթէ 'ի կրօնաւորաց
ոք իցէ՝ նզովեալ հալածեսցի և եթէ յազատաց
ոք իցէ՝ արգելեալ յեկեղեցւոյ, յընկերս մի՛ խառ-
նեսցի մինչև 'ի կարգ ուղղութեան եկեսցէ։ Նոյն-
պէս և վասն ձեռնադրութեան կաթուղիկոսացս
Աղուանից այսպէս կանոնեցաք. զի՛ 'ի սուղ ինչ
ժամանակ կաթուղիկոսքն մեր զկարգն յեպիս-
կոպոսաց մերոց առին, իսկ այժմ զի անփորձ և
անընտրող գործով եղև և հերձուածեցաւ աշ-
խարհս, վասն այդորիկ պայմանեցաք առաջի
Աստուծոյ և ձերոյ հայրութեանդ, զի ձեռնա-
դրութիւն հայրապետութեանս Աղուանից 'ի սուրբ
Գրիգորի աթոռոյն լիցի՝ միաբանութեամբ աշ-
խարհիս՝ որպէս և էրն 'ի սրբոյն Գրիգորայ ան-
տի, զի անդ ընկալաք զլուսաւորութիւն. և ճըշ-
մարտութեամբ գիտեմք, զի զոր դուք ընտրէք՝
հաճոյ Աստուծոյ է և մեզ։ Եւ յայսմ պայմանէ
մի՛ լիցի իշխանութիւն ումեք արտաքոյ ելանել
և նորաձևութեամբ ինչ առնել. ապա եթէ ոչ՝
անվաւեր և ունայն լիցի և մի՛ համարեսցի ձեռ-

նադրութիւնն այն ընդունելի։ Արդ որք երկիւղիւն Աստուծոյ մերոյ սահմանադրութեանս կատարիչ լինին՝ 'ի Սուրբ Երրորդութենէ օրհնեալ լիցին և յամենայն ծառայից Աստուծոյ ուղղափառաց. իսկ եթէ ոք ընդդիմացեալ թիւրեսցէ 'ի ճշմարտութենէ աստի, ինքն տացէ Աստուծոյ պատասխանի՝ ով և իցէ։

«Գրեցաւ գիրս այս միաբանութեամբ և Աստուծոյ միջնորդութեամբ վասն հաստատութեան հաւատոյ անշարժ լինելոյ 'ի մէջ երկոցունցս։ Յութսուն և 'ի հինգերորդ ամի Տաճկաց և 'ի հայ թուականիս հարիւր քառասուն և ութն յամսեանն հրոտից։ Եւ կնքեցաւ կամօք մերովք և մատանեօք, որոց անուանք 'ի վերոյ գրեալ են»։

ԳԼՈՒԽ Թ.

Գիր պայմանի տեառն Եղիայի՝ Հայոց կաթուղիկոսի առ Աղուանս։

«Զշարժումն այլափառին Ներսիսի, որ յԱղուանս էր, սակս հաւատոյ, և զներկումն կրօնին Քաղկեդոնի 'ի բազմաց սերմանեալ յոգիս, և զխորամանկ չարութեամբ իւրով վտանգելն զեպիսկոպոսունս, զքահանայս և զկրօնաւորս, զգացեալ իմ Եղիայի Հայոց կաթուղիկոսի՝ եկի հանդերձ իմովք եպիսկոպոսօք յԱղուանս 'ի դերա-

հուչակ քաղաքդ Պարտաւ։ Եւ ժողովեցան առ իս հոգևորք և մարմնաւորք և ցուցին ինձ զայն գիր, որ յառաջ նզովեալ և 'ի բաց ընկեցեալ էր զՆերսէս 'ի յԱղուանից կաթուղիկոսութենէն. և թէպէտ նա բռնակալութեամբ կացեալ էր յաթոռն, սակայն նոյն եպիսկոպոսունք, և բովանդակ ուխտ եկեղեցւոյ վերստին նզովեցին գրով և կնքով, Աստուծոյ միջնորդութեամբ և մեօք հանդերձ, և պայմանեցին, եթէ կամք 'ի նոյն հաստատութեանն և ոչ խառնիմք 'ի կրօնն Քաղկեդոնի և ընդ վարդապետութեանն Բակուրայ։ Արդ եթէ կան 'ի նոյն պայմանի և յաւանդութեան սուրբ հարցն՝ ընկալարուք զնոսա և սիրեցէք որպէս զհոգևոր տեսուչս ձեր. ապա եթէ ոք թիւրեսցէ յայսմ պայմանէս, կաթուղիկոս կամ եպիսկոպոս՝ չունի իշխանութիւն 'ի ձեր վերայ. այլ կալ ձեզ յեկեղեցիս ձեր և հանապազ անդադար աղօթս մատուցանել առ Աստուած. և 'ի ձեր վերայ իշխան Աստուած լիցի և ուղղափառ վարդապետք։ Եւ ետու զայս անհոգութիւն ձեզ սրբասիրաց, Բշկայ Ներսմերհի վանաց տանուտեառն և Գրիգորի Յովսեփայ վանից տանուտեառն՝ ես Եղիայ Հայոց կաթուղիկոս հանդերձ իմ եպիսկոպոսօքս տուի զմխիթարութեան գիրդ 'ի ժողովոյդ Աղուանից, և ետու զայս պայմանի գիր ձեզ. զի մի՛ ոք յանդգնեսցի թիւրել ինչ զեդեալ ուխտադրութիւնդ։ Եւ զերկոսեան նամակդ կնքեալ իմով

մատանեաւ եառ 'ի պահեստի Ներսմերհի ուխտին 'ի ձեռն սրբասիրի Բշկայ հօր՝ պայման անհողութեան»։

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Գիր անուանց նախարարաց Աղուանից ըստ նախադասութեանն զոր ներքինին Աբդլմէլիքի Էմիր Մումնոյ տարաւ և եդ 'ի դիւանն արքունի։

Զայս Սուրբ Հոգւոյն խոստովանութիւն, զոր խնդրեցաք 'ի ժողովոյն Պարտաւայ գրով ծանուցանել մեզ զճշմարտութիւնն, զերկեղուտ հերեսիովտութեանց դաւող բանս, և զհոգեզուարճ վարդապետացն զընդդիմական իմացաք առոյգ՝ ես Շերոյ Աղուանից իշխան, Զուանքոյ Աղուանից սպարապետ, Վարդան պատրիկ և նորին եղբայր Գագիկ, Վախտանգ՝ Վարազմանեան (և նախնի է սոցա քաջն Վարդան 'ի Միրհական տոհմէն, որ յաւուրս Վաչականայ Աղուանից արքայի յԱղուէն ժողովոյն յարքայէն նախագահ եղեալ՝ բնաւորեցաւ 'ի Գարդման), Պատրիկ 'ի Քարոյեան՝ յարքայից զարմից, որ 'ի նորին հրամանէ Վաչականայ արքայի բնակեցան յաղեբրդ գաւառի (և սորա նախնիք քաջն Վաչական և Վաչէ և որք ըստ կարգի կան 'ի գրիդ), Պապ 'ի Հրահատեան, որք յԱտրպատականիս իշխանացն են՝ բնաւորեալք 'ի Կապաղակ և 'ի Կաղթ.

Վահան 'ի Վարազ Յոհանեան 'ի Մաղխանացւոցն զարմից՝ յակոբիկ հաւատով, որք եկեալ 'ի Կամբեճան բնակեցան. Ռոստոմ 'ի Վարազ Աքոյեան, որք 'ի Սաահր գաւառէ Պարսից և բնակեցան յՈւտի գաւառի յաւանին Կաղանկատուոց. Զարմիրհ 'ի Վարազ Բուրդակեան, և Մահմատ 'ի Շերոյեան՝ Դղմանց տեարցն որդիք (սոքա բնակեալ էին 'ի Դղմահողմն արքայատուր Աղուանից աշխարհիս)։ Այսք ամենեքեան գրեցան 'ի դիւանին Աբդլմէլիքի Ամիր Մումնոյ սակս այսորիկ, զի եթէ ոք 'ի սոցանէ գտանիցի երկարմնակ եղեալ՝ սրով և գերութեամբ սպառեսցի։ — Այսպէս եղև խաղաղութիւն ամենայն եկեղեցեաց Աղուանից։

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

Կանոնք տեառն Սիմէոնի Աղուանից կաթուղիկոսի յետ կործանման Ներսխի։

Այս կանոնադրութիւն եղև 'ի Սիմէոնէ Աղուանից կաթուղիկոսէ, յորժամ նստաւ յաթոռն 'ի ժողովումն, որ վասն Ներսխի եղև, որ զկարգս եկեղեցւոյ այլայլեաց. վասն այսորիկ հարկ եղև վերստին առնել ուղղութիւն։ Զի մինչ կամեցաւ գթալ 'ի մեզ քաղցրութեամբ իւրով բարերար և մարդասէր ամենակալն Աստուած ըստ մեծի ողորմութեանն իւրում և վասն բազում սիրոյն կարգեաց զմեզ հովիւ, տեսուչ և առաջնորդ բա-

նուոր հօտի իւրոյ, որ է սուրբ և առաքելական
եկեղեցի, շնորհեալ մեզ Քրիստոսի՝ զայս աստուա-
ծային և զմեզ պատիւս, ոչ յաղագս մերոյ ինչ
բարեգործութեան և արժանաւոր լինելոյ, այլ
ըստ բազում ողորմութեան իւրում կամեցաւ ինքն
և պարգևեաց մեզ շնորհիւն իւրով։ Որպէս և երա-
նելի առաքեալն ասէ, որով Քրիստոս խօսէր.
«Հոգին Սուրբ եդ զձեզ հովիւս, տեսուչս հօտի
իւրոյ հովուել արդարութեամբ. որոց պատուիրեմ
ձեզ զգոյշ կացէք անձանց և հօտիդ»։ Այլ և յորժամ
Մովսիսի պատուիրէր Տէր վասն քահանայիցն՝
այսպէս ասէր. «Յարուցից զքեզ գլուխ և ա-
ռաջնորդ ժողովրդեան իմոյ՝ զգուշացուցանել նոցա
պահել զպատուիրանս իմ, ժրացիր և քաջ լեր և
մի հեղգասցիս»։ Ըստ նմին օրինակի և 'ի ձեռն
այլոց մարգարէից զմեզ զգուշացուցանէ Տէրն
Որդի մարդոյ. «Դէտ կացուցի զքեզ 'ի վերայ
ժողովրդեան իմոյ, զգուշացուցէք նոցա պատ-
գամս որպէս յինէն, 'ի դառնալ մեղաւորին և
անօրինին 'ի չար ճանապարհէ իւրմէ և կեալ, և
եթէ ոչ զգուշացուցանիցէք՝ զարիւն նոցա 'ի
ձեռաց ձերոց խնդրեցից»։ Զայս ահագին և սոսկա-
լի պատուէր ունիմք 'ի Տեառնէ, այլ և զայն՝
եթէ «Ետու ձեզ իշխանութիւն թողուլ զմեղս և
արձակել 'ի կապանաց մեղաց զմարդիկ»։ Եւ արդ
ոչ եթէ մերով անձամբ կամ զօրութեամբ առաք
զայս իշխանութիւն և զպատիւ և զաթոռ առա-

քելական, այլ արարիչն և հաստիչն ամենայնի
Աստուած կարգեաց զմեզ յայս տեղիս հովուել
զժողովուրդս ըստ նորայն հաճոյից։ Վասն որոյ,
սիրելիք և եղբարք իմ պատուականք, ընտիր ա-
շակերտք Քրիստոսի և ճշմարիտ ծառայք պա-
տուիրանաց նորա, պարտ և արժան է մեզ պըտ-
ղաբերել Աստուծոյ զպտուղն բարի և քաղցր 'ի
հաճոյս նորա և շինել 'ի վերայ հիմանն առաքե-
լական, որ է Յիսուս Քրիստոս՝ ոսկի, արծաթ,
ականս պատուականս, այսինքն՝ զզանազան ա-
ռաքինութիւնս և զամենայն գործ բարի. զի յե-
րևիլ Փրկչին մերոյ Աստուծոյ՝ ընդունիցիմք զան-
թառամ փառացն պսակ։ Արդ շնորհիւ Սուրբ
Հոգւոյն և պատուիրանօք նորա, որպէս հրա-
մայեաց մեզ Տէր 'ի ձեռն մարգարէից և առա-
քելոց և վարդապետաց, պարտիմք նախ սիրել
զԱստուած 'ի բոլոր սրտէ և պահել զպատուիրանս
նորա. զընկալեալսն 'ի ճշմարիտ և յաստուածա-
բեալ հարցն մերոց՝ անշարժ և հաստատուն ունել.
նոյնպէս զեկեղեցւոյ սրբոյ կարգս անխափան պա-
հել, 'ի ձեռն անարատ քահանայից և սպասաւո-
րաց պայծառացուցանել, զմիմեանս որպէս զանձն
սիրել, միաբանութեամբ կրօնաւորիլ ըստ կանո-
նական հրամանի, մի թողացուցանել և ոչ տալ
թոյլ անարժանից և զինուորական մարդկան զեկե-
ղեցւոյ ունել իշխանութիւն. մի պոռնկորդաց, մի
շնացելոց, մի սպանողաց, մի գողոց, մի ստոց և

սուտերդմանց, մի՛ զրկողաց և չարակն ագահից, մի՛ զօշաքաղաց և մի՛ ամենևին զինուոր մարդկան. հեծելոց և մաքսապետաց մի՛ ոք իշխեսցէ տալ զեկեղեցւոյ իշխանութիւնն՝ մի՛ զհացն և մի՛ զհասն տալ այնպիսեաց. զի աստուածային օրինօք, զոր մատուցանէին ժողովուրդքն ՚ի տան Աստուծոյ վասն մեղաց՝ զայն քահանայքն, անարատ մատուցանողք և սպասաւորք սեղանոյն՝ վայելէին. զի նոցա է հասն և խնդրել յԱստուծոյ զտիւ և զգիշեր զհաշտութիւն վասն աշխարհի, զթողութիւն մեղաց և զառողջութիւն հոգւոց և մարմնոց. և ոչ անարժանից կամ զինուորաց հրամայեալ էր ունել զիշխանութիւն եկեղեցւոյ և շարժել զբարկութիւն ՚ի վերայ աշխարհի և անձանց իւրեանց: Զի Տէրն փառաց յորժամ պատուիրէր Մովսիսի յաղագս խորանին՝ ասէր. «զքահանայս սուրբս անարատս ընտրեա յազգէն Ղևտայ, և մի՛ յայլ ազգացն Իսրայէլի զինուոր կամ անարժան յանցաւոր ոք կամ արատաւոր. որպէս Օրէնքն իսկ ասեն,—«թէ մի՛ իշխեսցեն անարժանքն կալ առաջի սեղանոյ իմոյ և մի՛ ՚ի հասիցն իշխեսցեն ուտել»: Այլ և քահանայութիւնքն, որ անարժան վարուք իցեն՝ մերժեալ հեռասցին ՚ի ժառանգութենէն. և թէ սովորական ժողովուրդն ամենևին մի՛ մերձեսցի՝ մի՛ ՚ի պաշտօն, մի՛ ՚ի կարգ և մի՛ ՚ի տեղի քահանայից. և որ ոք յանդգնեսցի, պատուհասեալ սատակեսցի՝ որպէս Կորխն, Դաթան և Աբիրոն, որք խորասոյզ եղեն, կամ նոյն ինքն Ոզիա և այլք բազումք, որք քան զկարգ իւրեանց յանդգնեցան պաշտել զԱստուած: Զի էր օրինակ խորանն և քահանայքն՝ նորոյ ուխտիս եկեղեցւոյ սրբոյ, յոր չիշխէին կեալ անարժանքն կամ զինուորքն. և զնոյն հրաման առաւել տիրացուցին առաքեալքն հրամանաւ Փրկչին ասելով, եթէ «Հաճոյ թուեցաւ Հոգւոյն Սրբոյ և մեզ՝ այսպէս կարգել. մի՛ իշխել զինուորաց և անարժանից ընդ իշխանութեամբ արկանել զեկեղեցի. և որ ոք յանդգնեսցի՝ նզովեալ եղիցի»: Ըստ որում և երջանիկ հարքն մեր հաստատեալ են, «Թէ մի՛ ումեք լիցի իշխանութիւն զեկեղեցի Աստուծոյ տալ ընդ ձեռամբ անարժանից և զինուորաց, կամ վաճառել որպէս զստացուած, կամ իշխանաց տալ, կամ նոցին դայեկաց ՚ի պարգև: Նոյնպէս և քահանայք մի՛ իշխեսցեն զհասն կամ զհացն տալ եղբարց և որդւոց անարժանից, և մի՛ վաճառել իշխեսցեն զժառանգութիւն եկեղեցւոյն. այլ՝ թէ քահանայ և եղբարք և որդիք նոցա յանարժանութեան գտցին՝ մերժեալ լիցին ՚ի ժառանգութենէն. և որք յանդգնիցին՝ նզովեալ լիցին»: Զայդ հրաման ունիմք մեք յԱստուծոյ և ՚ի նորին պատուիրանացն, և ոչ է պարտ Աստուծոյ հակառակ գինիլ: Եւ զդոյն օրէնք վասն եկեղեցեաց ամենայն աշխարհականք ունին և այսօր, զի յորժամ վա-

ճառեն զգեղս իւրեանց սեպհականս, այսպէս գրեն զկտակն, թէ ուրոյն յեկեղեցւոյն և յեկեղեցւոյ հողոյն. զի եկեղեցիք Աստուծոյ ազատ են և չեն ընդ ուրուք իշխանութեամբ բաց յեպիսկոպոսաց և որոց նոքա տան՝ անարատից և ճշմարիտ սուրբ քահանայից, և ոչ եթէ անարժան զինուորաց, զոր յայտնեալ է յառաջ մի՛ ոք իշխեսցէ առնել զայդ այդպէս։ Զի հակառակ Աստուծոյ պատուիրանացն է, և կորուստ հոգւոյ և մարմնոյ՝ զազատութիւն եկեղեցւոյ ՚ի ձեռն անարժանից մատնել։ Վասն որոյ լսեմ ՚ի բազմաց տրտնջելոյ, թէ ՚ի յոլով տեղիս զեկեղեցիս Աստուծոյ վանականութեամբ զինաւոր մարդիկ ունին, որք սակս չար գործոց իւրեանց չեն արժանի մտանել յեկեղեցի, թող թէ զեկեղեցական ունել զհասն կամ զհաց։ Վասն որոյ և սրբամնեալ Բշիկայ հայր Ներսմիհրի վանից տանուտեառն գրեալ է, թէ Վարազ Տրդատայ Աղուանից իշխանի տուեալ է գեղիկ փոքրիկ Սրբոյ Խաչիս ՚ի սպասաւորութիւն սակս հոգւոյ մասին. իսկ այժմ Փուսան Վեհ անուն՝ հեծելակ աշխարհավար, կեցեալ անառակութեամբ, զրածս բերէ յառաջ, թէ ինձ տուեալ է զեկեղեցիդ Աղուանից իշխանի վանականութեամբ վասն դայեկութեան իմոյ. վասն այդորիկ՝ սիրելիք, այս իրաւունք կացցեն յայտնեալ և առ յապա, և մի լիցի ունիլ Փուսանու Վեհին զայն եկեղեցի ըստ Սուրբ

Հոգւոյն հրամանի. այլ ամբիծ և անարատ քահանայքն իշխեսցեն յեկեղեցւոյ վերայ, զի իշխանութիւն ոչ ունի նա յԱստուծոյ և ոչ ՚ի մէնջ։

«Արդ ես Սիմէոն շնորհիւն Աստուծոյ Աղուանից կաթուղիկոս ըստ աստուածային պատուիրանացն և կանոնացն այսպէս հրամայեցի, զի զիրաւունս եկեղեցւոյ Աստուծոյ քահանայք կալցեն. և մի՛ լիցի զինուորաց և աշխարհականաց յեկեղեցւոյ վերայ ունել իշխանութիւն, և մի՛ ՚ի շնորհէն առնուլ բռնութեամբ. և եթէ յանդըգնի ոք՝ յԱստուծոյ և ՚ի մէնջ ընդ պատուհասիւ եղիցի։ Իսկ եթէ գիր ոք բերէ յառաջ վասն եկեղեցւոյ ըստ մարմնաւոր աշխարհական իրաւանց և ոչ ըստ աստուածային պատուիրանաց և կանոնաց, անվաւեր և անհաստատ է, և մի՛ ոք ընկալցի ընդ իրաւունս. վասն զի զեկեղեցի սուրբ յԱստուծոյ եպիսկոպոսաց և քահանայից հրամայեալ է հոգալ, և ոչ զինուորաց և հեծելոց անարժան մարդկան։ Այժմ և դուք՝ սիրելիք և եղբարք, միմեանց աթոռակից եպիսկոպոսունք սուրբ աթոռոյ վիճակեալք՝ զդոյն աստուածային կանոնական իրաւունս պահեցէք յիւրաքանչիւր վիճակի. մի՛ տայք համարձակութիւն նեղել զեկեղեցի Աստուծոյ և զքահանայս ընդ ծառայութեամբ արկանել. զի հաշտեսցի ընդ մեզ Աստուած և ողորմեալ փրկեսցէ զմեզ յամենայն նեղութեանց։ Զի տէրն ասաց. «Մի՛ արկանէք

զմարգարիտս ձեր առաջի խոզից, և մի՛ տայք զսրբութիւն շանց», որպէս կամ եղև Աստուծոյ կոչել սրբութիւն սրբութեանց զնոյն ինքն անարատ քահանայից, և ոչ անարժանից և աշխարհականաց զինուորաց։ Արդ պատուիրեմ ամենեցուն՝ զգոյշ կացէք պատուիրանացն Աստուծոյ և զհնութիւն անսպառ մատուսջիք ողորմածին Աստուծոյ, որ խնդրեաց զվրէժ երկաբնակութեան Ներսիսի և զորոմն նորա եբարձ 'ի մէնջ՝ տնկելով զխաղաղութեան արմատ 'ի մէջ եկեղեցւոյ իւրոյ։ Վասն որոյ զգաստութեամբ տեսչաւորեցէք զպէտս եկեղեցւոյ, զի ամենեցուն մեզ յանդիման լինել կայ առաջի ահեղ ատենին Քրիստոսի և համարս տալ վասն ժողովրդեան և անձանց։ Դարձեալ աղաչեմ և ասեմ, զգոյշ կացէք։ Եւ Հոգին Սուրբ եղիցի ընդ ձեզ. ամէն»։

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

Հարկապահանջելն Վարազ Տրդատայ Աղուանից իշխանի, և երթն 'ի Յոյնս, և տալ պատանդ զորդիս իւր և գալ յաշխարհ իւր, և Միքայելի փոխադրել զաթոռ Աղուանից զկնի Սիմէոնի։

Ընդ նուազել 'ի սպառ թագաւորութեանն Պարսից և զօրանալ ազգին հարաւային Տաճկաց՝ սաստկանային սակք հարկահանաց աշխարհի, առաւել կողմանցս արևելից. զի իշխանն Վարազ

Տրդատ ընդ երիս հարկէր՝ Խազրաց, Տաճկաց և Հոռոմոց։ Իսկ խստագոյն նեղութիւն 'ի Հոռոմայեցւոց հասեալ նմա հանդիպէր. զի հանդերձ որդւովք իւրովք յարքայաբնակ քաղաքի անդ արգելեալ լինէր 'ի կայսերէն. և տուեալ 'ի պատանդ զորդիսն՝ ինքն ևս խօթացեալ անդ մնայր։ Զի այսպէս ասեն զօդոց երկրին, եթէ ժանտաբեր են՝ տարամուտ ազգաց մտեալ յաւուրս գարնայնոյ առժամայն հիւանդանան, և հերքն և մորուսն ճողին յայս պատճառս։ Եւ 'ի յերկարելն Վարազ Տրդատայ՝ 'ի միում աւուր եղև թագաւորին Հոռոմայեցւոց ընտրել զակունս պատուականս, և կոչեալ զիշխանն Աղուանից՝ ցուցանէր նմա. և նորա խորամանկեալ ասէ. «'Ի տան իմում պատուականագոյնք գտանին քան զայսոսիկ, տաց զայնս ձերոյդ աստուածապսակեալ անձին, զի վայել է իսկ ձեզ»։—Եւ այն ամ հինգ էր իշխանին կալոյ 'ի Հոռոմս։ Եւ վասն այսր իրի գերծեալ Աստուծոյ օգնականութեամբն՝ եկն եհաս յաշխարհն իւր, և յայնմհետէ ետ զաշխարհս արևելից 'ի Տաճիկս, և նոցա միայն հարկէր։

Եւ եղև 'ի նորին աւուրս Վարազ Տրդատայ սով անտանելի յԱղուանից սահմանս. վասն որոյ առասպելաբանիւր յոմանց եթէ. «Ես կորեակ 'ի Շակաշէն գաւառի ծածկեալ կայի 'ի վայրին Կակուայ, և զանց առնէին զինև բազմութիւնք գնո-

ղաց և ոչ գնէին զևս. եկն ժամ բարի, որ եղբայրն իմ Սով ախրանայր. և ահա գտայ ես երևելի 'ի սեղանս Վարազ Տրդատայ իշխանի և Եղիազարու կաթուղիկոսի։ Եւ որք կերանն զևս՝ արևնաբերք եղեն, անմեղադիր լերուք»։

Իսկ Վարազ Տրդատայ որդիքն՝ Գագիկ և Վարդան, որք 'ի Յոյնս էին պատանդք, վասն խռովութեան թագաւորին կացին 'ի մթին տան զամս տասն և երկու. և պատճառք հօր նոցա զաշխարհս աւերելից 'ի Տաճիկս տալն եղև։ Եւ 'ի վախճանիլն Յուստինիանոսի Հոռոմոց թագաւորի, Վարդան Փղեպիկոս թագաւորեաց, որ էր յազատանցն Հայոց. և յիշեաց զորս 'ի խաւարային բերդին էին արգելեալ կենդանւոյն. և հրամայեաց թագաւորն հանել զնոսա յանտանելի տանջանացն, որոց տեսութեան աչացն խաւար էր ծածկեալ։ Ապա առ փոքր փոքր ածեալ 'ի լոյս՝ ետ պարգևս թագաւորն և արձակեաց յաշխարհն իւրեանց. շնորհեալ Գագկայ մասն 'ի կենսատու խաչէն՝ զլոյսն ախեզերաց։ Եւ նորա եկեալ ետ զմեծ պարգևն ցՄիքայէլ Աղուանից կաթուղիկոս. և կանգնեցին նշան տէրունական, յորում կայ գիր այսպէս. «Քրիստոս Աստուած՝ յիշեա զկամաւոր չարչարանս քո 'ի վերայ սորա, զոր վասն մերոյ փրկութեան. և ընկալ զնշանս զայս, զոր ետուր երկիւղածաց քոց. և ներեա յանցանաց իմոց Միքայելի Աղուանից կաթուղիկոսի. և ողորմեա

աշխարհիս՝ փրկելով յամենայն փորձութեանց, զի յաւուր գալստեան քո արժանի լիցուք կալ ընդ աջմէ քումմէ։ Եւս աղաչեմ վասն Գագկայ ծառայի քո և քեռ սորա Մարիամայ, և Վարազոյի ոսկերչի մեծի»։

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Վասն ոչ առնելոյ առ ազգայինս խնամաւորութիւն՝ Միքայելի Աղուանից կաթուղիկոսի արարեալ ժողով։

Փոխանորդէ զաթոռ հայրապետութեանն Աղուանից երջանիկն Միքայէլ զկնի Սիմէոնի. և եկաց ամս երեսուն և հինգ։ Յաւուրս սորա լինի առնակնութիւն իշխանացն Աղուանից, Վարազոյ՝ Վախտանգայ որդի, թոռն Վարազմանայ, զթոռնակիցն իւր Վարդանուհի արար կին. և տէր Միքայէլ տարագրեալ զնա, թէ մի յանդգնիր առնել, զի էր խորհեալ խորթոռունք էք։ Իսկ նորա զկորստեան խորհեալ խորհուրդ, գրէ առ Թալիլէ՝ Վրաց կաթուղիկոս, օրհնել զանօրէն ամուսնութիւնն։ Եւ այլափառն այն այր այսպէս հրամայեաց. «Եթէ դուք յիմում խոստովանութեան էք՝ օրհնեալ էք. ապա եթէ յԱղուանից աւանդութեան էք՝ դուք գիտէք»։ Յայնժամ հայրապետն Աղուանից Միքայէլ արար ժողով ուխտի եկեղեցւոյ իւրոյ. և կոչէ առ ինքն զհռչակելի այրն՝ զՍողոմոն, որ Մաքենացւոց էր

առաջնորդ ուխտին սուրբ, և ըստ ժամանակին Հայաստանեայցն էր պարծանք։ Եւ գումարեալ զնոսա 'ի Շամքոր 'ի Բերդոյ վանս՝ միաբան ժողովով նզովեցին զտունն Վարազոյի. և 'ի նոյն ժամու հասանեն Տաճիկք և 'ի գոգ մօրն փողոտեն սրով, և զմիւս որդին ձին տարեալ սպանին։ Եւ գրեցին թուղթ ժողովեալքն առ Թալիլէ Վրաց եպիսկոպոս, «Եթէ զի՞ իշխեցեր լուծանել զկանոնեալսն 'ի սուրբ առաքելոցն աշակերտաց, որք յԱնտիոք ժողովեալ տարագրեցին զՊօղոս Սամոստացին 'ի սուրբ եկեղեցւոյ և սահմանեցին տաւս կանոնականս, «Թէ մի՛ ոք իշխեսցէ զազգականն առնուլ 'ի կին. և սրբոյն Աթանասի կանոնական հրաման է, «եթէ չէ ամուսնութիւն, այլ պոռնկութիւն». և երանելւոյն Բարսղի վասն սորին գործոյ ասացեալ։ Արդ մեք ուղղափառութեան ժողովքս և զքեզ նզովեցաք ընդ ամենայն հերձուածողս, և արդարադատին Քրիստոսի մատուսցուք բազմապատիկ փառս»։

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

Նորին Մեքայելի Աղուանից հայրապետին խնդիր յաղագս պապանձմանն Զաքարիայ և ծննդեան և յայտնութեան Փրկչին ընդդէմ երկաբնակաց։

Մովսէս տօնակարգեաց Իսրայէլացւոցն յեօթներորդում ամսեանն, որ է Թշրին յառաջին օրն՝ զտօն փողոց. 'ի տասներորդ օրն զտօն քաւութեան. 'ի տասն և հինգերորդն զտօն տաղաւարահարաց. 'ի տասն և եօթներորդն պապանձումն եղև Զաքարիայ մինչ ցքսան և երկուսն նոյն Թշրին ամսոյ։ Ապա գնաց 'ի տուն իւր, և յղացաւ զԵղիսաբէթ կին նորա, որպէս Ղուկաս աւետարանիչն ասէ. «Եթէ թագուցանէր զանձն ամիսս հինգ. և յամսեանն վեցերորդի առաքեցաւ Գաբրիէլ հրեշտակ յԱստուծոյ»։

Արդ տեսցուք զվեցերորդ ամիսն, թէ ո՛ր իցէ։ Տեսաք զտօմարն և գտաք այսպէս. զի Թշրին ամսոյ քսան և երկուսն լինի ըստ Հոռոմին հոկտեմբեր ամսոյ ինն։ Արդ 'ի տասէն յառաջ սկսանիմք լնուլ զվեց ամիսն և լինի յապրիլի եօթանն, ըստ հրեշտակին, թէ այս վեցերորդ ամիս է նորա, և յԵբրայեցւոց նիսանի 'ի տասն և եօթանն՝ աւետիք Կուսին։ Անտի յառաջ մինչ 'ի հինգն յունուարի լինի երկու հարիւր և եօթանասուն օր, որ է ինն ամիս, և ծնունդ նորին Քրիստոսի։ Եւ նոյնպէս ունիմք զվարդապետաց ասացուածս առ այս. իսկ զԾնունդն և զՅայտնութիւնն և զԱւետիսն մի տօն կատարէ եկեղեցի, վասն զի միոյ Աստուծոյ ծնունդ է՝ և հոգևոր փրկութեան մերոյ մի տօն կատարի։ Որպէս ոմն 'ի յաստուածազան վարդապետացն ասաց. «Երկս ծնունդս մեզ գիտէ բանն—մին՝ փչմամբ, երկրորդն մարմնանալով և մկրտութեամբ, որ մի ծնունդ թու՛ր,

և երրորդն յարութեամբ»։ Նոյնպէս Մարկոս հայրապետն Երուսաղեմի, որ մի էր 'ի Նիկիական հարցն, յիւրում խրատական թղթին գրեաց առ Հայս յաղագս մկրտութեան, եթէ 'ի միում աւուր տօնեմք զԾնունդն և զՄկրտութիւնն. զորօրինակ մահն և թաղումն անկատար է առանց յարութեանն, և որպէս յարութեան աւետարանն նախ զխաչն և զթաղումն յայտնէ, և ապա 'ի վերայ ածէ զյարութեանն, նոյնպէս կատարէ և զփրկութիւնն. զոր դարձեալ ասէ Աստուածաբանն. «Բայց այժմ Աստուծոյ յայտնութեանն տօն է, քանզի երևեցաւ Աստուած մարդ ծննդեամբ»։ Երուսաղեմայ եպիսկոպոսքն մինչև ցԿիւրեղ՝ քառասուն և երկու եպիսկոպոսք. և յետ նոցա այլք զտօն Ծննդեան և Յայտնութեանն կատարէին 'ի Յունուարի ամսոյ վեցն մինչև ցՅոբնաղիոս. որ թուին լինել ամք 'ի յարութենէն ցՅոբնաղիոս չորեքհարիւր։ Դարձեալ զոր յընթերցուածին ասէ վասն Դաւթի և Յակոբայ աւուրն, եթէ յայլ քաղաքս առնեն զԾնունդն Քրիստոսի 'ի դեկտեմբերի քսան և հինգ, յայլ քաղաքս այսպէս առեն, եթէ 'ի հեթանոսաց անտի հաւատացեալք էին, ոչ թէ 'ի թլփատութենէն, և 'ի հեթանոսութեան սովոր էին զծնունդ արեգականն կատարել յայնմ աւուր, վասն այնորիկ ոչ հաւանէին թողուլ զտօնն։ Ապա հարկաւորեցան առաքեալքն հաւանիլ նոցա և կարգել նոցա զՔրիստոսի Ծնունդն

յայնմ յաւուր։ Իսկ որք 'ի թլփատութենէն՝ ամենայն ուրեք 'ի յունուարի վեցն կատարեն, որ և մեր նախնեացն աւանդեցաւ և նոյնպէս ունիմք այժմ, որպէս ասէ. «Օրէնք 'ի Սիոնէ ելցեն, և բանն Աստուծոյ յԵրուսաղեմէ»։

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

Որ ինչ յաւուրս որդւոյն Հերակլի և թոռին նորա գործք։

Բարեյաղթ Հերակլ Հոռոմայեցւոց թագաւոր զպէսպէս պատերազմունս վանեալ՝ յիշատակ քաջութեան եթող յաշխարհի։ Եւ զկնի նորին նստի թագաւոր Հոռոմայեցւոց որդի նորա Կոստանդին՝ ամս երեք։ 'Ի սորա աւուրս տիրեցին Ասորոց Տաճիկք և արկին ընդ հարկաւ զեկեղեցիս սրբոյ քաղաքին Երուսաղեմի. և հայ թուականն ութսուն լինէր։ Իսկ Կոստաս սորին որդի՝ ամս քսան և ինն. 'ի սորա հինգ ամին յԱրաբիա կռիւն եղև, և 'ի վեցին Տաճիկք եկին 'ի Հայս և առին զԴուին, և որք գերեցանն՝ երեսուն և հինգ հազար թուեցան։ Եւ 'ի նորին յինն և 'ի տասն ամին նստի կաթուղիկոս Հայոց տէր Ներսէս ամս քսան. և հայ թուականն հարիւր և մետասան էր։ Սա էր հայրագիր նորին Կոստանդնի և զանձիւք նորա շինեաց զբազմապայծառ փառաւոր բանաւոր հօտից 'ի Քաղաքուդաշտի 'ի սուրբն Գրիգոր և 'ի

նաւակատիս կոչեաց զԹագաւորն Հոռոմոց, որ յաւէժ հիացեալ ընդ շինուածն՝ ետ հրաման շինողացն գնալ զկնի իւր, զի զնոյնաձեւն յարմարեսցէ 'ի պալատանն: Եւ ոչ ժամանեալ գնալ 'ի տուն իւր՝ 'ի ճանապարհին վախճանէր:

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

Յաղագս Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի երթալն 'ի Հռոմ և բերելն զգիրսն, որ յարևելս ոչ գոյին, և վախճան նորին և պատիժք, որ հասին յԱստուծոյ:

Յայսոսիկ ժամանակս Ստեփաննոս Սիւնեցի տիովք դեռ ևս մանուկ գոլով՝ կիրթ և յարավարժ 'ի կոխումն գրոց եղեալ, հանդիպի նմա հակաճառել ընդ Սմբատայ ասպետի Հայոց երկաբնակի. և Թողեալ զնա յանհաւանութեան՝ գնայ 'ի Հռոմ. գտանէ անդ միայնակեաց ոմն ուղղափառ, և առ նմա դադարեալ կայ յուսման: Իսկ երկաբնակն այն Սմբատ գրէ առ Թագաւորն Հոռոմոց, եթէ Ստեփաննոս հերձուածող եկեալ աստի՝ բնակի առ այս անուն միայնակեցի. և յոյժ ցասուցեալ Թագաւորն՝ խնդրէ զնա 'ի դուռն, և տայ նմա խրատ միայնակեացն ասել զինքենէ անբնակ ազգաւ մուրացիկ՝ առաջի կայսերն. և լուեալ զայն՝ զիջաւ ցասումն բարկութեան բըռնաւորին: Յայնժամ գտեալ համարձակութիւն

Ստեփաննոսի՝ ասէ ցկայսրն. «Խնդիր է իմ 'ի քէն, զի բացցին արկեղք գրոցն», և գտեալ անդ ոսկետիպ մատեան մի սակս հաւատոյ՝ մատոյց առաջի նորա: Եւ ընթերցեալ զայն կայսեր, աւաքէ զՍտեփաննոս 'ի Հռովմ քաղաք բերել անտի երիս գիրս համաբարբառս այնմ գրոց սակս ճըշմարիտ հաւատոց, զի զաշխարհս յայնմ 'ի գրենւոյն 'ի կրօնս դարձուցից: Իսկ նորա զգրեանսն 'ի Հռովմոյ առեալ և անփոյթ զհրաման ինքնակալին արարեալ՝ դիմէ 'ի Դուին քաղաք, վասն զի կամ էր նորա զաշխարհն յայնմանէ ուսուցանել: Եւ 'ի Բաբգենէ և 'ի Գուրգոյէ խնդրոյ լինի ձեռնադրեալ յեպիսկոպոսութիւն Սիւնեաց: Եւ մի ամ կալեալ զեպիսկոպոսութիւնն՝ սպանեալ լինի 'ի Մողն գաւառի: Ասեն, թէ 'ի պիղծ կանանց եղև մահ նորա. զորոյ զմարմինն առեալ բերին 'ի յարկազեան սենեակն և անտի փոխեցին 'ի Թանաատաց վանս 'ի հանգիստ:

Եւ 'ի բերել զգրեանսն երանելւոյն Ստեփաննոսի 'ի Հռովմայ՝ յերրեակ դասու եպիսկոպոսութեանն Հայոց կարգեցաւ եպիսկոպոսութիւնն Սիւնեաց: Իսկ միայնակեաց ոմն՝ Նոյ անուն, տեսանէր 'ի տեսլեան, թէ Ստեփաննոս զգօգն արեամբ լի ունէր առաջի Փրկչին և ասէր. «տես Տէր զայս, զի քո են դատաստանք արդար»: Եւ ազդեալ 'ի գաւառն զգալ բարկութեանն՝ բողոքէ կալ յաղօթս. և 'ի վերուստ խաւար անտեսանելի

կալաւ զՄոզանն սահման, և զաւուրս քառասուն շարժեցաւ վայրն և խորասոյզ եղեալ ընկղմեցան կենդանւոյն հոգիք իբրև տասն հազար։ Վասն այնորիկ Վայոյ ձոր անուանեցաւ։

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

Յաղագս գալստեան երկրորդ Մահմետայ 'ի Հայս, զորս և հնազանդեցուցանել. և անտի ընդ Աղուանս աճապարել, մտանել ընդ դուռն Ջողայ. և անդ լսել զապստամբելն Հայոց. առ որս դառնալ անտի. և գալ զՍեւան ծովապատ կղզին առնուլ, և զզօրս Հայոց և Հոռոմոց կոտորել. և զոմանս յիշխանաց տանել ընդ ինքեան 'ի Նախիջևան այրել, և անտի գնալ յԱսորիս, յորում չարաչար մահուամբ սատակել և այլ զրոյցք պիտանիք։

'Ի հարիւր քառասուն և հինգ թուականութեանն Հայոց (ամ Տեառն 696) եկն Մահմէտն երկրորդ 'ի Հայք. և աճապարեալ ընդ աշխարհն Աղուանից՝ մտանէ 'ի Ջողայ։ Իսկ ապստամբեալ Հայոց՝ արգելին զՏաճիկս 'ի Դուին, և զվաթսուն և երկու հազարս 'ի Տաճկաց սպանին՝ ածեալ զօր բազում 'ի Հոռոմոց։ (Եւ 'ի նմին ամին եղև գրաւ զարմից Սրբոյն Գրիգորի)։ Եւ դարձաւ Մահմէտն 'ի Ջորայու, գայ պաշարէ զՍևան ծովապատն բերդ կղզի ամս երեք. և ապա առեալ զայն 'ի սուր սուսերի արկանէ, զորս գտանէ 'ի նմա. և անտի անցեալ 'ի Հայս՝ հար զհոռոմ սպայն. և զհայն. և

զորս ոչ կարաց ըմբռնել՝ դարան գործեալ մեծապէս երդմամբ, դաւով և խաբէութեամբ առ ինքն ժողովեաց զամենայն գլխաւորս Հայոց, և տարեալ 'ի Նախիջևան քաղաք՝ ութ հարիւր այր յեկեղեցին արկեալ կենդանւոյն այրեաց, և չորս հարիւր այր 'ի Խրամ նոյնպէս այրեաց և զսխնլիքորս նոցա սրահար սատակեաց։ Եւ այսորիկ պատճառ կորստեան՝ եղև 'ի նոսա. զի առ հասարակ շնչեալ 'ի նոսա հոգի մոլորութեան՝ արհամարհանօք այպն առնէին զհայրապետս, զքահանայս և զկրօնաւորս, ձանձրացուցանէին և նեղէին զնոսա։ Եւ թէպէտ կրեցին Հայաստանեայք զհարուածն զայն, այլ 'ի հասանել Մահմետի յԱսորիս, դժնդակ ախտ մահու զնա պաշարեալ և զեօթն ամիս յոգեհանս կացեալ՝ հազիւ ուրեմն թքէր զոգին և սատակէր. երիցս թաղեալ վերընկէց լինէր և երկիր ոչ ընդունէր զնորա մարմին։ Ապա կալեալ շուն մի շամփրեցին ընդ Մահմէտն և այնպէս ծածկեաց երկիր զչարն զայն։

Յետ այսորիկ զՇերոյ Աղուանից իշխանն ազատօքն հանդերձ տարան 'ի Տարօն և անտի յԱսորիս. և հայ թիւն լինէր հարիւր յիսուն և երեք (ամ տեառն 704)։ Եւ 'ի միւսում ամի զՇիրակայ տէրն տարան յԱսորիս։ Եւ յետ երկուց ամաց էանց Մրուան Տաճկաց իշխանն 'ի Գիլան և ոչ կարաց մտանել։ Եւ եկ Խազրաց տէրն ութսուն հազար արամբք և էառ զԱղուանս. և էր թիւն

Հայոց հարիւր յիսուն և ութ։ Եւ զկնի հնգից ամաց եկն Մսլիման, աւարեաց զԴարբանդ և եմուտ 'ի Խազիրս. բայց ոչ ուստեք զօրացեալ՝ ելանէր. ապա թողու զբանակն կազմ ամենայն ընչիւք, և զհարճս անգամ վերջապահս իւր առնէ։ Եւ զեռանշահիկն զՎաչական պատրիկեան Աղուանից իշխանն՝ զքաջ կորովին և զաջողակ աղեղնաւորն հանդերձ զօրօք նորա՝ յետոյ իւր արարեալ, յորմէ զկնի եկեալ Խազիրքն պարտեցան 'ի փախուստ դարձեալք։ Այսպէս զերծեալ Մսլիման՝ ելանէր ընդ Վրաց կողմն։ Իսկ 'ի հարիւր եօթանասուն և չորս թուականութեանն Հայոց (ամ տեառն 725), յամառն մահ անասնոց եղև, և 'ի ձմերան՝ աշխարհագիրն հերթի, որ էարկ զմարդ և զանասուն և զսահմանս երկրի ընդ հարկաւ անթիւ ծառայութեան։ 'Ի սմին ժամանակի զՋուանշիր իշխան Աղուանից սպանին Ամեթեղուքն։ Եւ 'ի նոյն ամի մեռաւ Սմբատ Հայոց իշխանն, և եղև տարին սով խիստ. որ էր թուին Հայոց հարիւր եօթանասուն և հինգ։ Եւ երից ամաց այլ անցելոց՝ Ջառահ երկրորդ անգամ մտանէ ընդ Ափխազս 'ի Խազիրս։ Եւ 'ի միւսում ամի ել Խազրաց տեառն որդին և սպան զՋառահ, և ձերբակալ արար զՋագիկ։ Եւ 'ի հարիւր ութսուն թուականին Հայոց դարձեալ Մսլիման շինէ զԴարբանդ յանուն Տաճկաց. այլ զկաթուղիկոսարանն Աղուանից ոչ աւերէ, որ դեռևս կայ 'ի նմա։

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

Յաղագս գալստեան Արդլ Ազիզայ իշխանին Տաճկաց 'ի Պարտաքաղաք Աղուանից. և վասն կատարման երկուց եղբարց՝ Մանկանն և Մերդազատայ։

Եւ 'ի թուականութեանն Հայոց մեկ հարիւր և վաթսուն եկն Արդլ Ազիզ իշխանն Տաճկաց յԱղուանս և նստաւ 'ի Պարտաւ։ Եւ անդ ածին զՄանուկ և զՄերդազատ եղբարսն երկոսին առաջի նորա, որք էին 'ի տոհմէ ազատաց. և վասն հաւատոյ քրիստոնէութեանն բազում և ազգի ազգի տանջեալք՝ Մանկիկն երանելի՝ զվկայութեանն անուն ժառանգեալ պսակեցաւ 'ի Քրիստոսէ։ Եւ եղան պատուական նշխարք 'ի մեծ եկեղեցւոջն Պարտաւայ 'ի Սուրբն Գրիգոր։ Իսկ եղբայրն Մերդազատ ոչ ժուժեալ տանջանացն առաջի բազմամբոխ ժողովոյն ուրացաւ զՔրիստոս Աստուած. և ապա 'ի զեղջ եկեալ դառն և մեծ արտասուօք հաշտեցոյց, զոր խռովեցոյցն։ Եւ զամենայն ժամանակս իւր աւազան քաւութեան զարտօսրն արարեալ լուանայր՝ զորս աղտեղեալ զթեացն։ Եւ հեծեծանս 'ի խորոց սրտէն առաքեալ առ գլուխն գաղտնեաց՝ մինչև ցելս անձին իւրոյ 'ի սուգ անմխիթար մնայր։ Այլ որ ողորմածն է և գթած՝ զնա ընդ մարտիրոսս ընկալեալ, նշանք զարմանալիք լինէին 'ի ժամ մահուան նորա։

Եւ 'ի նոյն ամի անցաւ Աբդլ Ազիզ գնուր գետով յայն կողմն։

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.

*'Ի գրենոյն Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի գտաւ այս պատմութիւն սակս աւերման Ղիոն *) քաղաքի, և շինելն Հռովմայ։*

'Ի ժամանակս Ապդոնի դատաւորի առ Ողիոն այսպէս. Թագաւորն Աքայեցւոց երկրին էր հուպ յաշխարհն Պողոպանիս յարևմուտս Մակեդոնացւոց յերկրին Եւրոպիոյ։ Ընդ այն ժամանակս ոչ գոյր թագաւոր Յունաց, այլ միայն իշխանք տիրէին բոլոր աշխարհին։ Եւ Ղիոն էր քաղաք մեծ, որ ոչ գոյր համեմատ նմա 'ի վերայ երկրի։ Յաւուրսն յայնոսիկ ոմն երիտասարդ յիշխանաց քաղաքին գայ 'ի Թեսաղոնիկէ, որ է յարևելս Մակեդոնի՝ 'ի պատճառս ինչ զբօսանաց և ընկալեալ եղև 'ի մեծամեծաց քաղաքին. և տըռփեալ 'ի դուստր առն միոյ մեծի՝ պատրեալ ածէ զնա 'ի Ղիոն քաղաք. զոր ծնողացն խնդրեալ իմացան, եթէ յերիտասարդէն եղև յափշտակեալ՝ գրեն թուղթ առ Ղիոնացիսն և առնուն պատասխանի խիստ։ Եւ նորա ընթերցեալ յականջս ժողովրդեան իւրոյ՝ 'ի նախանձ բրդին ամենեքեան.

*) Իմա՝ Իլիոն.

կոչեն յօգնականութիւն զշրջակայսն ամենայն. և ժողովեալ անթիւ զօրս՝ պատերազմին ընդ Ղիոնի ամս տասն և հինգ՝ ապականելով զամենայն երկիրն։ Եւ ապա այլ խորհուրդ մտաբերեալ՝ յղեն առ քաղաքացիսն բանս հաւանականս ասելով, եթէ մեծ են աստուածքն Ղիոնի և վասն այնորիկ տկարացաւ զօրութիւնս մեր. խաղաղութիւն արասցուք յայսմհետէ և սէր դիցուք ընդ միմեանս, և զաստուածսն Ղիոնի ընծայիւք պատուեսցուք։ Եւ նոցա այսմ բանի հաւանեալ՝ կազմեն սոքա երիվարս փայտեայս թուով երկու հազար փոր գործած. և մուծանեն 'ի ներքս արս պատերազմողս թուով իբրև քսան հազար. և զերիվարսն պատեալ ոսկւով և արծաթով՝ դնէին 'ի վերայ սայլից և տանէին 'ի դուռն քաղաքին զկորստական պարգևսն. և քարոզն աղաղակէր, «Այս են ընծայք աստուածոցդ Ղիոնի»։ Եւ զի բազում կանգուն էր չափ բարձրութեան երիվարացն, զորս ոչ կարէին մուծանել ընդ դուռն քաղաքին՝ քակէին մասն ինչ 'ի պարսպէն. և 'ի ժամադրութեանն ելանելոյ արտաքս, զոր արարեալ ունէին, ընդ խրամն զոր հատին, մտանէ բազմութիւն զօրացն. և մատնի քաղաքն 'ի բերան սրոյ՝ ծերք և տղայք։ Եւ զկանայս նոցա գերեալ՝ մտանեն 'ի նաւս դառնալ յերկիր ասիական. բայց հողմ ուժգին յարևմտից եկեալ՝ վարէ զնաւսն՝ մղոնս երկու հազար և հինգ հա-

րիւր և ընկենու արտաքս յերկիր օտարական, որ կոչի Իտալիա։ Անտի կամէին միւսանգամ նաւել յերկիր իւրեանց. իսկ գերեալ կանայքն 'ի մէջ գիշերին հրով տոչորէին զնաւսն՝ մինչև ոչ մնալ և ոչ մի, զի մի երթիցեն 'ի ստրկութիւն։ Եւ տեսեալ արանց զեղեալսն, յոչ կամաց դադարեալ յաշխարհին՝ ամուսնացան ընդ գերեալ կանայսն։ Եւ յետ բազում ժամանակաց զմի ոմն 'ի միջոյ ժողովրդեան առաջնորդ իւրեանց կացուցանեն՝ Հռոմելոս անուն, որ հեռագոյն 'ի ծովէն մղոնս քսան և հինգ շինէ քաղաք յիւր անուն Հռովմ. սոքա են ազգ Հռովմայեցւոց։ Բայց այս յետ չորեք հարիւր քառասուն և մի ամաց եղև, յետ առնլոյն զԻլիոն։ Եւ յորժամ եղև քառասուն և չորս ամ, նստաւ թագաւոր 'ի Հռովմ Փիլիպպոս։ Եւ երբ հազար ամ էր Հռովմայ շինելոյն՝ անտի փոխեաց զթագաւորութիւնն 'ի Բիւզանդիա Կոստանդիանոս, որ այժմ կոչի Կոստանդնուպօլիս։

ԳԼՈՒԽ Ի.

Որ ինչ յերկերիւր թուականութեանն Հայոց գործք լեալ 'ի սահմանս Աղուանից։

Ընդ ժամանակս ընդ այնոսիկ սփռեցաւ տարածեցաւ յոլորտս երկրի բռնութիւն հարաւայնոցն

ազգի խիստ և կծանող, որ իբրև հուր լափեաց զամենայն գեղեցկութիւնս և զփառս մարդկան. և ըստ սրբոյն Պօղոսի բանին եկն իմանալի ժամանակն այն ապստամբութեան. և թէ՝ դատաւորն հասեալ է առ դուրս, մերձ է ժամն ահարկու, և օրն չար և անաչառ։ Այսպէս Իսմայելեան Հագարացիքն յինքեանս գրաւեցին զփափկութիւնս երկրի. և ծով և ցամաք ունկնդիր եղեն նոցա։ Եւ եղև տանս Աղուանից զրկանք մեծապէս, զի զմայրաքաղաքն Պարտաւ խլեցին յիշխանացն Աղուանից Տաճիկք ըստ իւրեանց ազգաշաղախութեանն։ Եւ որպէս զառաջինն աթոռ իշխանութեանն իւրեանց արկին 'ի Դամասկոս Ասորեստանեայց, նոյնպէս աստ յԱղուանս նստուցին 'ի Պարտաւ կալ արքունեացն՝ և ծծել զպարարտութիւն երկրիս. և մի ոմն յարքունեաց եկեալ բնակեցաւ 'ի Պարտաւ։ Եւ հայաստանեայք սակս աշխարհին հոգոց զհայրապետն իւրեանց զտէր Եսայի հանդերձ եպիսկոպոսօք առ նա առաքեն. զորոյ զգալուստն լուեալ տիկնոջն Վարդանուհւոյ՝ կարեվէր եղեալ 'ի դատաստանացն Աստուծոյ, դիմէ ընդ առաջ 'ի լինել կարեկից իւրոյ տարաժամելի աղետիցն, որ 'ի ձեռանէ Տեառն էառ զբաժակ դառնութեան ըստ վերագոյն գրելոյն։ Եւ երանելի հայրապետն Հայոց՝ խոնարհեալ յարտասուս կնոջն և օթեվանս առ նմա կալեալ, ցայգապաշտամամբ մաղթանս առ Աստու-

ած մատուցանէր առ 'ի լուծանել զանէծս առաջնոց հայրապետացն։ Ընդ նմին և տէր Սողոմոն Աղուանից կաթուղիկոս իւրովք եպիսկոպոսօքն 'ի խորհուրդ եկեալ՝ լուծանէ զկապանս աթոռակալացն իւրոց և յիւրաքանչիւրոցն խնդրոց արմատ մի մնաց կնոջն վշտագնելոյ։

Եւ Վարազ Տրդատայ՝ Վարազմանայ որդւոյ, Աստուած շնորհեաց զկեանս. և որդի նորին Ստեփաննոս կիսօրեայ վախճանեալ. և նորին եղբայրն Վարազման վրիպեալ ընկղմեցաւ 'ի Կուր գետ՝ նա եղև գերեզման նորա։ Իսկ Ջուանշերիկ նորին եղբայր մնաց ժառանգ. այս մինչև ցայս վայր։

Իսկ՝ 'ի լնուլ երկերիւր եօթանասուն թուոյ հայոց (ամ տեառն 821) ելին գաղտաբար 'ի Պարտաւայ արք ընտիրք 'ի Տաճկաց և յաւարի առին զԱմարաս գաւառ՝ գերի առեալ իբրև ոգիս հազարս, և 'ի Մեծիրանց սահմանի ամրացեալք՝ 'ի տեղւոջն որ կոչի Շիկաքար։ Յանժամ արի և շքեղատեսակն Սահլի Սմբատեան Եռանշահիկն տէր՝ քաջազօր եղբարբք իւրովք և զօրօք 'ի լուսանալ առաւօտուն 'ի վերայ յարձակեալ առ հասարակ դիաթաւալ զնոսա ցիր և ցան կացուցանէին, և որպէս յառիւծոյ ժանեաց զգերեալսն 'ի բաց կորզէին։ 'Ի նոյն ամի ապստամբեաց Սևադայ՝ աշխարհաւերն Տաճիկ, որոյ Աւառանշան անուն ճանաչէր, 'ի սահմանս Հայոց. և յաւարի առեալ զաշխարհն ամենայն դառնայ 'ի Սիւնիս,

և ամրանայ 'ի Բերդատեղի աւանին Շաղատու, որ է 'ի գաւառին Ծղկայ։ Եւ Վասակ Սիւնեաց տէր ածեալ զԲաբան 'ի Պարսից՝ եհար զնոսա և արար փախստական. և Սիւնեաց տէրն, 'ի նմին ամի վախճանեցաւ. և էառ Բաբան զդուստրն Վասակայ Սիւնեաց տեառն 'ի կնութիւն։ Եւ 'ի նոյն ամի տէր Ներսեհ 'ի փիլիպեան՝ սպան զՎարազ Տրդատ 'ի Ստեփանոսեան, և զորդի նորին 'ի մօրն գոգ զենին և զամենայն ստացուածս նորա յափշտակեցին։ Այս Վարազ Տրդատ ի Միրհական տոհմէ էր, որք զԱղուանս ժառանգեցին որդի 'ի հօրէ առնլով։ Սա ութերորդ էր 'ի Վարազ Գրիգորէ՝ առաջին իշխանէ Աղուանից։ Յետ այսորիկ անհրամանակատար եղև գաւառն Բաղաց՝ յանօրէն Բաբանայ. և ել նա 'ի Պարսից և էառ աւերեաց զերկիրն և 'ի սուր սուսերի էարկ զկանայս և զմանկունս Բաղաց։ Եւ անտի 'ի միւս տարին էանց Բաբան 'ի գաւառն Գեղարքունի և էարկ 'ի սուր զբնակիչսն ոգիս իբրև տասն և հինգ հազարս. և զմեծ Մաքենացւոց մայրաքաղաքն այրեաց, մնաց միայն ջրաղացն և այլ ոչ ինչ. և էր թիւն Հայոց երկու հարիւր եօթանասուն և վեց։ Եւ յետ երկուց ամաց եհար Բաբան զՏաւուսին և հալածական արար անձինս իբրու հարիւր և յիսուն հազար։ Եւ 'ի միւսում տարին եհար Բաբան զԱբրահիմ զորդին Ղեթայ։ 'Ի նմին ամի դաւաճանողքն 'ի սէր և 'ի խաղաղութիւն, որոց ա-

նուանք Դաւոն և ապուհ ճանաչէր, սպանին զՍտեփաննոս զկոչեցեալն Աբլասադ, որ էածն զԲաբան և եհար զԲաղակացին, որ 'ի սուր նիզակաց կոտորեցին զԲերձոր գաւառ և գաւառսն Զաւռեաց՝ զԿառնակաշ, զՀակարի և զՏափատ։ Եւ դարձեալ ապստամբքն 'ի Բաբանայ զիմադարձ պատերազմաւ ամրացան 'ի բերդն Գորզու, կալեալ զգաւառսն ամս տասն և երկու, որք են այսոքիկ՝ Վերին Վայկունիք, Բերձոր, Սիսական, Հաբանդ, Ամարաս, Պազկանք, Մխանք, և Տրի գաւառ։ Յետ այնորիկ զսպանողսն Աբլասադայ կալեալ մերձաւորացն՝ չարաչար կործանեցին։ Եւ Յխայի անուանեալն Աբու Մուսէ՝ այր խաղաղութեան, քեռորդի Աբլասադայ՝ ըմբռնեալ զգաւառսն՝ իշխանացաւ ամենայնի։ Եւ 'ի նոյն ամին էանց Բաբան զգետովն Երասխ 'ի Պարսից, և յԱմարաս գաւառ բնակեցաւ. բան խաղաղութեան սկսաւ խօսել, զի 'ի հնազանդութիւն նմա եկեսցեն, և ժամագիւտ զղջմամբ ոմանք հնազանդեցան և յետոյ դաւեալք անհնազանդ եղեն։ Անտի դարձեալ Բաբանայ յերկիր իւր 'ի Պարսս յԱտրպատական՝ եթող զօրավար ոմն Ռոստոմ հանդերձ զօրօք, և ետ նմա հրաման ոչ պատերազմիլ ընդ բերդին, այլ 'ի սէր համակել, զի հնազանդեսցին։ Իսկ Ռոստոմայ անփոյթ արարեալ զպատուէրն Բաբանայ՝ ել տալ պատերազմ ընդ ամրացելոցն 'ի բերդին։ Յայնժամ ապաւինեալ բերդեցեացն

'ի զօրութիւնն Քրիստոսի՝ զխաչն և զորբոցնըշխարս ընդդէմ բերեալ՝ 'ի հարուածս սաստիկս հարկանէին զպարսկական զունդն, և զերծեալ յայնմանէ զՔրիստոս փառաւորէին՝ գոհանալով զնմանէ։

ԳԼՈՒԽ ԻԱ.

Երթն Մումինայ իշխանին Տաճկաց 'ի Հոռոմս և 'ի նմին սատակումն, և ընդ նմին պէսպէս զրուցատրութիւնք կարճառօտ բանիւք։

Երկերիւր և ութսուն էր թուականն Հայոց (ամ տեառն 831), յորժամ կամեցաւ Մումին Տաճիկ շահատակել 'ի Հոռոմս։ Եւ կազմեալ նաւս հարիւր՝ արկանէ 'ի նաւս արս զօրաւորս թուով հարիւր հազար. և վարեալ զնոսա 'ի ծով՝ կամէր պաշարել զմեծ քաղաքն Կոստանդնուպօլիս։ Յայնժամ լինի ազդումն Հռովմայեցւոցն, և իսկոյն աճապարեալ ընդ այլ կողմն ծովուն արտաքս՝ պատեալ պաշարեն զԹշնամիսն խաչին Քրիստոսի, և առաթուր հարեալ 'ի սպառ սատակեն զնոսա. և զնոյն ինքն զՄումին կենազրաւեալ բառնան 'ի միջոյ. և ընդ նոյն յաղթութեան դիմեալ ընդ ծով զառ 'ի նաւսն բազմութիւն սրոյ և ջրոյ առնէին կերակուր, մինչև չմնալ 'ի նոցանէ և ոչ մի։ Այս եղև մեծ զօրութեամբ կեցանէ և նեղուա խաչին Քրիստոսի հարուածք մեծամեծք

Տաճկաց։ Իսկ յետ երից ամաց Բուղայի ոմն Ա-
միրայ եկեալ հրամանաւ իշխանին Տաճկաց, որ
Ամիր Մումին կոչի, և հասեալ 'ի Նախիջևան
քաղաք՝ անդ ըմբռնի մանուկ մի՝ Յովհան անուն,
'ի ձեռս նորա, և սակս հաւատոյ որ 'ի Քրիս-
տոս չարաչար տանջեալ նահատակի 'ի սուրբ
Քառասունսն մերձ յօր սրբոյ Պասեքին, որոյ
նշխարքն լուսաճաճանչ կատարեաց զնոսա։ Յետ
այսորիկ անցանելոյ երկուց ևս ամաց, եկն Խազր
Փատգոս այր չամշոտ և անողորմ, և 'ի նմին
ամի սատակեցաւ. իսկ նորուն որդին եկեալ էառ
զաշխարհս սրով և գերութեամբ և զեկեղեցիս
բազումս հրով այրեալ կիզեաց՝ և գնաց 'ի Բաղ-
դատ։ Եւ անտի դարձեալ եկեալ արքունի հրա-
մանաւ և գանձուք շինեաց զԳանձակ քաղաք
յԱրշակաշէն գաւառի։ Յետ այնորիկ արշաւանս
առնէր յաշխարհն Սիւնեաց և գերի վարեալ զԲա-
ղաց սահմանս, գայ իջանէ յԱղահէջ գաւառ՝ յա-
ւան մի Արքուգետ կոչեցեալ, և խոկոյն հրամայէ
այրել զեկեղեցին, որ սրբոյն Գէորգայ էր ա-
նուանադրեալ։ Յայնժամ զօրութիւն աստուա-
ծային հասեալ՝ հեծեալ մի 'ի ձի ճերմակ ճեպով
ելանէ յեկեղեցւոյն արտաքս ակն յայտնի ամենե-
ցուն և ընթացեալ 'ի բանակն՝ շփոթեալ զայրն
անօրէն հանդերձ զօրօքն նորա դարձուցանէ 'ի
փախուստ ընդ սարն, որ կոչի Եղջիւր խոյի. և
անդ հողմն դժնդակ մրրկեալ շրջապատեաց զնո-

սա, և միայն 'ի ձի ապաստանքն փախուցեալ
զերծան. իսկ պաղանաւորքն և առապուռք 'ի լե-
րանցն վերայ կորեան. և գերեալքն մնացին խա-
ղաղութեամբ՝ փառս Աստուծոյ տալով։

Եւ 'ի լնուլ երրորդ հարիւր թուոյն հայոց՝
(ամ տեառն 851) լցան սահմանեալ մեղացն
տուգանք հաւատացեալ իշխանացն Հայոց և Ա-
ղուանից, որք յայսմ ամի կապեալ պարաւան-
դեալ ըմբռնեցան 'ի ձեռս Տաճկաց և տարա-
գրեալք 'ի տանց իւրեանց՝ յոչ կամաց գնային
'ի Բաղդատ։ Անդ վտանգեցուցեալ սատակէին ա-
նօրէնքն թողուլ զհաւատս, յորոց բազումք կո-
րեան զանմահն մահ՝ թողլով զանկողոպտելի զան-
ձըն հաւատոյ սրբոյ։ Իսկ երանելի ոմն Շապուհ
Արծրունի և միւս այլ այր ընտիր յազատացն
Հայոց՝ յանձն առին զմահ մարտիրոսական և ոչ
զկեանս անոտխ։ Յայնժամ տայր հրաման բռնա-
ւորն Տաճկաց երկաթի կապանօք զնոսա կեն-
դանւոյն ընկենուլ 'ի գետն Եփրատ. և զաւուրս
բազումս ջահք լուսոյ 'ի վերայ գետոյն երևեալ,
ընդ որ մախացեալ Ամիր Մումինոյ՝ տայ հրա-
ման, զի արք իջեալ 'ի գետն տեսցեն զոսկերսն
և հրով այրեսցեն։ Եւ յիջանել խորիջացն՝ լոյսն
աներևոյթ լինէր, և յելանել նոցա 'ի ջրոցն յու-
զելոյ, նոյն լոյսն 'ի լռութեան ջրոցն գայր։ Ա-
պա, կոչէ Ամիր Մումին զՋափր Ասորեաց եպիս-
կոպոսն և հրամայէ յուզել զնշխարս նոցա. և

եկեալ եպիսկոպոսին յեզր Եփրատ գետոյն՝ իջուցանէ խորէջս. և գտեալ զոսկերս երանելեացն՝ տարաւ յիւրն եկեղեցի և կարգեաց յիշատակս գրով։ Յայսմ ամի անչափութիւն անձրևաց եղեալ յանկարծադեղ 'ի Մեծիրանց գաւառի և հասեալ գնացք հեղեղին 'ի Դաստակերտ գեօղն 'ի կիցս գետոցն, զութ հարիւր վրանս խաշնաբածաց տարաւ, որք եկեալ էին 'ի Կովկասայ յապուր՝ յաւուրս ամարայնւոյ. և տէր Սուփան վախճանեցաւ 'ի Վայոց ձորն 'ի նոյն ամի։ Եւ 'ի միւս տարին եկն Բուղխայ 'ի Հայս և սպան զՍահակ Իսմայելեան 'ի Տփղիս քաղաքի, և զամս երեք կալաւ զՀայս՝ մինչև զիշխանս զատ կանամբք խաղացուցանէր 'ի Բաղդատ։ Ապա 'ի չորրորդ ամին եղև գալն Մահմետայ՝ Խաղթի որդւոյ և մահն տեառն Վասակայ Գաբուռին։

Եւ 'ի յերեք հարիւր յութ և տասն թուականին Հայոց (ամ տեառն 869) եղև անհնարին և հիացուցանող շարժն Դունայ, որ զամ մի ողջոյն զօղացեալ խորասուզեաց յանդունդս անձինս իբրև երկոտասան բիւր մարդկան։—Ահա նմանութիւն խոսոյ ասի մարդ։

ԳԼՈՒԽ ԻԲ.

Պաշարումն Պարտաւայ յորդւոյն Շեխայ և 'ի զօրացն Հայոց և Աղուանից, և Սամուէլի անձամբ առնուլ պատիւ և գալ 'ի Դուին։

'Ի ժամանակի խռովութեանն, որ շարժեցաւ 'ի մէջ Յիսայի՝ որդւոյն Շեխայ, և իւրոյ գործակալին Մահմետի որդւոյ Աբլվահդի, որ կոչէր Էմէմիկ, զօրաժողով լինի որդին Շեխայ 'ի կողմանցն Ասորեստանեայց՝ միակամութեամբ Աշոտի իշխանի, զի և սա գումարէ զզօրս Հայոց հանդերձ իշխանօքն Աղուանից և երթան հարկանեն զԲշակիշն 'ի դրանն Պարտաւայ և քաջամուխ կան 'ի մարտի զամս տասն և երեք։ Ընդ այն աւուրս հասանէ վախճան հայրապետին Աղուանից Յովսեփայ, և ոչ լինէր պարապ ժամ իշխանացն Աղուանից նորոգել զաթոռն հայրապետութեան։ Իսկ Մեծկողմանց եպիսկոպոսն Սամուէլ Անձնակամակ ընդ Միխայելի քահանայի, որ իմաստասէրն կոչէր՝ խորհրդագզաց եղեալ՝ տուանց գլխաւորագունին աջոյ տայ զեպիսկոպոսութիւն իւր Իսմայելի. և ինքն Սամուէլ զանկատարն առնու ձեռնադրութիւն յիւրմէ եպիսկոպոսէն։ Լուրս այս եհաս 'ի բանակն, և բազում եղև խռովութիւն իշխանացն Աղուանից. և յայնմ միաբանութենէ զեկուցանեն զայս տեառն

Գէորգայ Հայոց կաթուղիկոսի։ Եւ նորա կանոնական սահմանադրութեամբ գրեալ առ իշխանն Հայոց՝ մաղթէ օգնել իրացն և առնել խաղաղութիւն։ Եւ նորա իմաստաբար ածեալ 'ի հաւան զպետս և զիշխանս Աղուանից՝ խաղաղութիւն 'ի մէջ նոցա առնէր. այլ նոքա ընդդէմ Հայոց պատճառէին։ Իսկ Աշոտ իշխանն Հայոց խնդրէր զկարգադրութիւն սրբոյն Գրիգորի և զձեռնադրութիւն առնուլ 'ի Հայոց. բայց առժամն հաւանեալ նոցա Սամուէլի և Իսմայելի պղտորմանն՝ մեծ իշխանն Հայոց գրէր առ հայրապետն Գէորգ և զՍամուէլ հաճեցուցանէր ամենայն Աղուանից կամակցութեամբն յանկամական մտաց։ Ապա չուեալ երթայ 'ի Դուին և զերկրորդն առնու ձեռնադրութիւն անձնահաճն Սամուէլ 'ի Գէորգայ Հայոց կաթուղիկոսէ յաւուրս Աշոտոյ Հայոց իշխանի և 'ի թուականութեան Հայոց երեք հարիւր քսան և վեց (ամ տեառն 877)։ Եւ նոյն իշխանն Հայոց Աշոտ՝ զվաղնջուց դադարեալ քարոզութիւնն Սիւնեաց՝ որպէս այր իմաստուն, ընդ Սողոմոնի եպիսկոպոսի և ընդ Գէորգայ հայրապետի վերստին նորոգեաց։ 'Ի նոյն ժամանակս եղև Աշոտոյ Բագրատունւոյ նստուցանել զաթոռ թագաւորութեան իւրոյ 'ի մէջ Հայաստանեայց, որ 'ի բազում ժամանակաց էր բարձեալ պատիւն թագաւորական 'ի տանէն Թորգոմայ։ Իսկ գալուստ Տաճկին 'ի Հայս և գրաւել

զաշխարհն ընդ լծով ծառայութեան հարկաց 'ի թուականն Հայոց երեք հարիւր քառասուն և երկու լինէր (ամ տեառն 893). յորոյ 'ի ձեռն ըմբռնեալ հայրապետն Գէորգ և 'ի կապանս երկաթիս պարփակեալ ածաւ 'ի Պարտաւ։ Ապա բարեպաշտն Համամ նոյնպէս զկործանեալ թագաւորութիւն տանն Աղուանից նորոգէր, որպէս Աշոտ Բագրատունի զՀայոց թագաւորութիւն. այսք 'ի միում ժամանակի գործեցան։ Եւ նոյն ինքն Համամ սակս առ Աստուած մեծապէս յանցանացն, որ վասն մնոտի այսր կենացս զպարտ արեան եղբօրն ժողովեաց յանձն իւր՝ մեծագոյն բարեգործութիւնս առ եկեղեցիս և առ ամենայն կարօտեալս և չքաւորս առատագուարթ անսպառ կատարէր, որ և զմեծ հայրապետն Հայոց Գէորգ յանօրէն Տաճկաց կապարանէն բազմաբաշխ գանձիւք տայր արձակել, և յոգնամեծար գնա աբարեալ՝ առողջ առ Հայաստանեայս առաքէր։ Իսկ յետ չորից ամաց, յորում տարեմուտն 'ի սրբումն հանդիպէր Պասեքին օր, սպանանի Պօլի Աղուանից իշխանն Հայկազուն յիւրմէ հարազատէ 'ի Սմբատայ. և եղև այն սուգ մեծ իւրայնոցն զարմից։ 'Ի նմին ամի զօրաժողով լինի թագաւորն Հայոց Սմբատ՝ որդի Աշոտոյ Բագրատունւոյ՝ և անցանէ ասպատակաւ յաշխարհն Ասորեստանեայց, անդ 'ի դիմի հարկանին նմա զօրքն Տաճկաց, փախստեամբ դարձուցանեն 'ի

Հայս և Թափուր ունայն զամենայն առնեն. և անդէն մեռանէր Աշոտ իշխանն Հայկազուն և սակաւք ՚ի զօրացն։ ՚Ի նմին ժամու և մեծ իշխանն Վասպուրականի Աբումրուան սպանանի յիւրոց զօրացն։ ՚Ի նոյն ամի գայր հասանէր Տաճիկն երկրորդ անգամ յերկիրն Հայոց, և ՚ի նորին հրամանէ ելանէր ներքինին ՚ի դրանէն Պարտաւայ գալ ՚ի Հայս. և էր այրն այն ժպիրհ և անաստուած. ուր գնացք ոտից նորա լինէր՝ աւերէր քանդէր զեկեղեցիս Աստուծոյ. և զնշան Քրիստոսի ուր և տեսանէր մանրէր իբրև զփոշի։ Եւ իբրև եհաս յաշխարհն Հայոց՝ առժամայն փախստական լինէր Թագաւորն Սմբատ. և նորա առեալ զամրոցս և զթագուհին հանդերձ տիկնօք և որդովքն նորա, և զբնակարանս և զսպաս սրբութեանց և զխաչս՝ բազում գանձուք խաղացուցանէր ՚ի գերութիւն։ ՚Ի նմին ամի արշաւեալ ՚ի Վիրս՝ ընդդէմ ելեալ նմա երկու քաջ զօրավարք Վրաց՝ Գէորգ իշխան և Արևէս եղբայր նորին, երկոքեան իսկ չարաչար մեռանէին ՚ի նմանէ։ Յայնժամ վերափոխի մեծ հայրապետն Հայոց Գէորգ և իշխանն Սիւնեաց Աշոտ՝ զոր ողբերգական կանայք կականէին ասելով. «Մի՛ եկեսցէ և մի՛ լիցի այսպիսի տարի ՚ի վերայ երկրի, որչափ ազգ մարդկան է»։ Եւ հայ Թուականն էր երեքհարիւր քառասուն և վեց (ամ տեառն 897)։ Այլ այն ամենայն ակիզբն էր երկանց և տագ-

նապին՝ որ եղև Հայոց. զի զնոյն ինքն զմեծ Թագաւորն Սմբատ յետ սակաւ ժամանակի մատնեաց աստուածահաս պատուհասն, որ լինելոց էր աշխարհի. և ՚ի բաց կացեալ վերնոյն զօրութիւնն ՚ի նմանէ՝ զկորստեանն իւր և զՀայոց գնաց զճանապարհ. զի յերեսս իշխանին Տաճկաց երթալով՝ ըմբռնեալ նորա զկամաւ եկեալ Թագաւորն, ՚ի վերայ փայտի սպանանէր։ Եւ ապա գուժէր ձայն աղետաւոր ՚ի տանն Թորգոմայ, և առհասարակ աւերանք աշխարհին հասանէր. (և հայ Թիւն երեք հարիւր վաթսուն և երեք էր)․ զորոյ վրէժն միայն Աստուած խնդրեաց զսպանմանն Սմբատայ, զի անագորունն այն Տաճիկ՝ փոխեալ է ՚ի Հայոց, գնայ անցանէ ընդ Ասորեստան երկիր. մատնի ՚ի ձեռս Արաբացւոցն իշխեցողի և կենդանւոյն Թաղեալ սատակի։ ՚Ի վերայ այսոցիկ անցելոց ժամանակաց՝ սպառի ազգն այն Տաճկաց, և երևի ազգ այլ, զոր Դէլէմէնկք կոչեն, յորոց գլխաւոր ոմն եկեալ Սաղար անուն, և համատարած սփռեալ զիւր զաւազանն՝ տիրէ Աղուանից, Պարսից, և Հայոց. և եկեալ ՚ի Պարտաւ՝ իւրացուցանէ զայն իսկոյն։

Ընդ նոյն ժամանակս բաշխի ՚ի կողմանցն հիւսիսոյ այլադէմ օտարանշան ազգ իմն՝ զոր Ռուզիկ*) կոչեն, որք ոչ աւելի քան զերիս ժա-

*) Թերևս՝ Ռուսք։

մանկս լրրև զմրրիկս ընդ համատարած աշխարհածով ելից Կասբից յանկարծ հասանէին 'ի մայրաքաղաքն Աղուանից 'ի Պարտաւ, որ ոչ ունելով կարողութիւն ընդիմակայել նոցա, 'ի սուր սուսերի մատնեալ լինէր քաղաքն. և կացին յինքեանս վայելչութիւնք ամենայն կազմութեանց բնակչացն. և նոյն ինքն Սալարն պաշարեալ զնոսա՝ ոչ ինչ կարէր փասել, զի անյաղթելի էին զօրութեամբ: Իսկ կանանց քաղաքին հնար իմացեալ՝ բաժակ մահու արբուցանէին Ռուզաց, որոց իմացեալ զդաւաճանութիւնն՝ անխնայ կոտորէին զկանայս և զմանկունս նոցա: Եւ կացեալ 'ի նմա ամիսս վեց թափուր և ունայն զքաղաքն թողուլին, և մնացեալքն զանդիտող ձևով գնացին յաշխարհն իւրեանց բազմազան աւարաւ:

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.

Կրկնաբանութիւն ազգաշար անուանց համառօտաբար:

Սուղաբանութեամբ այսպէս ծանեաք.— ընդ Հայկազնեայց արանց խնամաւորիլ Միրհական տոհմին, և պատուաստութեամբս այսուիկ զոյգ ունել զպետութիւն արևելից կողմանցս Աղուանից: Զանուանս արքայիցն վերագոյն գրեցաք 'ի քաջէն Վաչականայ մինչև ցբարեպաշտն Վաչական՝ տասն թագաւորք, յորոց ըստ թուոց աւուրց տարւոյն եկեղեցիս միայն բարեպաշտն Վաչական շինեաց յարևելս: Եւ յետ մահուն նորա սկսաւ նուաճիլ ազգն այն: Եւ Միրհեանն, որ 'ի Սասանեան տոհմէ էր եկեալ 'ի Պարսից՝ հաստատեցաւ 'ի նախարարութեան. և անուանք նոցա որդի 'ի հօրէ առնլով, են այսոքիկ՝ Միրհ, Արմայէլ, Վարդ, քաջ Վարդան, որ հաւատացեալ 'ի Քրիստոս, և ոչ շինողն Գարդման բերդոյ. Սորա որդի Վարդ, Վարդ ծնաւ զՎարազ Գրիգոր՝ զառաջին իշխանն Աղուանից, որ ծնաւ զչորս որդիս՝ զՎարազ Պերոժ, զՋիւանշիր, զՅեզուտ Խոսրով և զՎարազման:

'Ի սոցանէ զերէց որդւոյն շարեալ ըստ կարգի զանուանս բերցուք 'ի յայտ առ Հայկազինս, և այլքն կացցեն. որք են Վարազ Պերոժ, Վարազ Տրդատ, Վարդան, Ներսեհ դժնդակ, որ է հանճափ գլխոյ....*) արար. և ոտք տառապելոց պարաւանդեալ կապեցան 'ի շղթայս երկաթեղէնս. վասն որոյ բազումք խորշակահար և հեղձամղձուկ սատակեցան: 'Ի նոյն խորհուրդ գնացեալ Ներսեհի՝ անցանէր զհացիւն գիւղ մտանել յԱսորիս և լինէր օրն կիւրակէ: Նա մեկնեալ յընկերացն միայն դարձաւ առ հոգևոր հայրն Սիմէոն՝ առ սպասաւորն սրբոյ խաչին,

*) Յերկոսին օր. պակասին բառք ինչ:

և ծածկելով զանուն իւր՝ ընդ այլսն աղօթէր։ Իսկ երանելին Սիմէոն առ նա խրախուսեալ ասէր. «Ո՞վ ես դու, զի Տէր Աստուած յայտնեաց զաշխարհակործան քո ամբարշտութիւնդ. և որդիք քո զքո անկրութեանդ չարութիւն կորստեան տառապելոց առնուն զաւազան, ո՛չ ապաքէն դու իցես Ներսեհ, որ դիմեալ երթաս յատելիս Քրիստոսի՝ յաւելադրել զնոյն չարութիւն արևելից եկեղեցեաց։ Արդ երթաս յերկիրն, այլ բաց աչօք ոչ տեսցես զերկիր հարց քոց»։ Իսկ Ներսեհի անկեալ առ ոտս ծերոյն՝ ոչ ինչ լսէր պատասխանի. միայն զճանապարհն գնայր, և անդէն վախճանեալ ըստ բանի հօրն Սիմէոնի՝ անշնչացեալ լոկ մարմինն բերաւ 'ի հող իւր։ Ներսեհի որդի՝ Գագիկ, Գագկայ որի Ստեփաննոս և Ապրասամեն քոյր նորա։ Զայս Վարազ Տրդատ և զորդի նորա Ստեփաննոս, Ներսեհ 'ի Փիլիպեան՝ ազգակիցն նորա սպան 'ի միում ժամու 'ի խորաձորն՝ որ կոչի Դադոյի վանք։ Ապա յայն աղետիցն զառն զգեցեալ զարութիւն կնոջն սպանելոյ՝ առեալ զմնացեալ իւր դուստրն Սպրամ զփշերահէն տաժանելի ուղեւորմամբ՝ մտանէ 'ի բերդն Խաչենոյ՝ և բարուոք խորհեալ տան իւրում՝ ամուսնացուցանէ զՍպրամ ընդ Ատրներսեհի՝ Սահլի որդւոյ, որ էր 'ի Տոհակայ և տէր Սիւնեաց և բռնազբօսութեամբ կալեալ էր զգաւառն Գեղամայ. և որդի նորա Ատրներսեհ հանդիպե-

ցաւ կնոջ զգաստի, որք երկիւղածք յԱստուծոյ և բարեպաշտք զիւրեանց ցուցանէին զկեանս և աշխարհի քաղցունք։ Սա Ատրներսեհ շինէ զբերդն Հանդու, և զապարանս իւր դնէ 'ի գիւղն, որ կոչի Վայունիք, ուր և բաղանիքն են արքունականք. զնա տարան ընդ այլ իշխանս յերկիրն Պարսից. և կալով նորա անդ ամս բազումս տիկինն Սպրամ յառաւել բարեգործութիւնս յաճախէր. և մեծամեծ տենչմամբ շինէր զնորավանս 'ի գաւառին Սոդէից ամենապայծառ զարդուք։ Եւ խսկոյն գայր Ատրներսեհ զերծեալ 'ի կողմանցն Տաճկաց. և խաղաղութեամբ զառժամայնն լուծանէ կեանս։ Լինին սորա որդիք Գրիգոր և Ապուսէթ. Գրիգոր շինէ զՀաւախաղացին բերդն, և յայն կողմն ձգէ զձեռն իւրոյ իշխանութեանն. և Գրիգորի լինին որդիք հինգ, յորոց երէց որդին Ապուլի սպանանի յազգակցէն Սըմբատայ. և միւս որդին Սահակ, որ և Սևադայ կոչեցաւ, այր քաջ և յաջող, սա առհասարակ տիրեաց Գարդմանայ և Քուսայ և Փառնայ գաւառաց, այլ և աւագակապետաց Ջորոյգետոյն բովանդակ եղև իշխան, և խնդրող իսկ զրագիտութեան. և զպրապետս 'ի տան իւրում կարգեաց. ընդ որում և բազմաջան հնարիւք թագաւորն Հայոց Սմբատ մարտուցեալ ոչ ինչ կարաց սուերիւրել զնա 'ի կամս իւր։ Սևադայ ծնանի զերկուս որդիս՝ զԳրիգոր և զԴաւիթ. Գրիգոր

ծնանի զՍեւադայ, որոյ Իշխան անուն կոչիւր, և զԱտրներսեհ և զՓիլիպպէ։ Իսկ զերեց որդին Իշխանի (Սեւադայի) զՅովհաննէս, որ և Սենեքերիմ կոչեցաւ, ընտրեաց աջն Բարձրելոյն՝ կոչելով զնա 'ի թագաւորութիւն. և զվաղնջուց խափանեալ թագաւորութիւն Տէրն ամենակալ 'ի ձեռն սորա նորոգեաց, զոր և թագաւորն Պարսից մեծամեծ զարդուք պատուէ և տայ նմա զթագ հօր իւրոյ և զնորին երիվարն։ 'Ի նմին ամի և որ Յունացն էր Մագիստրոս՝ Դաւիթ կոչեցեալ անուն, թագ զարմանազան և ծիրանիս թագաւորական առաքէր 'ի պատիւ և 'ի գովեստ աստուածայաջող առն այնորիկ, որ և 'ի ձեռն հայրապետական աջոյն առնոյր զօծումն թագաւորական 'ի փառս Քրիստոսի։

ԳԼՈՒԽ ԻԴ.

Անուանք հայրապետացն Աղուանից, ամք և գործք նոցին։

Սակս հայրապետական անուան պարտ և պատշաճ վարկանելի էր զատոյգն առ յիշատակի դրոշմել 'ի գիրս։ Բայց զի 'ի սկզբանցն հոլովեալ նախաշաւիղ առաջնորդացն գործք և ժամանակք և անուանք հրկէզ եղեալ են յանօրինաց, և կտակարանք և սպասք և տեղիք կալոյ նոցա մեզ անյայտք և ոչ բերեալ 'ի լոյս. զայս փոքր 'ի շա-

տէ արտայայտեալ բացատրեցաք առ 'ի գիտութիւն այնոցիկ, որք փոյթ յանձին կալեալ իցեն զայսմ խնդրոյ։

Արդ առաջին պատճառ լուսաւորութեան մերոյ է

Սուրբն Եղիշայ՝ աշակերտ սուրբ առաքելոյն Թադէոսի, որ ձեռնադրեցաւ յԵրուսաղէմ 'ի ձեռաց սրբոյն Յակոբայ։—Սա եկն լուսաւորիչ երից աշխարհացս՝ Զորայ, Լփնաց և Աղուանից, և 'ի սոյն կատարեցաւ վկայութեամբ։

Սուրբ մանուկն Գրիգորիս՝ թոռն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին Հայոց։

Սուրբն Շուփհաղիշու, Աղուանից արքեպիսկոպոս։

Տէր Մատթէոս։

Տէր Սահակ։

Տէր Մովսէս։

Տէր Պանդ։

Տէր Ղազար.

Տէր Գրիգոր։

Տէր Զաքարիա։

Տէր Դաւիթ։

Տէր Յովհան։

Տէր Երեմիա։—'Ի սորա աւուրս արար գիր Աղուանից երանելին Մեսրոպ, որ և Հայոց և Վրաց ետ նշանագիր ջանիւ մեծաւ։

Տէր Աբաս, որ 'ի սկզբան թուականին Հա-

յոց փոխեաց զաթոռ հայրապետութեանն 'ի Զորայ 'ի Պարտաւ՝ կալեալ ամս քառասուն և չորս, յեպիսկոպոսութենէն Մեծիրանց կոչեցեալ։—Սա սովաւ կալան սովորութիւն գրել 'ի պարուակի թղթոյն «Աղուանից, Լփնաց և Զորայ կաթուղիկոսի»։ Եւ առ սա գրեցին 'ի ժողովոյն Դունայ՝ ասել «Մի բնութիւն աստուածութեան և մարդկութեանն Քրիստոսի», և յաւելուլ 'ի Սուրբ Աստուածն «անմահ և խաչեցար»։

Տէր Վիրոյ, ամս երեսուն և չորս։—Սա թափեաց զգերեալսն Հայոց, Վրաց և Աղուանից 'ի Շաթայ Խազրէ. և սա խնդրեաց 'ի Խոսրովայ Պարսից արքայէ գրել 'ի պատիւ Գարդմանայ տեառն իշխանացն Աղուանից 'ի վերայ թղթոց «առ կուսակալս աշխարհին», զոր դեռևս գրեն։

Տէր Զաքարիա, այր սուրբ, ամս տասն և հինգ։—Սա յերաշխի էառ զմեծ քաղաքն Պարտաւ, և աղօթիւք իւրովք զերծոյց 'ի գերութենէ զբազում անձինս. և ձեռնադրեաց եպիսկոպոս Սիւնեաց զՎրթանէս ոմն անուն յանհաւանութենէ Հայոց։

Տէր Յովհան, ամս քսան և եօթն, յեպիսկոպոսութենէ Ամարասայ կոչեցեալ յաթոռն։

Տէր Ուխտանէս, ամս տասն և երկու։—Սա անէծ զնախարարս Աղուանից վասն ազգաշաղախ խառնակման նոցա։

Տէր Եղիազար, ամս վեց, յեպիսկոպոսութե-

նէն Շաքւոյ։—Սա եգիտ զսուրբ խաչն՝ զծածկեալն 'ի Մեսրոպայ 'ի Գիս գեօղն, և 'ի նոյն կենարար փայտէն մասն առեալ եդ 'ի հարիւր քսան դահեկանի ոսկւոյ, և գրեաց 'ի վերայ, «Եթէ Եղիազարու է». և կարգ եդ յոր խաչին տօնել 'ի Գիս։

Տէր Ներսէս, յեպիսկոպոսութենէն Գարդմանայ, ամս տասն և եօթն։—Սա վրիպեալ 'ի մտաց՝ կամեցաւ աղմկել զսեպհական տունս Աղուանից՝ խոտորեալ 'ի կրօնն Քաղկեդոնի։

Տէր Սիմէոն, ամ մի և կէս։—Սարկաւագապետ էր աթոռոյն Աղուանից, և եդ կանոնս եօթն տուն։

Տէր Միքայէլ, ամս երեսուն և եօթն։—Սա էր սարկաւագապետ 'ի Շաքւոյ, և սորա կոչեցեալ զՄաքենոցացն հայր Սողոմոն, և անէծ զտեարս Աղուանից, որք զերից ազգաց ծնունդս ամուսնացեալ էին, որոց առժամայն հասեալ պատուհաս՝ սատակեցան։ Ընդ որս և նզովեցին զԹալիլէ Վրաց առաջնորդն, զի հրաման տայր անօրէն ամուսնութեան։

Տէր Անաստաս, ամս չորս։

Տէր Յովսէփ, ամս տասն և եօթն։—'Ի սորա հնգերորդ ամին լցաւ երկուհարիւր ամն թուոյն Հայոց։ Սա եկեալ էր յաթոռն յեպիսկոպոսութենէն Ամարասայ։

Տէր Դաւիթ ամս չորս։ -Եւ սա յԱմարա-

սայ եպիսկոպոսութենէն կացեալ յաթոռն՝ թափեաց զհող և զպաս սրբութեանց, և դեղ մահու արբեալ 'ի դաւողաց վախճանի։

Տէր Դաւիթ, ամս ինն. յեպիսկոպոսութենէն Մեծկուենից։—Սա վաճառեաց անօրինաց զդաստակերտն և զսահմանախաչն։

Տէր Մատթէ, ամ մի և կէս, յեպիսկոպոսութենէն Կապաղակայ և Սաղքաւայ։

Տէր Մովսէս, ամս երկու։

Տէր Ահարոն, ամս երկու։

Տէր Սողոմոն, կէս ամ։

Տէր Թէոդորոս, ամս չորս. յեպիսկոպոսութենէն Գարդմանայ։

Տէց Սողոմոն, ամս տասն և մի և կէս։

Տէր Յովհաննէս, ամս քսան և հինգ։—Սա փոխեաց զկաթուղիկոսարանն 'ի Բերդակուր խուրեանց հովոցաց տեղին, յորժամ հանաւ 'ի Պարտաւայ։

Տէր Մովսէս, կէս ամ։

Տէր Դաւիթ, ամս քսան և ութ. յեպիսկոպոսութենէն Կապաղակայ։—Սա օրհնեաց զանօրէն ամուսնութիւնն Շաքւոյ տեառն, և նոյն իշխանի աշխարհական եղբայրն գիտացեալ հարցանէ զնա և ասէ. «Ուստի՞ գաս՝ տէր». և նա ասէ. «'Ի տանէ եղբօր քո». և ասէ իշխանն ցԴաւիթ. «Լեզուդ, որ օրհնեաց՝ մի՛ խօսեսցի, և աչքդ

չորասցի». և առժամայն եղև այնպէս և ոչ բժշկեցաւ մինչև 'ի մահ նորա։

Տէր Յովսէփ, ամս քսան և հինգ, յեպիսկոպոսութենէն Մեծկուենից։—'Ի սորա յերրորդ ամին լցաւ թիւն Հայոց երեք հարիւր։

Տէր Սամուէլ, ամս տասն և եօթն. յեպիսկոպոսութենէն Մեծկուենից։—Անձամբ առեալ սորա զպատիւն և յետոյ լուծեալ 'ի Գէորգայ կաթուղիկոսէ Հայոց, առնու զերկրորդ ձեռնադրութիւն 'ի նմանէ 'ի Դուին։

Տէր Յոհան, ամս ութ և կէս։—Սա էր դրան եպիսկոպոս Հայոց. և մինչդեռ 'ի գերութեան էր Գէորգ՝ սա գայ յԱղուանս, և անդէն ձեռնադրի առանց կամաց տեառն Գէորգայ։ Եւ իբրև գնեցին զտէր Գէորգ իշխանքն Աղուանից, լուծանէ զնա 'ի պատւոյն. բայց աղաչեալ զնա իշխանացն Աղուանից վասն երախտեացն որ առ նա՝ կրկին ձեռնադրէ զնա։

Տէր Սիմէոն, ամս քսան և մէկ։—Սա էր դրան եպիսկոպոս սուրբ աթոռոյն, որ առաւել զարդարեաց սպասիւք զխաչն սուրբ։

Տէր Դաւիթ, ամս վեց։—Սա էր յառաջնորդութենէն Փառիսոսոյ վանաց։

Տէր Սահակ, ամս տասն և ինն, յեպիսկոպոսութենէն Մեծկուենից։

Տէր Գագիկ, ամս տասն և չորս, յեպիսկո-

պոսութենէն Գարդմանայ։—'Ի սորա չորրորդ ամին լցաւ թիւն Հայոց չորք հարիւր։

Տէր Դաւիթ, ամս եօթն՝ յեպիսկոպոսութենէն Կապաղակայ։

Տէր Դաւիթ, ամս վեց։—Սա էառ ձեռնադրութիւն յԱնանիայէ Հայոց կաթուղիկոսէ։

Տէր Պետրոս, ամս տասն և ութ, յեպիսկոպոսութենէն Գարդամանայ։

Տէր Մովսէս, ամս վեց, յառաջնորդութենէն Փառիսոսոյ վանաց։

ՎԵՐՋ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԱՇԽԱՐՀԻ

ՅԱՆԿ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԱՇԽԱՐՀԻ

ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ

Երես.

ԳԼՈՒԽ Ա.—Որ ինչ յԱդամայ մինչև ցՆոյ ծնունդք ազգաստրութեանց 9
ԳԼՈՒԽ Բ.—Գիր ազգաբանութեան Յաբեթի և ծննդոց նորին 10
ԳԼՈՒԽ Գ.—Թէ որ ազգ են, որ գիտեն դպրութիւն 12
ԳԼՈՒԽ Դ.—Կարգելն Վաղարշակայ զնախագահութիւն Աղուանից . . . 14
ԳԼՈՒԽ Ե.—Ցուցումն բերմանց և պարարտութեանց սահմանացն Աղուանից, զինչ ունի 'ի պէտս մարդկան. . . 15
ԳԼՈՒԽ Զ.—Գիտութիւն երևման Աստուծոյ մերոյ մերոցս արևելեայց . . . 16
ԳԼՈՒԽ Է.—Գիւտ նշխարաց Արևելեայցս լուսաւորչին՝ սրբոյն Եղիշայ . . . 18
ԳԼՈՒԽ Ը.—Ըստ կարգի զրոյցք յԱռանայ մինչև ցՈւռնայր Աղուանից արքայ և ցՏրդատ Հայոց արքայ ոչ գտաք, այլ հարևանցի գրեցաւ, որ ինչ 'ի պէտս էր տեղեակ լինել 19
ԳԼՈՒԽ Թ.—Հաւատալն Ուռնայրի և մկրտելն 'ի ձեռաց սրբոյն Գրիգորի և Աղուանից միաբան լուսաւորելն ընդ ձեռամբ Ուռնայրի արքայի 21
ԳԼՈՒԽ Ժ.—Վասն Վաչէի Աղուանից արքայի, թէ զիարդ ուրացաւ զհեթանոսական գործ

Երես.

մոլորութեանն և հաւատոյ յԱստուած կենդանի, և ետ պատերազմ ընդ Պարսս և միանձնացաւ յանապատի սուրբ վարուք 22

ԳԼՈՒԽ —ԺԱ. Թուղթ Գիւտայ եպիսկոպոսի առ սուրբն Վաչէ լի երկնաւոր շնորհօք . 25

ԳԼՈՒԽ —ԺԲ. Պատերազմին Տրդատայ ընդ Բասղաց արքային յաշխարհին Աղուանից, և թագաւորելն Սանատրկայ 'ի վերայ Աղուանից, և ընդդիմանալն Հայոց, և Խոսրովայ գալն յունական զօրօք և առնուլ զԱղուանս և զհարկս . . . 37

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.—Շապհոյ թագաւորեցուցանելն զՏիրան և փրկելն 'ի հիւսիսականաց, և կուրացուցանելն զՏիրան և խռովութիւն հիւսիսականացն, և մահն Արշակայ և Պապայ թագաւորելն և կորուստ Մեհրուժանայ և խոց առնուլն Ուռնայրի յայնմ պատերազմի 38

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.—Սակաւիկ յայտարարութիւն վասն սրբոյն Գրիգորիսի Հայոց Լուսաւորչի և երանելի որդւոց նորին. և ընդ նմին ձեռնադրութիւն Սրբոյն Գրիգորիսի՝ որդւոյ Վրթանիսի՝ թոռին մեծի սրբոյն Գրիգորի 'ի կաթուղիկոսութիւն Աղուանից և Վրաց, և եկն նորա յԱղուանս 'ի լուսաւորութիւն աշխարհին, և նահատակութիւն նորին և բերումն նշխարացն . 40

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.—Գիր անուանց նախագահ կացելոց, որ յայտնէ 'ի Յաբեթէ և յԱռանայ մինչև ցերրորդն Վաչական . . . 51

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.—Կեանք և վարք և կարգաւորութիւնք Աղուանից, որ 'ի Վաչականէ արքայէ եղան, և գիւտ նշխարաց սրբոց . 52

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.—Թագաւորելն Վաղարշակայ և 'ի նմանէ առնուլ Վաչականայ զիւր թագաւորութիւն Աղուանից . . . 55

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.—Վասն կարգելոյ զդպրոց արքային Վաչականայ չարածնունդ մանկանցն դիւթաց, և գտանելոյ զպիղծ աղանդն մատնահատութեան, և վախճանելոյ նոցունց 60

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.—Յայտնութիւն նշխարաց սրբոյն Զաքարիայի հօրն Յովհաննու և երանելւոյն Պանդալէոնի, որ վկայեաց 'ի Նիկոմիդիա քաղաքի, զոր տարեալ էր մանկանն Գրիգորիսի յաշխարհն Ծրաց . . . 65

ԳԼՈՒԽ Ի.—Գիւտ նշխարաց սրբոյն Գրիգորիսի՝ Աղուանից կաթուղիկոսի, որ վկայեաց ի Մասքութս 'ի ձեռաց Սանեսանայ արքայի 73

ԳԼՈՒԽ ԻԱ.—Թուղթ արքային Վաչականայ առ ամենայն եպիսկոպոսունս և քահանայս առ 'ի շնորհել նմա 'ի ձեռն աղօթից և պաղատանաց նոցա զծածկեալ գանձն . 75

ԳԼՈՒԽ ԻԲ.—Երանելւոյն Յորայ ճգնաւորի հաւատացուցանելն զմեծագոյն Արցախագաւառն Պարսկանց 82

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.—Տեսիլ մի Խաճկորեկոյ պոռնկորդւոյն Եսուագենայ՝ արքային Աղուանից, որ էր կարգեալ կողմնապահ, և պատմէ արքային 85

ԳԼՈՒԽ ԻԴ.—Հարցումն Վաչականայ արքային Աղուանից զՄատթէ երէց գիտնաւոր . 94

ԳԼՈՒԽ ԻԵ.—Երանելւոյն Աբրահամու Մամիկո-

Երես.

մոլորութեանն և հաւատոյ յԱստուած կենդանի, և ետ պատերազմ ընդ Պարսս և միանձնացաւ յանապատի սուրբ վարուք 22
ԳԼՈՒԽ —ԺԱ. Թուղթ Գիւտայ եպիսկոպոսի առ սուրբն Վաչէ լի երկնաւոր շնորհօք . 25
ԳԼՈՒԽ —ԺԲ. Պատերազմելն Տրդատայ ընդ Բասղաց արքային յաշխարհին Աղուանից, և թագաւորելն Սանատրկոյ 'ի վերայ Աղուանից, և ընդդիմանալն Հայոց, և Խոսրովայ գալն յունական զօրօք և առնուլ զԱղուանս և զհարկս . . . 37
ԳԼՈՒԽ ԺԳ.—Շապհոյ թագաւորեցուցանելն զՏիրան և փրկիլն 'ի հիւսիսականաց, և կուրացուցանելն զՏիրան և խռովութիւն հիւսիսականացն, և մահն Արշակայ և Պապայ թագաւորելն և կորուստն Մեհրուժանայ և խոց առնուլն Ուռնայրի յայնմ պատերազմի 38
ԳԼՈՒԽ ԺԴ.—Սակաւիկ յայտարարութիւն վասն սրբոյն Գրիգորիսի Հայոց Լուսաւորչի և երանելի որդւոց նորին. և ընդ նմին ձեռնադրութիւն Սրբոյն Գրիգորիսի՝ որդւոյ Վրթանիսի՝ թոռին մեծի սրբոյն Գրիգորի 'ի կաթուղիկոսութիւն Աղուանից և Վրաց, և եկն նորա յԱղուանս 'ի լուսաւորութիւն աշխարհին, և նահատակութիւն նորին և բերումն նշխարացն . 40
ԳԼՈՒԽ ԺԵ.—Գիր անուանց Նախադահ կացելոց, որ յայտնէ 'ի Յաբեթէ և յԱռանայ մինչև ցերրորդն Վաչական . . . 51
ԳԼՈՒԽ ԺԶ.—Կեանք և վարք և կարգաւորութիւնք Աղուանից, որ 'ի Վաչականէ արքայէ եղան, և գիւտ նշխարաց սրբոց . 52

Երես.

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.—Թագաւորելն Վաղարշակայ և 'ի նմանէ առնուլ Վաչականայ զիւր թագաւորութիւն Աղուանից . . . 55
ԳԼՈՒԽ ԺԸ.—Վասն կարգելոյ զդպրոց արքային Վաչականայ չարածնունդ մանկանցն դիւթաց, և գտանելոյ զպիղծ աղանդն մատնահատութեան, և վախճանելոյ նոցունց 60
ԳԼՈՒԽ ԺԹ.—Յայտնութիւն նշխարաց սրբոյն Զաքարիայի հօրն Յովհաննու և երանելւոյն Պանդալէոնի, որ վկայեաց 'ի Նիկոմիդիա քաղաքի, զոր տարեալ էր մանկանն Գրիգորիսի յաշխարհն Ծրաց . . . 65
ԳԼՈՒԽ Ի.—Գիւտ նշխարաց սրբոյն Գրիգորիսի՝ Աղուանից կաթուղիկոսի, որ վկայեաց ի Մասքութս 'ի ձեռաց Սանեսանայ արքայի 73
ԳԼՈՒԽ ԻԱ.—Թուղթ արքային Վաչականայ առ ամենայն եպիսկոպոսունս և քահանայս առ 'ի շնորհել նմա 'ի ձեռն աղօթից և պաղատանաց նոցա զծածկեալ գանձն . 75
ԳԼՈՒԽ ԻԲ.—Երանելւոյն Յօրայ ճգնաւորի հաւատացուցանելն զմեծազօրն Արցախագաւառն Պարսկանց 82
ԳԼՈՒԽ ԻԳ.—Տեսիլ մի Խաճկորիկոյ պռնկորդւոյն Եսուագենայ՝ արքային Աղուանից, որ էր կարգեալ կողմնապահ, և պատմէ արքային 85
ԳԼՈՒԽ ԻԴ.—Հարցումն Վաչականայ արքային Աղուանից զՄատթէ երէց զիմնաւոր . 94
ԳԼՈՒԽ ԻԵ.—Երանելւոյն Աբրահամու Մամիկո-

Երես.

նէից եպիսկոպոսի առ Վաչական Աղուանից արքայ Թուղթ սակս Ննջեցելոց . 96
ԳԼՈՒԽ ԻԶ.—Սահմանադրութիւն կանոնական 'ի Վաչականայ Աղուանից արքայէ եդեալ 'ի ժողովս, որ յԱղուէնն եղև . . . 97
ԳԼՈՒԽ ԻԷ.—Յաղագս սրբոյն Մեսրոպայ և ընկերաց նորա պատմութիւն վիպասանաբար 103
ԳԼՈՒԽ ԻԸ.—Շարագրած յաղագս աշակերտաց սրբոյն Մաշտոցի ընդ ներգոյս գրուցատրաբար 106
ԳԼՈՒԽ ԻԹ.—Դիմումն հիւսիսականացն յամենայն սահմանս Աղուանից, Հայոց և Վրաց, և վկայութիւն աշակերտացն սրբոյն Մեսրոպայ 108
ԳԼՈՒԽ Լ.—Հաւատալն մեծի զօրավարին Թոռելեան 'ի Քրիստոս, թէ նա է Աստուած, և նահատակիլ նորա զօրօքն և որդւովքն քահանայական դասուքն յիւրմէ թագաւորէն յաշխարհիս Աղուանից . . 113

ՀԱՏՈՐ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԳԼՈՒԽ Ա.—Պատմութիւն 'ի դէպ գրոցս . 119
ԳԼՈՒԽ Բ. Որինչ յանօրէն Յազկերտէ վտանգէին Աղուանք, և գտեալ զփրկութիւն 'ի Վարդանայ հայոց զօրավարէ . . . 126
ԳԼՈՒԽ Գ.—Գալուստ Մեսրոպայ վարդապետի առ Արսվաղէն Աղուանից արքայ և առնել զգիրս և կարգել վերստին զդպրոցս և զհաւատս հաստատել 'ի տանս Աղուանից և բառնալ զմնացեալ աղանդսն . . . 131

Երես.

ԳԼՈՒԽ Դ.—Փոխումն հայրապետական աթոռոյն Աղուանից 'ի Չողայ և նստուցանել 'ի մեծ քաղաքին Պարտաւու զաթոռակալութիւն սակս Խազրաց հինին, որ յելս իւրեանց աւերեցին 133
ԳԼՈՒԽ Ե.—Յայտարարութիւն վկայելոցն 'ի Դիզափայտ լերինն, և երևումն նշխարացն յաւուրս հայրապետութեան Աբասայ . 134
ԳԼՈՒԽ Զ.—Տեսիլ Վեհկի 135
ԳԼՈՒԽ Է.—Թուղթ Յովաննիսի Հայոց կաթուղիկոսի առ տէր Աբաս Աղուանից կաթողիկոս սակս հաւատոյ հաստատութեան երկնաւոր շնորհօք առլցեալ . . 137
ԳԼՈՒԽ Ը. Հալածումն հերձուածողաց յԱղուանից, զոր տէր Աբաս Աղուանից կաթուղիկոս ընդ գալ Թղթոյն արտասահմանեաց . 142
ԳԼՈՒԽ Թ.—Պատմութիւն յարուցման ազգաց բարբարոսաց և պէսպէս անցից տիեզերահեծ տագնապիցն, որ եղև աշխարհաց . 143
ԳԼՈՒԽ Ժ.—Յառաջին ութևտասն նահանջէն սկիզբն պատմողաբար . . . 145
ԳԼՈՒԽ ԺԱ.—Վասն զումարելոյ Խոսրովու ընդդէմ արքային Յունաց և յաղթահարելոյ զնա զամս բազումս սրով և գերութեամբ յաշխարհին Հռովմայեցւոց . . 151
ԳԼՈՒԽ ԺԲ.—Գալ զօրացն հիւսիսոյ յօգնել Հերակլի 159
ԳԼՈՒԽ ԺԳ.—Սպանումն Խոսրովու . . 165

Երես.

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.—Յաղագս Վիրոյ աշխարհակալ կաթուղիկոսութեանն Աղուանից, և մեծամեծ վշտակրութեանն և Աստուծոյ խնամոցն 170

ԾԼՈՒԽ ԺԵ.—Վասն սաստկացեալ սովոյն, որոյն և գերութեանն 'ի միասին . . 187

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.—Սակս մեծ աքանչելեացն, որ խնդրեաց զվրէժ 'ի թշնամեաց . . . 190

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.—Վասն Միհրական տոհմին լինել 'ի Սասանեան Խոսրովու ցեղէն, և լինել նախագահ տանս Աղուանից . . . 195

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.—Գործք և քաջութիւն մեծի իշխանին Ջիւանշիրի, երկրորդ որդւոյն Վարազ Գրիգորի, որ 'ի Պարսիկս եցոյց զարութիւն քաջութեան . . . 197

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.—Սպարապետութիւն Ջուանշիրի Աղուանից և զրթահարել նորա զՊարսիկս, և մահն Յազկերտի և անձնատուր լինելն կայսեր Յունաց 202

ԳԼՈՒԽ Ի.—Թուղթ Ջիւանշիրի առ թագաւորն Յունաց Կոստանդին 207

ԳԼՈՒԽ ԻԱ.—Պատճէն հրովարտակին . . 208

ԳԼՈՒԽ ԻԲ.—Կայսեր Յունաց գալ 'ի Պարսս և կոչել զՋիւանշիր 210

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.—Վասն ելիցն Խազրաց և յաղթահարելն 'ի Ջիւանշիրէ յայնկոյս գետոյն . 213

ԳԼՈՒԽ ԻԴ.—Կատարումն տաճարին Տեառն 'ի բերդին Գարդմանայ և նուակատիքն 'ի Ջիւանշիրէ, և օրհնաբանումն նորին, և կանգնիլն 'ի նմա խաչին Քրիստոսի . 214

ԳԼՈՒԽ ԻԵ.—Աղօթք Ջիւանշիրի . . . 215

Երես.

ԳԼՈՒԽ ԻԶ.—Խնամութիւն Ջիւանշիրի ընդ Հոնս, և առնել սէր թշնամեացն . . . 218

ԳԼՈՒԽ ԻԷ.—Որ ինչ 'ի թագաւորէն հարաւոյ մեծարանք առեալ իշխանին եղև՝ աստանօր գտցես 220

ԳԼՈՒԽ ԻԸ.—Կրկնակի երթն Ջիւանշիրի առ բռնակալն հարաւոյ, և օգնելն նորա Յունաց իմաստաբար օժանդակութեամբ, և կիսակտուր զհարկս առնել . . . 225

ԳԼՈՒԽ ԻԹ.—Տեսիլ միանձնացելոյ առն Աստուծոյ Իսրայելի 'ի վերայ Մաշտոցի սրբոյ և նահատակութեան աշակերտացն, և գիւտ սրբոյ խաչին, որ 'ի Դիւն էր. . . 231

ԳԼՈՒԽ Լ.—Պատճէն թղթոյն, որ գրեցաւ յեպիսկոպոսացն 'ի Դուռթէ և 'ի Յովելայ և 'ի մեծ ժողովարանէն, թէ որպէս եցոյց Աստուած զմեծ աքանչելիսն . . . 238

ԳԼՈՒԽ ԼԱ.—Առ այս պատասխանիք եպիսկոպոսացն՝ 'ի հայրապետէն և յիշխանէն . 242

ԳԼՈՒԽ ԼԲ.—Խնամաւորելն նախարարացն Աղուանից ազգաշղաղաւ, և անիծանիլ . . 244

ԳԼՈՒԽ ԼԳ.—Յաղագս սրբական առն Իսրայելի քահանայանալոյն, և գիւտ սրբոյ խաչին վիպասանումն զրուցատրաբար . . 245

ԳԼՈՒԽ ԼԴ.—Մահ օրհասական Ջիւանշիրի մեծի իշխանին 253

ԳԼՈՒԽ ԼԵ.—Ողբք 'ի մահն Ջիւանշիրի՝ մեծի իշխանին 258

ԳԼՈՒԽ ԼԶ.—Վասն Վարազ Տրդատայ լինել իշխան յաթոռն Ջիւանշիրի, և Հոնաց վրէժ-

Երես.

խընդրութիւն նորին մահուան, և սորա առ նոսա առնել խաղաղութիւն . . 261

ԳԼՈՒԽ ԼԷ.—Վասն յառաջադիմութեան Վարազ Տրդատայ, և ընդունել գահ և պատիւ 'ի կողմանց, և վախճանի Դաւթի Մեծկողմանց եպիսկոպոսի և Իսրայէլի փոխանորդել զաթոռ նորին, որ եղև առաջնորդ բարի յիւրում կոչմանն 264

ԳԼՈՒԽ ԼԸ.—Յուղարկումն Իսրայէլի եպիսկոպոսի յԱյրարատեան գաւառն՝ 'ի մեծ իշխանէն Վարազ Տրդատայ առ մեծ հայրապետն Հայոց Սահակ՝ և առ բարեպաշտ իշխանն վասն սիրոյ 267

ԳԼՈՒԽ ԼԹ.—Վասն խորհրդականութեան իշխանին Վարազ Տրդատայ ընդ իւր նախարարս արձակել զեպիսկոպոսն Իսրայէլ յերկիրն Հոնաց սակս հաշտութեան . . 269

ԳԼՈՒԽ Խ.—Հաստատելն 'ի հաւատս զՀոնաստանն եպիսկոպոսին Իսրայէլի վարդապետական շնորհիւ, և նոցա քաղցրութեամբ 'ի ձեռն սքանչելեացն լսել . . 272

ԳԼՈՒԽ ԽԱ.—Հաւատալն Հոնաց 'ի Քրիստոս 'ի ձեռըն եպիսկոպոսին Իսրայէլի և կործանումն զոհարանաց և կանգնել խաչին Քրիստոսի. 281

ԳԼՈՒԽ ԽԲ.—Խորհուրդ մեծ իշխանին Հոնաց Իլիթուերոյ ընդ նախարարս իւր, զի եպիսկոպոսն Իսրայէլ առ նոսա մնասցէ 'ի հաստատել անդ զաթոռ հայրապետութեան. 293

ԽԼՈՒԽ ԽԳ.—Գալուստ Իսրայէլի Մեծկողմանց եպիսկոպոսի 'ի Հոնաց. և երկու գլխաւո-

Երես.

րաց զկնի եկեալ 'ի խնդրել զնա յառաջնորդութիւն իւրեանց . . . 297

ԳԼՈՒԽ ԽԴ.—Թուղթ իշխանին Հոնաց 'ի նոյն խորհուրդ յաշխարհն Հայոց . . . 298

ԴԼՈՒԽ ԽԵ.—Պատասխանի թղթոյն Հոնաց . . 299

ԳԼՈՒԽ ԽԶ.—Դաւթի Մեծկողմանց եպիսկոպոսի վասն պատկերաց և նկարագրութեանց հայցուած 'ի Յովհաննէ Մայրագոմեցւոյ . 302

ԳԼՈՒԽ ԽԷ.—Խորհրդագգածութիւն թէ որում ժամանակաւ անիծաւ ժողովն Քաղկեդոնի, և Աղուանից անխառն մնալ 'ի նմանէ· կամ բաժանումն Վրաց 'ի Հայոց. և զինչ Աբրահամու կաթուղիկոսի վասն Աղուանից. 306

ԳԼՈՒԽ ԽԸ.—Յաղագս Յունաց առ Հայս վասն ոչ ունելոյ զինն դասս եկեղեցական կարգաւորութեան, և Հայոց ջանք՝ Աղուանից լինել ընդ նոքօք արքեպիսկոպոս, որում ոչ հաւանեալ Աղուանից. և դառնալն Սիւնեաց 'ի Հայոց յԱղուանս և առնուլն զձեռնադրութիւն և զձէթ . . . 308

ԳԼՈՒԽ ԽԹ.—Պատասխանի թղթոյն Մխիթարայ Ամարասայ եպիսկոպոսի 'ի Հայոց . . 313

ԳԼՈՒԽ Ծ.—Վասն Յովսեփայ անապատականի բնակիլ յԱրցախ, և երթն յԵրուսաղէմ, ընդ նմին և բերումն նշխարաց սրբոց . 318

ԳԼՈՒԽ ԾԱ.—Վասն որ 'ի սուրբն Երուսաղէմ եկեղեցեաց շինուածք, թուով և չափով հիմնադրելոց՝ զատոյգն գտցես աստանօր, որում ականատես լեալ 321

ԳԼՈՒԽ ԾԲ.—Անուանք վանօրէից, որք յԵրուսա-

Երես.

դէմ են շինել յԱղուանից անուն, զորս 'ի թղթոյ երանելոյն Անաստասայ առ Վահան Մամիկոնեան՝ առեալ ուսաք . 324

ՀԱՏՈՐ ԵՐՐՈՐԴ

ԳԼՈՒԽ Ա.—Սակս Իսմայելեան ազգին յարձակմանն 'ի հարաւոյ յունիլ զծագս տիեզերաց, որոյ սկիզբն 'ի Մահմետէ կարծեցեալ մարգարէէն եղև 329

ԳԼՈՒԽ Բ.—Եթէ ոյք էին, որք յետ Մահմետայ եղեն Ամիրմումինք. 333

ԳԼՈՒԽ Գ.—Վասն Բակուրայ երկարնակի, որում Ներսէս անուն, եղեալ կաթուղիկոս. . 335

ԳԼՈՒԽ Դ.—Թուղթ ժողովոյն Աղուանից առ Եղիա Հայոց կաթուղիկոս 337

ԳԼՈՒԽ Ե.—Թուղթ Եղիայի Հայոց կաթուղիկոսի առ Արզլմէլիք էմիր Մումին 'ի նոյն խորհուրդ 338

ԳԼՈՒԽ Զ.—Պատասխանի թղթոյն Եղիայի Հայոց կաթուղիկոսի՝ յԱրզլմէլիքէ էմիր Մումինոյ 339

ԳԼՈՒԽ Է.—Գալն Եղիայի Հայոց կաթուղիկոսի 'ի Պարտաւ և պատժել զՆերսէս, և 'ի տեղի նորա յաջորդել զՍիմէոն սարկաւագապետ կամօք ժողովոյն Աղուանից . . 339

ԳԼՈՒԽ Ը.—Ջեռնարկ, զոր խնդրեաց Եղիա Հայոց կաթուղիկոս 'ի ժողովոյն Աղուանից վասն միաբանութեան և հաստատութեան ուխտի Հայոց և Աղուանից . . . 341

Երես.

ԳԼՈՒԽ Թ.—Գիր պայմանի տեառն Եղիայի՝ Հայոց կաթուղիկոսի առ Աղուանս . . . 346

ԳԼՈՒԽ Ժ.—Գիր անուանց նախարարաց Աղուանից ըստ նախագասութեանն զոր ներքինին Արզլմէլիքի էմիր Մումինոյ տարաւ և եդ 'ի դիւանն արքունի . . . 348

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.—Կանոնք տեառն Սիմէոնի Աղուանից կաթուղիկոսի յետ կործանման Ներսէսի. 349

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.—Հարկապահանջելն Վարազ Տրդատայ Աղուանից իշխանի, և երթն 'ի Յոյնս, և տալ պատանդ զորդիս իւր և գալ յաշխարհ իւր, և Միքայելի փոխադրել զաթոռ Աղուանից զկնի Սիմէոնի . . 356

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.—Վասն ոչ առնելոյ առ ազգայինս խնամաւորութիւն՝ Միքայելի Աղուանից կաթուղիկոսի արարեալ ժողով . . 359

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.—Նորին Միքայելի Աղուանից հայրապետին խնդիր յաղագս պապանձմանն Զաքարիայ և ծննդեան և յայտնութեան Փրկչին ընդդէմ երկարնակաց. . . 360

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.—Որ ինչ յաւուրս որդւոյն Հերակլի և թոռին նորա գործք 363

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.—Յաղագս Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի երթալն 'ի Հռոմ և բերել զգրեանս, որ յարեւս ոչ գոյին, և վախճան նորին և պատիժք, որ հասին յԱստուծոյ. 364

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.—Յաղագս գալստեան երկրորդ Մահմետայ 'ի Հայս, զորս և հնազանդեցուցանել. և անտի ընդ Աղուանս աճապարել,

Երես.

մտանել ընդ դուռն Ձողայ. և անդ լսել զապստամբելն Հայոց. առ որս դառնալ անտի. և գալ զՍեան ծովապատ կղզին առնուլ, և զզօրս Հայոց և Հոռոմոց կոտորել. և զոմանս իշխանաց տանել ընդ ինքեան 'ի Նախիջեան այրել, և անտի գնալ յԱսորիս, յորում չարաչար մահուամբ սատակել և այլ զրոյցք պիտանիք . 366

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.—Յաղագս գալստեան Աբդլ Ազիզայ իշխանին Տաճկաց 'ի Պարտաւ քաղաք Աղուանից. և վասն կատարման երկուց եղբարց՝ Մանկանն և Մերդազատայ . . 369

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.—'Ի զրենոյն Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի գտաւ այս պատմութիւն սակս աւերման Ղիոն քաղաքի, և շինելն Համմայ. 370

ԳԼՈՒԽ Ի.—Որ ինչ յերկերիւր թուականութեանն Հայոց գործք լեալ 'ի սահմանս Աղուանից. 372

ԳԼՈՒԽ ԻԱ.—Երթն Մումինոյ իշխանին Տաճկաց 'ի Հոռոմս և 'ի նմին սատակումն, և ընդ նմին պէսպէս զրուցատրութիւնք կարճառօտ բանիւք. 377

ԳԼՈՒԽ ԻԲ.—Պաշարումն Պարտաւայ յորդւոյն Շեխայ և 'ի զօրացն Հայոց և Աղուանից և Սամուէլի անձամբ առնուլ պատիւ և գալ 'ի Դուին 381

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.—Կրկնաբանութիւն ազգաշար անուանց համառօտաբար 386

ԳԼՈՒԽ ԻԴ.—Անուանք հայրապետացն Աղուանից, ամք և գործք նոցին . . . 390

ՑԱՆԿ ՑԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒԱՆՑ

Աբաս 241, 243։
Աբաս երէց Մոմհարէից 136։
Աբաս Խորայել 235, 237։
Աբաս հայրապ. (կաթուղ.) Աղուանից 133 — 138, 142, 391։
Աբաս՝ որդի Աբդլ Մուտաղիբայ 333։
Աբասու Մենասատնեայք 241։
Աբբաս 333։
Աբդալլահ Մահմադ 333։
Աբդիշոյ եպիսկ. Ասորեաց 138։
Աբդլ Ազիզ 369, 370։
Աբդլլահ 333։
Աբդլլահ Էմիր Մումին 338, 339։
Ադլլահ-Մայմուն 334։
Աբդլմալիք Իբն Մրուան 333։
Աբդլմէլիք Էմիր Մումին 348, 349։
Աբդլ Մուտաղիբ 334,
Աբդլլահ՝ որդի Աբբասայ 333։
Աբլ Աբաս 333։
Աբլասուդ Ստեփաննոս 376։
Աբիկաղ երէց Բեթայ 98։
Աբիութ 316։
Աբիրոն 352։
Աբուբէքր Աբի Կահփեան 333։
Աբուբէքր՝ որդի Աբուհափայ 332։
Աբուզկամեայ՝ Աբրահամեան դպիր 324։
Աբու Մուսէ Ցիսայ 375։
Աբումրուան մեծ իշխ. Վասպուրականի 384։
Աբու Ջափր Աբդուլլահ 334։
Աբուհափ՝ հայր Աբուբէքրի 332։
Աբու Մսլեմ 333։
Աբրահամ 51, 95, 96, 221, 247, 323, 331։
Աբրահամ եպիսկ. Մամի-

կոնէից 96։
Աբրահամ եպիսկ. Տարօնոյ 138։
Աբրահամ կաթուղ. Հայոց 305, 306, 311, 314։
Աբրահամու Գումբէթ 330, 332, 334։
Աբրահիմ՝ որդի Դեթայ 375։
Ագաթանգեղոյ Պատմութիւն 120։
Ագենովր 11։
Ագեստրոնեան, Ագիստրոսեան գունդ, 113, 115, 116։
Ադամ նախահայր 9, 10, 276։
Ադամայ գերեզման 322։
Ադինական գետ 309,
Ադրիական ծով 12։
Ադրիակէ 12։
Ադրիանէ 137։
Աթանաս վկայ 110։
Աթանաս սուրբ 360։
Աթանասիոս քահանայ 107։
Աթաշխոդայ զօրավար 122։
Աթենականք հարք 313։
Աթենացիք 11։
Աթէնք 11։
Ալանայ դրունք 24։
Ակարնէս 12։
Ահարոն հայրապ. Աղուանից 394։
Ահարօն 246։
Ահմատան 200։
Աղահէջ գաւառ 378։
Աղայ, որդի Ագլլահի 333։
Աղէքսանդր Մակեդոնացի 104։
Աղէքսանդրիայ 309։
Աղիովիտ 324։
Աղուանից աթոռ 150, 336, 393։
Աղուանից աշխարհ 15, 27, 28, 37, 45, 46, 52, 53, 57, 61, 64. 66, 83, 109, 113, 126, 130, 133, 134, 137, 142, 144, 149, 161, 171, 175, 194, 213, 215, 234, 251, 262, 263, 296, 299, 302, 335, 349, 366, 391։
Աղուանից գաւառք 106։
Աղուանից գունդ, զօրք 37, 48, 79։
Աղուանից երկիր 153։
Աղուանից ժողով 337, 339, 341, 347, 359։
Աղուանից իշխանութիւն, թագաւորութիւն 47, 55, 128, 170, 264։
Աղուանից կողմունք 16,

107։
Աղուանից հայրապետութիւն, կաթողիկոսութիւն 133, 170, 302 335, 340, 345, 347։
Աղուանից նահանգ 268։
Աղուանից տուն 16, 131, 143, 175, 195, 202, 298, 300, 342, 373։
Աղուանք 11, 12, 14, 15, 19—24, 34, 37 —40, 49, 50—53, 60, 69, 73, 97, 103, 104, 108, 121, 126, 127, 130, 131, 133, 137, 142, 143, 149, 175, 177, 184, 195—199, 201, 202, 205, 207—209, 211—213, 230, 242, 263—266, 269, 270, 295—297, 300, 305, 244, 308, 311, 313, 318, 324, 325, 335, 337—341, 343, 345 — 349, 354, 356—360, 366—369, 372 — 375, 379, 381, 282, 383—387 390, 392, 393, 395։
Աղուէն 97, 98, 348։
Աղութուեր (Իլիթուեր) 289, 293, 297։
Աղփիղութուեր իշխ. Հոնաց 263, 281,
Ամբակ 51։
Ամբակում եպիսկ. Ճաքուոյ 128.
Ամազոնիա 11։
Ամաղէկ 194։
Ամասիա 51։
Ամարաս 134։
Ամարաս գաւառ 374, 376։
Ամարաս գիւղ 74, 79, 80։
Ամարաս գիւղաքաղաք 45, 48։
Ամարասայ եկեղեցի 316։
Ամարասայ եպիսկոպոսութիւն 392, 393։
Ամարասայ վանք — սուրբ Գրիգոր 325։
Ամեթեղուք 368։
Ամիր Մումին 334, 377—379։
Ամիրմումինք 333։
Այետացիք 11։
Այրարատեան ապատք 211։
Այրարատեան գաւառ 213, 218, 224, 267։
Անակ Պարթև 40։
Անանիա եպիսկ. 132։
Անանիա կաթուղ. Հայոց 396.
Անանիա քորեպիսկ. 98։
Անաստաս երանելի 324։

Անաստաս հայրապ. Աղուանից 393։
Անաստաս հայրապետ Հայոց 224։
Անարիք 220։
Աներողոգէս՝ որդի Թէոփիլոս զօրավարի 115։
Անդոկ Սիւնեաց տէր 120, 121, 122։
Անդրէ նախարար 160։
Անդրէաս, Անդրէ երէց 318, 320։
Անդրէի սբ. վկայարան 319։
Անյուշ բերդ 167։
Անուշաւան 51։
Անտիոք, Անտիոք քաղաք 146, 309, 310, 360։
Անտիոքոս զօրավար 37, 38։
Աշոտ իշխ. Բագրատունի 381—384։
Ապարխական դաշտակ 235։
Ապդան դատաւոր 370։
Ապողինար 344։
Ապողոմն 32։
Ապուլի՝ որդի Գրիգորի 389։
Ապուսէթ՝ որդի Ատրներսեհի 389։
Ապրասմեն 388։
Առան կողմնակալ 14, 16, 19, 51։
Առանշահիկ տոհմն 106։
Առաւեղեան տոհմն 20։
Առաուենից վանք 325։
Առատան ազգապետ 103։
Առնակ 51։
Ասպանդէատ 273, 278, 379, 283, 284, 285, 288։
Ասպրակոս ազգապետ 103։
Աստեղն տեղի, Աստեղաբլուր 108—110, 112։
Աստուածաշունչ Գիրք 46, 70, 233։
Ասորեստան և Ասորեստանի աշխարհ 107, 197 221, 385։
Ասորեստանեայք և Ասորեստանեաց աշխարհ 148, 158, 162, 194, 213, 373, 381, 383։
Ասորիք 13, 50, 121, 363, 366, 367, 379, 387։
Ասքանազ 10։
Ասքանազեան 41։
Ատրներսեհ իշխ. 204։
Ատրներսեհ՝ որդի Գրիգորի 390։
Ատրներսեհ՝ որդի Սալհի

388, 389։
Ատրպատական 11, 19, 149, 161, 376։
Ատրպատական գաւառ 202, 213։
Ատրպատական կողմունք 127։
Ատրպատական նահանգ 121։
Ատրպատականք 204, 227, 248։
Ատտիկէ 11։
Արաբացիք 385։
Արաժանք գիւղ 79, 80։
Արաժիկ 244։
Արամ 51‘
Արամայիս 51։
Արամաս գաւառ 82, 84։ 90։
Արամասայ վանք 89։
Արայն Գեղեցիկ 51։
Արբակ 51։
Արբուն 51։
Արգեսացի Պարսիկ 66։
Արգեսացիք 49։
Արեաց աշխարհ 164, 192։
Արեաց գունդ 23, 120։
Արևելեայք 18։
Արևէս իշխ. Վրաց 384։
Արիոս 310, 329, 344։
Արիստակէս՝ որդի սրբոյն Գրիգորի 41։
Արիք 120, 220։
Արմեն 120։
Արմենակ 51։
Արմայէլ 196, 387։
Արմենեան ազգ 339։
Արմիրհ Եռանշահիկ 197։
Արշակ Թագաւոր Պարսից 13։
Արշակ՝ որդի Տիրանայ 38, 39։
Արշակաշէն գաւառ 244, 278։
Արշակունեաց ազգ 51։
Արշակունեաց թագաւորութիւն 13։
Արշակունիք 48։
Արշաւիր Արշարունի 129։
Արշէս ազգապետ 103։
Արուեծան տոհմն 204։
Արուճ գիւղաքաղաք 224։
Արսվաղէն արքայ Աղուանից 131, 132։
Արտազ գաւառ 16, 20։
Արտաշատ քաղաք 42։
Արտաշէս 19, 20։
Արտաշիր 120։
Արտաշիր՝ որդի Կաւատայ 190։
Արտաշիր՝ որդի Վռամշապհոյ 13։
Արտաշիր Սասանեան Ստա-

հրացի 13։
Արտաշրական տոհմն 198։
Արտաւազդ 19։
Արտաւազդ Մանդակունի 37։
Արտաւան թագաւոր Պարսից 13։
Արցախ 98, 240։
Արցախ, Արցախոյ, Արցախական, Արցախունեաց գաւառ 109, 135, 155, 178, 256, 266, 304, 318, 319։
Արցախագաւառ Պարսկանց 82։
Արցախական կողմն 233։
Արցախամուր 57։
Արցախայ աշխարհ 82, 108։
Արցախայ նահանգ 75։
Արցախայ վանք 324։
Արքուգետ աւան 378։
Աւանի կաթողիկոսարան 304։
Աւառանշան Սեաւդայ Տաճիկ 374։
Աւետարան 76, 104։
Աւչի իշխան 294։
Ափխազք 368։
Ափրոդիտէ 286։
Աքայեցւոց քաղաք 370։
Աքիա 12։
Աքիտոփել 39։
Բաբ եպիսկ. Ամատունեաց 138։
Բաբ ի Հրահատեան ազգէ 343։
Բաբան 375, 376։
Բաբելացիք 13, 51։
Բաբելոն 10, 12, 13, 278,
Բաբիկ որդի Անդոկայ 123, 124, 125։
Բաբգէն իշխ. 365։
Բաբկէն կաթուղ. Հայոց 306։
Բագարատ զօրավար 37։
Բագնաց գիւղ 109։
Բագօղի ոմն Ամիրայ 378։
Բագրատունեաց ազգ 13։
Բագրատունիք 13, 124։
Բաղուկ 51։
Բախդանէր դաբբին 320։
Բակուր կողմնկատուց նահապետ 98, 103։
Բակուր—Ներսէս եպիսկ. Գարդմանայ 335, 347, 349։
Բաղակացիք 376։
Բաղասական թագաւորազնեայք 129։
Բաղաց բերդ 121։

Բաղաց գաւառ 375։
Բաղդատ 334, 378, 379, 380։
Բաղք 375, 378։
Բասիլա 135։
Բասլք 20, 37։
Բարսեղ երանելի 360։
Բեթղեհէմ 323։
Բեկզադ 201։
Բենիամին թարգման 132։
Բերդակուր 340, 394։
Բերդատեղի 375։
Բերդոյ վանք 360։
Բերձոր գաւառ 376։
Բիա կղզի 12։
Բիովտիա 11։
Բիւզանդիա, Բիւզանդիոն 132, 372։
Բիւզանդիոյ քաղաք 225։
Բիւթանիա 39։
Բնդոյ 195։
Բնոտ վարդապետ 143։
Բոհ քահանայ 136։
Բոսպորիս 11։
Բուղխայ 380։
Բրիտանիկեցւոց կղզիք 12։
Բրտի Այրեաց անապատ 318։

Գաբրիէլ հրեշտակ 361։
Գագիկ՝ եղբայր Վարդանայ Պատրկի 343, 348։
Գագիկ հայրապ. Աղուանից 395։
Գագիկ՝ որդի Ներսեհի 388։
Գագիկ՝ որդի Վարազ Տըրդատայ 358, 359։
Գադ Վշնասպ 178։
Գազան մեծատուն 125։
Գազրիկ ի գնդէն Դիմաքսէնից 129։
Գալիա Իբիրայ 12։
Գալիա Սպանիոյ 12։
Գաղատացիք 10։
Գաղատիա 11։
Գամեր 10, 51։
Գամիրք 10։
Գայիանէ սբ. 42, 75, 76, 88։
Գայշաւան տեղի 149։
Գայշաք իշխ. 153, 156։
Գանձակ քաղաք 378։
Գառնիկ եպիսկ. Ամարասայ 134։
Գարգառք 104։
Գարգարացիք 132։
Գարգարացւոց դաշտ 37։
Գարգարացւոց լեզու 132։
Գարդման 132, 208, 305, 318, 348։
Գարդման կամ Գարդմանայ բերդ 196, 211, 214,

223, 287։
Գարդմանայ և Գարդմանաց գաւառ 196, 211, 215, 225, 389։
Գարդմանայ եպիսկոպոսութիւն 393, 394, 396։
Գարդմանացւոց իշխանութիւն 15։
Գեղէոնեան դժնիկ 221։
Գեղամ 51։
Գեղամայ գաւառ 318, 388։
Գեղամայ ծով կամ ծովակ 20, 193։
Գեղարքունի գաւառ 320, 321, 375։
Գեաւոն երէց 79։
Գերեզմանք թշնամեաց (տեղի) 192։
Գերմանոսեան ազգապետ 103։
Գէղէոն 194։
Գէթսեմանի ձոր 323։
Գէորգ իշխ. Վրաց 384։
Գէորգ կաթուղ. Հայոց 381, 382—384, 395։
Գէորգ սուրբ 319։
Գէորգ սուրբ (եկեղեցի) 378։
Գէորգ վկայ 135։
Գիաղին 203։
Գիգերոմն 10, 12։
Գիլան 367։
Գիս 17, 106։
Գիս գիւղ 231, 244, 246, 393։
Գիս աեղի 104։
Գիս նահանգ 252։
Գիսոյ եկեղեցի 312։
Գիրք սուրբ 97, 98, 280, 291, 303, 305։
Գիւտ եպիսկոպոս 25, 34։
Գիւտ եպիսկ. Վանանդայ 138։
Գիւտական գիւղ 75, 78, 93, 150։
Գիւտականու ժողով 76, 78, 79։
Գլխոյ Վանք 238, 243, 250, 266, 269։
Գողեստանք 191։
Գողոս կղզի 12։
Գողգոթայ 322։
Գոռակ 51։
Գոր մեծատուն 125։
Գորիգուխտ 217։
Գորողու բերդ 376։
Գովգայ աշխարհ 263։
Գութք կամ Գոթք 191։
Գտայ վանք 343։
Գրանիկ Սաղար 150։
Գրիգոր Աշակերտ Յովսէփայ անապատ 320։

Գրիգոր եպիսկ. Կապաղակայ 137։
Գրիգոր եպիսկ. Մարդպետական 138։
Գրիգոր զօրապետ Հայոց 298, 299։
Գրիգոր իշխ. Սիւնեաց 318։
Գրիգոր Լուսաւորիչ 13, 21, 22, 26,27, 40—44, 46, 74—77, 139, 267, 268, 309—311, 316, 343, 344, 366, 382, 391։
Գրիգոր կրօնաւոր 304։
Գրիգոր հայրապ. Աղուանից 391։
Գրիգոր Մամիկոնեան 224։
Գրիգոր Յովսէփ տանուտէր 347։
Գրիգոր նախարար Սիւնեցի 314։
Գրիգոր՝ որդի Ատրներսեհի 389։
Գրիգոր՝ որդի Սևադայի 389։
Գրիգորի սբ. աթոռ 310, 311, 345։
Գրիգորիկ կին մի 325։
Գրիգորիկ սպասաւոր 320։
Գրիգորիոս խոստովանող։
Գրիգորիս կթղկս. Աղուանից 103, 271։
Գրիգորիս մանուկ. սուրբ 22, 40, 46, 48—50. 65, 69, 73, 75, 77—79, 82, 83, 85, 88—90, 92, 134, 344, 391։
Դագարոմն 34։
Դաղան 352։
Դադոյի վանք 388։
Դաղմատիա 11։
Դամասկոս 222, 373։
Դամիանոս 135։
Դանիէլ սբ.՝ որդի Սանեսանայ 134։
Դանիէլ քհնյ. Տրիոյ 136, 137։
Դաստակերայն տուն 244։
Դաստակերտ գեօղ 380։
Դարահալ 78։
Դարահոջ գեօղ 75։
Դարանաղեաց գաւառ 267։
Դարբանդ 271, 368։
Դարքունանք շիրիմք 292.
Դաւթակ քերթող 257, 261։
Դաւթի աշտարակ 324։
Դաւիթ 51, 362։
Դաւիթ եպիսկ. Մեծկողմանց 232—234, 238, 239, 241, 242, 264, 165, 302։
Դաւիթ եպիսկ. Սիւնեաց

314։
Դաւիթ հայրապ. Աղուան. 245, 391։
Դաւիթ հայրապ. (բ.) Աղուանից 393։
Դաւիթ հայրապ. (գ.) Աղուանից 394։
Դաւիթ հայրապ. (դ.) Աղուանից 394։
Դաւիթ հայրապ. (ե.) Աղուանից 395։
Դաւիթ հայրապ. (զ.) Աղուանից 396։
Դաւիթ հայրապ. (է.) Աղուանից 396։
Դաւիթ Մագիստրոս Յունաց 390։
Դաւիթ մարգարէ 94, 95, 217, 223, 248։
Դաւիթ՝ որդի Սեւադայի 389։
Դաւիթ վանական Կաղանկատուաց 343։
Դաւոն 376։
Դեռիս 11։
Դէլէմէնկք ազգ 385։
Դիզափայտ լեառն 134։
Դիմաքսենից գունդ
Դիոդորոս 344։
Դկզաթ գետ 10, 12, 199, 201։

Դղակ 51։
Դղմահողք 349։
Դուին և Դուին քաղաք 304, 310, 363, 265, 366, 380—382, 95։
Դունայ ժողով 392։
Դուռն Զողայ 104, 121, 214։
Դրունք Ալանաց 25։

Եբրայեցիք 12, 155, 361։
Եգերացւոց աշխարհ 148, 161։
Եզեկիէլ դպիր 136։
Եզիդ Իբն Աբդլմէլիք 333։
Եզիդ Իբն Մաւիէ 333։
Եզր կաթուղ. Հայոց 318։
Եղիա կաթուղ. Հայոց 313, 337—341, 343, 344, 346, 347։

Եղիա սբ. որդի Սանեսանայ 134։
Եղիա վարդապետ 143։
Եղիազար եպիսկ. Գարդմանայ 336։
Եղիազար հայրապ. կթղկս. Աղուանից 244, 245, 251, 252։ 261, 263, 295, 296—298, 300—302, 335, 358, 392, 393։

Եղիշա սուրբ 16—18, 21, 107, 296, 311, 344, 391։
Եղիոն—Ղիոն քաղաք 370—372։
Եղիսէոս 97.
Ենիբայ 255։
Ենովս երանելի 304։
Ենովք 9։
Ենովք (միւս) 9։
Եռանշահիկ 368։
Երանշահիկք ազգք Հայկազնեաց 196։
Եսայի կաթուղիկ. Հայոց 373։
Եսայիա մարգարէ 54։
Եսուաղէն արքայ Աղուանից 51, 85։
Երասխ գետ 14, 40, 124, 148, 161, 190, 209, 218, 376։
Երեմիա հայրապ. Աղուան. 132, 391։
Երուանդ 19, 20, 51։
Երիցոյ վանք 313։
Երուսաղէմ և Երուսաղէմ քաղաք 16, 17, 84, 104, 107, 145, 146, 233, 248, 296, 310, 318—321. 324, 325, 362, 363, 391։
Երուսաղէմացիք 109։

Երուսաղէմեան մասունք 241։
Եւտիքէս 344։
Եւրոպիոյ երկիր 370։
Եփեսոս 132, 139, 309, 310։
Եփրատ 11։
Եփրատ գետ 379, 380։

Զարմայր 51։
Զարիշատ 324։
Զարմիհր 'ի Վարազ Բուրդաքեան ազգէ 344, 349։
Զաւան 51։
Զաքարիա՝ հայր Յովհաննու 47, 49, 65, 66, 69, 76, 85, 87, 88, 360, 361։
Զաքարիա հայրապ. Աղուանից 391։
Զաքարիա հայրապ. (միւս) Աղուանից 311, 392։
Զաքարիա վանաց հայր 336։
Զաքարիա քահանայ 150։
Զաքարիանք 93։
Զիթգին Խուրսան 301։
Զինկէթէոս կղզի 12։
Զոմաքտակ կամուրջ 113։
Զուեեաց աւանք 376։

Էմէմիկ Մահմետ՝ որդի

Արլվահզի 381։
Էմիր Մումին 348։

Ընձակ 51.
Ըռստակ գաւառ Մեծկողմանց 235։

Թագուհի՝ կին մի 109—112։
Թադէոս առաքեալ 16, 40, 312, 391։
Թադէոս կրօնաւոր 304։
Թալիլէ կաթուղ. Վրաց 259, 360, 393։
Թանատաց վանք 365։
Թանդրի խան 273։
Թարշիշ 11։
Թերայեցիք 11։
Թեսաղոնիկէ 370։
Թեսողիս 11։
Թետաղք 10։
Թէոդոս կայսր 127։
Թէոդոս Փոքր (կայսր) 131, 132։
Թէոդոսուպօլիս 308։
Թէոդորիտոս 141, 344։
Թէոդորոս 231։
Թէոդորոս եպիսկ. Կարնոյ 303։
Թէոդորոս եպիսկ. Մարդպետական 314։
Թէոդորոս 'ի Յանաստոյեան 344։
Թէոդորոս հայրապ. Աղուանից 394։
Թէոդորոս նահատակ 135։
Թէոդորոս քրիստոնեայ 324։
Թէոփիլէ կամ Թէոփիլոս իշխ. զօրավար 113, 114, 115։
Թիրաս 10, 51։
Թնդեանք արք 186։
Թոբէլ 10։
Թոբելական և Թոբելեան գունդ 108, 110։
Թոբելեան զօրավար 113, 115։
Թովմայ երէց դրան թագաւորի 98։
Թովմաս առաքեալ 320։
Թովմաս սպասաւոր 319։
Թովմաս վարդապետ 143։
Թորգոմ 11, 51։
Թորգոմայ տուն 385։
Թորգոմեան աշխարհ 41։
Թորդան 267։
Թուրքաստան 212, 282։
Թուրքաստանեայք 218, 222։
Թրակէ 11։
Թրակացիք 10։

Իբաս վարդապետ 143։
Իբրահիմ 334։
Իթրակէ կղզի 12։
Իլութուեր (Աղութուեր) իշխ. 289, 291, 293, 297։
Իսահակ 51։
Իսմայել եպիսկ. 381, 382։
Իսմայել, Իսմայելեան ազգ 170, 221, 329։
Իսմայելեան—Հագարացիք 373։
Իսրայէլ ազգ, 213, 352։
Իսրայէլ եպիսկ. 231, 237, 240, 242, 245, 250—253, 264—270, 272, 280, 281, 293—295, 297—300, 336։
Իսրայէլացիք 360։
Իտալիա 306, 372
Իրթզին Խուրսանց 297։

Լատինացիք 11, 12։
Լեոնի տոմար 306, 335, 344։
Լիոմն տես. Մաստոսիս 12։
Լուբնաս գետ 129։
Լուրիկացիք 10։
Լփինք 104, 129, 184, 263, 270, 392։
Լփնաց աշխարհ 391։
Խազր Փատգոս 378։
Խազիրք 120, 133, 151, 152, 196, 213, 214, 357, 367, 368։
Խազրաց աշխարհ 336։
Խազրիական 282։
Խաղխաղ քաղաք 109, 128։
Խայլանդրաց աշխարհ 24։
Խաչենոյ բերդ 388։
Խաքան Ջեբու 162։
Խնչիկ դուստր 93։
Խոճկորիկ 66—69, 85։
Խոռազատ զօրավար 201։
Խոռիան զօրավար-Ռազմիոզան, Շահրավազ 145, 146։
Խոսգեան ազգապետ 103։
Խոսրով արքայ Հայոց 305։
Խոսրով արքայ Պարսից 133, 392։
Խոսրով՝ հայր Կաւատայ 162—167, 169, 171։
Խոսրով՝ հայր Յազկերտի 145, 197։
Խոսրով՝ հայր Տրդատայ 20, 40։
Խոսրով ոմն նախարար 132։
Խոսրով՝ որդի Որմզդի 145, 148, 149, 151, 153, 156 159, 161—165, 195, 196։
Խոսրով՝ որդի Տրդատայ 37։

Խոսրովանուշ 217։
Խոսրովիդուխտ 43։
Խոդայ աւան 125։
Խորազմի 121։
Խորասան 121, 333, 334։
Խունարբերձ տեղի 235։
Խուրս իշխ. 103, 132։
Խրամ 367։

Ծղկայ գաւառ 375։
Ծննդոց Պատմութիւն 277։

Կադմեն 11։
Կակուայ վայր 357։
Կաղնետոյ վայրք 135, 136, 137։
Կաղանկատուաց վանք 324։
Կաղանկատուոց աւան, գեղ 150, 155, 349։
Կամբիճան 349։
Կամբէճք 60։
Կամբիճիկ 104։
Կայենի ազգ 277։
Կայնան 9։
Կայպակ 51։
Կապադովկիա 11։
Կապաղակ 348։
Կապաղակայ և Սաղքուայ եպիսկոպոսութիւն 394, 396։
Կապաղանայ գաւառ 263։
Կապիկու լերինք 180։
Կապիճան գաւառ 203։
Կապպաթա տես. Պիղատոսի խորան 322։
Կառնակաշ աւան 376։
Կասբից ծով 12, 15, 386։
Կասպք 104։
Կատարոյ վանք 343։
Կատշան 199։
Կար 51։
Կարդեղոնխացիք 11։
Կարկիւրիա կղզի 12։
Կարմիր ծով 155, 182։
Կարին, Կարնոյ քաղաք 303։
Կաւատ՝ որդի Խոսրովու 165—168, 190։
Կափադանիա կղզի 12։
Կեդարացիք 11։
Կեղադէմ կղզի 12։
Կեղաք 10։
Կեսարիա 303, 309։
Կիթերայ կղզի 12։
Կիպրացիք 11։
Կիտրիս 11։
Կիւրեղ հայրապետ 248, 321, 362։
Կիւրիոն 306, 311։
Կիւրոս Պարսիկ 145։
Կոզմաս 135։

Կողթ 348։
Կողթայ թագաւորազն 244։
Կողքիս 11։
Կոյս սուրբ 361։
Կոռնակ 51։
Կոստանդիանոս թոռն Հերակլեայ 210, 226։
Կոստանդիանոս (մեծն) 21, 91, 230, 248, 294, 372։
Կոստանդին՝ որդի Հերակլի 207, 363։
Կոստանդնուպօլիս 139, 294, 308, 310, 372, 377։
Կոստաս՝ որդի Կոստանդնի 363։
Կովկաս 14, 15, 197, 380։
Կովկաս լեառն, Կովկասու լեառն 19, 104, 153, 159, 209, 263, 270։
Կորխ 352։
Կուր գետ 15, 20, 61, 128, 160, 190, 203, 213, 218, 218, 244, 270, 370, 374։
Կուրական գետ 108, 113։
Կուրիշիկք 333։
Կտակարանք 139, 329։
Կքեռուրացիք 11։

Հաբանդ գաւառ 45, 48, 376.
Հագար 199, 226։
Հագարու ազգ 197։
Հագարացիք 206։
Հագարացիք-Իսմայելեան 373։
Հակարի աւան 376։
Համազասպ զօրավար 211։
Համամ 383։
Հայաստան և Հայաստան աշխարհ 40—42, 48, 49, 104, 308։
Հայաստանեայք 17, 20, 21, 126, 138, 311, 360, 367, 373, 382, 383։
Հայաստանեայց երկիր 134։
Հայկ 11, 51։
Հայկազնեայք 386, 387.
Հայկազնեաց ազգ 196։
Հայկազուն իշխ. Պօլի 383, 384։
Հայկակ 51։
Հայկակ (միւս) 51։
Հայկու գիւղ 50, 66։
Հայոց աշխարհ և Հայոց երկիր 13, 20, 22, 23, 26, 41, 44, 45, 131, 149, 190, 194, 267, 298, 299, 384։
Հայոց զունդ և Հայոց զօրք 26, 37, 127, 128, 129,

130։
Հայոց թագաւորութիւն 383։
Հայոց թիւ, թուականութիւն 331, 334, 372, 375, 377, 379, 382, 384։
Հայք 12—14, 16, 20, 26, 37, 38, 40—43, 48, 49, 53, 104, 108, 109, 120, 121, 125—133, 148, 198, 204, 206, 211, 223, 267, 268, 298, 299, 301—303; 305, 307, 309, 313, 314, 318, 325, 334, 337—344, 346, 347, 363—369, 373, 374, 377, 379, 384, 385, 391—393, 395, 396։
Հայք Մեծք 11։
Հայք Փոքր 11։
Հանդու բերդ 389։
Հաշտուշտ 132
Հաջէջ Իբն Ուսուփ 333։
Հարմայ 51։
Հարուն 334։
Հարուն՝ որդի Մադիայ—Մադիուն 334։
Հացիւ գիւղ 387։
Հաւախաղացի բերդ 389։
Հաւանակ 51։
Հեզամիկք 334։
Հելաս աշխարհ 11։
Հելլենք 10։
Հեղինէ տիկին Հայոց Մեծաց 268։
Հեջեր 244։
Հեջերայ տուն 244։
Հետաղիա 11։
Հերակլ կայսր 145, 149, 151, 156, 157, 159, 161, 166, 210, 212, 318, 363։
Հերովդէս 260։
Հեփթաղական ազգ 53, 54։
Հեփթաղք 104։
Հէշմ Իբն Աբդլմէլիք 333։
Հին եկեղեցի 106, 247, 250։
Հիւսիսականք 38, 108։
Հնարակերտ ամուր 14։
Հնդիկք 11, 169, 213։
Հնդկաց աշխարհ 226։
Հոմէնք տեղի 17։
Հոյ 51։
Հոն 110, 123։
Հոնազուր 123։
Հոնահ իշխ. 192։
Հոնաստանեայք 291։
Հոնաց աշխարհ և Հոնաց երկիր 126, 130, 269, 270, 299, 336։
Հոնաց դրունք 209։
Հոնաց զօրք 49։
Հոնաց պահակ 130։
Հոնք 24, 37, 108, 110, 116, 123. 131, 158, 160, 218—220, 261, 263, 264, 269, 271, 281, 283, 285, 287, 289, 292, 293, 295, 297—299, 302։
Հռոմ, Հռոմք 11, 12, 195, 207, 221, 222, 303, 306, 319, 334, 357, 358, 361, 364, 366, 377։
Հռոմոց գիր 330։
Հովր լեառն 323։
Հուպիրխոտիմ 12։
Հռաքէլ 202։
Հռիփսիմեանք 42։
Հռիփսիմէ սբ. 42, 44, 75, 76, 88, 111։
Հռոմ շինացի 319։
Հռոմայ և Հռոմայեցւոց աշխարհ 122, 145, 151։
Հռոմէլ 191։
Հռոմիկ եպիսկ. Սմարաայ 138։
Հռոմելոս 372։
Հռովդացիք 11։
Հռովմ և Հռովմ քաղաք 27, 150, 309, 365, 370, 372։
Հռովմայեցիք 19, 39, 146, 148, 150, 157, 159, 161, 163, 226, 227, 304, 308, 316, 357, 363, 372, 377։
Հռովմայեցւոց թագաւորութիւն 204, 294։
Հռոմք 364։
Հսկայորդի 51։
Հրանտ 51։
Հրաչեայ թագ. Հայոց 13, 51։
Հրէայք 13, 307։
Հօրոյ 51։

Ձագիկ 368։
Ձերգունի դաշտակ 17։
Ձորոյգետ 389։
Ձիթաստանեայց լեառն և Ձիթենեաց լեառն 248, 323, 324։

Ղազար հայրապ. Աղուանից 391։
Ղազար (յարուցեալ) 95։
Ղամէք 9, 277։
Ղաքնար 244։
Ղեւոնդ եպիսկ. Մեծկող-

մանց 138։
Ղևտայ ազգ 352։
Ղիբնոս կղզի 12։
Ղիոն (Եղիոն) քաղաք 370, 371, 372։
Ղիոնացիք 370։
Ղիուրիա 12։
Ղիքնիոխս 12։
Ղոկրիս 11։
Ղուկաս Աւետարանիչ 361։
Ղուկասու աթոռ 309։

Ճղբաց աշխարհ 270։
Ճնշմիայն տուն 244։

Մագոգ 10։
Մադայ 10։
Մադի-Մահմատ՝ որդի Աբդըլլահի 334։
Մադիամ 171։
Մադիա-Մադին 334։
Մադիանացիք 349։
Մադինացւոց ղարմ 349։
Մազքթաց կամ Մասքթաց աշխարհ 47, 49, 66։
Մազքութք կամ Մասքութք 17, 23, 48, 73։
Մաթէ երէց Դարահոճոյ 98։
Մաթէ երէց Պարտաւայ 98։
Մաթուսաղայ 9։
Մաթուսաղայ եպիսկ. 318։
Մակեդոն 370։
Մակեդոնիա 11։
Մակեդոնացիք 10, 370։
Մահմատ, Մահմետ 269, 320—333։
Մահմատ Ամիր Մումին 334։
Մահմատ ՚ի Շերոյեան 344, 349։
Մահմատ՝ որդի Հարունայ 334։
Մահմետ՝ որդի Աբլմալի Էմէմիկ 381։
Մահմետ երկրորդ 366, 367։
Մահմետ՝ որդի Խաղթի 380։
Մաղաղայէլ 9։
Մաղխ 11։
Մամադ՝ որդի Ազայի 333։
Մամաս սուրբ 135։
Մամիկոնեանք 124։
Մամշեղուն տուն 244։
Մայմուն՝ որդի Հարունայ 334։
Մանասէ դրան երէց 69, 80։
Մանասէ եպիսկ. Կապաղայ 98։

Մանգլեաց խաչ 307։
Մանի 141, 344։
Մանուկ երանելի 369։
Մաշտոց եպիսկ. Խորխոռունեաց 138։
Մաշտոց սբ. երանելի 105, —107, 231, 246, 251, 253։

Մաստոսխոս, որ է Լիոնն 12։
Մատաթիա 245։
Մատթէ երէց 76։
Մատթէ երէց գիտնաւոր 94։
Մատթէ երէց Դարահալու 78։
Մատթէ հայրապ. Աղուանից 394։
Մատթէոս հայրապ. Աղուանից 391։
Մատթէոս քահանայ 141։
Մատթէոսի աթոռ 309, 310։
Մատուռ—կաթուղիկէ եկեղեցի 322։
Մարապանդ ապարանք 168, 169։
Մարաց աշխարհ 149, 210։
Մարիամ՝ կին ոմն Շամքորեցի 324։
Մարիամ՝ քոյր Գագկայ 359։
Մարկիանոս կայսր 127, 308։
Մարկիոն, Մարկիոնն 141, 344։
Մարկոս հայրապետ Երուսաղէմի 362։
Մարկոսի աթոռ 309։
Մարկոս քահանայ 142։
Մարութ ազգապետ 98։
Մարս 200։
Մարք 10—12, 148, 333։
Մաւիէ 333։
Մաքա 332։
Մաքենացիք 375։
Մաքենացւոց մայրաքաղաք 375։
Մաքսիմոս 342, 344։
Մեծիրանց եպիսկոպոսութիւն 392։
Մեծիրանց գաւառ 133, 336, 380։
Մեծիրանց վիճակ 235։
Մեծիրանք 233, 237, 374, 392։
Մեծկողմանց գաւառ 264—266, 270։
Մեծկուենից եպիսկոպոսութիւն 394, 395։
Մեծկուենից գաւառ 108,

109, 243, 250 265։
Մեծք Հայք 21, 91, 120 138, 268, 298։
Մեհրուժան Արծրունի 38, 39։
Մեռեալն ջուր 199։
Մեսրոպ սր. երանելի 103, 108, 131, 132, 391, 393։
Մերդադատ 369։
Մերսերուխտ մարզպան 127, 128։
Միաւտիս 11։
Միհր եպիսկոպոս 318։
Միհրան ազգայինն Խոսրովու 195, 196։
Միհրան Վրաց բդեաշխ 37։
Միհրեան տոհմն 23։
Միջագետք 19։
Միսայել քհնյ. 381։
Միրհական, Միրհեան տոհմն 195, 348, 375, 386, 387։
Միրհաւան քաղաք 196։
Միրհաւրիկ հազարապետ 103։
Միրհ 387։
Միքայել կաթուղ. Աղուանից 356, 358—360, 393։
Միքէ երէց 98։
Մխանց տոհմն 135։
Մխանք գաւառ 376։
Մխիթար եպիսկ. Ամարասայ 313, 316։
Մխիթար ոմն անապատական 319, 330։
Մոյն գաւառ 365, 366։
Մոսոք 10։
Մովաբու ազգ 260։
Մովսէս եպիսկ. 292։
Մովսէս եպիսկ. Բաղասականոյ 137։
Մովսէս եպիսկ. Խորխոռունեաց 314։
Մովսէս կաթուղ. Հայոց 303, 304։
Մովսէս հայրապ. Աղուանից 391։
Մովսէս հայրապ. (միւս) Աղուանից 394։
Մովսէս հայրապ. (երրորդ) Աղուանից 394։
Մովսէս հայրապ. (դ.) Աղուանից 396։
Մովսէս մարգարէ 40, 95, 171, 181, 194, 350, 352, 360։
Մովսէս՝ որդի Թէոփիլոս զօրավարի 115, 116։
Մովսէս սր.՝ որդի Սանեսանայ 134։
Մովսէս քերթողահայր

(Խորենացի) 19։
Մովսիսական խորան 305։
Մովսիսական օրէնք 309։
Մուծիկ հրամանատար 103։
Մուշ ի փնդէն Դիմաքսենից 129։
Մուշեղ Մամիկոն՝ որդի Վասակայ 39։
Մուշեղ սպարապետ 318։
Մուսէ 334։
Մսլիման 368։
Մտին Շահաստան 331։
Մրհաւան 51։
Մրուան իշխ. Տաճկ. 367։
Մրուան՝ որդի Մահմատայ 333։
Մրուվոյ վանք—սր. Թաոսունք 324։
Մցխիթայ 307։
Մօրիկ թագաւոր Հոռոմոց 195։

Յարեթ՝ որդի Մաղաղայէլի 9։
Յարեթ՝ որդի Նոյի 10, 11, 13, 51։
Յարեթի ազգաբանութիւնք և սահմանք 10, 12։
Յարեթական ազգ 13։
Յազկերտ՝ եղբայր Վաչէի 57։
Յազկերտ (երկրորդ) արք. Պարսից 131, 132։
Յազկերտ չար՝ արքայ Պարսից 22, 23, 125, 126։
Յազկերտ՝ որդի Խոսրովու 197, 198, 201, 202, 206, 318։
Յակոբ երէց 98։
Յակոբ Նահապետ 202, 362։
Յակոբ սուրբ՝ Տեառն եղբայր 16, 296, 312, 391։
Յակոբ վանացերէց 66, 68։
Յաւան 10, 11։
Յաւբաղ՝ որդի Ղամեքայ 277։
Յեզուտ Խոսրով 197, 217, 387։
Յեսիայ՝ որ կոչի Յովանիս 12։
Յեսու 30, 51, 194։
Յեսու քահանայ 304։
Յիսայ Աբու Մուսէ 375, 376։
Յիսայ՝ որդի Շեխայ 381։
Յիսուս 25, 59, 70, 139, 141, 142, 145, 231, 242, 280, 295, 316, 351։
Յղերկք գեօղ 318։
Յոր արդար 28։

Յոբ երէց՝ ճգնաւոր 82։
Յորնադիոս 362։
Յոհանիկ եպիսկ. Գարդմանայ 138։
Յոյնք 10—12, 32, 131, 145, 147. 151, 164, 195, 202, 207, 210, 216, 225, 259, 302, 306 308 310, 312, 338, 356, 358, 370, 390։
Յովանիա տես. Յեսիայ 12։
Յովէլ եպիսկ. Մեծիրանց 233—235, 237—239, 241, 242, 335. 336։
Յովէլ երէց 80, 98։
Յովէլ սարկաւագ 79, 80։
Յովհան կրօնաւոր 320։
Յովհան հայրապ. Աղուանից 391։
Յովհան հայրապ. (միւս) Աղուան. 392։
Յովհան Մայրագոմեցի 302, 308։
Յովհան ոմն Սիւնական կթղկս. 304, 310։
Յովհան որդի հիւսնի 320։
Յովհաննէս Աւետարանիչ 141, 310։
Յովհաննէս եպիսկ. Կապաղակայ 336, 343։
Յովհաննէս կաթուղ. Հայոց 76, 137, 138։
Յովհաննէս հայրապ. Աղուանից 394։
Յովհաննէս Մկրտիչ 47, 320։
Յովհաննէս — Սենեքերիմ՝ որդի Սևադայ իշխ. 390։
Յովհաննէս վարդապետ 343։
Յովհաննու աթոռ 309։
Յովհաննու վանք 136։
Յովնաթան 132։
Յովնան հայրապ. Աղուանից 395։
Յովսէփ անապատական 318, 319։
Յովսէփ երէց Կաղանկատուաց 98։
Յովսէփ հայրապ. Աղուանից 381, 393։
Յովսէփ հայրապ. (միւս) Աղուանից 395։
Յովսեփայ վանք 343։
Յուդայ խոստովանող 317։
Յունան եպիսկ. Հաշուայ 98։
Յունան եպիսկոպոսապետ Հոնաց 66։
Յունական զօրք 37։
Յունաց աշխարհ 35, 40։
Յուսակ 51։
Յուսիկ՝ որդի Վրթանիսի 46։
Յուստինոս թագ. 325, 358։
Յուստինիանոս 310։
Յորդանան գետ 323։

Նարաթ 316։
Նարուգոզոնոսոր 277։
Նաթան երէց 79։
Նախավկայ տէրՍտեփաննոս 135։
Նախջևան և Նախիջևան քաղաք 366, 367, 378։
Նակորդ գեօղ 124։
Ներբրովդ 278։
Նեստոր 132, 138, 141, 344։
Նեստորի աղանդ 342։
Ներշապուհ Ռըմբոսեան 127։
Ներսեհ դժնդակ 387, 388։
Ներսեհ 'ի Փիլիպեան 375, 388։
Ներսէս Բակուր եպիսկ. Գարդմանայ 335—337, 339, 340, 341, 344։
Ներսէս կաթուղ. Հայոց 346, 363։
Ներսէս հայրապ. Աղուանից 393։
Ներսէս մեծն 39, 267։
Ներսմերհայսուրբ ուխտ— Զրվշտիկ 19։
Ներսմերհի վանք 343, 347, 354։
Նեփ Պարսիկ 332։
Նիկիայ 139։
Նիկիական հարք 362։
Նիկխտահան 212։
Նիկոմիդիա քաղաք 47, 65, 69։
Նոմինոս 344։
Նոյ միայնակեաց 365։
Նոյ նահապետ 9, 10, 277, 316։
Նոր քաղաք 43։
Նորայր 51։

Շաթ և Շաթ Խաղր, 161, 172, 175, 177, 180, 181, 184, 194, 392։
Շակաշէն գաւառ 204, 357։
Շահ Վարազ 191։
Շահեն զօրական 152։
Շահրապաղ Շահրապղական 150, 156։
Շահրավաղ, Ռազմիոզան— Խորիան 145, 146, 148, 151։
Շաղատ 124։

Շաղատու աւան և գեօղ 124, 125, 375։
Շաղատու—եկեղեցի 122։
Շաղատու եկեղեցաբլուր 122։
Շամայ ազգապետ 103։
Շամբաթ Հրէայ 13։
Շամքոր 360։
Շապուհ Արծրունի 379։
Շապուհ արքայ Պարսից 21, 37—39, 133։
Շապուհ դաւաճանող 376։
Շապուհ Որմզդեան, .արք. Պարսից 119, 121, 122, 123։
Շաւարշ 51։
Շաւարշան 20։
Շաքի 244, 393, 394։
Շեխ 381։
Շերոյ մեծ իշխ. Աղուանից 337, 340, 343, 348, 367։
Շէրգիր արքայ Ղեկաց 39։
Շիկաքար տեղի 374։
Շիրակ 367։
Շմաւոն Յուսոյ քորեպիսկ. 98։
Շուշիկ տիկին 197։
Շուշանիկ աշխարհատիկին Աղուանից 70։
Շուփհաղիշոյ եպիսկոպոսապետ 92, 98, 391։
Ողխա 352։
Ոլիմպիաթք Պարսից 123։
Ողիոն 370։
Ովկիանոս 11։
Որմիզդ հայր Խոսրովու 195։
Ութման 333։
Ուխտանէս հայրապ. Աղուանից 211, 232, 242—244, 302, 392։
Ուռեկան գիւղ, աւան 18։
Ունայր արքայ Աղուանից 19, 21, 22, 26, 27, 38, 39, 51։
Ուտէացւոց ազգ 15։
Ուտէացւոց աշխարհ 92, 104։
Ուտի, Ուտիեան, Ուտիական և Ուտիացւոց գաւառ 17, 19, 104, 109, 113, 150, 155, 131, 195, 204, 244, 246, 254, 264, 349։
Ուտոյ քորեպիսկ. 98։
Ուրբաթ երէց Սյրմանուշայ 98։
Չաթկասար սենեկապետ 294։
Չաթն Խազր 297, 301։
Չարաբերդոյ ամրոց 179։

Չղախ, Չղախ տեղի 108, 240։
Չղախեան հովիտ 235։
Չղախկան գոմդ 109։
Չորին կոչեցեալ Վարհամ 195։
Չողայ 17։
Չողայ աշխարհ 184։
Չողայ դուռն, դրունք 121, 127, 159, 160, 214, 271, 366։
Չողայ կողմունք 128։
Չողայ քաղաք 133, 153։
Չորայ 366։
Չորայ աշխարհ 391, 392։
Չորայ Դուռն 104։
Չորայ Պահակ 23։
Չորպան Թարխան 190։

Պահակն Չորայ։ 23։
Պահլաւիկք 119։
Պաղեստին քաղաք 145։
Պաղեստինացիք 148։
Պաղեստինացւոց աշխարհ 191։
Պաղկանք գաւառ 376։
Պաճոյճ 51։
Պանդ հայրապ. Աղուանից 391։
Պանդայ վանք 324։
Պանդալէոն սուրբ 47, 49, 65, 69, 72, 76, 85, 87, 89, 93։
Պանոն ոմն ձգնաւոր 324։
Պապ արքայ 38։
Պապ 'ի Հրահատեան 348։
Պատրիկ Քարոյեան 348։
Պարգամիտոս գետ 12։
Պարթեւաց թագաւորութիւն 13։
Պարթեւք 13, 119։
Պարպ երէց 98։
Պարսիկք, Պարսք 13, 17, 21, 22, 37, 39, 49 52—54, 61, 65, 119—123, 130, 145, 146, 150, 153, 156, 158—160, 163, 164, 171, 174—176, 190, 191, 195, 197—199, 202—206, 210, 211, 218, 220, 273, 310, 318, 349, 375, 376, 385—390, 392։
Պարսից աշխարհ 54։
Պարսից գունդ, զօրք 126, 148։
Պարսից թագաւորութիւն, Տէրութիւն 166, 190, 205, 206, 329, 356։
Պարսից կողմունք 13։
Պարսից տուն 191։

Պարսկաստան 202։
Պարտաւ 98, 338, 339, 343, 369, 373, 374, 381—386, 392, 394։
Պարտաւ քաղաք և Պարտաւ մայրաքաղաք 15, 52, 133, 149, 154, 182, 195, 254, 263, 301, 347։
Պարտաւաբերդ 153։
Պարտաւայ եկեղեցի 150։
Պարտաւայ ժողով 348։
Պարտաւոյ վանք 324։
Պարոյր 13, 51։
Պետրոս Առաքեալ 25, 58, 95, 246։
Պետրոս եպիսկ. Սիւնեաց 311։
Պետրոս հայրապ. Աղուանից 396։
Պետրոս վանական Տկռակերտոյ 343։
Պետրոս քհնյ. Աղուանից 324։
Պետրոսի վանք 138։
Պերճ 51։
Պերոզ արքայ Պարսից 23, 24, 52, 54, 55, 57։
Պերոզ քաղաք 203։
Պերոզապատ, Պերոժապատ քաղաք 52, 203, 214, 243, 244, 270։
Պերոզքաւատ քաղաք 205, 217։
Պիղատոս 322։
Պիղատոսի խորան—Կապպաթա 322։
Պողպանիս 370։
Պուհայ վանք 320։
Պողքերայ կին 308։
Պօլի իշխ. Աղուանից 383։
Պօղոս Առաքեալ 95, 99, 135, 316, 373։
Պօղոս Գեզաճայ երէց 98։
Պօղոս Սամոսատցի 141, 360։
Պօղոս վանական Աղածոբայ 343։

Ջառահ 368։
Ջափր եպիսկ. Ասորեաց 379։
Ջէբու Խաքան 153, 158, 160, 183, 194։
Ջիւանշիր իշխ. Աղուանից 197, 198, 201, 205—208, 211, 213—218, 222, 224, 225, 239, 241—243, 245, 251—255, 258, 261—264, 368, 387։
Ջուանշերիկ 374։
Ջուանքոյ սպարապետ 343, 348։
Ջրվշտիկ — Ներսմերհայ սուրբ ուխտ 19։

Ռապմիզան, Շահրավազ— Խորեան 145, 146։
Ռահատ ի Միհրեան տոհմէ 23։
Ռոճվեհ 163։
Ռոստոմ զօրավար 198, 376։
Ռոմոսաքեան թագաւոր 108, 113։
Ռոստոմ 'ի Վարազ Աքոյեան 344, 349։
Ռուզիկ (Ռուսք) ազգ 385, 386։

Սաթինեակ օրիորդ 20։
Սահակ եպիսկ. Ամարասայ 336, 343։
Սահակ Իսմայելեան 380։
Սահակ հայրապ. Աղուանից 391։
Սահակ հայրապ. (միւս) Աղուանից 395։
Սահակ՝ որդի Գրիգորի (Սեւադայ) 389։
Սահակ սբ. հայրապետ Հայոց 132, 267, 298, 299։
Սահակ քորեպիսկ. 98։
Սահլ՝ հայր Ատրներսեհի 388։
Սաղհի Սմբատեան Եռանշահիկ 374։
Սաղար և Սալար 385, 386։
Սաղքաւայ և Կապաղակայ եպիսկոպոսութիւն 394։
Սամուէլ եպիսկ. Մեծկողմանց 381, 382։
Սամուէլ հայրապ. Աղուանից 395։
Սանատրուկ արքայ Աղուանից 37, 38։
Սանատրուկ արք. Հայոց 16։
Սանատրուկ թագաւոր Մասքթաց 48։
Սանեսան 49։
Սանեսան արք. Մասքութաց 73, 134։
Սասանական ազգ 329։
Սասանական շառաւիղք 191։
Սասանականաց տուն 170, 184։
Սասանեան տոհմն 387։
Սասանեկան Խոսրովու ցեղ 195։
Սատոյ 51։

Սարգիս եպիսկ. Ամատունեաց 343։
Սարգիս եպիսկ. Ռոտակաց 343։
Սարգիս սուրբ 135։
Սարմատէս 11։
Սարմատիա 11։
Սարմատք 11։
Սաւուղ 94։
Սեթեան ազգ 277։
Սելևկիոս թագաւոր 319։
Սեկունդոս եպիսկ. Մոկաց 138։
Սեմ 10, 12։
Սեմա Վշտնաս 175։
Սենեքերիմ — Յովհաննէս՝ որդի Սևադայ իշխ. 390։
Սևադայ իշխ. որդի Գրիգորի 390։
Սևադայ (Սահակ) 389։
Սևադայ Տաճիկ—Աւասանշան 374։
Սևան կղզի 366։
Սէգ՝ որդի Աբուսիդայ 332։
Սէթ 9։
Սիդոնացիք 11։
Սիկիլացիք 11։
Սիմէոն եպիսկ. Խորխոռունեաց 343։
Սիմէոն եպիսկ. Հողւոյ 343։
Սիմէոն եպիսկ. Հոշաչայ 337։
Սիմէոն եպիսկ. Մեծիրանց 313։
Սիմէոն հայրապ. Աղուանից 339, 340, 343, 393։
Սիմէոն հայրապ. (միւս) Աղուանից 349 — 355, 359, 387, 388, 395։
Սիոն սբ. 211, 322, 342, 363։
Սիսական աշխարհ 204։
Սիսական և Սիսականաց գաւառ 252, 376։
Սիսական տոհմն 14։
Սիսականք 252։
Սիւնեաց աշխարհ 150, 378։
Սիւնեաց տէրութիւն 124, 318։
Սիւնեստանեայց աշխարհ, երկիր 218, 223։
Սիւնեստանեայք 227։
Սիւնիք 120—123, 132, 198, 205, 308, 310—313, 364, 365, 374, 375, 382, 388, 392։
Սկղիայ կղզի 12։
Սմբատ 383, 389։
Սմբատ ասպարապետ իշխ. Հայոց 39, 364, 368։
Սմբատ՝ դայեակ Արտաշիսի 20։
Սմբատ թագ. Հայոց 383, 384, 385, 389։
Սոդէից գաւառ 389։
Սոթից գաւառ 304։
Սողոմոն եպիսկ. Սիւնեաց 382։
Սողոմոն կաթուղկ. Հայոց 309։
Սողոմոն հայր Մաքենոցաց 309, 359, 393։
Սողոմոն հայրապ. Աղուանից 394։
Սողոմոն հայրապ. (միւս) Աղուանից 374, 394։
Սողոմոնեան և Սողոմոնի տաճար 215, 305։
Սուլէյման Իբն Աբդլմէլիք 333։
Սուր 51։
Սուրբ Գիրք 139։
Սուրբ Գրիգոր եկեղեցի 363, 369։
Սուրբ կոյս 140, 141, 323։
Սուրհառ 78։
Սուրոմատք 11։
Սպանդարատ Կամսարական 39։
Սպանիա մեծ 12։
Սպանիացիք 12։
Սպարամ տիկին 335, 336, 340։
Սպարիոնք 11։
Սպրամ 388, 389։
Ստահր գաւառ 349։
Ստեփաննոս Աբլասադ 376։
Ստեփաննոս եպիսկ. Բագրևանդայ 314։
Ստեփաննոս եպիսկ. Սիւնեաց 364, 365, 370։
Ստեփաննոս եպիսկ. Տայոց 138։
Ստեփաննոս՝ որդի Գագկայ 388։
Ստեփաննոս՝ որդի Վարազ Տրդատայ 374, 388։
Ստեփաննոս սուրբ Նախավկայ 319, 320, 324։
Ստեփաննոս քահանայ Յուռեկան գեղջէ 18։
Ստութիա 11։
Սրհառն քաղաք 17։

Վազոյ մեծ ոսկերիչ 359։
Վախտանկ 'ի Վարազմանեան 343, 348։
Վահան Ամատունի 38։
Վահան Մամիկոնեան 324։
Վահան 'ի Վարազ Յոհա-

նեան 344, 349։
Վաղարշակ արքայ Պարսից 55, 57, 58։
Վաղարշակ թագ. Հայոց (Պարթև) 13, 14, 16։
Վաղարշապատ քաղաք 132, 211, 265, 267։
Վաղենտինոս 344։
Վայկունիք Վերին 376։
Վայոյ ձոր, Վայոց ձոր 366, 380։
Վայունիք գիւղ 389։
Վաչական արքայ Աղուանից (քաջն) 16, 19, 51, 55, 57, 58, 60, 73, 75, 90, 94, 96—98, 103, 134, 348, 386։
Վաչական արքայ Աղուանից (երկրորդ) 51։
Վաչական արքայ Աղուանից (երրորդ) 50, 51, 52, 55, 387։
Վաչէ արքայ Աղուանից 22, 24, 25, 34, 50, 51, 57, 61, 348։
Վաչէ արքայ Աղուանից (երկրորդ) 51, 52։
Վարազ Գրիգոր 197, 198, 217, 318, 375, 387։
Վարազ Տրդատ 261—264, 267, 269, 296, 297, 301, 335, 354—358, 374, 387, 388։
Վարազ Տրդատ 'ի Ստեփաննոսեան 375.
Վարազ Պերոժ 106, 197, 217, 262, 387։
Վարազ Պերոժի տուն 244։
Վարազ Բուրդաքեան աղգ 344, 349։
Վարազման 359։
Վարազման՝ հայր Վարազ Տրդատայ 374։
Վարազման՝ եղբ. Վարազ Տրդատայ 374։
Վարազման՝ որդի Վարազ Գրիգորի 197, 387։
Վարազոյ՝ որդի Վախտանգայ 359, 360։
Վարաժնու ապատատուն 244։
Վարաչան քաղաք 271, 288, 295։
Վարդէգրուակ լեառն 271։
Վարհամ՝ Զարինն կոչեցեալ 195։
Վարոս սուրբ 135։
Վասակ Գաբուռ 380։
Վասակ Մանուկ 132։
Վասակ Մամիկոն՝ հայր Մուշեղայ 39։
Վասակ ուրացող 127, 128, 131։
Վասակ Սիւնեաց տէր 375։
Վասպուրական 384։
Վատնեայ դաշտ 48, 73։
Վարդ՝ հայր Վարազմանայ 197։
Վարդ՝ հայր Վարդանայ 196, 387։
Վարդ՝ որդի Արմայէլի 196։
Վարդ՝ որդի Վարդանայ 197, 387։
Վարդան զօրավար Հայոց 126—128, 131։
Վարդան՝ հայր Վարդի 387։
Վարդան ոմն 130։
Վարդան՝ որդի Վարազ Տրդատայ 358։
Վարդան Պատրիկ 343, 348։
Վարդան Փղեպիկոս թագ. 358։
Վարդան քաջ՝ Գարդմանատէր 103, 196, 348։
Վարդանանք 125։
Վարդանուհի 359, 373։
Վեկերտ 82։
Վեհ Արտաշիր 166։
Վեհ Փուսան 354։
Վեհիկ 135, 136, 138։
Վեհկաւատ գաւառ 199։
Վեսպիանոս 188։
Վերին Վայկունիք 376։
Վիժան բլուր 109։
Վիրոյ կթղկս. հայրապ. Աղուանից 170, 175, 197, 392։
Վիրք 11, 19, 20, 40, 53, 104, 108, 109, 121, 127, 128, 132, 149, 204, 209, 306, 307, 311, 368, 384, 391, 392։
Վլիթ՝ որդի Աբդլմալիքայ 333։
Վլիթ Իբն Իշիդ 333։
Վշտակ 51։
Վուրկ իշխան 129։
Վռամական կրակ 127։
Վռամշապուհ թագ. Հայոց 13, 131։
Վստամ 51։ 195։
Վրաց աշխարհ 45, 46, 156, 161, 172, 174, 194, 204, 213։
Վրթանէս եպիսկ. Սիւնեաց 311, 392։
Վրթանէս՝ որդի սրբոյն Գրիգորի 40, 41, 45։

Տարեթայ 97։
Տալը ոմն՝ կին տաճիկ 331։
Տաղձանք եպիսկոպոսանոց 266։

Տաճիկ, Տաճիկք 206, 324, 325, 330, 333, 334, 356—358, 363, 366—369, 373, 377—379, 382, 383, 385, 389:
Տաճկաց ազգ 330:
Տանձիք 319:
Տարօն և Տարօն գաւառ 45, 367:
Տաւուսին 375:
Տաւրինիս 11:
Տափատ աւան 376:
Տեղինիմ 12:
Տէր Ստեփան 380:
Տիբեր կայսր 230:
Տիգրան Թագաւոր 13, 51:
Տիգրիս գետ 158, 166:
Տիզբոն, Տիսբոն և Տիզբոն քաղաք 121, 163, 166, 198:
Տիմոթէ եպիսկ. Բաղասականոյ 138:
Տիրազդ ազգապետ 103:
Տիրան արքայ Հայոց 38:
Տիրիթ հայր 136:
Տիտոս 188:
Տիւրենացիք 11:
Տիւրոս 11:
Տոհակ 388:
Տորոս լեառն 319:
Տուերակու տուն 244:
Տրապոն 12:
Տրդատ արքայ 19—21, 26, 27, 37, 40, 41, 43:
Տրդատիոս Արշակունի 91:
Տրի գաւառ 376:
Տրտու, Տրտուտ գետ 150, 340:
Տրտուական գետ 108, 235:
Տփխիս քաղաք 156, 172, 182, 380:

Ցոլ և Ցոլ քաղաք 47, 49, 65—67, 85:

Փախիրայ միայնակեաց 329:
Փայտակարան քաղաք 37, 38:
Փառխոյ վանք 395, 396:
Փառնայ գաւառ 389:
Փառնաս 51:
Փառնաւազ 51:
Փատգոս Խաղր 378:
Փարաւոն 40, 194:
Փարէտ 51:
Փաւոս 51:
Փիլիպպէ՝ որդի Գրիգորի 390:
Փիլիպպոս Թագ. 372:
Փիրոզ նահապետ 103:
Փուսան վեհ 354:

Քաղկեդոն 335:
Քաղկեդոնի ժողով 142, 305, 306, 320, 335:
Քաղկեդոնի կրօն 337, 347, 393:
Քաղաքուդաշտ 363:
Քամ 10, 12. 278:
Քանան 278. 316:
Քարակի հնդուկ 168:
Քարմեղինայ անապատ 136,
Քարոյեան ազգ, զարմ Թագաւորաց 344, 348:
Քարուէճ գիւղ 80:
Քարուէճ տեղի 91.
Քաւսայ գաւառ 389:
Քետին 10:
Քիոս կղզի 12:
Քշակիշ 381:
Քշիկ տանուտէր 343, 347, 348, 354:
Քունգր գետ 210:
Քուրդոյ 365:
Քրիստափոր եպիսկ. Սպահունեաց 314
Քրիստափոր եպիսկ. Ռշտունեաց 138:
Քրիստոնեայք 104, 149, 150:
Քրիստոս 13, 26, 33—36, 41, 42. 44, 47 49, 50, 52, 53, 56, 58, 59, 62, 65, 68, 70, 72, 73 77, 81, 89, 92, 95, 106, 111, 113—116, 125, 133, 135, 138—142, 145, 181, 199, 203. 208, 211, 214, 217, 223, 231, 242, 244, 247, 249, 251, 252, 267, 272, 280—282, 287, 290—293, 295, 298 299, 302, 315, 316, 319, 321—323, 336—338, 341, 342, 350, 351, 358, 360—362, 369, 377, 378, 384, 387, 388, 390, 392
Քրիստոսատուր՝ աշակերտ Յովսէփայ 320:
Քրտակարին զօրական 152:

Օգոստ ամիս 230:
Օղեզա 11:
Օմար Իխատարեան 333:
Օմար՝ որդի Աբդլալիզայ 333:
Օշական 38:
Օսման Իբն Օփան 333:

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0410239

13 221

9(47.925)
У-91